

**INNOVATIVE DEVELOPMENT
OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION
IN THE CONDITIONS OF INTEGRATION PROCESSES:
PROBLEMS AND PROSPECTS**

**INNOWACYJNY ROZWÓJ PRODUKCYJNYCH
SIŁ REGIONU W WARUNKACH
PROCESÓW INTEGRACYJNYCH:
PROBLEMY I PERSPEKTYWY**

**ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ
В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Monograph

Separate Structural Subdivision of Higher
Education Institution «Open International
University of Human Development «Ukraine»
Mykolaiv Institute of Human Development

The Academy of Applied Science – Academy
of Management and Administration in Opole

**INNOVATIVE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE
FORCES OF THE REGION IN THE CONDITIONS OF
INTEGRATION PROCESSES: PROBLEMS AND
PROSPECTS**

**INNOWACYJNY ROZWÓJ PRODUKCYJNYCH SIŁ
REGIONU W WARUNKACH PROCESÓW
INTEGRACYJNYCH: PROBLEMY I PERSPEKTYWY**

**ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ
СИЛ РЕГІОНУ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Monograph

*Collective monograph dedicated to the 25th anniversary of the
Open International University of Human Development «Ukraine»*

Opole 2023

ISBN 978-83-66567-51-1

Innovative development of productive forces of the region in the conditions of integration processes: problems and prospects: Monograph. Opole: The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole, 2023; ISBN 978-83-66567-51-1; pp. 586.

Authors

Andrii Zavhorodnii (Preface, 1.1, 1.4, 1.5, 1.6), Ruslan Zubkov (1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6), Mykola Ohienko (1.1), Ruslan Skupskyi (1.3, 1.5, 1.9), Filip Pokusa (1.4), Dmytro Redka (1.6), Olena Hurina (1.7), Liudmyła Dombrovska (1.7), Yevgenia Hnatenko (1.8), Natalia Kononenko (1.8), Kazimierz Lukawiecki (1.8), Victor Hruchkovskyi (1.9), Iwona Mstowska (1.9), Oleksandr Melnyk (1.10), Oleh Oliinyk (2.1), Alla Polovchenia (2.1), Mariola Macala (2.1), Oleg Stariev (2.2), Kacper Pokusa (2.2), Oleksandr Chumachenko (2.3), Volodymyr Vlasov (2.4), Nataliia Kalkutina (2.5), Anna Starieva (3.1, 3.6), Valentyna Mazur (3.2), Anna Nikora (3.3, 3.5), Natalia Sultanova (3.4), Dehterova Viktoriia (3.4).

Reviews

Volodymyr Lagodiienko – Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Marketing, Entrepreneurship and Trade of Odessa National University of Technology (Odessa, Ukraine)

Marian Duczmal – Prof. dr. hab, Rektor The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole (Opole, Poland)

Editing Board

Anna Starieva, Tadeusz Pokusa, Andrii Zavhorodnii, Oksana Shevchenko, Mykola Ohienko, Władysław Wornalkiewicz, Ruslan Skupskyi, Oleh Oliinyk, Valentyna Mazur

Publishing House:

Akademia Nauk Stosowanych
Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu 45-085
Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18 tel. 77 402-19-00/01
E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

100 copies

Authors are responsible for the content of the materials

ISBN 978-83-66567-51-1

© Authors of articles, 2023
© University «Ukraine», 2023
© Publishing House AAS-AMA in
Opole, 2023

ISBN 978-83-66567-51-1

Інноваційний розвиток продуктивних сил регіону в умовах інтеграційних процесів: проблеми та перспективи: Монографія. Ополе: The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole, 2023; ISBN 978-83-66567-51-1; 586 с.

Авторський колектив

Завгородній А.В. (Передмова, 1.1, 1.4, 1.5, 1.6), Зубков Р.С. (1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6), Ohiienko M. (1.1.), Скупський Р.М. (1.3, 1.5, 1.9), Pokusa F. (1.4), Редька Д.Л. (1.6), Гуріна О.В. (1.7), Домбровська Л.В. (1.7), Гнатенко Є.П. (1.8), Кононенко Н.Ю. (1.8), Lukawieski K. (1.8), Гручковський В.В. (1.9), Mstowska I. (1.9), Мельник О.В. (1.10), Олійник О.О. (2.1), Половчення А.Б. (2.1), Macala M. (2.1), Старев О.В. (2.2), Pokusa K. (2.2), Чумаченко О.Ю. (2.3), Власов В.Г. (2.4), Калкутіна Н.В. (2.5), Старєва А.М. (3.1, 3.6), Мазур В.М. (3.2), Нікора А.О. (3.3, 3.5), Султанова Н.В. (3.4), Дегтерьова В.А. (3.4).

Рецензенти

Лагодієнко В.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу, підприємництва і торгівлі Одеського національного технологічного університету (м. Одеса, Україна)

Duczmal M. – Prof. dr. hab, Rektor The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole (Opole, Poland)

Редакційна колегія

Анна Старєва, Tadeusz Pokusa, Андрій Завгородній, Оксана Шевченко,
Mikołaj Ohiienko, Władysław Wornalkiewicz, Руслан Скупський, Олег Олійник,
Валентина Мазур

Видавництво:

Akademia Nauk Stosowanych

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu 45-085

Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18 tel. 77 402-19-00/01

E-mail: info@poczta.wszia.opole.pl

100 примірників

Автори несуть відповідальність за зміст матеріалів

ISBN 978-83-66567-51-1

© Автори статей, 2023

© Університет «Україна», 2023

© Видавництво AAS-AMA in Opole,
2023

CONTENTS

PREFACE.....	8
PART 1. ANTI-CRISIS CONTENT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION.....	13
1.1 Mathematical and economic methods for evaluating the competitiveness of enterprises.....	13
1.2 Marketing approaches to the expansion of the Ukrainian winemaking market.....	27
1.3 Peculiarities of using targeting in the marketing activities of winemaking enterprises of Ukraine.....	50
1.4 Marketing priorities for the development of Ukrainian wine industry enterprises.....	75
1.5 Development of modern methods and technologies for company personnel management.....	102
1.6 Directions for improving the management of innovative activities of the enterprise.....	125
1.7 Digital security risks in e-business during the war in Ukraine.....	152
1.8 Macroeconomic analysis of innovation and investment activities in Ukraine.....	175
1.9 Theoretical and methodological basis of innovative development of the regional market of tourist services.....	202
1.10 Electronic commerce and information security under martial law.....	242
PART 2. MODERN TECHNOLOGIES OF HUMAN DEVELOPMENT IN INTEGRATED SOCIETY IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	266
2.1 Problems of protection of property rights of persons in wartime conditions.....	266
2.2 Administrative and legal regulation of humanitarian aid in Ukraine during martial law.....	288
2.3 Physiological support to persons with special educational needs in institutions of higher education.....	315

2.4	Psychophysiological and neuropsychological study of variants of attention deficit hyperactivity disorder.....	340
2.5	Perspectives of inclusive educational environment in Ukraine through the prism of foreign experience.....	357
PART 3. PROBLEMS AND PROSPECTS OF UNIVERSITY EDUCATION IN UKRAINE. INCLUSION.....		382
3.1	Peculiarities of the organization of the educational process of a higher education institution in wartime.....	382
3.2	Psychological factors of stress resistance of children with special educational needs in the conditions of war.....	412
3.3	Theoretical and methodological bases of modernization of training of specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion.....	444
3.4	The rehabilitation potential of out-of-school educational institutions in the conditions of psychological and pedagogical support of students youth.....	480
3.5	The system of training future specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion: the experience of Mykolaiv Institute of Human Development of the «Open International University of Human Development «Ukraine».....	509
3.6	Interaction with stakeholders in covering job market needs in the field of inclusion.....	535
ABSTRACTS.....		567
AUTHORS.....		581

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	8
РОЗДІЛ 1. АНТИКРИЗОВИЙ КОНТЕНТ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ	13
1.1 Математично-економічні методи оцінки конкурентоспроможності підприємств.....	13
1.2 Маркетингові підходи до розширення ринку продукції виноробства України.....	27
1.3 Особливості використання таргетування в маркетинговій діяльності виноробних підприємств України.....	50
1.4 Маркетингові пріоритети розвитку підприємств виноробної галузі України.....	75
1.5 Розробка сучасних методів та технологій управління персоналом компанії.....	102
1.6 Напрямки удосконалення управління інноваційною діяльністю підприємства.....	125
1.7 Ризики цифрової безпеки в електронному бізнесі під час війни в Україні.....	152
1.8 Макроекономічний аналіз інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні.....	175
1.9 Теоретико-методологічний базис інноваційного розвитку регіонального ринку туристичних послуг.....	202
1.10 Електронна комерція та інформаційна безпека в умовах воєнного стану.....	242
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ В ІНТЕГРОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	266
2.1 Проблеми захисту майнових прав фізичних осіб в умовах воєнного часу.....	266
2.2 Адміністративно-правове регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану.....	288
2.3 Фізіологічна підтримка осіб із особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти.....	315

2.4	Психофізіологічне й нейропсихологічне дослідження варіантів синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю.....	340
2.5	Перспективи інклюзивного освітнього середовища в Україні крізь призму зарубіжного досвіду.....	357

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ. ІНКЛЮЗІЯ..... 382

3.1	Особливості організації освітнього процесу закладу вищої освіти воєнної доби.....	382
3.2	Психологічні чинники стресостійкості дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни.....	412
3.3	Теоретико-методологічні основи модернізації підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії.....	444
3.4	Реабілітаційний потенціал позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді.....	480
3.5	Система підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії: досвід Миколаївського інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».....	509
3.6	Взаємодія зі стейкхолдерами у задоволенні потреб ринку праці в галузі інклюзії.....	535

АНОТАЦІЇ..... 567

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 581

PREFACE

The Russian-Ukrainian war, unleashed by the Russian Federation in 2014, initially led to the destabilization of regional development processes: the occupation of Crimea, hostilities in some areas of the Donetsk and Luhansk regions led to economic decline due to the loss of control over part of the territory and its economic potential. The hybrid war became a significant factor in the gradual changes in the spatial development model of Ukraine, resulting in the strengthening of deindustrialization and the growth of agrarianization of production and export, the loss of technological and innovative potential of Ukraine's regions. Russian open military attack on Ukraine on February 24, 2022 poses significant challenges, threats and problems for the development of Ukraine as a state.

Considering the world and European experience, the main principles of successful postwar recovery and modernization of the economy of countries which overcome the consequences of the war on their territory and look forward to develop in the framework of European civilizational model are: human dignity, inviolability of private property, economic individualism, freedom of entrepreneurship, subsidiarity, deregulation of the economy, demonopolization of markets, and, of course, European integration.

The consistent implementation of these principles means that the state, in the form of its institutions at the central and regional and sub-regional levels, must first of all form a reliable institutional basis for the post-war reconstruction of the country and to ensure proper control over the implementation of existing laws and other regulatory acts to prevent the destruction of this foundation to suit someone's personal whims, or narrow corporate or group interests.

This collective monograph presents the scientific works of Ukrainian and Polish scientists dedicated to the discussion and generalization

of problems and prospects of innovative development of the region's productive forces in the conditions of integration processes, which are organized into parts.

Part 1 «Anti-Crisis Content of the Innovative Development of Productive Forces of the Region» contains publications that discuss mathematical and economic methods for evaluating the competitiveness of enterprises; marketing approaches to the expansion of the Ukrainian winemaking market; peculiarities of using targeting in the marketing activities of winemaking enterprises of Ukraine; marketing priorities for the development of Ukrainian wine industry enterprises; development of modern methods and technologies for company personnel management; directions for improving the management of innovative activities of the enterprise; digital security risks in e-business during the war in Ukraine; macroeconomic analysis of innovation and investment activities in Ukraine; Theoretical and methodological basis of innovative development of the regional market of tourist services; electronic commerce and information security under martial law.

Part 2 «Modern Technologies Of Human Development In Integrated Society In Conditions Of Martial Law» contains researches related to the study of the problems of protection of property rights of persons in wartime conditions; administrative and legal regulation of humanitarian aid in Ukraine during martial law; physiological support to persons with special educational needs in institutions of higher education; psychophysiological and neuropsychological study of variants of attention deficit hyperactivity disorder; perspectives of inclusive educational environment in Ukraine through the prism of foreign experience.

Part 3 «Problems And Prospects Of University Education in Ukraine. Inclusion» contain works that reveal peculiarities of the organization of the educational process of a higher education institution in wartime;

psychological factors of stress resistance of children with special educational needs in the conditions of war; theoretical and methodological bases of modernization of training of specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion; the rehabilitation potential of out-of-school educational institutions in the conditions of psychological and pedagogical support of students youth; the system of training future specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion: the experience of Mykolaiv Institute of Human Development of the «Open International University of Human Development «Ukraine»; interaction with stakeholders in covering job market needs in the field of inclusion.

ПЕРЕДМОВА

Російсько-українська війна, розв'язана рф у 2014 році, призвела передусім до дестабілізації процесів регіонального розвитку: окупація Криму, бойові дії в окремих районах Донецької і Луганської областей, що зумовили економічне падіння через втрату контролю над частиною території та її економічним потенціалом. Гібридна війна, стала вагомим чинником поступових змін моделі просторового розвитку України, що призвело до посилення деіндустріалізації та зростання аграризації виробництва та експорту, втрату технологічного та інноваційного потенціалу регіонів України. Відкритий воєнний напад росії на Україну 24 лютого 2022 року несе значні виклики, загрози і проблеми для розвитку України як держави.

Зважаючи на світовий та європейський досвід, основними принципами успішного повоєнного відновлення та модернізації економіки країн, які долають наслідки війни на своїй території та прагнуть розвиватися у канві європейської цивілізаційної моделі, є: гідність людини, недоторканість її приватної власності, економічний індивідуалізм, свобода підприємництва, субсидіарність, дерегуляція

економіки, демонополізація ринків, і, звичайно ж, європейська інтеграція.

Послідовне втілення цих принципів у життя означає, що держава, в особі своїх інституцій центрального та регіонального й субрегіонального рівнів, має насамперед сформувати надійний інституційний ґрунт для повоєнного відновлення країни, а також забезпечити належний контроль за виконанням чинних законів та інших нормативно-правових актів, щоб не допускати руйнування цього ґрунту на догоду чиймось особистим примхам, або ж вузькокорпоративним чи груповим інтересам.

У даній колективній монографії представлені наукові роботи українських та польських вчених, присвячені обговорюванню і узагальненню проблем та перспектив інноваційного розвитку продуктивних сил регіону в умовах інтеграційних процесів, які сформовані у розділи.

Розділ 1 «Антикризовий контент інноваційного розвитку продуктивних сил регіону» містить матеріали, в яких розглянуто математично-економічні методи оцінки конкурентоспроможності підприємств; маркетингові підходи до розширення ринку продукції виноробства України; особливості використання таргетування в маркетинговій діяльності виноробних підприємств України; маркетингові пріоритети розвитку підприємств виноробної галузі України; розробка сучасних методів та технологій управління персоналом компанії; напрямки удосконалення управління інноваційною діяльністю підприємства; ризики цифрової безпеки в електронному бізнесі під час війни в Україні; макроекономічний аналіз інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні; теоретико-методологічний базис інноваційного розвитку регіонального ринку

туристичних послуг; електронна комерція та інформаційна безпека в умовах воєнного стану.

Розділ 2 «Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві в умовах воєнного стану» містить матеріали щодо дослідження проблеми захисту майнових прав фізичних осіб в умовах воєнного часу; адміністративно-правового регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану; фізіологічної підтримки осіб із особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти; психофізіологічного й нейропсихологічного дослідження варіантів синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю; перспектив інклюзивного освітнього середовища в Україні крізь призму зарубіжного досвіду.

У розділі 3 «Проблеми та перспективи університетської освіти в Україні. Інклюзія» розміщено праці, де розкриті питання особливості організації освітнього процесу закладу вищої освіти воєнної доби; психологічні чинники стресостійкості дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни; теоретико-методологічні основи модернізації підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії; реабілітаційний потенціал позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді; система підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії: досвід Миколаївського інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»; взаємодія зі стейкхолдерами у задоволенні потреб ринку праці в галузі інклюзії.

PART 1
ANTI-CRISIS CONTENT OF THE INNOVATIVE DEVELOPMENT
OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION

РОЗДІЛ 1
АНТИКРИЗОВИЙ КОНТЕНТ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

1.1. Mathematical and economic methods for evaluating the competitiveness of enterprises

Математично-економічні методи оцінки конкурентоспроможності підприємств

У процесі глобалізації загострилася конкуренція між підприємствами на ринках товарів, інвестицій, інновацій та нових технологій. Глобалізація – це незворотний процес зміни бізнес-середовища. Результатом механізму конкуренції є вибір виробників на основі їх конкурентоспроможності, ключових ресурсів і можливостей, якими вони володіють. У зв'язку з цим в нових умовах, що визначають процес глобалізації, виникають проблеми у захисті конкурентоспроможності підприємства.

Дедалі гостріша конкуренція між підприємствами за товари та послуги на різних ринках зумовлює актуальність дослідження основних характеристик конкурентного розвитку підприємств, факторів, що впливають на їх конкурентоспроможність, а також можливостей підвищення конкурентоспроможності підприємств у міжнародному підрозділі.

Вивченням можливостей формування конкурентних позицій підприємства займалися В. Андрійчук, П. Гайдуцький, З. Кадюк, М. Малік, В. Месель-Веселяка, О. Онищенко, Б. Пасхавер, П. Саблука, А. Стельмащук, В. Трегобчук, О. Шпичака, М. Портер, І. Ансофф, А. Томпсон, А. Юданов, Г. Азоєв.

Конкурентоспроможність – комплексна характеристика, яка може виражатися через групові, інтегральні, узагальнені показники. Метою оцінки конкурентоспроможності підприємства є визначення положення підприємства на галузевому, регіональному або міжнародному ринках.

Методика рейтингової оцінки конкурентоспроможності підприємства – встановлення ієрархії компаній на основі порівняння їх досягнень у фінансовій і інших областях. Порядок визначення рейтингової оцінки:

1) отримання початкової інформації по усіх порівнюваних підприємствах;

2) початкова інформація представляється у вигляді матриці, в якій по рядках вписуються значення показників ($i = 1, 2, \dots, n$), а по стовпцях – порівнювані підприємства ($j = 1, 2, \dots, m$);

3) початкові показники співвідносяться з відповідними показниками підприємства-конкурента (кращого в галузі або еталонного підприємства) по формулі:

$$X_{ij} = \frac{a_{ij}}{a_{ij \max}} \quad (1.1)$$

де X_{ij} – відносні показники господарської діяльності підприємства.

4) для аналізованого підприємства визначається значення рейтингової оцінки на кінець тимчасового періоду по формулі:

$$R_j = \sqrt[n]{X_1 + X_2 + \dots + X_n}, \quad (2)$$

де R_j – рейтингова оцінка j -го підприємства;

$X_1, X_2, \dots, X_n$ – відносні показники j -того аналізованою підприємства.

Коефіцієнт покриття (K_n) – фінансовий коефіцієнт, рівний відношенню поточних активів до короткострокових зобов'язань

(поточним пасивам). Даними для його розрахунку служить бухгалтерський баланс компанії:

$$Kn = \frac{Об.а.}{ПЗ} \quad (3)$$

де *Об.а.* – оборотні активи, тис. грн.;

ПЗ – поточні зобов'язання, тис. грн.

Коефіцієнт покриття показує здатність компанії погашати поточні (короткострокові) зобов'язання за рахунок тільки оборотних активів. Чим значення коефіцієнта більше, тим краще платоспроможність підприємства. Цей показник враховує, що не усі активи можна реалізувати в терміновому порядку. Характеризує здатність підприємства забезпечити свої короткострокові зобов'язання по частині активів, що найлегше реалізовується – обігових коштів. Цей коефіцієнт дає найбільш загальну оцінку ліквідності активів. Оскільки поточні зобов'язання підприємства погашаються в основному за рахунок поточних активів, для забезпечення нормального рівня ліквідності необхідно, щоб вартість поточних активів перевищувала суму поточних зобов'язань. Нормальним значенням коефіцієнта вважається 1,5 ... 2,5, але не менше 1. Проте на його рівень впливає галузева приналежність підприємства, структура запасів, стан дебіторської заборгованості, тривалість виробничого циклу і інші чинники.

Значення коефіцієнта, дорівнює 1, припускає рівність поточних активів і пасивів. Проте якщо врахувати, що міра ліквідності різних елементів поточних активів істотно відрізняється, можна допустити, що не усі активи будуть негайно реалізовані або реалізовані за повною вартістю, внаслідок чого можлива загроза поліпшення фінансового стану підприємства. Крім того, у підприємства має бути деякий об'єм виробничих запасів для продовження виробничо-господарської діяльності після погашення усіх поточних зобов'язань.

Коефіцієнт швидкої (терміноюю) ліквідності характеризує здатність підприємства погашати поточні (короткострокові) зобов'язання за рахунок оборотних активів:

$$K_{бл} = \frac{Об.а.в.с.л}{ПЗ} = \frac{Об.а - З}{ПЗ} \quad (4)$$

де *Об.а.* – оборотні активи, тис. грн.

Об.а.в.с.л. – високо- і середньоліквідні поточні (оборотні) активи, тис. грн.;

З – запаси, тис. грн.

Коефіцієнт поточної ліквідності показує, яку частину поточних зобов'язань підприємство здатне погасити за рахунок найбільш ліквідних обігових коштів – грошових коштів і їх еквівалентів, фінансових інвестицій і дебіторської заборгованості. Цей показник характеризує платіжні можливості підприємства по погашенню поточних зобов'язань за умови своєчасного здійснення розрахунків з дебіторами. Теоретично значення коефіцієнта вважається достатнім, якщо воно перевищує 0,6.

Коефіцієнт абсолютної ліквідності визначається по формулі:

$$K_{ал} = \frac{ГА}{ПЗ} \quad (5)$$

де *ГА* - грошові активи, тис.грн.

Теоретично значення коефіцієнта вважається достатнім, якщо воно перевищує 0,2 ... 0,3. На практиці ж значення бувають значно нижчі, і за цим показником не можна відразу робити негативні висновки про можливість підприємства негайно погасити свої борги, оскільки маловірогідне, щоб усі кредитори підприємства одночасно пред'явили б йому свої вимоги. В той же час, занадто високе значення показника абсолютної ліквідності свідчить про нераціональне використання фінансових ресурсів.

Коефіцієнт маневреності функціонуючого капіталу показує, яка частина функціонуючого капіталу знерухомлена у виробничих запасах і довгостроковій дебіторській заборгованості:

$$K_{мфк} = \frac{ВOK}{BK} \quad (6)$$

де *ВOK* – власні обігові кошти, тис. грн.;

BK – власний капітал, тис. грн.

По коефіцієнту маневреності функціонуючого капіталу можна судити, яка його частина використовується для фінансування поточної діяльності, тобто вкладена в обігові кошти, а яка частина капіталізована.

Коефіцієнт маневреності загального капіталу визначається як відношення обігових коштів до суми господарських коштів:

$$K_{мфк} = \frac{ПА}{ВБ} \quad (7)$$

де *ПА* – поточні активи.

Коефіцієнт автономії характеризує відношення власного капіталу до загальної суми капіталу (активів) підприємства:

$$Ka = \frac{BK}{ВБ} \quad (8)$$

де *ВБ* – валюта балансу, тис. грн.

Коефіцієнт фінансової залежності – показник, який є зворотним до коефіцієнта фінансової незалежності, він визначається відношенням загальної величини фінансових ресурсів до суми джерел власних засобів.

$$K_{фз} = \frac{Б}{BK} \quad (9)$$

Коефіцієнт фінансової залежності характеризує ступінь залежності підприємства від зовнішніх джерел фінансування.

Коефіцієнт платоспроможності короткострокових пасивів визначається як відношення швидколіквідних активів до суми короткострокових пасивів:

$$K_{нкп} = \frac{ШЛА}{КП} \quad (10)$$

де *ШЛА* – швидколіквідні активи, тобто сума короткострокової дебіторської заборгованості за мінусом простроченої, тис. грн.;

КП – короткострокові пасиви, тобто короткострокові позики і кредити, а також інші короткострокові зобов'язання.

Коефіцієнт платоспроможності довгострокових пасивів визначається як відношення повільноліквідних активів до суми довгострокових пасивів:

$$K_{ндп} = \frac{ПЛА}{ДП} \quad (11)$$

де *ПЛА* – повільноліквідні активи, тобто сума запасів і витрат компанії, довгострокової дебіторської заборгованості і інших оборотних активів, тис. грн.;

ДП – довгострокові пасиви, тобто сума довгострокових зобов'язань компанії, доходів майбутніх періодів і резервів майбутніх витрат, тис. грн.;

Рентабельність основного капіталу визначається підприємством як відношення чистого прибутку до основного капіталу:

$$P_{ок} = \frac{ЧП}{ОК} \times 100\% \quad (12)$$

де *ЧП* – чистий прибуток підприємства, тис. грн.;

ОК – вартість основного капіталу, тис. грн.

На даний час існує багато методик визначення конкурентоспроможності підприємства. В той же час, вивчення наукових праць сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених дозволяє відзначити факт існування потреби в такій методиці визначення конкурентоспроможності підприємства, яка б враховувала можливість виникнення ризику під час його діяльності. Ризик є невід'ємною частиною функціонування підприємства і, як слідство, забезпечення його конкурентоспроможності.

Таблиця 1

Економічний паспорт підприємства

№ з/п	Показники	Роки			Абсолютне відхилення (+, -)		Відносне відхилення, %	
		Рік 1	Рік 2	Рік 3	1-2	2-3	1-2	2-3
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Чистий дохід від реалізації продукції, тис. грн.	1993,2	1265,7	1826,7	-727,5	561,0	-36,5	44,3
2.	Собівартість реалізованої продукції, тис. грн.	1197,1	1041,6	1390,3	-155,5	348,7	-13,0	33,5
3.	Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування, тис.грн.	754,9	-95,1	188,2	-850,0	283,3	-112,6	297,9
4.	Чистий прибуток, тис.грн	528,4	-95,1	150,6	-623,5	245,7	-118,0	258,4
5.	Вартість майна підприємства, тис. грн., в тому числі:							
5.1.	основних фондів	824,8	553,7	230,9	-271,1	-322,8	-32,9	-58,3
5.2.	оборотних фондів	3700,4	2509,6	2378,6	-1190,8	-131,0	-32,2	-5,2
6.	Наявність власних оборотних коштів, тис. грн.	3180,1	2018,3	1697,2	-1161,8	-321,1	-36,5	-15,9
7.	Чисельність працюючих, ос.	30	22	30	-8,0	8,0	-26,7	36,4
8.	Фонд оплати праці, тис.грн.	367,83	154,0	330,0	-213,8	176,0	-58,1	114,3
9	Продуктивність праці, тис. грн. /ос.	66,4	57,5	60,9	-8,9	3,4	-13,4	5,9

Виходячи з існування такої потреби пропонується використання авторської методики, яка базується на застосуванні деякої сукупності показників, які покладені в основу існуючих методик, із доповненням математичним інструментарієм, що дозволяє врахувати вплив складової «ризик».

Виходячи з цього для оцінки конкурентоспроможності підприємства пропонується використання методики, що включає дві основні складові:

- економічну, яка дозволяє оцінити доходність діяльності підприємства, пов'язаної з виробництвом і реалізацією товарів і послуг;
- ризикову, що характеризує сукупний ризик, пов'язаний із забезпеченням конкурентоздатної діяльності підприємства.

У підсумку може бути розрахована інтегральна характеристика конкурентоспроможності підприємства, що враховує виникнення можливого ризику:

$$K = k_1 \times (1 - k_2) \quad (13)$$

де K – конкурентоспроможність підприємства, у долі одиниці;

k_1 – економічна складова, у долі одиниці;

k_2 – ризикова складова, у долі одиниці.

Економічна складова – це доходність вкладених коштів; визначається як відношення прибутку до обсягу залучених інвестицій або вкладених власних коштів:

$$k_1 = \frac{ЧП}{I}, \quad (14)$$

де $ЧП$ – обсяг чистого прибутку за аналізований період, тис. грн.;

I – обсяг залучених інвестицій (вкладених коштів), тис. грн.

або:

$$k_1 = \frac{ЧП}{K} \quad (15)$$

де K – сума капіталу, тис. грн.;

Ризикова складова забезпечення конкурентоспроможної діяльності носить інтегральний характер, оскільки формується сукупною дією окремих показників.

Тому для розрахунку ризикової складової пропонується методика, що припускає визначення єдиного показника, який дозволяє об'єднати міру ризику усіх показників, що здійснюють вплив на конкурентоспроможність підприємства.

Для того, щоб визначити міру ризику пропонується використати бальну оцінку, де кожному показнику залежно від фактичного значення, міри ризику і нормативного значення привласнюється певний бал (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл індикаторів конкурентоспроможності залежно від міри ризику

Індикатор конкурентоспроможності	Міра ризику	
	Прийнятний ризик	Високий ризик
1	2	3
Відношення ефекту фінансового важеля до рентабельності власних засобів	У межах 0,25 – 0,35%	До 0,25% або вище 0,35%
Коефіцієнт покриття	У межах 1,5 – 2,5	До 1,5 або вище 2,5
Коефіцієнт швидкої (термінової) ліквідності	Вище 0,6	Нижче 0,6
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	Вище 0,2	Нижче 0,2
Коефіцієнт маневреності функціонуючого капіталу	Вище 0,5	Нижче 0,5
Коефіцієнт автономії	У межах 0,5 – 0,7	До 0,5 або вище 0,7
Коефіцієнт фінансової незалежності	Вище 0,5	Нижче 0,5
Коефіцієнт фінансової залежності	Нижче 0,5	Вище 0,5
Коефіцієнт платіжності короткострокових пасивів	Вище 0,7	Нижче 0,7
Коефіцієнт платіжності довгострокових пасивів	Вище 0,7	Нижче 0,7
Рентабельність основного капіталу, %	Вище 0,1 зростання в динаміці	Нижче 0,1 відсутність зростання в динаміці
Рентабельність власного капіталу, %	Вище 0,1	Нижче 0,1
Рентабельність витрат, %	Вище 0,25 зростання в динаміці	Нижче 0,25 відсутність зростання в динаміці
Рентабельність продажу, %	Вище 0,1 зростання в динаміці	Нижче 0,1 відсутність зростання в динаміці
Коефіцієнт оборотності зворотних активів	Вище 0,1 зростання в динаміці	Нижче 0,1 відсутність зростання в динаміці
Фондовіддача	Вище 0,1 зростання в динаміці	Нижче 0,1 відсутність зростання в динаміці
Співвідношення темпів зростання продуктивності праці і заробітної плати	Вище 1	Нижче 1
Доля власних обігових коштів в активах	Вище 0,5	Нижче 0,5
Частка функціонуючого капіталу в загальній сумі обігових коштів	Вище 0,5	Нижче 0,5

Основу для таблиці 2 складають показники, використовувані авторами інших методик визначення конкурентоспроможності підприємства: фондівіддача, фондоозброєність, коефіцієнт оборотності оборотних активів, ресурсівіддачі, коефіцієнт покриття, коефіцієнт швидкої ліквідності, коефіцієнт поточної ліквідності, коефіцієнт абсолютної ліквідності, коефіцієнт автономії, коефіцієнт фінансової залежності, рентабельність (збитковість) основного капіталу, рентабельність (збитковість) власного капіталу.

При цьому до сукупності цих показників доцільно додати показники: відношення ефекту фінансового важеля до рентабельності власних засобів, коефіцієнт маневреності функціонуючого капіталу, коефіцієнт фінансової незалежності, коефіцієнт фінансової залежності, коефіцієнт платіжності короткострокових пасивів, коефіцієнт платіжності довгострокових пасивів, рентабельність витрат, рентабельність продажів, співвідношення темпів зростання продуктивності праці і заробітної плати, доля власних обігових коштів в активах, частка функціонуючого капіталу в загальній сумі обігових коштів з метою забезпечення ширшого охоплення усіх аспектів діяльності підприємства, які можуть вплинути на рівень його конкурентоспроможності.

На підставі даних таблиці 2 розрахуємо рівень ризику, виникнення якого може сприяти втраті конкурентоспроможності підприємства, за 3 роки шляхом визначення бальної оцінки і відхилення її від критичного значення, тобто значення ризику, що відповідає високому рівню.

Індикаторам, значення яких потрапляє в зону прийняттого ризику, привласнюється значення в 1 бал. Тим, які потрапляють в зону високого ризику – 2 бали (табл. 3).

Таблиця 3

Результати розрахунку індикаторів конкурентоспроможності
для підприємства

Індикатор конкурентно-спроможності	Бальна оцінка ризику			Відношення бальної оцінки ризику до критичного значення		
	Рік 1	Рік 2	Рік 3			
1	2	3	4	5	6	7
Відношення ефекту фінансового важеля до рентабельності власних засобів	2	2	2	1	1	1
Коефіцієнт покриття	2	2	1	1	1	1
Коефіцієнт швидкої (термінової) ліквідності	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Коефіцієнт маневреності функціонуючого капіталу	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Коефіцієнт автономії	2	2	1	1	1	0,5
Коефіцієнт фінансової незалежності	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Коефіцієнт фінансової залежності	2	2	2	1	1	1
Коефіцієнт платіжності короткострокових пасивів	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Коефіцієнт платіжності довгострокових пасивів	1	-	-	-		-
Рентабельність основного капіталу %	1	2	1	0,5	1	0,5
Рентабельність власного капіталу %	1	2	1	0,5	1	0,5
Рентабельність витрат, %	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Рентабельність продажу, %	1	2	1	0,5	1	0,5
Коефіцієнт оборотності зворотних активів	1	2	1	0,5	1	0,5
Фондовіддача	1	2	1	0,5	1	0,5
Співвідношення темпів зростання продуктивності праці і заробітної плати	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Доля власних обігових коштів в активах	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Частка функціонуючого капіталу в загальній сумі обігових коштів	1	1	1	0,5	0,5	0,5
Всього	23	27	20	11	13,5	11,5

У таблиці 4 представимо результати розрахунку економічної складової конкурентоспроможності і ризикової складової. Для останньої використовуємо формулу 14.

Розрахунок величини ризикової складової:

$$k_2 = \frac{\sum x_i}{n} \quad (16)$$

де x_i – відхилення показника від критичного рівня ризику;

n – кількість показників.

Таблиця 4

Результати розрахунку показника конкурентоспроможності

Показники	Рік 1	Рік 2	Рік 3	Абсолютне відхилення	
				2 – 1	3 – 2
1	2	3	4	5	6
Економічна складова конкурентоспроможності	0,12	-0,03	0,07	-0,15	0,10
Ризикова складова конкурентоспроможності	0,6	0,8	0,6	0,10	-0,10
Показник конкурентоспроможності	0,05	-0,006	0,03	-0,06	0,04

Для розрахунку економічної складової оберемо показник, що характеризує співвідношення чистого прибутку і капіталу, на використанні якого базується діяльність підприємства.

Розрахунок економічної складової, що враховує суму зовнішнього інвестування або власних коштів неможливий, оскільки інвестицій упродовж досліджуваного періоду не знаходило.

$$k_1 = \frac{528,44}{4525,13} = 0,12$$

$$k_2 = \frac{-95,1}{3063,3} = -0,03$$

$$k_3 = \frac{150,56}{2609,5} = 0,07$$

$$k_1 = \frac{11}{19} = 0,6$$

$$k_2 = \frac{13,5}{18} = 0,8$$

$$k_3 = \frac{11,5}{18} = 0,6$$

$$K_1 = 0,12 \times (1 - 0,6) = 0,05$$

$$K_2 = -0,03 \times (1 - 0,8) = -0,006$$

$$K_3 = 0,07 \times (1 - 0,6) = 0,03$$

Наочніше представлення результатів розрахунку показника конкурентоспроможності можна бачити на рис. 1.

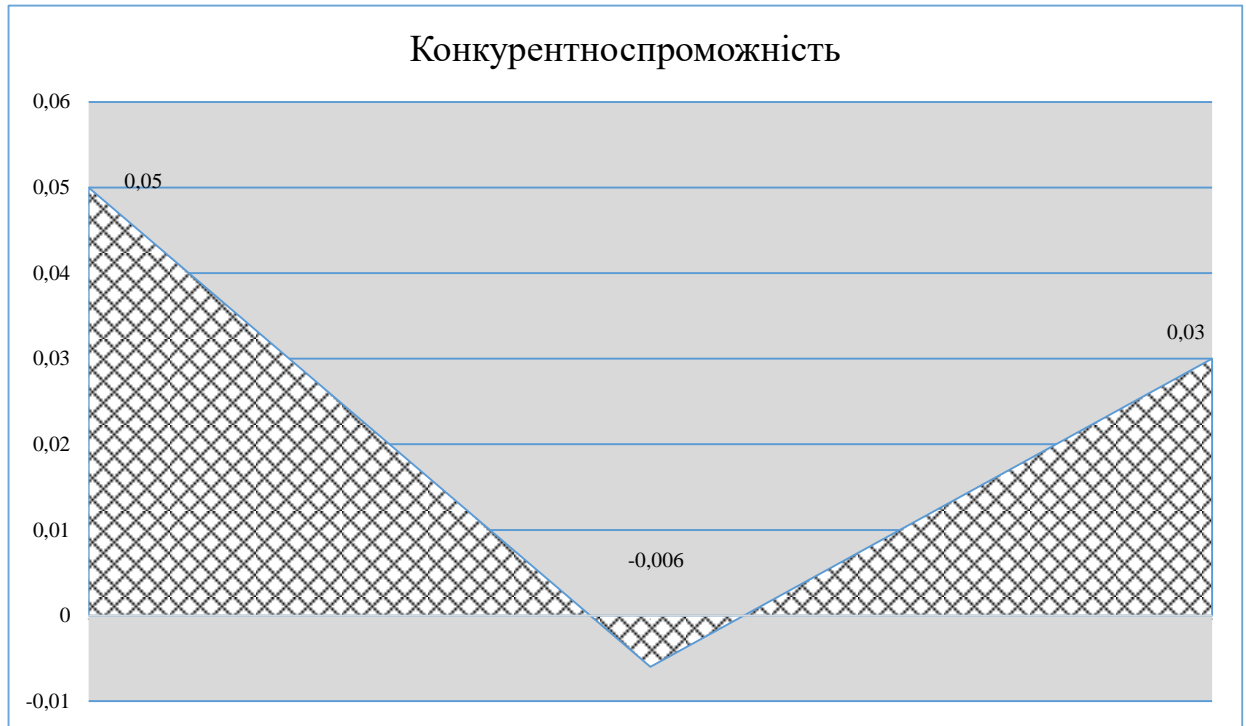

Рис. 1. Динаміка показника конкурентоспроможності підприємства

Критерії до оцінки показника конкурентоспроможності:

$K \geq 6$ – висока конкурентоспроможність;

$6 > K \geq 4$ – конкурентоспроможність вище середнього рівня;

$4 > K \geq 2$ – середня конкурентоспроможність;

$2 > K \geq 1$ – конкурентоспроможність нижче середнього рівня;

$1 > K \geq 0$ – низька конкурентоспроможність;

$K < 0$ – у підприємства відсутня конкурентоспроможність.

На основі розрахунків економічної та ризикової складової з використанням методики урахування ризику може бути зроблений висновок про те, що у році 1 підприємство не було конкурентоспроможним. В 2 та 3 роках підприємство може бути охарактеризоване як підприємство з низькою конкурентоспроможністю.

Таким чином, підприємству потрібна розробка комплексу заходів, які спрямовані на підвищення конкурентоспроможності.

На основі розрахунків економічної та ризикової складової з використанням методики урахування ризику може бути зроблений висновок про те, що у році 1 підприємство не було конкурентоспроможним. В 2 та 3 роках підприємство може бути охарактеризоване як підприємство з низькою конкурентоспроможністю. Таким чином, підприємству потрібна розробка комплексу заходів, які спрямовані на підвищення конкурентоспроможності.

Список використаних джерел:

1. Гольцев Д. Г. Розрахунок результативності системи управління якістю на підприємстві. 2011. URL: <http://gisap.eu/ru/rozrakhunok-rezultativnosti-sistemi-upravlinnya-yakisty-nyapidpriemstvi> (дата звернення: 19.03.2023).
2. Москаленко А. М., Балджи М. Д. Методи оцінки конкурентоспроможності підприємства в сучасних умовах. *Науковий студентський вісник ОНЕУ*. 2013. № 18. С. 172–177.
3. Конкурентоспроможність підприємства: оцінка рівня та напрями підвищення: монографія. / за заг. ред. О. Г. Янкового. Одеса: Атлант, 2013. 470 с.
4. Сапрун Г. Г. Розробка моделі управління конкурентоспроможністю експортно-орієнтованих підприємств. *Молодий вчений*. 2017. №3(43). С. 830–836. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/3/189.pdf> (дата звернення: 19.03.2023).

1.2. Marketing approaches to the expansion of the Ukrainian winemaking market

Маркетингові підходи до розширення ринку продукції виноробства України

Виноробна галузь України охоплює підприємства первинного та вторинного виноробства, представлена як потужними виноробними заводами, так і малими виноробними господарствами, що разом здійснюють значний вплив на розвиток культури споживання вина в Україні через створення авторських вин, проведення винних фестивалів, екскурсій та дегустацій. Однак, виробництво винограду в малих господарствах переважно є малоефективним, оскільки наявний значний відсоток старих, зріджених насаджень та використання застарілої техніки, що призводить до збільшення собівартості та значно впливає на рівень конкурентоспроможності виноробної продукції. В Україні також прослідковується тенденція до зменшення обсягів виробництва вина, обумовлена впливом кліматичних та військово-політичних та економічних та правових чинників.

Зовнішньому середовищу сучасних підприємств властива низка ризиків, зокрема значний рівень конкуренції, активні зміни тенденцій вподобань та попиту, динамічність та непередбачуваність. Для їх мінімізації підприємству необхідно оперативно реагувати на зміни зовнішнього середовища, уникати загроз і використовувати можливості для забезпечення максимальної дохідності в поточній ринковій кон'юктурі [3].

Маркетингова діяльність сучасного підприємства функціонує із врахуванням ринкового, товарного аспектів та аспектів розвитку внутрішнього середовища. Так, ринковий аспект містить вивчення ринку, дослідження його запитів, задоволення потреб споживачів і налагодження сприятливих довгострокових відносин з ними.

Товарний аспект містить наділення продукту характеристиками, які користуються попитом, визначення ефективних каналів реалізації продукції та організацію зі створення нових товарів та послуг. Аспект розвитку внутрішнього середовища охоплює такі складові маркетингової діяльності як визначення стратегічних та тактичних цілей, координація внутрішньофірмового планування, орієнтація на виробничу та збутову діяльність підприємств і створення умов, що забезпечують прибутковість (рис. 1).

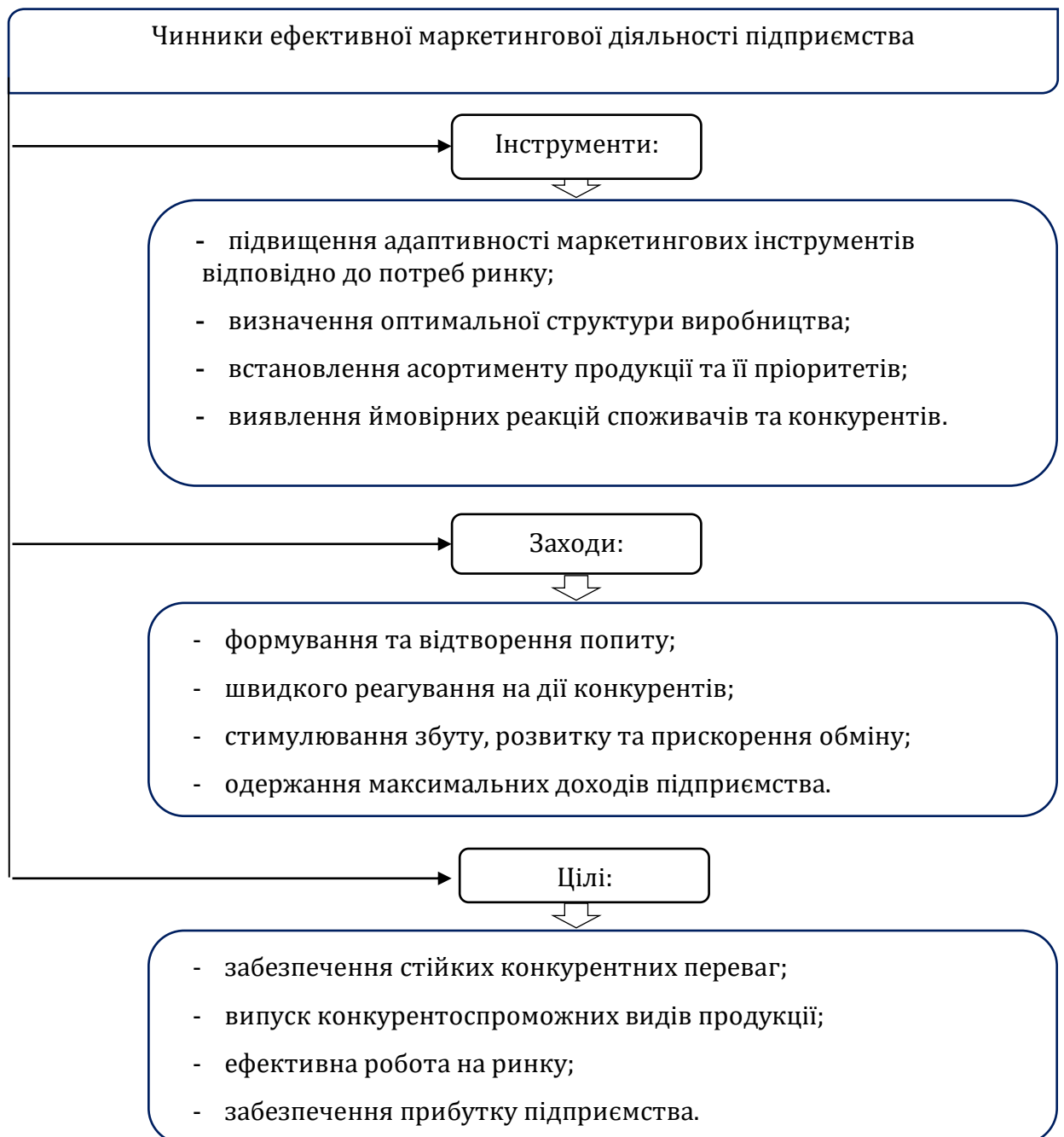

Рис. 1. Чинники ефективної маркетингової діяльності підприємства

Чинники маркетингової діяльності підприємства передбачають обумовленість стратегією управління підприємством, зокрема, таким її напрямком як товарна політика. Маркетингове забезпечення товарної політики передбачає наявність вибору підприємством варіантів стратегій. Зокрема, відповідно до інноваційної стратегії відбувається випуск нових видів продукції, що значно змінили споживчі характеристики та сприйняття товару. Можливе використання стратегії, що полягає в осучасненні наявних застарілих видів товарів у напрямку модернізації, надання покращених споживчих властивостей. Відповідно до стратегії розширення асортименту для збільшення частки ринку пропонуються нові види найменувань продукції. Можливе і кардинально інше спрямування стратегії – спрямування на усунення з товарної лінійки збиткових, непопулярних товарів шляхом її раціоналізації [6].

Забезпечення конкурентних позицій підприємством та подальше зростання його конкурентного потенціалу базується на чіткій управлінській стратегії та ґрунтовному її впровадженні у поточну діяльність. Стратегія управління повинна бути розроблена із врахуванням результатів дослідження зовнішнього та внутрішнього середовища та має охоплювати всі сфери діяльності сучасного підприємства для досягнення першочергових та поточних завдань у запланованому часовому проміжку, зокрема, технологічну, виробничу, інвестиційну, фінансову та маркетингову. Важливою складовою зазначеного процесу виступає маркетингова діяльність, яка пронизує всі рівні управління підприємством, відповідає поставленій стратегічній меті і тактичним цілям та здійснюється відповідно до встановлених напрямків їх досягнення.

Маркетингова діяльність розглядається в залежності від її спрямування як сучасна система управління виробничо-збутовою

діяльністю суб'єкта господарювання, планування та просування розповсюдження його ідей, що базується на системному дослідженні ринкового середовища [7].

Значний вплив на сучасні тенденції в маркетинговій діяльності має збільшення кількості власників смартфонів із доступом до Інтернет. Використовуючи дані геолокації, соціальних мереж, менеджерів, файли cookies, що не лише надають доступ до основних можливостей сервісу, а й використовуються маркетологами, оскільки зберігають історію пошуку, вміст кошика для покупок в інтернет магазині та іншої пов'язаної із сеансом інформація визначаючи попит та інтерес та певні товари чи послуги. Активно використовується механізм месенджер-маркетингу як система комунікацій з цільовою аудиторією в месенджерах, відповідно для якої чат-боти використовуються компаніями для покращення взаємодії з потенційними клієнтами. Зокрема, для охоплення цільової аудиторії чат-ботів підключають такі платформи як Facebook, Telegram, Viber, WhatsApp та інші.

Важливою характерною рисою ефективної маркетингової діяльності є забезпечення адаптивності підприємства до чинників нестабільного ринкового оточення шляхом створення та розвитку маркетингового потенціалу. Маркетинговий адаптаційний механізм розвитку підприємства є інструментом, що забезпечує послідовний розвиток об'єкта, на який спрямовано рушійну силу чинників зовнішнього середовища [2].

Маркетингову діяльність визначають спрямування на оновлену цільову групу, вихід на новий сегмент, інвестиції у персонал, шляхи диверсифікації бізнесу, продуктові інновації, бізнес-моделі розвитку компанії тощо. Забезпеченню стійкого розвитку маркетингової діяльності є слідування принципам варіативності, динамічності, адаптивності та гнучкості, що дозволить забезпечувати

конкурентоспроможність підприємства та зростання його прибутковості в сучасних ринкових умовах.

Складові маркетингового адаптаційного механізму охоплюють економічну, інформаційну, організаційну, аналітичні та діагностичну сфери, комплекс яких уможливорює розробку, функціонування та контролінг маркетингової діяльності підприємства на основі новітніх технологій із врахуванням ринкової кон'юнктури та внутрішніх ресурсів. Чітке використання інструментів маркетингового адаптаційного механізму забезпечить досягнення результатів його впровадження (рис. 2).

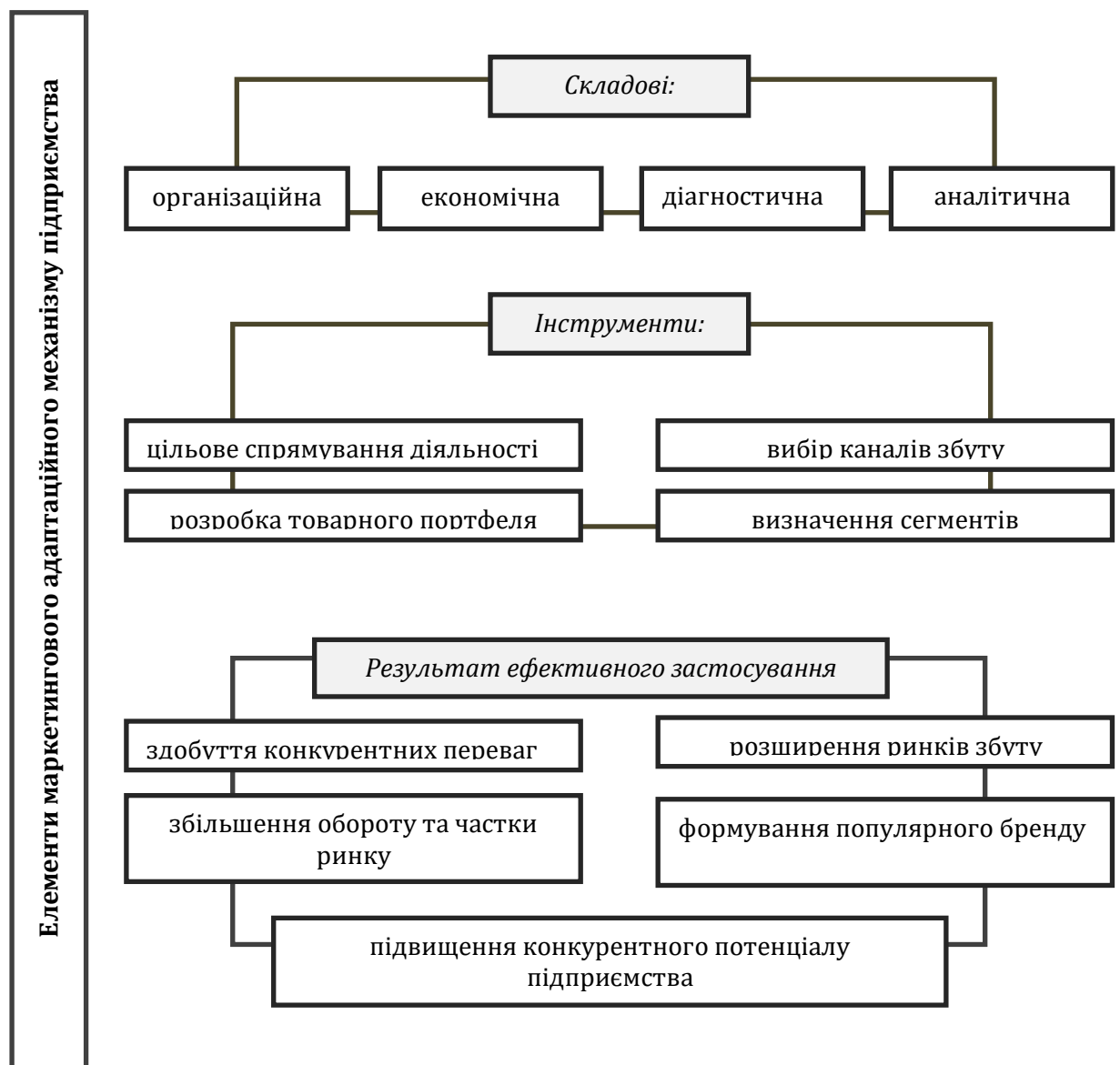

Рис 2. Елементи маркетингового адаптаційного механізму підприємства

Як видно з рис. 2, використання адаптивних маркетингових механізмів є невід'ємною складовою стратегічного управління сучасним підприємством і визначальною засадою його ефективного функціонування.

Метою маркетингового адаптаційного механізму як складової маркетингової діяльності є здобуття підприємством конкурентних переваг, збільшення обороту та частки ринку, підвищення його конкурентного потенціалу, розширення ринків збуту та формування популярного бренду.

Головним принципом функціонування маркетингового адаптаційного механізму є підтримка адаптивності, його метою виступає забезпечення розвитку підприємства, а інструментом реалізації мети є маркетингові чинники потенціалу. Маркетинговий механізм, на думку Л. Курбацької, є організаційно-економічною формою здійснення діяльності підприємства та сприяння її проведенню, пошуку найбільш ефективних рішень, а також важелі стимулювання та регулювання цієї діяльності. Слід зазначити, що маркетинговий адаптаційний механізм – це цілеспрямована, випереджальна реакція внутрішніх чинників маркетингового потенціалу на зміни у зовнішньому середовищі, в результаті якої підприємство досягає рівня адаптивності, достатнього для підтримки стійкого, безперервного розвитку [8].

Гнучкість маркетингу відіграє вирішальну роль в успіху та виживанні організації в бізнес-середовищі, що швидко змінюється. Організації, що володіють маркетинговою гнучкістю, краще підготовлені для боротьби з короткостроковими коливаннями попиту, а також довгостроковими загрозами, які походять від бізнес-середовища, яке постійно змінюється. Гнучка та оперативна маркетингова аналітика забезпечить надійність маркетинговій

діяльності. В сучасних умовах маркетингова діяльність повинна враховувати за ставленням споживачів, яке може різко змінюватися щотижня, але в той час, уважно відокремлювати релевантні дані від нерелевантних і за потреби вносити зміни в механізм реалізації маркетингової стратегії.

За визначенням Я. Ларіної механізм реалізації маркетингової стратегії підприємства становить послідовність процесів та етапів, відповідних процедур та інструментів від початку встановлення готовності до зміни стратегії підприємства до контролінгу і подальшого коригування [11].

Конкурентоспроможність підприємства полягає в його здатності утримувати у стабільному стані або покращувати свої конкурентні позиції та можливості впливу на ринок шляхом забезпечення споживачів якісними товарами або послугами [23, с.171]. Підвищення конкурентоспроможності є одним із першочергових завдань, які має враховуватися при формуванні стратегії управління підприємством, відповідно до чого має бути розроблений комплекс маркетингових заходів із фінансовим забезпеченням необхідних витрат для забезпечення конкурентних переваг на ринку.

Маркетингова діяльність підприємства забезпечує використання його наявних ресурсів та потенційних можливостей для максимального задоволення споживчого попиту з метою одержання максимально високого прибутку та формування стійких конкурентних переваг.

Метою маркетингової діяльності є забезпечення прибутковості підприємства в довгостроковій перспективі шляхом оптимального використання маркетингового потенціалу у мінливих умовах зовнішнього середовища. В сучасних умовах основна увага підприємств зосереджується на клієнтах, визначаються всі можливі точки взаємодії й канали на шляху до покупця, можливість гнучкого ціноутворення для

підвищення конкурентоспроможності. Особливу значимість в забезпечення функціонування підприємством набуває маркетингова діяльність, яка розширюється спектр сучасних інформаційних інструментів для сприяння прибутковості підприємства має бути ефективною [13].

Ефективність її реалізації можливо визначити за результатами експертних та фінансових оцінок результатів. Використання експертних оцінок ґрунтується на вірному виборі експертів, які мають бути компетентними у зазначеному питанні, на коректності та достовірності інформації, наданої для оцінки та на чіткості визначеності критеріїв оцінки. Недоліком даного підходу можна вважати залежність від людського фактору на всіх етапах підготовки та здійснення. Наступним видом оцінки ефективності маркетингової діяльності підприємства є аналіз фінансових показників. Однак, зазначений вид є складним у застосуванні, оскільки маркетингові витрати є багатоаспектними, що унеможливорює чи зводить до мінімуму можливість їх повного врахування. В процесі функціонування менеджментом підприємства має проводитись контролінг маркетингової діяльності для забезпечення адаптації до умов внутрішнього та зовнішнього оточення.

Для забезпечення оптимального впровадження механізму маркетингової діяльності в стратегічне управління підприємством необхідне послідовне впровадження його складових. Першим етапом має стати визначення місії підприємства на сучасному ринку. Наступним етапом є аналіз внутрішнього середовища із визначенням наявних ресурсів та потенційних можливостей. Третім етапом є аналіз зовнішнього середовища, сегментація ринку та визначення цільової аудиторії. За ним слідує етап розробки маркетингової стратегії в розрізі загальної управлінської стратегії підприємства. П'ятим етапом

є визначення цілей і задач маркетингової організаційної структури. Шостим та сьомим етапами є дослідження ринку, розробка на цій основі цінової, збутової політики та визначення відповідних каналів маркетингової комунікації. Восьмим етапом є формування бренду та підтримка позитивного ставлення до нього споживачів. Дев'ятим етапом є коригування маркетингової діяльності із врахуванням поточних результатів і його врахування у подальшому функціонуванні підприємства.

Адаптація маркетингової діяльності підприємства відбувається із врахуванням зовнішнього середовища, яке в сучасних умовах зростання конкуренції та інформаційних технологій характеризується значною динамічністю, що визначає необхідність систематичного використання інновацій в маркетинговій діяльності. Інноваційний маркетинг використовує вдосконаленні чи принципово нові інструменти у процесі створення і поширення товарів або послуг підприємства, з метою більш ефективного задоволення потреб усіх учасників товароруку [15].

Маркетингова діяльність як процес управління виробничо-збутовою і науково-технічною діяльністю підприємств, спрямований на вивчення конкурентного середовища, конкретних запитів споживачів і орієнтацію на них вироблених товарів і послуг в сучасних умовах все більше концентрується на інноваційності [7]. Інноваційна маркетингова політика має певні визначальні характерні риси, що відображено табл. 1.

Функціями інноваційної маркетингової діяльності є:

1) виявлення потреб споживачів, які на даному етапі задовольняються не в повній мірі на основі аналізу стану та динаміки ринків збуту;

2) перевірка рівня попиту на нову продукцію шляхом проведення промо-акцій, випуску лімітованих серій тощо.

- 3) встановлення цін на інноваційну продукцію та визначення каналів збуту, дилерських та дистриб'юторських центрів;
- 4) організація роботи гарантійних сервісних центрів та роботи «гарячих» телефонних ліній.

Таблиця 1

Характерні риси інноваційної маркетингової діяльності

Категорія	Опис
Мета здійснення	отримання підприємством прибутку та забезпечення умов його сталого розвитку
Рівень охоплення	систематична діяльність підприємства
Об'єкти впливу	розробка, організація виробництва, просування на ринок нових товарів, послуг та технологій
Специфіка	задоволення потреб споживачів у більш ефективний, ніж у конкурентів спосіб
Засоби здійснення	на основі підвищення та реалізації інноваційного потенціалу підприємства, пошуку нових напрямків та засобів його ефективного використання

Виконання зазначених функцій дозволить мінімізувати ризики, пов'язані із реакцією споживачів на інноваційні товари і послуги та зберегти ділову репутацію та позитивне враження про бренд.

Динаміка механізму маркетингового забезпечення підприємства передбачає реалізацію маркетингових інновацій у здійсненні цінової та збутової політики, та впливає на визначальні технологічні зміни виробництва товарів. Повноцінне його впровадження можливе в умовах системної взаємодії з іншими процесами.

Сучасним підприємствам для забезпечення стабільного економічного зростання необхідно адаптуватися до умов сучасного ринкового середовища, яке зазначає значний вплив розвитку інформаційних систем, що змінюють ефективність традиційних маркетингових інструментів [5]. Так, в умовах наявного широкого спектра можливостей самостійного пошуку споживачем необхідної

інформації про товар чи послугу, ефективність традиційної реклами зменшується.

Цифровий маркетинг – це компонент маркетингу, який використовує Інтернет і онлайн-цифрові технології для просування продуктів і послуг. В сучасних умовах цифрові платформи все більше включалися в маркетингові плани, споживачі все частіше використовують цифрові пристрої замість відвідування звичайних магазинів, набули поширення цифрові маркетингові кампанії.

Інструменти цифрового маркетингу:

- використовують комбінації оптимізації пошукових систем (SEO);
- маркетинг у пошукових системах (SEM);
- контент-маркетинг;
- маркетинг у соціальних мережах;
- маркетинг електронної комерції;
- медійна реклама тощо.

Таким чином, досягнення та утримання стійких конкурентних переваг підприємством забезпечується комплексним поєднанням у стратегічному управлінні фінансово-економічної та виробничо-збутової складових, що системно взаємодіють з маркетинговою діяльністю, яка базується на ґрунтованому та оперативному дослідженні внутрішнього та зовнішнього середовища.

За умови формування ринкової економіки процес побудови продовольчого ринку, що визначається динамічністю та насиченістю, видається ймовірним лише за умов використання принципів та методів маркетингу. Їх застосування на практиці забезпечує отримання максимального доходу підприємств в ситуації жорсткої конкуренції та змін в цінах на товари.

В Україні в основному спостерігається зменшення площі виноградних насаджень в усіх областях за винятком Закарпатської.

Однак, попри те, що урожайність є достатньо високою, валовий збір винограду по країні в цілому зменшується.

Виробники винограду переважну долю його врожаю продали підприємствам з переробки та фірмам із заготівлі – 81,7%, на ринок реалізовано 5,5%, замість заробітної плати – 4,9%, у інші напрямки – 7,9%. Подібна ситуація демонструє нестійкий фінансовий стан підприємств виноробної галузі [8].

До напрямків зменшення негативного впливу факторів зниження рівня споживання виноробної продукції в Україні належать:

- припинення бойових дій;
- закінчення воєнного стану;
- підвищення купівельної спроможності споживачів;
- відміна заборон та обмежень, пов'язаних із споживанням алкогольних напоїв, що були обумовлені воєнним станом;
- розробка механізму сезонного кредитування суб'єктів господарювання виноробної галузі;
- запровадження ефективної системи оподаткування;
- зростання виробництва винограду;
- покращення матеріально-технічного стану виробників виноробної продукції.

Потенційно сприятливими факторами для розвитку ринку вина в Україні є:

- підвищення середньорічної температури повітря, що сприяє вирощуванню винограду не лише на Півдні України і Закарпатті, а й у Центральній Східній і Північній Україні;
- значна кількість незайнятої робочої сили у сільській місцевості;
- географічне розташування України, яке відзначається кордонами з європейськими державами, сприяє розвитку виноробства та розширенню ринку за рахунок зовнішньої торгівлі;

- історичні традиції виноробства, наукове підґрунтя вирощування нових сортів винограду та видів вина;
- зростання ролі маркетингу у стратегічному плануванні розвитку підприємств України.

Розвиток ринку виноробної продукції відзначається усвідомленням підприємствами значення використання маркетингових інструментів у функціонуванні підприємства. Сучасний інструментарій маркетингу здатен забезпечити виконання будь-яких цілей, які керівництво визначає за пріоритетні. До таких цілей може належати доробка продукції на етапі передпродажу для надання їх властивостей, що є найбільш цікавими для споживача і уникнення економічних збитків на етапі повноцінного продажу нового товару. Позитивно впливає на зростання прибутковості збільшення періоду маркетингового сезону шляхом вирощування надранньої продукції (для раннього початку) та якісного тривалого зберігання (для пізнішого завершення). Ефективним для функціонування підприємства є впровадження різних технологій просування товару в залежності від специфіки каналів його реалізації.

Для удосконалення маркетингового забезпечення діяльності підприємств виноробної галузі необхідним є створення окремого структурного підрозділу (відділу чи служби), метою якого розробка та впровадження маркетингової діяльності у стратегічний менеджмент суб'єкта господарювання. Основою функціонування є дослідження вподобань потенційного споживача стосовно асортименту, ціни продукції, потреби в додаткових послугах (організації винних турів, презентацій, дегустацій тощо). Значна увага має приділятися аналізу конкурентів, особливостям їх товарної пропозиції, ефективності каналів збуту, використанню засобів просування готової продукції.

Використання засобів просування готової продукції виноробних підприємств є ефективною маркетинговою складовою. Найбільш популярною є дегустація, яка дозволяє покупцю самостійно ознайомитись із асортиментом і забезпечує можливість змінити чи розширити вподобання. Дегустація є інструментом, що ефективно стимулює збут, оскільки поєднує в собі аспекти презентації та безпосереднього контакту із споживачем.

В сучасних умовах врахування новітніх маркетингових концепцій передбачає проведення узгодженої політики нарощування конкурентного потенціалу підприємства. Для забезпечення ефективного функціонування підприємств доцільно створити систему інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення, яка реалізовуватиме гнучку інноваційну маркетингову політику.

Зважаючи на високу вартість впровадження нових видів продукції доцільним є дослідження їх популярності на етапі, що передує масовому виробництву та продажу. Тому, для уникнення можливих збитків, потрібно визначити потенційний попит, виявити ступінь задоволення покупців наявною продукцією, порівняння із товарами-замінниками та товарами підприємств-конкурентів.

Для ефективного та рентабельного виробництва виноробним підприємствам доцільно системно запроваджувати елементи маркетингу в стратегічне управління суб'єктом господарювання (рис. 3).

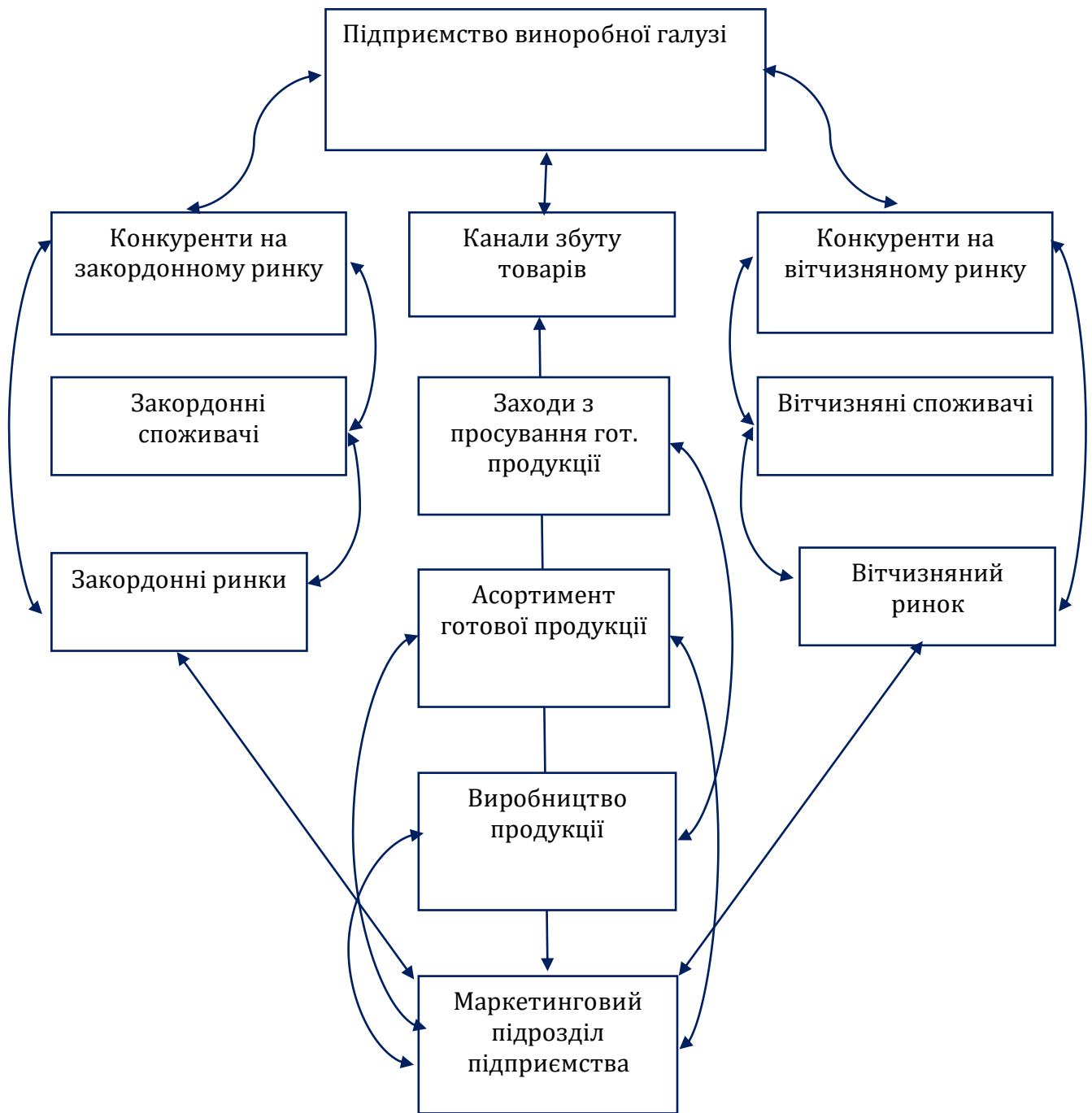

Рис. 3. Система маркетингу у стратегічному управлінні підприємством виноробної галузі

Як видно з рис. 3., система маркетингу виноробного підприємства повинна враховувати значний масив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на короткострокову та довготривалу перспективу. Але не всі підприємства виноробної галузі мають фінансові та організаційні можливості для впровадження якісного

маркетингового забезпечення. Враховуючи цю особливість, дрібним підприємствам доцільно об'єднатися в територіальні спілки виноробів. При таких об'єднаннях необхідно створити структуру маркетингового управління, що матиме можливості для проведення ґрунтовних маркетингових досліджень, на їх основі здійснюватиме планування маркетинговою діяльності, рекомендуватиме впровадження нової продукції з властивостями, які роблять її прибутковою. Завдяки об'єднанню можливим є розробка дієвої стратегії виходу підприємств-учасників на міжнародний ринок шляхом збільшення каналів збуту та проведення закордонних промо-акцій.

При розробці маркетингової стратегії важливим є врахування купівельної спроможності аудиторії та сегментацію продукцію в залежності від фінансових можливостей потенційних споживачів. Це впливає на визначення асортименту продукції із впровадженням системної взаємодії із підрозділами із виробництва та збуту продукції. Ефективна цінова стратегія сприяє покращенню виробничо-збутової діяльності та зростанню конкурентоспроможності виноробного підприємства.

Визначальними напрямками розвитку маркетингової діяльності підприємств виноробної галузі є впровадження нових для регіону та країни сортів винограду, що є популярними чи лише набувають популярності у світі. Даний напрямок вирішить проблему, пов'язану із застарілою сировинною базою багатьох виноградників України: більше 50% сортів винограду, що зараз вирощують – це сорти Ізабели та її гібрити, які відзначаються низькою якістю. Столові сорти винограду охоплюють лише 7% насаджень [17]. Ця ситуація відзначає необхідність реформування структури насаджень, зміна застарілих сортів на нові європейські, зокрема, червоними та білими сортами. Наступним напрямком є розширення асортименту

продукції: вироблення соків, виномістких напоїв, ігристих вин, вин із високим вмістом спирту та безалкогольних вин.

Доцільно здійснювати позиціонування як бренду, що виробляє продукцію з екологічно чистої сировини, тому необхідно переходити на вищий рівень органічного землеробства. Комплекс заходів у цьому напрямку повинен містити відмову від використання стимуляторів росту рослин, від отрутохімікатів. Важливим є забезпечення контролю якості продукції на всіх етапах виробництва. Для підвищення довіри вітчизняних та закордонних споживачів до бренду необхідно здійснювати міжнародну сертифікацію товару. Маркетингові підходи мають впроваджуватись комплексно (рис. 4).

Як видно з рис. 4., для забезпечення стійкого попиту та його подальшого зростання в маркетинговій діяльності підприємств виноробної галузі доцільно зважено та комплексно використовувати заходи просування товару, зокрема, із використанням новітніх інформаційних технологій.

В сучасних військово-політичних та фінансово-економічних умовах виноробна галузь України відзначається негативними тенденціями розвитку. Поглиблює проблеми відсутність державної підтримки, що містить як адміністративні, так і фінансові заходи, зокрема, квотування, мита, податки, ліцензування. Не відбувається встановлення стримувальних тарифів та проведення інших нетарифних заходів. Встановлення квот на імпортовану продукцію ввезення виноматеріалів, можливе віднесення їх лише до критичного імпорту чи лише за умови неврожаю чи інших проблем, пов'язаних із форс-мажорними обставинами. Важливо прийняти нормативно-правові документи, які сприятимуть розвитку вискоєфективного виноробства,

забезпечити їх відповідність європейському законодавству, міжнародним стандартам ринку вина.

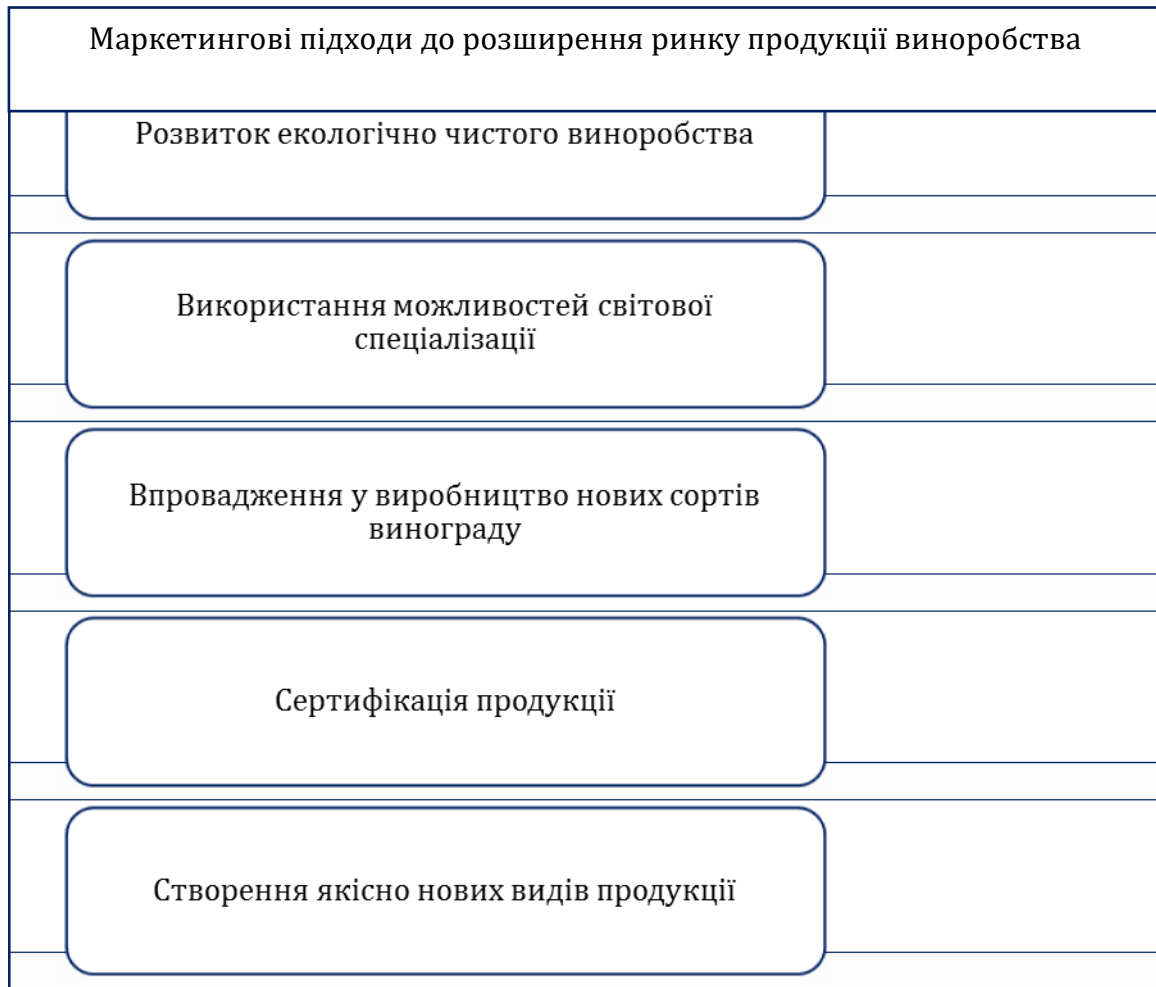

Рис. 4. Маркетингові підходи до розширення ринку продукції виноробства

Необхідним є створення системи управління якості товарів виноробної промисловості підприємств України, яка б здійснювала встановлення критеріїв та слідувала за їх відповідністю. Однак, зважаючи на складну економічну та політичну ситуацію в державі, зазначена система може бути приватною та фінансуватися за рахунок фондів та внесків її учасників. Значною проблемою виноробства є використання неякісних виноматеріалів, додаткового цукру та ароматизаторів. Ці негативні явища призводять до втрати автентичності українського вина, воно втрачає свої споживчі якості, зокрема, смак та користь.

Доцільним вбачається подальше зменшення імпорту виноматеріалів та розвиток української сировинної бази. Здійснення цих процесів має відбуватися на засадах запровадження інноваційних технологій виробництва, переробки та зберігання сировини, підвищення врожайності насаджень та якості продукції. Здійснення відповідних процесів має забезпечуватись змінами у фінансово-кредитній політиці держави, зокрема, запровадження довгострокового кредитування, оскільки проміжок між початком функціонування підприємства та його першим прибутком сягає кількох років.

Зміна в податковій політиці мають стосуватися відміни акцизу, який в Україні є високим. Зокрема, доцільним є зняття акцизу із сухих вин, які у всьому світі належить до продуктів харчування, а не до алкогольних напоїв, тому не є підакцизною продукцією. У переважній кількості країн ЄС навіть ігристі вина не є підакцизними. Наприклад, у Франції сухе вино в ресторанах дешевше за газовані солодкі напої [6]. Велика вартість ліцензії спричиняє великі бар'єри до входження в галузь, фактично виключаючи дрібні фермерські господарства. Після сплати ліцензії виробникам доводиться компенсувати витрати за рахунок підвищення ціни на готову продукцію, в той час – незначний відсоток коштів направляється на амортизацію застарілого обладнання, оновлення сировинної бази, тим самим зменшуючи їх конкурентоздатність.

Європейський та світовий ринок продукції виноробства має високий рівень щодо вирощування сировини та технологій виробництва готової продукції. Для того, щоб Україна увійшла на ринок необхідно ґрунтовно вивчати світові традиції та постійно реформувати менеджмент, який має відповідати світовим тенденціям та ефективно використовувати унікальний синтез ґрунту та клімату, що забезпечує

можливість випускати продукцію, яка не має аналогів в Європі – ексклюзивні лікерні та десертні вина.

Таким чином, усвідомлення значення маркетингу в ринкових умовах сучасної України керівництвом та економічними підрозділами суб'єктів господарювання виноробної галузі сприяє підвищенню використання його засад у функціонуванні підприємств. Відзначається більш детальна увага вивченню кон'юнктури ринку, здійсненню маркетингової оцінки зовнішнього та внутрішнього середовища суб'єкта господарювання, концентрація на використанні екологічно чистої та органічної продукції, на всіх етапах виробництва, починаючи із сировини та ємностей для витримки, забезпеченні функціонування напрямків раціонального використання ресурсів відповідно до вимог ринку, як внутрішньодержавного, так і закордонного.

Створення узгодженої системи управління маркетингом забезпечується за допомогою впровадження нових процесів у сфері маркетингового менеджменту, які є новими для суб'єктів господарювання чи вже наявними, але суттєво удосконаленими.

Основними заходами для маркетингової діяльності сучасних підприємств є здійснення маркетингових досліджень, застосування інструментів та заходів маркетингу для просування продукції, створення ефективної системи взаємовідносин із внутрішнім і зовнішнім середовищами.

Особливості новітнього збільшення обсягів цифрових технологій визначають необхідність вдосконалення та розширення цифрових форм взаємодії з клієнтами та постачальниками. Доцільним є використання цифрового маркетингу, який охоплює як інтернет канали, так і інші засоби масової інформації.

Україна має сприятливі ґрунтовно-кліматичні умови для вирощування унікальних столових та десертних вин світової якості.

Однак, сучасний розвиток виноробних підприємств характеризується наявністю низки проблем, які мають як загальнодержавне, так і галузеве походження. До галузевих проблем належать низька продуктивність насаджень, невідповідність наявного сортового складу винограду сучасним вимогам виробництва, започаткування виноградників незважаючи на природно-екологічну доцільність; застаріли виноградні насадження; незадовільний агротехнічний стан виноробних господарств, що визначають низьку дохідність виробництва вина, підвищує його собівартість та загалом призводить до зниження конкурентоспроможності підприємств як на вітчизняному, так і на світовому ринках.

Для удосконалення розвитку підприємств виноробної галузі необхідним є вживання на державному рівні правових заходів з реформування кредитно-фінансових механізмів підтримки галузі. Перспективним для малого та середнього бізнесу України здійснювати удосконалення не лише виноробної галузі, а суміжного з нею готельно-ресторанного бізнесу та відповідних видів туризму.

Удосконалення сировинної бази на інноваційних засадах призведе до встановлення конкурентоспроможних ринкових цін, сприятиме завантаженню виробництва на основі власної сировини для забезпечення готовою продукцією вітчизняний ринок та забезпечити зростання насиченості українськими товарами світових ринків шляхом підвищення експортного потенціалу виноробства України.

Список використаних джерел:

1. Белова Т., Фільченкова Я. Маркетингова стійкість підприємства у ринковому середовищі та показники її оцінювання. *Економічний простір*. 2020. №153. С. 36–39.

2. Бубенець І., Чатченко О. Маркетингова діяльність підприємств в умовах кризи. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 3. С. 323–326.
3. Вартанова О. В., Король І. В. Брендінг як сучасна маркетингова технологія. *Збірник наукових праць ЧДТУ*. 2019. №53. С. 36–42.
4. Головчук Ю. О., Дибчук Л. В. Формування та особливості ефективної рекламної кампанії. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. №1. С. 21–26.
5. Гузенко Г. М. Управління та вдосконалення маркетингової діяльності на підприємстві. *Економіка і суспільство*. 2017. № 12. С. 227–234.
6. Гайфулліна А. В. Інтернет-технології в організації комунікаційного процесу маркетингової діяльності. *Становлення та розвиток маркетингу в Україні: від теорії до практики: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Умань: УНУС, 2021. С. 51–54.
7. Діденко С. Держстат дав оцінку падіння ВВП: стало відомо про стан економіки в умовах війни. URL: <https://ua.news/ua/money/gosstat-dal-otsenku-padenyyu-vvp-stalo-yzvestno-o-sostoyanyu-ekonomyky-v-uslovyah-voyny/> (дата звернення: 01.11.2022).
8. Дрок П. В. Інформаційний маркетинг в контексті розвитку інформаційних технологій. *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 31. С. 46–50.
9. Євтушенко Г. В. Класифікація маркетингових інтелектуальних активів національного господарства. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 2. С. 50–55.
10. Костогриз В. Г. Таргетування як цифровий інструмент цільового маркетингу. *Становлення та розвиток маркетингу в Україні:*

від теорії до практики: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Умань: УНУС, 2021. С. 235–239.

11. Котлер Ф. Маркетинг 4.0. Від традиційного до цифрового. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. 208 с.

12. Красовська О. Ю. Класифікація маркетингових активів підприємства. *Агросвіт*. 2017. № 24. С. 66–71.

13. Маркетинг у публічному управлінні: монографія / за ред. Є.В. Ромат, Ю. В. Гаврилечко. Київ, 2018. 288 с.

14. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник. Львів: Світ, 2005. Т. 1. 611 с.

15. Новікова Н. Конкуренентоспроможність у системі економічного потенціалу підприємства. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. № 3. С. 64–81.

16. Петрова І. Л., Лойко Є. М. Методичні засади розробки маркетингової стратегії підприємства. *Вчені записки університету «Крок»*. 2022. № 1. С. 94–104.

17. Пеца С. Ю. Основні інструменти діджитал-маркетингу. *Становлення та розвиток маркетингу в Україні: від теорії до практики: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Умань: УНУС, 2021. №1. С. 248–250.

18. Семчук І. А. Теоретичне дослідження розвитку маркетингової концепції сільськогосподарського підприємства. *Молодий вчений*. 2019. №1. С. 211–218.

19. Тульчинська С. О., Кириченко С. О., Савіцький Н. Ю. Застосування сучасних інструментів маркетингу в умовах інноваційної економіки. *Агросвіт*. 2019. № 3. С. 19–23.

20. Федорченко А. В., Окунева О. В. Внутрішній маркетинг підприємства: теорія, методика, практика: монографія / за наук. ред. А.В. Федорченка. Київ: КНЕУ, 2015. 230 с.

21. Хурдей В. Д., Ніфталієва А. Маркетинг як стратегічний інструмент управління сучасним бізнесом. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки»*. 2019. №11. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-11-5353> (дата звернення: 02.10.2022).

22. Цифровий маркетинг – модель маркетингу XXI сторіччя: монографія / М. А. Окландер, Т. О. Окландер. Одеса: Астропринт, 2017. 292 с.

1.3. Peculiarities of using targeting in the marketing activities of winemaking enterprises of Ukraine

Особливості використання таргетування в маркетинговій діяльності виноробних підприємств України

Сучасне виноробство України є розвинутою галуззю, на стан якої значною мірою впливають політико-військові та кліматичні фактори. Виноградники зосереджені переважно в АР Крим, Одеській, Херсонській, Миколаївській, Запорізькій та Закарпатській областях. Але у зв'язку зі змінами кліматичних умов відбулось розширення виноградарства на Північ і з різною інтенсивністю охоплює майже всю Україну, що свідчить про значні зміни в майбутньому на ринку вина. Різні види виноградарства в Україні розвинені нерівномірно. Технічне виноградарство знаходиться на високому рівні на всій території, в той час, як неукривне столове майже не опрацьоване в північних регіонах. Однак, можливість культивувати нові, більш стійкі до низьких температур види винограду та відповідно розвивати на їх основі виноробство відриває нові перспективи для розвитку ринку вина України.

Особливістю початкових визначень маркетингу була його концентрація виключно на задоволення прибуткових цілей. З часом, із врахуванням суспільних процесів у економічній та фінансовій сферах,

маркетинг почав розглядатися як спрямування діяльності організації для досягнення прибуткових та неприбуткових цілей [1, с. 56].

Сучасні дефініції маркетингу базуються на таких його складових як універсальність, потреби та побажання споживачів, задоволення попиту та взаємодія організацій та їх клієнтів. Зокрема, Ф.Котлер визначає маркетинг, як діяльність людина, яка направлена на задоволення бажань та потреб за допомогою обміну [22].

Враховуючи напрямок врахування інтересів споживачів маркетингова діяльність є передвиробничим етапом діяльності суб'єкта господарювання та безпосередньою складовою управління підприємством. Відповідно до цього контексту, маркетинг виконує соціальну функцію, оскільки забезпечує всебічне та оперативне забезпечення населення бажаними товарами та послугами.

Тому, доцільно розглядати маркетинг як соціально-економічну складову стратегічного управління, яка забезпечує отримання взаємної вигоди підприємства та його безпосередніх споживачів. Доцільним стає розгляд маркетингу як соціально-управлінського процесу, здійснюваного задля задоволення потреб і бажань споживачів через створення, пропозицію, просування товарів та послуг з метою отримання і максимізації прибутку.

Система маркетингового стратегічного управління конкурентоздатністю підприємства базується на функціонуванні його елементів під впливом екзогенних факторів впливу: економічних, ринкових, ресурсних та політико-соціальних [2, с.71].

Враховуючи динамічні процеси економічної сфери концепції маркетингу не були сталими, а змінювались через вплив оточуючих факторів, пройшовши певну еволюцію. Зокрема, початкова маркетингова концепція, набула популярності серед великих та середніх виробничих підприємств та була заснована на тому, що метою

їх діяльності є отримання прибутку шляхом довгострокового задоволення попиту клієнтів. Однак, основну увагу приділено не необхідності всебічного вдосконалення споживчих якостей товару чи послуги, а на рекламуванні та просуванні продукту, які засновувались на результатах маркетингових досліджень. В 1980-х роках подальші концептуальні підходи маркетингу у корпоративному стратегічному плануванні мали також низку недоліків, оскільки не враховували довгострокове забезпечення конкурентоспроможності підприємства та його збереження в мінливому економічному середовищі, а концентрували увагу переважно на збільшенні частки ринку.

Розуміння маркетингу як однієї із визначальних складових прибутковості є процес відкриття маркетингових підрозділів у великих компаніях та визначення маркетингової діяльності не лише як функції, а й як способу ведення бізнесу. Зокрема, К. Моллер визначає доцільність маркетингу на рівні корпорації, бізнесу або стратегічної бізнес-одиниці і функціональному або операційному рівні [3, с.214].

В процесі трансформації маркетинг починає розглядатися як культура, як стратегія і як тактика. З 2000-х років постіндустріальна економіка послуг та знань призводить до збільшення соціальної та етичної складової маркетингу, що має за основу індивідуалізацію та оптимізацію рішень що до вирішення споживчих проблем на всіх бізнес-рівнях. Хоча маркетингова складова притаманна кожному рівню стратегічного управління підприємством, певна роль, яку має аспект маркетингу, відрізняється, відповідно до рівня стратегії та організації. Система управління підприємством в контексті організаційно-функціонального забезпечення містить підсистему маркетингового управління як складову підвищенні конкурентоздатності. Необхідність системного підходу визначає А. Федорченко, розглядаючи маркетинг як систему, яка містить процеси визначення, установлення, підтримки,

розширення та зміну взаємин із внутрішніми споживачами для забезпечення потреб всіх сторін, що можливо забезпечити через обмін, який містить зобов'язання та їх виконання [4,с.38].

Також М. Окландер розглядає маркетинг із аспекту системності, визначаючи його в якості засобу для пролонгації виробництва товарів, що забезпечується стимулюванням збуту. Забезпечення цієї функціональної особливості маркетингу сприяє вирішенню питання нераціонального витрачання ресурсів у напрямку збільшення рентабельності та прибутку підприємства [5, с. 26].

Маркетингова діяльність підприємств збільшує конкурентоздатність його продукції шляхом забезпечення формування інструментарію соціально-відповідального інтегрованого маркетингу. Однак, маркетингові технології підвищення конкурентного потенціалу, що будуть генеруватися та запроваджуватись в функціонування бізнес-суб'єкту мають зважати на особливості його господарювання та своєрідність ринкового середовища.

Конкурентоздатний потенціал підприємства є здатністю використовувати наявні та потенційні можливості зовнішнього оточення введення бізнесу для підвищення конкурентних переваг та формування абсолютно нових, із стабілізацією конкурентних позицій в стратегічній перспективі [6, с.72].

В сучасних умовах підвищення конкурентоздатності підприємства має базуватися на вдосконаленні процесів прогнозування та стратегічного планування в управлінні, що призведе до підвищення ефективності прийняття управлінських рішень. Реалізація маркетингової стратегії як форми реагування на вплив того чи іншого фактору внутрішнього чи зовнішнього середовища забезпечить підвищення конкурентоздатності як продукції, так і підприємства в цілому [7, с.95].

Для стабільного розвитку підприємства доцільним є стратегічний розвиток конкурентоздатного потенціалу, під яким розуміється здатність використовувати в перспективі наявні й потенційні можливості оточення введення бізнесу організацією для акумуляції конкурентних переваг і формування інноваційних, із стабілізацією конкурентних позицій [6, с.73].

Реалізація маркетингу в управлінні підприємством має ґрунтуватися на комплексному вивченні умов функціонування підприємства на вимоги ринку, забезпечення гнучкості у зовнішньому середовищі [8]. Складові системи маркетингового стратегічного управління конкурентоздатністю підприємства функціонують ід впливом чинників зовнішнього середовища: соціально-економічні, політичні, фінансові тощо. Важливою є роль інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення в системі стратегічного управління конкурентоздатністю суб'єкта господарювання як основи розвитку маркетингових технологій підвищення конкурентного потенціалу. Тому в контексті прийняття рішень щодо формування та реалізації маркетингових стратегій підприємства, конкурентне бізнес-оточення є основою для формування адаптивних механізмів і підґрунтям для визначення цілеспрямування у розвитку компетенцій персоналу та сприяє обґрунтуванню заходів забезпечення конкурентоздатності [6, с.66].

Розуміння необхідності інтеграції взаємодії підприємства із посередниками, постачальниками та клієнтами в стратегічне управління призвело до створення холістичної концепції маркетингу. Вона спрямована на структурне бачення складових та забезпечення їх комплексної взаємодії, що сприятиме ефективній адаптації до факторів зовнішнього оточення та розвитку конкурентного потенціалу.

Ця концепція маркетингу містить в собі елементи концепції управління за цілями П. Друкера, стандартизованої систематизації економічних параметрів Р. Хьюберта, системи збалансованих показників діяльності, фронтального менеджменту на основі забезпечення якості, управління результативністю та компетенціями. Також включає в себе складові системи економічної доданої вартості С. Штерна, піраміди діяльності компанії, системи збалансованих показників Р. Нортон і Д. Каплана, моделі стратегічних карт Л. Мейселя та системи оцінювання результативності діяльності підприємства К. Робертса і П.Адамса [6]. Використовуючи холістичний підхід у маркетинговій діяльності відбувається її збалансування на різних рівнях компетенції та поєднання в одну загальну.

Підвищення конкурентоспроможності підприємства ґрунтується на комплексі заходів маркетингового спрямування на рівні стратегічного управління підприємством. Комплекс зазначених заходів охоплює аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища шляхом здійснення маркетингових досліджень сучасного стану та подальших перспектив із наданням рекомендацій інноваційного розвитку. Ефективність функціонування комплексу заходів обумовлюється дієвою системою використання новітніх технологій маркетингу, що охоплюють всі етапи виробничо-збутової діяльності суб'єкта господарювання. Важливим елементом системи інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення є впровадження комплексу маркетингових заходів на всю вертикаль персоналу: від топ-менеджерів до робітників нижчих ланок, та постійне вдосконалення та підвищення кваліфікації працівників маркетингової служби підприємства. Властива ринку значна конкуренція визначає необхідність маркетингового забезпечення побудови відносин підприємства

як із споживачами, так і з бізнес-партнерами, суспільними та державними структурами.

Раціональне впровадження системи інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення є умовою залучення додаткових інвестицій із активізацією відповідних процесів та формування заходів їх ефективної реалізації (виробничі, логістичні витрати, використання резервів та енергозберігаючих технологій) [6, с.79].

Початковим етапом інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення є дослідження бізнес-оточення підприємства, на якому визначаються адаптивні механізми відповідного конкурентного середовища із встановленням послідовності заходів підвищення конкурентного потенціалу підприємства із виокремлення ролі кожного з його функціональних підрозділів.

Стратегічне маркетингове управління підприємством передбачає розвиток маркетингової стійкості. Зазначене поняття є багатограним, що визначається його різнобічним розумінням науковцями. Зокрема, на думку А. Виноградова, маркетингова стійкість є сукупністю маркетингових стратегій, що уможливають врахувати вплив ринкових чинників на підприємство шляхом отримання необхідної інформації. А.Василенко вважає маркетингову стійкість інструментом, що зміцнює конкурентні переваги підприємства та підвищує рівень визначеності ринкових умов функціонування підприємства [9, с.37].

Однак, незважаючи на різноспрямованість дефініцій, можливо визначити спільні властивості маркетингової стійкості. Доцільним вважається розгляд маркетингової стійкості як засобу забезпечення стабільного економічного становища на основі використання комплексу маркетингових заходів у стратегічному управлінні підприємством (рис. 1).

Рис. 1. Показники комплексу заходів забезпечення маркетингової стійкості підприємства (розроблено автором на основі [9])

Як видно з рис. 1. для забезпечення маркетингової стійкості підприємства доцільно здійснювати діяльність за низкою показників. Оптимальна кількість показників, необхідних для аналізу маркетингової стійкості, кожне підприємство визначає окремо в залежності від поставленої мети, але значну увагу необхідно приділити показникам, які характеризують товар. Саме товарна політика є важливою складовою інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення діяльності підприємств.

На етапі розбудови інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення доцільно виокремити наступні напрямки маркетингової діяльності:

- стратегічне маркетингове управління;
- маркетингова складова забезпечення конкурентоздатності продукції та послуг підприємства;
- маркетингова складова функціонування внутрішнього середовища підприємства;
- аналітично-моніторингова маркетингова діяльність;
- контролінг всіх напрямків маркетингу [6, с.79].

Маркетинговою торговою політикою є напрямок господарської діяльності підприємства з просування товарів та послуг на існуючі та перспективні ринки з врахуванням виробничих потужностей та факторів зовнішнього бізнес-середовища (табл. 1).

Таблиця 1

Напрямки забезпечення ефективності маркетингової товарної політики підприємства

Напрямки чинників впливу	Спрямування чинників впливу
Вплив чинників зовнішнього спрямування	- чинники безпосереднього впливу
	- чинники опосередкованого впливу
Вплив чинників внутрішнього спрямування	- фінансово-економічні чинники; - чинники персоналу; - правові чинники; - техніко-технологічні чинники; - маркетингові активи.

Як видно з табл. 1, на забезпечення ефективності маркетингової товарної політики підприємства впливає низка факторів як зовнішнього, так і внутрішнього спрямування. Зокрема, до чинників

безпосереднього впливу можна віднести кон'юнктуру зайнятого ринку, динаміку купівельної спроможності та вподобань безпосередніх споживачів та цінову політику постачальників, в свою чергу, до чинників опосередкованого впливу належать фінансово-економічні, соціально-політичні, екологічні та інші процеси в регіоні, країні та світі. До чинників внутрішнього спрямування відносять фінансово-економічні процеси на підприємстві, якісні та кількісні показники роботи з персоналом, правові чинники та техніко-технологічні можливості функціонування та розвитку суб'єкта господарювання. Важливою складовою чинників внутрішнього впливу ефективності маркетингової товарної політики підприємства є маркетингові активи.

Маркетингові активи є багатоаспектним поняттям та поділяються на певні види. Зокрема, Г. Мюльбахер та Дж. Фагі поділяють маркетингові активи на активи інформаційно-інтелектуальні (обізнаність в ринковій кон'юктурі) та активи співпраці (співпраця з партнерами, постачальниками, споживачами, відносини з конкурентами, державними та недержавними установами). Також, на їх думку, за сферою охоплення маркетингові активи можливо розділити на внутрішні, на основі альянсу, на основі ланцюга та на основі клієнта [11, с. 68].

До внутрішніх активів належить обізнаність ринкової діяльності, інноваційність та потенціал персоналу, який розвивається за допомогою мотивації, що створюється підприємством. Активи, які базуються на альянсі охоплюють взаємовідносини підприємства з партнерами на основі мережевих чи персональних складових співпраці. Наступними є маркетингові активи ланцюга, які поєднують канали розподілу та співпрацю з постачальниками та торговими представниками. Активи, які спрямовані на безпосередніх клієнтів базуються на ставленні клієнта до товарів чи послуг підприємства,

врахуванні їх вподобань та інтересів у подальшому розвитку маркетингової політики підприємства.

Незважаючи на різну спрямованість маркетингових активів основною метою їх використання є досягнення прихильності споживача і збільшення прибутковості. Зокрема, маркетингові активи можливо класифікувати за об'єктами, Г. Євтушенко виокремлює марочні, партнерські, споживчі та клієнтські активи. Партнерські активи охоплюються реляційні відносини між партнерами за різними спрямуваннями: франшиза, контракт, ліцензія, договір, інвестиції. Споживчі активи охоплюють напрямки оцінки привабливості товару чи послуги споживачами і містять дизайн товару та пакування, відданість бренду, залежність попиту від зміни ціни. Персональні зв'язки, клієнтська база, договори на купівлю-продаж є складовими клієнтських маркетингових активів. До марочних активів належать складові ідентифікації підприємства, зокрема, бренд, торгова марка, авторське право [10, с. 51].

Важливою складовою маркетингових активів підприємства зокрема та усієї системи інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення в цілому є бренд, роль якого у ефективному просуванні товару постійно зростає. Бренд є нематеріальним активом, значимість якого міститься в пізнаваності його клієнтами та стійкості асоціацій, що пов'язані з ним. Бренд охоплює весь комплекс сукупність нематеріальних активів, які застосовуються при просуванні товару чи послуги [12, с.39]. Значення бренду в сучасних ринкових умовах є дуже вагомим. Так, низка дослідників, зокрема Р. Раст, Т. Амблер, Г. Карпентер надають бренду не лише значення активу, а й капіталу. Під брендовим капіталом ними розуміється багатоаспектний вплив, який здійснює відомість бренду на споживачів [10, с.54].

Впровадження інструментів інноваційного маркетингу має базуватися на результатах співпраці із зовнішнім середовищем для визначення основних векторів та динаміків розвитку інновацій. Для цього є доцільним використання певних напрямків інноваційного маркетингу (рис. 2).

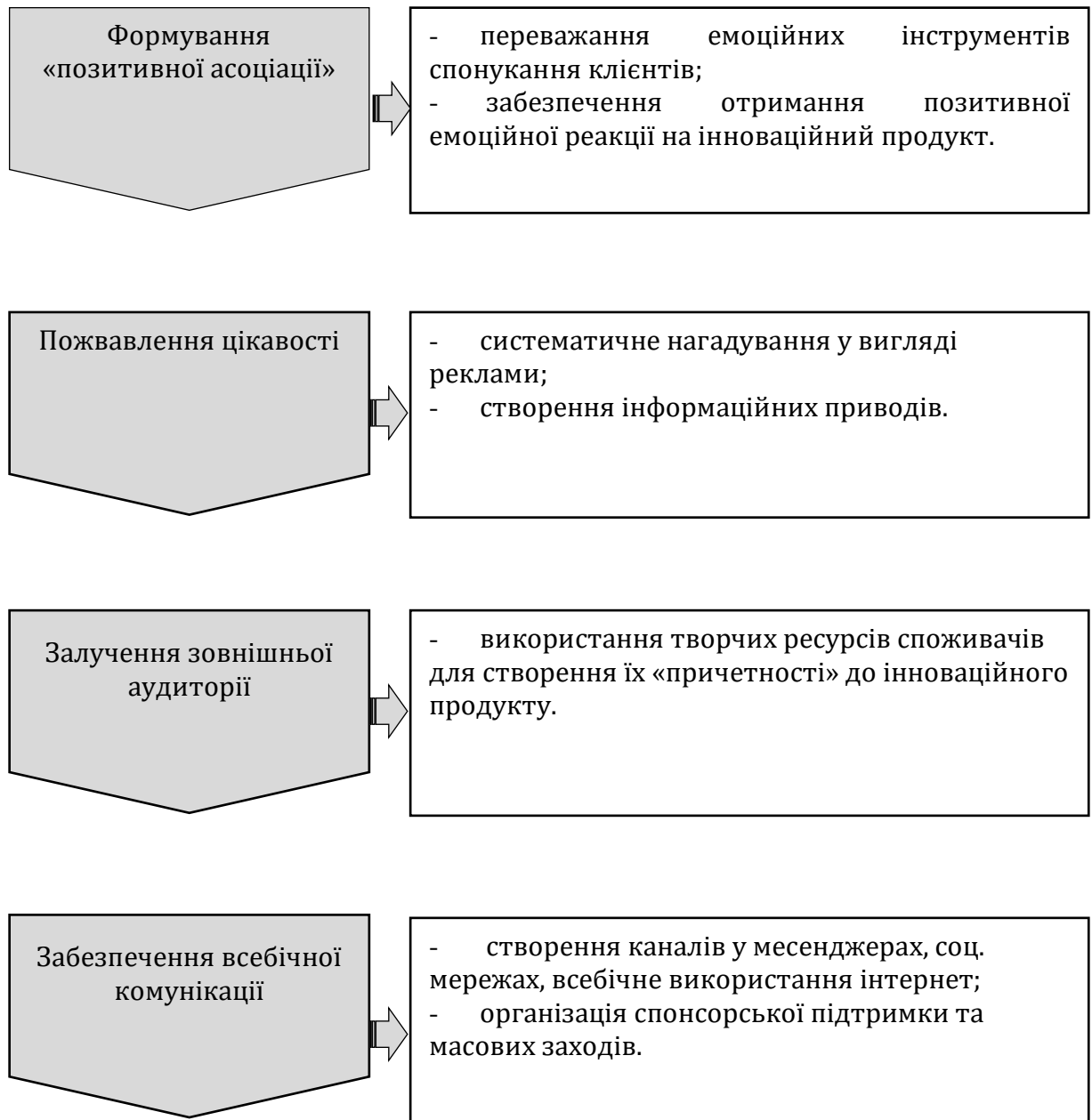

Рис. 2. Напрямки інноваційного маркетингу підприємства (розроблено автором на основі [13])

Як видно з рис. 2, для ефективності впровадження інновацій використовується комплекс напрямків співпраці з зовнішнім оточенням, вагому роль в якому відіграє інформаційне забезпечення маркетингової діяльності. Саме інформаційний маркетинг забезпечує налагодження співпраці із виробником товарів та послуг та його клієнтами та сприяє налагодженню ефективності обмінів, що здійснюються на ринку [14, с. 48].

Система інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення підприємством містить комплекс заходів, що спрямовані на розвиток бренду.

По-перше, етап формування бренду, містить вибір концепції, стилю, візуального оформлення, позитивного асоціативного ряду.

По-друге, створення першого позитивного враження про бренд: визначення цільової аудиторії, розвиток конкурентних переваг.

По-третє, формування усталених цінностей бренду серед споживачів: систематичний аналіз брендингу як невід'ємної складової маркетингової політики підприємства.

По-четверте, реагування на зміну зовнішнього конкурентного середовища, інвестиції в подальший розвиток. Процес роботи над формуванням бренду є безперервним, оскільки підприємства знаходяться під постійним впливом ринкових конкурентних перетворень [16, с.22].

Інформаційний маркетинг здійснює систематизацію внутрішніх і зовнішніх інформаційних потоків для забезпечити стратегічних переваг підприємства. Інноваційно-інформаційні напрямки маркетингу повинні бути гнучкими та сприяти швидкій адаптації підприємства до ринкових перетворень шляхом всебічного аналізу та впровадження інноваційних складових залучення клієнтів. Одним із прикладів подібних технологій є маркетинг локацій, що використовує інформацію

про місця знаходження споживача за допомогою відомостей служби GPS на його пристрої, якій він дозволив роботу на власному пристрої з виходом у мережу інтернет. Поширення мережі інтернет дозволило збільшити обсяги використання інструментів SM-маркетингу соціальних мереж (англ. social media marketing), за допомогою якого здійснюється як маркетингові дослідження, так і співпраця із споживачами.

Зростають обсяги використання «вірусного маркетингу», відповідно до якого створюються рекламні кампанії, які є неординарними, яскравими та гарно й швидко запам'ятовуються, тим самим спонукаючи споживача поділитися нею зі своїм оточенням, відповідно – оточення ділиться інформацією із своїм оточенням і відбувається активне її поширення реклами, де споживач використовується в якості носія цієї реклами. Отже, рекламні ідеї відіграють важливу роль у просуванні товару чи послуги підприємства, оскільки постійно нагадують цільові аудиторії про себе, зацікавлюють новачками, створити та підвищити попит та націлені на збільшення кількості споживачів. Одним із найефективніших засобів реклами є рекламні подарунки - у вигляді призів потенційним клієнтам [15, с.22]. Вони зацікавлюють потенційного споживача, мотивують до покупки акційної продукції, тим самим привертаючи увагу до назви підприємства, бренда чи торгової марки. Отримання цінних подарунків у вигляді призу незначною кількістю покупців мотивує до участі в наступних акціях набагато більше коло осіб. Отримання подарунків із використанням логотипу підприємства (одягу, канцелярських товарів тощо) сприяє опосередкованій рекламі: використанню цієї продукції як рекламного матеріалу. Реклама є важливим інструментом маркетингу, який виконує необхідну для підприємств функцію комунікації.

Перешкоди маркетингової комунікації виникають на всіх ланках поширення маркетингової комунікації та поділяються на два види: перешкоди мікрорівня та перешкоди макрорівня. Перешкоди мікрорівня виникають у внутрішньому середовищі підприємства та поділяються на особистісні, фізичні та семантичні. Особистісні бар'єри викликані тим, що представники однієї цільової можуть мати неоднакову реакцію, що обумовлене індивідуальними характеристиками, такими як стать, вік, освіта, досвід, місце проживання та іншими. Фізичні бар'єри обумовлені реально існуючими фізичними негараздами, які порушують процес комунікації та можуть бути викликані погодними умовами, чи техногенним впливом. Семантичні бар'єри виникають через неоднакове тлумачення та звучанні однакових назв в різних мовах чи в різних регіонах. Для їх уникнення доцільно не використовувати міжнародні назви брендів та торгових марок у прямому вигляді, а адаптувати їх до особливостей національних та регіональних цільових аудиторій. Перешкоди маркетингових комунікацій макрорівня викликані процесами, що відбуваються у зовнішнього середовища, вони можуть мати ситуативний або довгостроковий характер.

Ліквідувати повністю перешкоди маркетингових комунікацій не можливо, оскільки вони викликані об'єктивними чинниками та охоплюють значну кількість осіб, які суттєво різняться за вподобаннями. Доцільно максимально зменшити їх вплив на представників цільової аудиторії шляхом її ґрунтовнішого дослідження та уникнення потенційно неоднозначних та суперечливих комунікаційних маркетингових повідомлень.

Таким чином, інформаційно-аналітичне маркетингове забезпечення є необхідною умовою ефективного функціонування сучасного підприємства, сприяння його прибутковості та конкурентоздатності в умовах ринкової економіки. Використання

новітніх інструментів стратегічного маркетингового управління сучасного підприємства повинне бути динамічним та мати комплексний характер для забезпечення ефективної роботи із зовнішнім та внутрішнім середовищем із врахуванням їх мінливості та багатоаспектності.

Побудова комунікаційної маркетингової політики є важливою складовою розвитку підприємств виноробної галузі, оскільки забезпечує адаптацію господарської діяльності до ринкової кон'юнктури шляхом використання сучасних інформаційних технологій та забезпечення комунікації із споживачем.

Удосконалення роботи виноробних підприємств передбачає використання маркетингового забезпечення його стратегічного управління, яке також повинне набувати нових якісних рис та властивостей, що відповідають світовим тенденціям розвитку маркетингу. Завдяки удосконаленню маркетингових комунікацій можливо збільшити прибутковість підприємства та забезпечити подальше стабільне зростання. Для цього необхідним є акцентування на регулярних дослідженнях внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства. Потрібним є визначення, аналіз цільової аудиторії споживачів товарів, визначення їх купівельної спроможності та перспективних вподобань, виявлення найбільш ефективних каналів просування інформації про товари.

Важливим є виявлення недопрацювань, недоліків, слабких сторін у процесі використання маркетингових технологій у діяльності виноробного підприємства одночасно із встановленням напрямків їх виправлення.

Удосконалення маркетингових комунікацій матиме позитивний вплив лише за умови їх комплексного впровадження в усі складові

управління підприємством, зокрема, цей процес доцільно здійснювати відповідно до певного алгоритму (рис. 3).

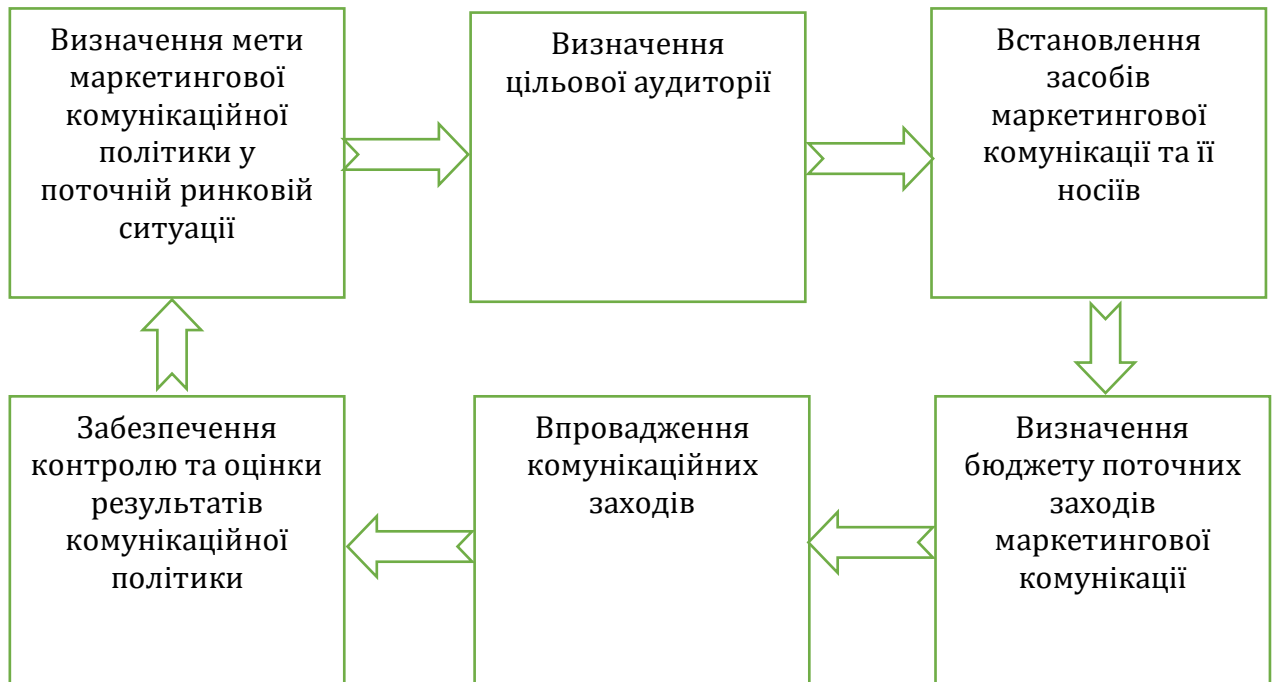

Рис. 3. Алгоритм удосконалення маркетингових комунікацій на підприємствах виноробної галузі України

З метою покращення ефективності впровадження маркетингової діяльності доцільно використовувати крауд-маркетинг як систему заходів, направлених зростання продажів продукції на основі неформальних рекомендацій внаслідок просування бренду в Інтернеті. Елементом маркетингової комунікації, який є необхідним для забезпечення стійких позицій на ринку вина України та світу, є забезпечення позитивного іміджу підприємства.

Маркетингова діяльність підприємств має відповідати наступним критеріям:

- гнучкість, адаптивність до ринкової кон'юнктури;
- чіткість розподілу функцій маркетингового підрозділу;
- раціоналізація структури управління;

- впровадження науково-обґрунтованих інструментів маркетингу [18, с.232].

Використання прямого маркетингу продукції виноробних підприємств як вид просування містить в собі передачу інформації про вино безпосередньо клієнту. Завдяки ньому реклама доноситься безпосередньо до цільової аудиторії, що підвищує її ефективність. Найбільш доцільно використовувати інструменти прямого маркетингу при проведенні винних турів чи інших заходів подієвого туризму, пов'язаних із виноробством.

Також для забезпечення розвитку виноробним підприємствам необхідно дотримуючись принципів маркетингу, приділяти значну увагу товарній політиці, постійно коригуючи асортимент до вимог ринку, зважаючи на технологічні можливості. Це дозволить суб'єктам господарювання розширити позиції на ринку виноробної продукції. Для удосконалення комунікаційної маркетингової політики виноробних підприємств України доцільно розвивати такі напрямки як:

- реклама;
- мерчандайзинг;
- стимулювання збуту;
- робота з громадськістю;
- прямий маркетинг (рис. 4).

Як видно з рис. 4, для досягнення цілей маркетингової комунікаційної політики підприємства доцільно використовувати комплекс комунікаційної елементів.

Зокрема, дегустації вин та винні ярмарки є поєднанням використання реклами та інструментів стимулювання збуту. Спонсорство є елементом роботи з громадськістю. Пакування вин, зокрема, розробка подарункових наборів є складовими товарної політики [17, с.325]. Зважаючи на значні обсяги поставок продукції

виноробних підприємств в супермаркети та магазини, доцільним є приділення уваги мерчандайзинг. Саме мерчандайзинг сприятиме інтенсивності продажів вина у торгових точках та підвищенню уваги покупців до певного бренду.

Рис. 4. Інтегровані маркетингові технології виноробних підприємств

Загальними цілями удосконалення маркетингової діяльності підприємств виноробної промисловості має бути комплекс заходів, що охоплює такі напрямки, як:

- підвищення конкурентоспроможності підприємства;
- стійке позиціонування продукції виноробства на ринку.

Підвищувати ефективність розвитку можливо за рахунок поглиблення розмаїття каналів комунікації, звернувши увагу на інформаційно-комунікаційні канали.

Інтернет-комунікація – це комплекс інструментів та механізмів поширення інформації серед аудиторії інтернет за допомогою сайтів, порталів, пошукових систем, груп-новин, e-mail тощо [19, с.52].

Цифрова комунікація – це вид комунікації на основі використання інтернет-технологій із залученням цільової аудиторії. Завдяки ознайомленню з інтересами споживачів (цінності, вподобання, пошукові запити) створюються інтегровані цільові комунікації. При цьому, суб'єкти господарювання виконують низку функцій:

- інформаційна функція полягає в передачі інформаційних повідомлень до потенційних споживачів;
- експресивна функція проявляється в наданні цільовій аудиторії оціночної інформації, яка містить в собі позитивне ставлення до якості товарів;
- прагматична функція передбачає здійснення впливу підприємством на потенційного споживача з метою переконання його в доцільності купівлі товару.

Важливим елементом маркетингової комунікаційної політики є *targeting* – визначення цільової аудиторії, що є більш точним, оскільки інформація про вино розміщується на тематичних сайтах, на маркет-плейсах у певний час, який має як переваги, так і недоліки (рис. 5).

Як видно з рис. 5, таргетування є одним із найбільш перспективних інструментів цифрового маркетингу та сприяє удосконаленню маркетингової діяльності підприємств виноробної галузі та позитивно впливає на просування бренду на ринку завдяки створенню цільового інформаційного повідомлення з концентрацією на певній частині аудиторії, що підвищить ефективність взаємодії з аудиторією, отримання більшої віддачі від такої взаємодії [20, с.238].

Рис. 5. Особливості використання таргетування в маркетинговій діяльності підприємств виноробної галузі

Основною відмінною рисою здійснення торгівлі через інтернет є проведення більшості операцій в цифровій формі. Це обумовлює особливості процесу купівлі продукції виноробних підприємств, а саме: пошуку товару, його альтернатив, їх порівнянню, висловленню оцінки товару. Перевагами даного спрямування є те, що:

- tracking – удосконалення характеристик продукції на основі дослідження оцінки відвідувачів інтернет ресурсів;
- оперативність донесення інформації про акції, знижки, новинки для цільової аудиторії шляхом реєстрації їх на відповідних сайтах;
- нижча вартість витрат на рекламу, порівняно із телебаченням.
- Також до інструментів цифрового маркетингу належать:
- банерна реклама – зображення із коротким цікавим спонукальним змістом, що пропонує перейти за посиланням;
- контекстна реклама – вид реклами, зміст якої відповідає пошуковим запитам користувача;
- рекламні вікна – вид реклами у вигляді вікна на сайтах;
- телевізійна реклама – охоплює широку аудиторію, але є більш вартісною як у виробництві, так і у розміщенні в ефірному часі телеканалів;
- e-mail-розсилка – вид реклами, який забезпечує пряму комунікацію між підприємством та споживачем. Зазначений вид реклами є ефективним та дозволяє налагодити тривалі відносини із споживачами, забезпечивши їх лояльність до бренду [21, с.249].

Також важливим інструментом реклами є використання файлів cookie, інтерактивного контенту, які набувають популярність у зв'язку із небезпекою проведення масових торгових акцій, що викликано воєнними діями на території України. Збільшується рівень використання соціальних медіа як джерел для просування бренду. Однак, окрім створення соціальної сторінки підприємству необхідно доцільно ретельно відбирати контент, бути цікавими та актуальними для цільової аудиторії, здійснювати аналіз відгуків та коментарів. За допомогою соціальних медіа можливий аналіз відвідувачів, склад підписників та кількість переглядів публікацій.

Таким чином, поглиблення використання інтегрованих маркетингових комунікацій сприятиме координації інструментів маркетингу на підприємствах виноробної галузі. Використання інтегрованих маркетингових комунікацій дозволить оптимально поєднати елементи маркетингу з метою підвищення конкурентоспроможності та внутрішньому та закордонному ринках. Для забезпечення ефективності використання інтегрованих маркетингових технологій необхідним є їх впровадження в цінову, товарну та збутову політику виноробних підприємств. Для удосконалення розвитку маркетингової діяльності підприємств доцільно здійснювати комплексно, відповідно до стратегічних цілей підприємств, активізувати інструменти просування в цифровому просторі.

Список використаних джерел:

1. Маркетинг у публічному управлінні: монографія / за ред. Є.В. Ромат, Ю.В. Гаврилечко. Київ, 2018. 288 с.
2. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник. Львів: Світ, 2005. Т. 1. 611 с.
3. Семчук І. А. Теоретичне дослідження розвитку маркетингової концепції сільськогосподарського підприємства. Молодий вчений. 2019. №1. С. 211–218.
4. Федорченко А. В., Окунєва О. В. Внутрішній маркетинг підприємства: теорія, методика, практика: монографія / за наук. ред. А.В. Федорченка. Київ: КНЕУ, 2015. 230 с.
5. Окландер М. А., Окландер Т. О. Цифровий маркетинг – модель маркетингу ХХІ сторіччя: монографія. Одеса: Астропринт, 2017. 292 с.
6. Новікова Н. Конкурентоспроможність у системі економічного потенціалу підприємства. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. № 3. С. 64–81.

7. Петрова І. Л., Лойко Є. М. Методичні засади розробки маркетингової стратегії підприємства. *Вчені записки університету «Крок»*. 2022. № 1. С. 94–104.

8. Хурдей В. Д., Ніфталиєва А. Маркетинг як стратегічний інструмент управління сучасним бізнесом. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки»*. 2019. №11. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2019-11-5353> (дата звернення: 02.10.2022).

9. Белова Т., Фільченкова Я. Маркетингова стійкість підприємства у ринковому середовищі та показники її оцінювання. *Економічний простір*. 2020. №153. С. 36–39.

10. Євтушенко Г. В. Класифікація маркетингових інтелектуальних активів національного господарства. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2013. № 2. С. 50–55.

11. Красовська О. Ю. Класифікація маркетингових активів підприємства. *Агросвіт*. 2017. № 24. С. 66–71.

12. Вартанова О. В., Король І. В. Брендінг як сучасна маркетингова технологія. *Збірник наукових праць ЧДТУ*. 2019. №53. С.36-42.

13. Діденко С. Держстат дав оцінку падіння ВВП: стало відомо про стан економіки в умовах війни. URL: <https://ua.news/ua/money/gosstat-dal-otsenku-padenyyu-vvp-stalo-yzvestno-o-sostoyanyu-ekonomyky-v-uslovyah-voiny/> (дата звернення: 01.11.2022).

14. Дрок П. В. Інформаційний маркетинг в контексті розвитку інформаційних технологій. *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 31. С. 46-50.

15. Головчук Ю. О., Дибчук Л. В. Формування та особливості ефективної рекламної кампанії. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. №1. С. 21–26.

16. Тульчинська С. О., Кириченко С. О., Савіцький Н. Ю. Застосування сучасних інструментів маркетингу в умовах інноваційної економіки. *Агросвіт*. 2019. № 3. С. 19–23.

17. Бубенець І. Чатченко О. Маркетингова діяльність підприємств в умовах кризи. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 3. С.323–326.

18. Гузенко Г. М. Управління та вдосконалення маркетингової діяльності на підприємстві. *Економіка і суспільство*. 2017. № 12. С. 227–234.

19. Гайфулліна А. В. Інтернет-технології в організації комунікаційного процесу маркетингової діяльності. *Становлення та розвиток маркетингу в Україні: від теорії до практики*: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Умань: УНУС, 2021. С. 51–54.

20. Костогриз В. Г. Таргетування як цифровий інструмент цільового маркетингу. *Становлення та розвиток маркетингу в Україні: від теорії до практики*: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Умань: УНУС, 2021. С. 235–239.

21. Пеца С. Ю. Основні інструменти діджитал-маркетингу. *Становлення та розвиток маркетингу в Україні: від теорії до практики*: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. Умань: УНУС, 2021. №1. С.248–250.

22. Котлер Ф. Маркетинг 4.0. Від традиційного до цифрового. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. 208 с.

1.4. Marketing priorities for the development of Ukrainian wine industry enterprises

Маркетингові пріоритети розвитку підприємств виноробної галузі України

The Ukrainian wine industry has a long history dating back to ancient times, but it faced significant challenges during the Soviet era, when most of the country's vineyards were destroyed. Since Ukraine gained independence in 1991, however, the industry has experienced significant growth and modernization. Today, the Ukrainian wine industry is a major contributor to the country's economy, with over 300 wineries and vineyards across the country. In recent years, the industry has seen steady growth, with production and export volumes increasing and many Ukrainian wines receiving international recognition for their quality. However, wine enterprises in Ukraine still face challenges such as competition from imported wines, the need to improve quality standards, and a lack of effective marketing strategies.

Marketing is essential for the success of wine enterprises because it helps these businesses to reach their target customers, build brand recognition and loyalty, and differentiate themselves from their competitors. Effective marketing strategies allow wine enterprises to communicate the unique qualities and benefits of their products to potential customers, and to create emotional connections that motivate consumers to make a purchase.

In today's highly competitive wine market, having a strong brand and effective marketing strategies is more important than ever. With so many wine options available to consumers, wine enterprises must find ways to stand out from the crowd and capture the attention of potential customers. Marketing helps wine enterprises to achieve this by identifying their target

audience, understanding their preferences and behaviors, and developing strategies that will resonate with them.

Additionally, marketing can help wine enterprises to build long-term relationships with their customers by creating positive associations and emotional connections with their brand. By effectively communicating their unique selling points and delivering high-quality products and experiences, wine enterprises can establish trust and loyalty with their customers, leading to repeat business and positive word-of-mouth recommendations.

Overall, marketing is critical to the success of wine enterprises, helping them to navigate the challenges of the wine industry and achieve long-term growth and profitability.

In order to succeed in the competitive Ukrainian wine industry, wine enterprises must prioritize building strong brand identities, developing compelling product offerings, understanding consumer preferences and behaviors, investing in digital marketing strategies, and building strong relationships with customers. This article will explore each of these marketing priorities in detail, offering specific strategies and tactics that wine enterprises can use to achieve success in this dynamic and rapidly-evolving industry.

The Ukrainian wine industry has experienced significant growth and modernization since the country gained independence in 1991. Today, there are over 300 wineries and vineyards across the country, producing a wide variety of high-quality wines that are gaining recognition both domestically and internationally.

Despite this growth, the Ukrainian wine industry still faces significant challenges. One of the biggest challenges is competition from imported wines, which account for a significant portion of the Ukrainian wine market. Many consumers in Ukraine are still unfamiliar with locally-produced wines,

and are more likely to choose imported wines that they recognize from other countries.

Another challenge facing the Ukrainian wine industry is the need to improve quality standards. While many Ukrainian wines have received international recognition for their quality, there is still a perception among some consumers that Ukrainian wines are inferior to those produced in other countries. Improving quality standards and building a reputation for consistently high-quality wines will be essential for the long-term success of the industry.

Finally, the Ukrainian wine industry faces a lack of effective marketing strategies. Many wine enterprises in Ukraine do not have the resources or expertise to effectively promote their products to potential customers, leading to a lack of brand recognition and consumer loyalty. This is a critical issue, as effective marketing strategies are essential for building strong brand identities and establishing long-term relationships with customers.

Despite these challenges, the Ukrainian wine industry is poised for continued growth and success. With a focus on improving quality standards, investing in marketing strategies, and developing unique and compelling product offerings, wine enterprises in Ukraine can overcome these challenges and compete successfully in the global wine market.

The history of winemaking in Ukraine dates back to ancient times, with evidence of grape cultivation and wine production found in archaeological excavations dating back to the 3rd millennium BC. In the centuries that followed, winemaking became an important part of Ukrainian culture and commerce, with vineyards and wineries established throughout the country.

During the Soviet era, however, the Ukrainian wine industry faced significant challenges. In the 1930s, Joseph Stalin's government implemented policies aimed at collectivizing agriculture and industry, which led

to the consolidation of vineyards and wineries under state control. The focus during this time was on quantity over quality, with little attention paid to developing high-quality wines or establishing strong brand identities.

In the 1980s, a series of devastating frosts destroyed many of Ukraine's vineyards, further damaging the industry. Following Ukraine's independence in 1991, however, the wine industry began to experience a period of revival and growth. Many small-scale wineries and vineyards were established, and a focus on quality and innovation helped to establish the industry as a major contributor to Ukraine's economy.

In recent years, the Ukrainian wine industry has continued to grow and modernize, with significant investment in new vineyards, wineries, and production facilities. The industry has also seen a growing focus on international exports, with Ukrainian wines receiving recognition and awards at international competitions and exhibitions.

Today, the Ukrainian wine industry is a significant contributor to the country's economy, with over 300 wineries and vineyards across the country. While there are still challenges facing the industry, including competition from imported wines and the need to improve quality standards, the Ukrainian wine industry is well-positioned for continued growth and success in the years to come.

The Ukrainian wine industry has experienced significant growth and modernization in recent years, with over 300 wineries and vineyards across the country. While the industry is relatively small compared to wine-producing powerhouses like France or Italy, it is an important contributor to Ukraine's economy and a growing player in the global wine market.

According to data from the Ukrainian Association of Winemakers and Viticulturists, the total area of vineyards in Ukraine is approximately 53,000 hectares. The vast majority of these vineyards are located

in the southern and eastern regions of the country, where the climate is well-suited for grape cultivation.

The industry is comprised of a mix of large and small wine enterprises, with some of the largest companies producing millions of bottles of wine each year. Many of these companies focus on producing bulk wines for domestic and international markets, while others specialize in premium wines made from specific grape varieties or terroirs.

The domestic wine market in Ukraine is significant, with estimated annual sales of over 90 million bottles of wine. However, imported wines still account for a significant portion of the market, with some estimates suggesting that as much as 60% of the wine consumed in Ukraine is imported from other countries.

In recent years, the Ukrainian wine industry has increasingly focused on exports, with significant growth in the volume and value of wine exports. According to data from the State Fiscal Service of Ukraine, wine exports from Ukraine totaled approximately 7.5 million liters in 2020, with a total value of over \$15 million. The largest export markets for Ukrainian wines include Poland, the Czech Republic, and China, with increasing interest from other countries in Europe, Asia, and North America.

Overall, the Ukrainian wine industry is an important and growing player in the global wine market, with significant potential for continued growth and success in the years to come.

The Ukrainian wine industry faces several key challenges, which can impact the success and growth of wine enterprises operating in the country. These challenges include:

1. Competition from imported wines: While the domestic wine market in Ukraine is significant, imported wines still account for a significant portion

of the market. This can make it difficult for Ukrainian wine enterprises to compete, particularly in the premium wine segment.

2. Inconsistent quality standards: While there have been efforts in recent years to improve quality standards and promote higher-quality wines, there is still significant variation in the quality of wines produced in Ukraine. This can make it challenging for Ukrainian wine enterprises to establish strong brand identities and compete with established wine regions.

3. Limited access to financing: Many small and medium-sized wine enterprises in Ukraine struggle to access the financing and investment needed to modernize facilities, improve production processes, and expand into new markets. This can limit the growth potential of these enterprises and make it difficult for them to compete with larger, more established wine companies.

4. Infrastructure challenges: Ukraine's infrastructure can present challenges for wine enterprises, particularly those located in more remote areas. Poor road networks and limited access to reliable transportation can make it difficult to transport wines to market, while limited access to modern technology and equipment can impact production processes and overall efficiency.

5. Regulatory challenges: Wine enterprises in Ukraine are subject to a complex and often-changing regulatory environment, which can create uncertainty and make it difficult to plan for the future. In addition, bureaucracy and corruption can create additional challenges for businesses operating in the country.

Addressing these challenges will be key to the continued success and growth of wine enterprises in Ukraine. Efforts to improve quality standards, modernize production facilities, and expand into new markets will be critical, as will efforts to address infrastructure and regulatory challenges.

By addressing these challenges, the Ukrainian wine industry can continue to establish itself as a key player in the global wine market.

Effective marketing is essential for the success and growth of wine enterprises in the Ukrainian wine industry. To achieve their marketing goals, wine enterprises must adhere to certain principles of effective marketing. These principles include:

1. Understanding the target market: The first principle of effective marketing is to understand the target market. Wine enterprises must conduct market research to understand the needs and preferences of their target customers. This includes understanding customer demographics, buying behaviors, and psychographics. This knowledge can help wine enterprises to create targeted marketing campaigns and product offerings that appeal to their target customers.

2. Building a strong brand identity: A strong brand identity is critical for the success of any wine enterprise. This includes creating a brand image that resonates with customers, developing a unique brand personality, and building brand recognition through consistent marketing efforts.

3. Developing a marketing plan: A comprehensive marketing plan is essential for the success of wine enterprises. This plan should include a clear understanding of the target market, the goals of the marketing campaign, and the tactics and strategies that will be used to achieve those goals.

4. Emphasizing quality and value: Wine enterprises should always emphasize the quality and value of their products in their marketing efforts. This includes communicating the unique qualities of their wines, such as terroir, grape varieties, and aging techniques, as well as highlighting the value proposition of their products.

5. Using a mix of marketing channels: Effective marketing requires a mix of marketing channels, including traditional channels such as print

and broadcast advertising, as well as digital channels such as social media, email marketing, and influencer marketing. Wine enterprises should select the channels that are most effective for reaching their target customers and use them in a coordinated way to achieve their marketing goals.

6. Measuring and analyzing results: Finally, wine enterprises must measure and analyze the results of their marketing efforts to determine their effectiveness. This includes tracking key performance metrics such as sales, customer engagement, and brand recognition, as well as conducting ongoing market research to understand evolving customer needs and preferences.

By adhering to these principles of effective marketing, wine enterprises can develop successful marketing campaigns that resonate with their target customers and drive business growth.

Effective marketing is critical for the success and growth of any business, including wine enterprises in the Ukrainian wine industry. To achieve their marketing goals, wine enterprises must adhere to several key principles, including:

1. Market research: Market research is the process of gathering and analyzing information about the market, including customer needs and preferences, market trends, and competitor activities. This information is critical for developing effective marketing strategies that resonate with customers and drive business growth.

2. Target audience analysis: Understanding the target audience is essential for developing successful marketing campaigns. This includes analyzing customer demographics, psychographics, and buying behaviors to identify key customer segments and develop targeted messaging that appeals to each segment.

3. Brand positioning: Brand positioning is the process of developing a unique brand identity that sets the business apart from competitors

and resonates with customers. This includes developing a brand personality, brand messaging, and visual identity that communicate the unique qualities and value proposition of the business.

4. Marketing mix: The marketing mix is a set of tactical marketing tools that businesses use to achieve their marketing goals. This includes product, price, place, and promotion. Product refers to the actual product or service being sold, while price refers to the price point at which it is sold. Place refers to the distribution channels used to sell the product, while promotion includes the marketing channels used to promote the product.

5. Measurement and analysis: Effective marketing requires ongoing measurement and analysis to determine the effectiveness of marketing campaigns and identify areas for improvement. This includes tracking key performance metrics such as sales, customer engagement, and brand recognition, as well as conducting ongoing market research to understand evolving customer needs and preferences.

By adhering to these key principles of effective marketing, wine enterprises can develop successful marketing campaigns that resonate with their target customers and drive business growth.

Building strong relationships with customers and utilizing digital marketing strategies are essential components of successful marketing for wine enterprises in the Ukrainian wine industry.

Firstly, building strong relationships with customers is crucial for the success of any business. In the wine industry, developing relationships with customers can help to create brand loyalty and drive repeat business. Wine enterprises can build strong relationships with customers by offering exceptional customer service, personalized experiences, and creating an emotional connection with their customers through their brand messaging and visual identity.

Secondly, digital marketing strategies are becoming increasingly important for businesses in all industries, including the wine industry. Digital marketing strategies such as social media marketing, email marketing, and influencer marketing can help wine enterprises to reach their target customers in a cost-effective and efficient manner. These digital channels also allow wine enterprises to track the performance of their marketing campaigns in real-time and adjust their strategies as needed to maximize their impact.

One of the primary benefits of digital marketing is the ability to reach customers on their preferred channels, whether that's through social media, email, or other digital platforms. By leveraging these channels, wine enterprises can communicate with their customers in a more personalized way and build stronger relationships. Additionally, digital marketing strategies allow wine enterprises to target specific customer segments with personalized messaging, which can help to increase engagement and drive sales.

Another important aspect of digital marketing for wine enterprises is the ability to collect and analyze data on customer behavior and preferences. This data can be used to inform future marketing strategies and product offerings, allowing wine enterprises to continually improve and adapt their marketing efforts to better meet the needs of their customers.

In summary, building strong relationships with customers and utilizing digital marketing strategies are essential components of successful marketing for wine enterprises in the Ukrainian wine industry. By developing personalized experiences for their customers and leveraging digital channels to reach them where they are, wine enterprises can drive engagement and loyalty, ultimately leading to increased sales and business growth.

The principles of effective marketing can be applied to the wine industry in Ukraine to develop successful marketing strategies that drive

business growth and brand recognition. Here are some ways in which these principles can be applied to the wine industry in Ukraine:

1. Market research: Market research is essential for understanding the needs and preferences of customers in the wine industry. By conducting market research, wine enterprises can gain insights into the types of wines that are most popular, the channels through which customers prefer to purchase wine, and the price points that customers are willing to pay. This information can then be used to develop targeted marketing campaigns that resonate with customers.

2. Target audience analysis: Understanding the target audience is critical for developing effective marketing campaigns. In the wine industry, the target audience may include wine enthusiasts, casual wine drinkers, and individuals who are new to wine. By analyzing the demographic and psychographic profiles of these target audiences, wine enterprises can develop targeted messaging that speaks directly to the needs and preferences of each group.

3. Brand positioning: Brand positioning is key to developing a unique brand identity in the wine industry. Wine enterprises can differentiate themselves from competitors by developing a unique brand personality, visual identity, and messaging that communicates the unique qualities of their wines. This can include focusing on the quality of the grapes used to produce the wine, the aging process, or the unique flavor profiles of the wines.

4. Marketing mix: The marketing mix can be used to develop a comprehensive marketing strategy for wine enterprises in Ukraine. This includes focusing on the product (the wines being sold), the price point at which they are sold, the channels through which they are sold (both online and offline), and the promotional tactics used to drive awareness and sales. Promotional tactics may include social media marketing, email marketing, influencer marketing, and targeted advertising campaigns.

5. Measurement and analysis: Measurement and analysis are critical components of successful marketing in the wine industry. By tracking key performance metrics such as sales, customer engagement, and brand recognition, wine enterprises can determine the effectiveness of their marketing campaigns and adjust their strategies as needed to maximize their impact. This includes analyzing customer data to identify trends and preferences, as well as conducting ongoing market research to stay up-to-date on the latest industry trends.

In conclusion, by applying the principles of effective marketing to the wine industry in Ukraine, wine enterprises can develop successful marketing strategies that drive business growth and brand recognition. By conducting market research, analyzing target audiences, positioning their brand, developing a comprehensive marketing mix, and measuring and analyzing performance, wine enterprises can create effective marketing campaigns that resonate with customers and drive sales.

Understanding consumer preferences and behaviors is crucial for the success of wine enterprises in Ukraine. By knowing what consumers are looking for in a wine product, businesses can tailor their offerings to meet those needs and preferences. Some key factors that influence consumer preferences in the wine industry include taste, price, packaging, and brand reputation.

One effective strategy for wine enterprises to stand out from competitors is to develop a unique brand positioning strategy. This involves developing a distinctive brand personality, visual identity, and messaging that communicates the unique qualities of the wines being offered. For example, a wine enterprise might position itself as a producer of high-quality, artisanal wines made from locally sourced grapes, or as a provider of affordable, approachable wines that appeal to casual drinkers.

Creating compelling product offerings is also critical for the success of wine enterprises in Ukraine. This can include developing new and innovative wine products that meet the changing needs and preferences of consumers, such as low-alcohol or organic wines. It can also involve investing in the quality of the wine products being offered, using high-quality grapes and modern production techniques to produce wines with distinctive flavors and aromas.

In addition to these strategies, effective marketing campaigns can also help wine enterprises stand out in a crowded market. This might include targeted advertising campaigns, social media marketing, influencer marketing, and email marketing campaigns designed to build brand awareness and drive sales.

Ultimately, by understanding consumer preferences and behaviors, developing unique brand positioning strategies, and creating compelling product offerings, wine enterprises in Ukraine can build a loyal customer base and achieve long-term success in the wine industry.

Digital marketing has become increasingly important in the wine industry as more consumers turn to online channels to research and purchase wine products. Wine enterprises in Ukraine can leverage digital marketing strategies to build brand awareness, engage with customers, and drive sales.

Social media marketing is one effective way for wine enterprises to connect with consumers and build brand awareness. By creating engaging content and sharing it on social media platforms such as Facebook, Instagram, and Twitter, businesses can reach a wider audience and build a following of loyal customers. Social media marketing can also help businesses to engage with customers directly, answer questions, and receive feedback, allowing them to better understand their customers' needs and preferences.

E-commerce strategies are another important component of digital marketing for wine enterprises. By creating an online store, businesses can

reach a wider audience of consumers and provide them with a convenient way to purchase wine products. E-commerce also allows businesses to collect data on their customers' purchasing behavior, which can be used to inform future marketing strategies and product development.

One effective e-commerce strategy for wine enterprises is to offer personalized recommendations based on customers' past purchases or browsing behavior. This can be achieved through the use of algorithms that analyze customer data and provide tailored product recommendations, or through the use of email marketing campaigns that promote products based on customers' preferences and past purchases.

Another effective e-commerce strategy is to offer promotions and discounts to customers who purchase wine products online. This can incentivize customers to make a purchase and help to build brand loyalty.

Overall, digital marketing strategies such as social media marketing and e-commerce can help wine enterprises in Ukraine to connect with consumers, build brand awareness, and drive sales. By leveraging these strategies effectively, businesses can achieve long-term success in the competitive wine industry.

Based on the principles of effective marketing and the unique challenges faced by wine enterprises in Ukraine, there are several key marketing priorities that businesses in this industry should focus on in order to achieve success. These priorities include:

1. Conducting market research: Wine enterprises in Ukraine must conduct thorough market research to gain a deep understanding of their target audience and the competitive landscape. This includes analyzing consumer preferences and behaviors, as well as the marketing strategies used by competitors.

2. Developing a strong brand positioning strategy: A strong brand positioning strategy is critical for wine enterprises in Ukraine to differentiate themselves from competitors and build a loyal customer base. This involves developing a unique brand personality, visual identity, and messaging that communicates the unique qualities of the wines being offered.

3. Creating compelling product offerings: Wine enterprises in Ukraine must focus on creating high-quality, unique, and innovative wine products that meet the changing needs and preferences of consumers. This can involve investing in the quality of the wine products being offered, using high-quality grapes and modern production techniques to produce wines with distinctive flavors and aromas.

4. Building strong relationships with customers: Building strong relationships with customers is crucial for the success of wine enterprises in Ukraine. This includes engaging with customers directly through social media and email marketing campaigns, as well as providing personalized recommendations and promotions to incentivize repeat purchases.

5. Utilizing digital marketing strategies: Digital marketing strategies such as social media marketing and e-commerce are essential for wine enterprises in Ukraine to connect with consumers, build brand awareness, and drive sales. This involves creating engaging content for social media platforms, creating an online store to reach a wider audience of consumers, and offering personalized recommendations and promotions to customers who purchase online.

6. Collaborating with local partners: Collaborating with local partners such as restaurants, hotels, and event organizers can help wine enterprises in Ukraine to build brand awareness and reach new customers. This can involve participating in wine festivals and tastings, partnering with local restaurants to offer wine pairings, and providing training and education to hospitality staff on the unique qualities of the wines being offered.

By focusing on these marketing priorities, wine enterprises in Ukraine can build a strong brand, attract a loyal customer base, and achieve long-term success in the competitive wine industry.

The key marketing priorities that will help wine enterprises in Ukraine succeed are based on the principles of effective marketing, and include:

1. Conducting market research: Wine enterprises must conduct thorough market research to gain a deep understanding of their target audience and the competitive landscape.

2. Developing a strong brand positioning strategy: A strong brand positioning strategy is critical for wine enterprises to differentiate themselves from competitors and build a loyal customer base.

3. Creating compelling product offerings: Wine enterprises must focus on creating high-quality, unique, and innovative wine products that meet the changing needs and preferences of consumers.

4. Building strong relationships with customers: Building strong relationships with customers is crucial for the success of wine enterprises. This includes engaging with customers directly through social media and email marketing campaigns, as well as providing personalized recommendations and promotions to incentivize repeat purchases.

5. Utilizing digital marketing strategies: Digital marketing strategies such as social media marketing and e-commerce are essential for wine enterprises to connect with consumers, build brand awareness, and drive sales.

6. Collaborating with local partners: Collaborating with local partners such as restaurants, hotels, and event organizers can help wine enterprises to build brand awareness and reach new customers.

By prioritizing these marketing strategies, wine enterprises in Ukraine can achieve success in the competitive wine industry by building a strong brand, attracting loyal customers, and driving sales growth.

Building a strong brand identity is one of the most important marketing priorities for wine enterprises in Ukraine. A strong brand identity helps wine businesses differentiate themselves from competitors, establish a loyal customer base, and communicate their unique value proposition to consumers. Here are some key steps to building a strong brand identity:

1. Define your brand personality: Determine the personality and values that your brand represents. This should align with your target audience and the qualities that your wine products embody. For example, your brand may be seen as sophisticated, innovative, or traditional.

2. Develop a visual identity: Create a distinctive and recognizable visual identity for your brand. This includes designing a logo, choosing a color palette, and selecting typography that reflects your brand personality.

3. Craft your messaging: Develop messaging that communicates your brand's unique qualities and value proposition to consumers. This messaging should be consistent across all marketing channels and touchpoints.

4. Focus on quality: Emphasize the quality of your wine products in all marketing messaging and materials. This helps to build a positive reputation for your brand and creates a sense of trust and reliability with customers.

5. Tell your story: Share the story behind your brand and the unique qualities that set your wine products apart. This can be done through brand storytelling, social media, and other marketing channels.

6. Engage with customers: Create opportunities for customers to engage with your brand and share their experiences with others. This can include social media campaigns, in-store events, and loyalty programs.

By focusing on these steps, wine enterprises in Ukraine can develop a strong brand identity that resonates with customers and sets them apart in a competitive market. A strong brand identity can also help to drive customer loyalty, repeat purchases, and positive word-of-mouth

recommendations, which are essential for long-term success in the wine industry.

Developing compelling product offerings is another important marketing priority for wine enterprises in Ukraine. Compelling product offerings can help wine businesses attract and retain customers, increase sales, and build a positive reputation in the market. Here are some key steps to developing compelling product offerings:

1. **Understand customer preferences:** Conduct market research to understand the preferences, tastes, and behaviors of your target audience. This will help you to create wine products that meet their needs and preferences.

2. **Emphasize quality:** Quality is a key factor that consumers consider when making purchasing decisions in the wine industry. Focus on creating high-quality wine products that meet or exceed customer expectations.

3. **Innovate and differentiate:** Wine enterprises should strive to innovate and differentiate their product offerings to stand out in a crowded market. This can be achieved through unique flavors, packaging, or branding that sets your wine products apart from competitors.

4. **Offer a range of products:** Offering a range of wine products can help to appeal to a wider range of customers and meet their diverse needs and preferences. This can include different types of wine, such as red, white, and rosé, as well as different price points.

5. **Focus on sustainability:** Many consumers are increasingly conscious of sustainability and environmental issues. Highlighting sustainability efforts in the production and distribution of your wine products can appeal to this growing segment of the market.

6. **Highlight awards and accolades:** If your wine products have won awards or received positive reviews, highlight these accolades in your

marketing materials. This can help to build credibility and reinforce the quality of your product offerings.

By focusing on these steps, wine enterprises in Ukraine can develop compelling product offerings that meet customer needs and preferences, stand out in a crowded market, and build a positive reputation for their brand. This can lead to increased sales, customer loyalty, and long-term success in the wine industry.

Understanding consumer preferences and behaviors is a critical marketing priority for wine enterprises in Ukraine. By gaining insights into what motivates consumers to purchase wine and what factors influence their decision-making process, wine businesses can create more effective marketing strategies and build stronger relationships with their target audience. Here are some key steps to understanding consumer preferences and behaviors:

1. Conduct market research: Conducting market research is a crucial step in understanding consumer preferences and behaviors. This can involve surveys, focus groups, and other research methods to gather data on customer demographics, purchasing habits, and preferences.

2. Analyze industry trends: Analyzing industry trends can help wine enterprises to understand shifts in consumer preferences and behaviors. This can include monitoring changes in wine consumption patterns, emerging trends in packaging and branding, and shifts in consumer values and beliefs.

3. Develop customer personas: Developing customer personas involves creating detailed profiles of your target audience, including demographic information, purchasing habits, and preferences. This can help to tailor marketing messages and product offerings to better meet the needs of specific segments of the market.

4. Monitor social media and online reviews: Social media and online reviews can provide valuable insights into consumer preferences

and behaviors. Monitoring social media conversations and online reviews can help wine enterprises to understand customer sentiment, identify areas for improvement, and gather feedback on new product offerings.

5. Utilize data analytics: Data analytics can provide a wealth of information on consumer preferences and behaviors. Analyzing data on customer purchases, website traffic, and social media engagement can help wine enterprises to identify patterns and trends that can inform marketing strategies and product development.

By focusing on these steps, wine enterprises in Ukraine can gain a deeper understanding of consumer preferences and behaviors. This can help to create more effective marketing strategies, tailor product offerings to better meet the needs of specific segments of the market, and build stronger relationships with customers.

Investing in digital marketing strategies is another key marketing priority for wine enterprises in Ukraine. In today's digital age, consumers are increasingly turning to online platforms to research and purchase products, including wine. By utilizing digital marketing strategies, wine businesses can reach a wider audience, engage with customers in new ways, and drive sales. Here are some key digital marketing strategies to consider:

1. Social media marketing: Social media platforms like Facebook, Instagram, and Twitter offer wine enterprises an opportunity to engage with customers, share product information, and promote brand awareness. By creating a strong social media presence and regularly posting engaging content, wine businesses can build a loyal following and drive sales.

2. Email marketing: Email marketing campaigns can be a highly effective way to reach customers directly with targeted messaging. By offering exclusive promotions, sharing news and updates, and providing personalized recommendations, wine businesses can build strong relationships with customers and drive repeat business.

3. E-commerce strategies: Building a strong online presence is essential for wine enterprises looking to reach a wider audience. This can involve creating an e-commerce website to sell wine online, utilizing third-party online marketplaces, and implementing search engine optimization (SEO) strategies to improve online visibility.

4. Influencer marketing: Partnering with influencers in the wine industry can be an effective way to reach new customers and build brand awareness. By collaborating with influencers to create engaging content and share product information, wine businesses can tap into their audience and drive sales.

5. Mobile optimization: With the increasing use of mobile devices for online browsing and purchasing, it's essential for wine enterprises to ensure their digital platforms are mobile-friendly. This includes optimizing websites for mobile viewing, creating mobile-friendly email campaigns, and utilizing mobile advertising strategies.

By investing in these digital marketing strategies, wine enterprises in Ukraine can reach a wider audience, engage with customers in new ways, and drive sales. With the right approach, digital marketing can be a highly effective way to build brand awareness and grow the business.

Building strong relationships with customers is a key marketing priority for wine enterprises in Ukraine. Strong customer relationships can lead to increased loyalty, repeat business, and positive word-of-mouth recommendations. Here are some ways wine businesses can build strong relationships with customers:

1. Personalized communication: Personalized communication with customers can help build stronger relationships. This includes addressing customers by name in email campaigns, offering personalized recommendations based on their previous purchases, and sending personalized thank-you messages after a purchase.

2. Customer feedback: Encouraging customer feedback can help businesses understand their customers' needs and preferences, and build stronger relationships by showing that their opinions are valued. This can involve sending surveys to customers, responding to customer reviews and feedback, and using feedback to improve products and services.

3. Customer loyalty programs: Offering loyalty programs to customers can be an effective way to build stronger relationships and encourage repeat business. This can involve offering discounts or rewards for repeat purchases, providing exclusive access to new products or events, and offering personalized perks for loyal customers.

4. Community engagement: Building a sense of community around the wine business can help build stronger relationships with customers. This can involve hosting events, creating social media groups for wine enthusiasts, and collaborating with other businesses in the wine industry.

5. Excellent customer service: Providing excellent customer service is essential for building strong relationships with customers. This includes responding to inquiries and complaints in a timely and respectful manner, going above and beyond to address customer needs, and providing personalized support and guidance.

By prioritizing strong customer relationships, wine enterprises in Ukraine can build a loyal customer base, increase repeat business, and drive positive word-of-mouth recommendations. Strong relationships with customers can also help businesses understand their needs and preferences and develop new products and services that meet their needs.

To achieve the marketing priorities of building strong brand identities, developing compelling product offerings, understanding consumer preferences and behaviors, investing in digital marketing strategies,

and building strong relationships with customers, wine enterprises in Ukraine can employ a range of specific strategies and tactics. Here are some examples:

1. Building strong brand identities:

- Developing a unique brand voice and visual identity that sets the business apart from competitors.

- Consistently applying the brand identity across all marketing materials, including social media profiles, packaging, and advertising.

- Creating a brand story that resonates with customers and communicates the business's values and mission.

- Building a strong online presence through social media and website design.

2. Developing compelling product offerings:

- Conducting market research to understand customer preferences and identify gaps in the market.

- Developing new products that meet customer needs and preferences.

- Creating unique product packaging and design that sets the business apart from competitors.

- Offering product bundles and promotions that encourage customers to try new products.

3. Understanding consumer preferences and behaviors:

- Conducting customer surveys and focus groups to understand their preferences and behaviors.

- Analyzing sales data to identify trends and patterns in customer behavior.

- Creating customer personas to better understand the needs and preferences of different customer segments.

- Using customer feedback to inform product development and marketing strategies.

4. Investing in digital marketing strategies:

- Creating a strong social media presence on platforms like Facebook and Instagram.
- Using targeted social media advertising to reach specific customer segments.
- Building an e-commerce platform to sell products online.
- Developing a content marketing strategy that provides value to customers through blog posts, videos, and other content.

5. Building strong relationships with customers:

- Offering personalized customer service and support.
- Providing exclusive discounts and promotions for loyal customers.
- Hosting events and tastings to engage with customers and build a sense of community.
- Using customer feedback to improve products and services.
- Creating a loyalty program that rewards customers for repeat business.

By implementing these strategies and tactics, wine enterprises in Ukraine can effectively prioritize marketing efforts to achieve success in a competitive industry.

In conclusion, effective marketing is essential for the success of wine enterprises in Ukraine. The wine industry in Ukraine has seen significant growth in recent years, but businesses still face challenges such as increased competition, changing consumer preferences, and limited resources. By focusing on key marketing priorities such as building strong brand identities, developing compelling product offerings, understanding consumer preferences and behaviors, investing in digital marketing strategies, and building strong relationships with customers, wine enterprises in Ukraine can achieve their business goals and remain competitive. By utilizing specific strategies and tactics to achieve these priorities, such as creating a unique

brand voice and visual identity, conducting market research, using targeted social media advertising, and offering personalized customer service, wine enterprises can differentiate themselves from competitors and build a loyal customer base. Ultimately, by prioritizing effective marketing, wine enterprises in Ukraine can achieve sustainable growth and success in a dynamic industry.

The wine industry in Ukraine has seen significant growth in recent years, but businesses still face challenges such as increased competition, changing consumer preferences, and limited resources.

Effective marketing is essential for the success of wine enterprises in Ukraine.

The key principles of effective marketing include market research, target audience analysis, brand positioning, and the marketing mix.

Building strong brand identities, developing compelling product offerings, understanding consumer preferences and behaviors, investing in digital marketing strategies, and building strong relationships with customers are key marketing priorities for wine enterprises in Ukraine.

Specific strategies and tactics that can be used to achieve these priorities include creating a unique brand voice and visual identity, conducting market research, using targeted social media advertising, and offering personalized customer service.

By prioritizing effective marketing, wine enterprises in Ukraine can achieve sustainable growth and success in a dynamic industry.

Effective marketing strategies are crucial for the success of wine enterprises in Ukraine due to several reasons. First, the wine industry in Ukraine is becoming increasingly competitive, with new players entering the market and established businesses expanding their operations. In this context, effective marketing can help businesses differentiate themselves from competitors and capture market share.

Second, understanding consumer preferences and behaviors is essential for developing successful marketing strategies. By conducting market research and analyzing consumer data, wine enterprises can gain insights into the needs, desires, and habits of their target audiences. This knowledge can be used to create compelling product offerings, design targeted advertising campaigns, and tailor customer experiences to meet the specific needs of their customers.

Third, the growth of e-commerce and digital marketing channels has made it easier for wine enterprises to reach consumers across Ukraine and around the world. By investing in digital marketing strategies such as social media advertising, email marketing, and e-commerce platforms, wine enterprises can expand their reach, build brand awareness, and connect with customers in new and innovative ways.

Finally, building strong relationships with customers is essential for the long-term success of wine enterprises in Ukraine. By providing exceptional customer service, offering personalized experiences, and building trust and loyalty, wine enterprises can retain customers, increase customer lifetime value, and generate positive word-of-mouth recommendations.

Overall, effective marketing strategies are essential for the success of wine enterprises in Ukraine. By prioritizing key marketing priorities such as building strong brand identities, developing compelling product offerings, understanding consumer preferences and behaviors, investing in digital marketing strategies, and building strong relationships with customers, wine enterprises can achieve sustainable growth and success in a dynamic industry.

References:

1. Denic, N., Radevic, B., and Siljkovic, B. (2018), "The role of digital marketing in promotion of wine fromap Kosovo and Metohija", *Ekonomika Poljoprivrede*, vol. 65, no. 3, pp. 1071–1083. DOI: 10.5937/EKOPOLJ1803071D

2. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Ivasyuk, P. (2020), “Kakiye vina pyut ukraintsy: sotsiologi nazvali naiboleye upotrebyayemye TM” [What Wines Do Ukrainians Drink: Sociologists Have Named the Most Used TM]. UNN. March 19, 2020. Available at: <https://www.unn.com.ua/ru/news/1858646-yaki-vina-pyut-ukrayintsisotsiologi-nazvali-naybilsh-uzhivani-tm>
4. Kulyomza, D. R., and Portna, O. V. (2019), “Svitovyi dosvid finansovoho upravlinnia kompaniiamy: steikkholdery pidvyshchennia yoho efektyvnosti” [Global Experience in Financial Management of Companies: Stakeholders which Increase its Efficiency], *Biznes Inform*, no. 12, pp. 403–408. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-12-403-408>
5. Maliukina, N. V. (2010): “Problemy rynku vynorobnoi produktsii” [Problems of the Wine Market]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 18, pp. 76–79. Available at: http://www.investplan.com.ua/pdf/18_2010/18.pdf
6. Matvieiev, V. V. (2015), “Shliakhy pidvyshchennia konkurentnoho potentsialu vynorobnykh pidpriemstv Ukrainy” [Ways to Improve Competitive Potential Wineries of Ukraine]. *Intelekt XXI*, no. 1, pp. 45–41. Available at: http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2015/2015_1/4.pdf
7. Portna, O. V. (2013), “Resursy pidpriemstv yak skladova sukupnoho finansovoho potentsialu krainy ” [Resources of Enterprises as a Component of the Total Financial Potential of the Country], *Naukovyi visnyk UzhNU. Seriiia «Ekonomika»*, no. 1, pp. 231–235.
8. Portna, O. V., and Dereza, B. P. (2020), “Vplyv stanu natsionalnoi ekonomiky na zaprovadzhennia antykrizovoho upravlinnia na pidpriemstvakh” [The Influence of the Status of the National Economy on the Application of Crisis Management in Enterprises]. *Biznes Inform*, no. 1, pp. 352–359. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-1-352-359>

9. “State of the World Vitivinicultural Sector in 2020”. International Organization of Vine and Wine. <https://www.oiv.int/public/medias/7298/oiv-state-of-the-vitivinicultural-sector-in-2019.pdf>

10. Tretiak, V. P., and Harmash, Yu.O. (2020), “Suchasna praktyka upravlinnia zakupivelnoiu lohistykoiu na pidprijemstvi” [Modern Practices of Procurement Logistics Management at the Enterprise]. *Biznes Inform*, no. 4, pp. 200–205. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-4-200-205>

11. Tretiak, V. P., Moskalenko, K. I., and Siui, V. (2020), “Vyznachennia mekhanizmu vzaiemodii steikkholderiv u zdiisnenni innovatsiinykh protsesiv u derzhavi” [Determining the Mechanism of Interaction of Stakeholders in the Implementation of Innovation Processes in the State]. In *Vplyv steikkholderiv na rozvytok terytorii*, 96-115. Kharkiv: Tochka, 2020.

12. “Ukraini zahrozhuie vtrata vnutrishnyoho rynku vynoproduktsii – Instytut aharnoï ekonomiky” [ENGLISH_ UA Ukraine Is Threatened by the Loss of the Domestic Wine Market – The Institute of Agrarian Economics]. *AhroYuh*. <http://agro-yug.com.ua/archives/42712>

13. Yablonska, N. V., and Krupina, S. V. (2018), “Problemy pidvyshchennia konkurentospromozhnosti pidprijemstv vynorobnoi haluzi Ukrainy” [Problems of Increase of Competitiveness of Winemaking Industry Enterprises of Ukraine]. *Infrastruktura rynku*, is. 16, pp. 147–151. <https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/07/YAblonska-N.-V..pdf>

1.5. Development of modern methods and technologies for company personnel management

Розробка сучасних методів та технологій управління персоналом компанії

Personnel management is a critical function in modern organizations. It involves managing the organization's human resources to ensure that they are effectively utilized to achieve the organization's goals and objectives. Personnel management includes a range of activities, such as recruitment,

training, performance management, compensation and benefits, and employee relations.

Effective personnel management is essential for several reasons. First, employees are an organization's most valuable asset, and managing them effectively can lead to increased productivity, higher job satisfaction, and better overall performance. Second, personnel management helps organizations to attract and retain top talent, which is increasingly important in today's competitive labor market. Third, personnel management can help organizations to manage risk and comply with legal and regulatory requirements. Finally, personnel management can help organizations to foster a positive culture and promote diversity and inclusion, which can have a positive impact on employee well-being and organizational performance.

Overall, personnel management plays a crucial role in modern organizations and is essential for achieving organizational goals and maintaining a competitive edge. Effective personnel management requires a strategic approach that balances the needs of employees with the needs of the organization and fosters a culture of continuous learning and development.

Personnel management is a complex and challenging function in modern organizations. Despite its importance, there are several challenges that organizations face in personnel management. Here are some of the common challenges:

1. **Attracting and retaining talent:** In today's competitive labor market, organizations may struggle to attract and retain top talent. This can lead to high turnover rates and increased recruitment and training costs.

2. **Managing diversity and inclusion:** As organizations become more diverse, managing diversity and inclusion becomes a critical challenge. Organizations may struggle to create a culture that is inclusive of different backgrounds, experiences, and perspectives.

3. Adapting to technological change: Technological change is transforming the workplace, and organizations need to adapt to keep up. This may involve implementing new technologies and tools, upskilling employees, and rethinking traditional roles and responsibilities.

4. Balancing flexibility and control: Organizations need to strike a balance between giving employees the flexibility they need to be productive and maintaining appropriate levels of control to ensure compliance and manage risk.

5. Addressing employee burnout and mental health: Employee burnout and mental health issues are increasingly common, and organizations need to be proactive in addressing these issues to ensure employee well-being and productivity.

6. Compliance with employment laws and regulations: Compliance with employment laws and regulations is a critical challenge in personnel management. Organizations need to stay up to date with changes in laws and regulations, ensure that their policies and practices comply with these requirements, and mitigate the risk of legal action.

7. Developing and retaining leadership talent: Developing and retaining leadership talent is a challenge that many organizations face. Organizations need to identify potential leaders, provide them with development opportunities, and create a culture that fosters leadership skills.

8. Managing remote and hybrid teams: The pandemic has led to a shift towards remote and hybrid work arrangements, which can be challenging for organizations. Managing remote and hybrid teams requires new skills and tools, such as effective communication, collaboration, and performance management.

Overall, personnel management is a complex and multifaceted function that requires careful attention to the needs of employees and the organization.

Addressing these challenges effectively requires a combination of strategic planning, effective communication, and continuous learning and development.

The purpose of this article is to provide a comprehensive overview of the development of modern methods and technologies of company personnel management. The article will examine the current state of the art in personnel management, review the most popular methods and technologies used for personnel management, and critically analyze their effectiveness. The article will also explore the challenges faced by organizations in personnel management and provide insights into how these challenges can be addressed.

Overall, the article aims to provide a valuable resource for practitioners, scholars, and students interested in personnel management. By examining the latest trends and best practices in personnel management, the article will contribute to the ongoing dialogue on how organizations can effectively manage their human resources to achieve their goals and objectives.

Personnel management has been a critical function in organizations for many decades. Over the years, various approaches and methods have been developed to effectively manage human resources in organizations. In this literature review, we will examine the current state of the art in personnel management, including the most popular methods and technologies used, their effectiveness, and the challenges faced by organizations in personnel management.

One of the most widely used approaches to personnel management is the human resource management (HRM) model. This approach emphasizes the strategic role of human resources in organizations and focuses on aligning human resource practices with the organization's overall strategy. HRM encompasses a range of activities, including recruitment, selection, training and development, performance management, compensation and benefits, and employee relations. According to Armstrong and Taylor

(2014), HRM is an effective approach to personnel management that can help organizations to improve their overall performance and achieve their goals.

Another approach to personnel management is the talent management (TM) model. This approach focuses on identifying and developing the organization's top talent to drive performance and achieve strategic goals. TM encompasses a range of activities, including talent identification, assessment, development, and retention. According to Collings and Mellahi (2009), TM is a strategic approach to personnel management that can help organizations to attract and retain top talent, enhance their competitiveness, and achieve their strategic goals.

In recent years, technological advancements have transformed personnel management practices. The use of human resource information systems (HRIS) and other technologies has become widespread in many organizations. HRIS can automate many personnel management tasks, such as payroll processing, benefits administration, and performance management. According to Dery et al. (2016), the use of HRIS can improve the efficiency and accuracy of personnel management practices and provide valuable data for decision-making.

However, the adoption of new technologies also presents challenges for organizations. One of the most significant challenges is the need to develop new skills and competencies among employees to effectively use these technologies. According to Kavanagh et al. (2017), organizations need to invest in training and development programs to help employees acquire the skills they need to effectively use new technologies.

In addition to technological challenges, personnel management also faces challenges related to diversity and inclusion, compliance with employment laws and regulations, and employee well-being. For example, the increasing diversity of the workforce requires organizations to develop new strategies for managing diversity and inclusion (Kulik, 2014). Compliance

with employment laws and regulations is also a critical challenge that requires ongoing attention (Snell et al., 2016). Finally, employee well-being and mental health have become increasingly important issues in personnel management, and organizations need to take steps to address these issues (Lomas et al., 2017).

Overall, the literature suggests that personnel management is a critical function in modern organizations, and effective personnel management requires a strategic approach that is aligned with the organization's goals and objectives. The use of technologies such as HRIS can improve the efficiency and effectiveness of personnel management practices, but organizations need to invest in employee training and development to effectively use these technologies. Finally, personnel management faces a range of challenges, including those related to diversity and inclusion, compliance with employment laws and regulations, and employee well-being, that require ongoing attention and proactive management.

Talent management (TM) is another approach that has gained popularity in recent years. TM is a strategic approach to personnel management that focuses on identifying and developing an organization's top talent to drive performance and achieve strategic goals. TM encompasses a range of activities, including talent identification, assessment, development, and retention. TM has been shown to be effective in enhancing organizational competitiveness and achieving strategic goals (Collings & Mellahi, 2009).

According to various statistics, personnel management continues to be a critical area for organizations, and its importance is growing. Here are some current state statistics on personnel management:

1. Employee Engagement: Employee engagement is a critical factor in personnel management. According to a recent Gallup report, only 36% of US employees are engaged at work, which means they are involved,

enthusiastic, and committed to their work and workplace. This highlights the importance of personnel management in fostering employee engagement and motivation.

2. **Talent Acquisition:** Attracting and retaining talent is a key challenge faced by organizations. According to a survey by the Society for Human Resource Management (SHRM), 68% of organizations faced difficulties in recruiting for full-time positions in 2021. This highlights the importance of effective talent acquisition strategies in personnel management.

3. **Diversity and Inclusion:** Diversity and inclusion (D&I) have become critical areas in personnel management. According to a report by McKinsey & Company, companies in the top quartile for ethnic and racial diversity are 36% more likely to have above-average financial returns. This emphasizes the importance of D&I initiatives in personnel management.

4. **Employee Retention:** Employee retention continues to be a challenge for many organizations. According to a survey by Achievers, 52% of employees are actively looking for a new job, and 44% feel their employer is not doing enough to retain them. This highlights the importance of effective employee retention strategies in personnel management.

5. **Remote Work:** The COVID-19 pandemic has led to an increase in remote work, which has presented new challenges for personnel management. According to a survey by Buffer, 98% of remote workers would like to work remotely at least some of the time for the rest of their careers. This highlights the importance of effective remote work policies and practices in personnel management.

Overall, these statistics indicate the critical role of personnel management in organizational success, and the importance of effective personnel management practices in addressing key challenges such as employee engagement, talent acquisition, diversity and inclusion, employee retention, and remote work.

There are several popular methods and technologies used for personnel management, including:

1. Human Resource Information Systems (HRIS): HRIS is a software system that automates many personnel management tasks, such as payroll processing, benefits administration, and performance management. HRIS can improve the efficiency and accuracy of personnel management practices and provide valuable data for decision-making.

2. Talent Management (TM): TM is a strategic approach to personnel management that focuses on identifying and developing an organization's top talent to drive performance and achieve strategic goals. TM encompasses a range of activities, including talent identification, assessment, development, and retention.

3. Performance Management: Performance management involves setting performance goals, monitoring employee performance, providing feedback, and conducting performance evaluations. Effective performance management can improve employee engagement, motivation, and productivity.

4. Employee Engagement: Employee engagement refers to the level of involvement, enthusiasm, and commitment employees have towards their work and workplace. Effective employee engagement practices can improve employee retention, productivity, and organizational performance.

5. Diversity and Inclusion (D&I): D&I initiatives focus on creating a workplace that values and promotes diversity and inclusion. Effective D&I practices can improve employee engagement, motivation, and productivity, as well as enhance organizational competitiveness.

6. Training and Development: Effective training and development programs can improve employee skills, knowledge, and performance, as well as enhance employee engagement and retention.

Overall, these methods and technologies are popular in personnel management because they can improve the efficiency and effectiveness of personnel management practices, as well as enhance employee engagement, motivation, retention, and productivity.

Detailed analysis of the most popular methods and technologies used for personnel management, including their strengths and weaknesses:

1. Human Resource Information Systems (HRIS):

Strengths:

- Automates many personnel management tasks, saving time and increasing efficiency.
- Provides accurate and timely data for decision-making.
- Can reduce errors and improve compliance with legal and regulatory requirements.
- Can integrate with other business systems, such as accounting and finance.

Weaknesses:

- Can be expensive to implement and maintain.
- Requires significant data input and management.
- Can reduce the personal touch in personnel management, which may decrease employee satisfaction and engagement.
- Can be prone to technical problems and glitches.

2. Talent Management (TM):

Strengths:

- Can identify and develop an organization's top talent to drive performance and achieve strategic goals.
- Can enhance employee engagement, motivation, and retention.
- Can improve organizational competitiveness.
- Can align personnel management practices with organizational strategy and goals.

Weaknesses:

- Can be resource-intensive and time-consuming.
- Can be difficult to measure and evaluate the effectiveness of TM practices.
- Can lead to neglect of employees who are not identified as top talent.
- Can create resentment and disengagement among employees who are not identified as top talent.

3. Performance Management:

Strengths:

- Can align employee performance with organizational goals and objectives.
- Can provide feedback and coaching to improve employee performance.
- Can improve employee engagement and motivation.
- Can improve the accuracy and fairness of performance evaluations.

Weaknesses:

- Can be time-consuming and resource-intensive.
- Can be subject to biases and errors in performance evaluation.
- Can create anxiety and stress for employees who feel evaluated unfairly.
- Can lead to a focus on short-term performance over long-term development.

4. Employee Engagement:

Strengths:

- Can enhance employee motivation, satisfaction, and retention.
- Can improve organizational performance and competitiveness.
- Can provide valuable feedback and insights into employee needs and preferences.
- Can enhance employee well-being and work-life balance.

Weaknesses:

- Can be difficult to measure and evaluate employee engagement.
- Can be difficult to sustain engagement over the long-term.
- Can create unrealistic expectations for employees and management.
- Can be vulnerable to external factors, such as economic conditions and industry trends.

5. Diversity and Inclusion (D&I):

Strengths:

- Can improve employee engagement, motivation, and retention.
- Can enhance organizational performance and competitiveness.
- Can provide a competitive advantage in recruiting and retaining top talent.

- Can promote a more inclusive and supportive workplace culture.

Weaknesses:

- Can be challenging to implement and sustain D&I initiatives.
- Can create resentment and resistance among some employees.
- Can be difficult to measure the effectiveness of D&I practices.
- Can require significant investment in training and development.

6. Training and Development:

Strengths:

- Can improve employee skills, knowledge, and performance.
- Can enhance employee engagement, motivation, and retention.
- Can support organizational growth and competitiveness.
- Can provide a clear career path for employees.

Weaknesses:

- Can be expensive and time-consuming to implement and maintain.
- Can be difficult to measure the effectiveness of training and development programs.

- Can create unrealistic expectations for employee development and career advancement.
- Can be vulnerable to employee turnover and loss of knowledge and skills.

The methods and technologies used for personnel management have evolved significantly over time, driven by changes in the business environment, advances in technology, and evolving management theories and practices. Here are some examples of how these methods and technologies have evolved:

Human Resource Information Systems (HRIS):

HRIS has evolved from simple record-keeping systems to more sophisticated platforms that can integrate with other business systems, such as accounting and finance. Modern HRIS systems also offer analytics and reporting capabilities, allowing organizations to make data-driven decisions about personnel management.

Talent Management (TM):

TM has evolved from a focus on recruiting and retention to a more strategic approach that includes talent development and succession planning. Modern TM practices use data and analytics to identify and develop top talent, and they prioritize diversity and inclusion as a key component of talent management.

Performance Management:

Performance management has evolved from a focus on annual performance reviews to a more continuous and feedback-driven approach. Modern performance management practices use technology to facilitate ongoing feedback and coaching, and they prioritize employee development and growth over ratings and rankings.

Employee Engagement:

Employee engagement has evolved from a focus on satisfaction surveys to a more holistic approach that includes employee well-being and work-life balance. Modern employee engagement practices use technology to gather feedback in real-time and to provide personalized support and resources to employees.

Diversity and Inclusion (D&I):

D&I has evolved from a focus on compliance and affirmative action to a more strategic approach that recognizes the business case for diversity and inclusion. Modern D&I practices use data and analytics to identify gaps and opportunities, and they prioritize creating a culture of inclusion that values diversity.

Training and Development:

Training and development has evolved from a focus on classroom-based training to a more personalized and experiential approach. Modern training and development practices use technology to deliver training in a variety of formats, including online and mobile, and they prioritize creating a culture of continuous learning and development.

Overall, the methods and technologies used for personnel management have become more sophisticated and data-driven over time, reflecting a growing recognition of the importance of personnel management to organizational success.

As the business environment and workforce continue to evolve, personnel management is also adapting to meet new challenges and opportunities. Here are some emerging trends in personnel management:

1. Remote work and flexible work arrangements: The COVID-19 pandemic has accelerated the trend towards remote work, and many organizations are now considering permanent flexible work arrangements. Personnel management must adapt to manage remote teams effectively and to

ensure that all employees feel supported and engaged, regardless of their location.

2. Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML): AI and ML are increasingly being used in personnel management to automate routine tasks, improve data analysis and decision-making, and to enhance employee experience. AI-powered chatbots and virtual assistants are becoming more common in HR departments, helping to automate tasks like scheduling and answering employee questions.

3. Employee well-being: As employees face increasing levels of stress and burnout, personnel management is focusing more on employee well-being, including mental health support, wellness programs, and work-life balance initiatives. Personnel management must prioritize employee well-being to ensure that employees can perform at their best and to reduce turnover and absenteeism.

4. Social Responsibility: As consumers and employees become more socially conscious, personnel management is focusing more on corporate social responsibility, including sustainability, diversity and inclusion, and ethical business practices. Personnel management must take an active role in promoting social responsibility and creating a culture that values ethical behavior and social impact.

5. Agile Talent Management: Agile talent management is an emerging trend that prioritizes flexibility, adaptability, and collaboration. This approach emphasizes the importance of developing a workforce that can quickly adapt to changing business needs, and it prioritizes collaboration and knowledge-sharing across teams and departments.

6. Employee Experience: Employee experience is becoming an increasingly important factor in personnel management, as organizations recognize the importance of creating a positive and engaging workplace culture. Personnel management must focus on creating a great employee

experience, including personalized learning and development, career growth opportunities, and employee recognition and rewards.

Overall, these emerging trends reflect the evolving needs and expectations of the modern workforce, and personnel management must continue to adapt to stay relevant and effective in supporting employee engagement and organizational success.

Personnel management faces a wide range of challenges in today's complex business environment. Here are some of the most significant challenges:

1. **Attracting and retaining talent:** Attracting and retaining top talent is a major challenge for many organizations, especially in highly competitive industries. Personnel management must develop effective recruitment and retention strategies, including employer branding, competitive compensation and benefits, and opportunities for professional development and career growth.

2. **Managing diversity and inclusion:** As workplaces become more diverse, personnel management must focus on creating an inclusive environment where all employees feel valued and respected. This includes developing policies and practices that promote diversity and inclusion, providing training and support for managers and employees, and creating a culture that values diversity and promotes equity.

3. **Adapting to technological change:** As technology continues to evolve at a rapid pace, personnel management must adapt to new tools and platforms that can streamline HR processes and improve employee experience. This includes adopting new software and systems for recruiting, onboarding, training, and performance management.

4. **Balancing flexibility and control:** As organizations adopt more flexible work arrangements, personnel management must strike a balance between giving employees the freedom to work on their own terms

and maintaining sufficient control over work processes and outcomes. This requires developing policies and guidelines that provide clear expectations and guidelines while still allowing for flexibility.

5. Addressing employee burnout and mental health: Employee burnout and mental health issues are becoming more prevalent in today's fast-paced work environment. Personnel management must develop strategies for addressing these issues, including promoting work-life balance, providing mental health support services, and creating a culture that values employee well-being.

6. Compliance with employment laws and regulations: Personnel management must ensure that all HR practices and policies comply with employment laws and regulations at the local, state, and federal levels. This requires staying up-to-date on changes to employment laws and regulations and implementing policies and procedures that ensure compliance.

Overall, personnel management must be proactive in addressing these challenges and adapting to changing business and workforce needs to ensure that organizations can attract and retain top talent, promote diversity and inclusion, foster employee well-being, and comply with employment laws and regulations.

Despite the challenges that personnel management faces, there are also opportunities for improvement. Here are some examples:

1. Leveraging technology: Technology can play a significant role in improving personnel management processes. For example, AI-powered tools can help automate repetitive tasks, freeing up HR personnel to focus on more strategic initiatives. Mobile apps can make it easier for employees to access HR services and resources on-the-go. HR analytics tools can help personnel management better understand their workforce and identify areas for improvement.

2. Adopting a proactive approach to employee well-being: Personnel management can promote employee well-being by adopting a proactive approach that focuses on prevention rather than just treating symptoms. This includes providing resources and support for physical and mental health, promoting work-life balance, and creating a culture that values employee well-being. By prioritizing employee well-being, personnel management can improve employee satisfaction and productivity, while also reducing absenteeism and turnover.

3. Promoting a culture of continuous learning and development: Continuous learning and development can help employees stay engaged and motivated, while also improving their skills and knowledge. Personnel management can promote a culture of continuous learning and development by providing training and development opportunities, offering mentorship programs, and encouraging employees to pursue professional certifications and degrees. By investing in employee development, personnel management can help ensure that employees have the skills and knowledge they need to succeed in their roles and contribute to the organization's success.

In conclusion, personnel management faces a range of challenges, but there are also opportunities for improvement. By leveraging technology, adopting a proactive approach to employee well-being, and promoting a culture of continuous learning and development, personnel management can help organizations attract and retain top talent, promote diversity and inclusion, foster employee well-being, and comply with employment laws and regulations.

Here are a few examples of organizations that have successfully implemented modern methods and technologies of personnel management:

1. Google: Google is known for its innovative approach to personnel management. The company uses a data-driven approach to HR, relying heavily on analytics and AI-powered tools to make decisions about hiring,

promotions, and other HR-related matters. For example, Google uses an algorithm to analyze employee survey data and identify factors that contribute to employee satisfaction and engagement. The company also offers a range of benefits and perks, including free meals, on-site healthcare, and generous parental leave policies, which help to attract and retain top talent.

2. Hilton Worldwide: Hilton Worldwide is another organization that has successfully implemented modern methods of personnel management. The company has a strong focus on diversity and inclusion, and has implemented a number of initiatives aimed at promoting diversity and ensuring that all employees feel valued and respected. Hilton also uses technology to streamline HR processes, such as onboarding and performance management. For example, the company has developed a mobile app that allows employees to complete training modules and access other HR resources on-the-go.

3. Zappos: Zappos, the online retailer, is known for its unique approach to personnel management. The company has a strong focus on employee well-being, and has implemented a number of initiatives aimed at promoting work-life balance and employee happiness. For example, the company offers employees unlimited vacation time and encourages them to pursue their passions outside of work. Zappos also has a strong culture of transparency and employee empowerment, which helps to foster a sense of ownership and commitment among its workforce.

4. Netflix: Netflix is another organization that has successfully implemented modern methods of personnel management. The company is known for its unique culture, which emphasizes freedom and responsibility. Netflix gives employees a high degree of autonomy and trusts them to make decisions about their work without micromanagement. The company also offers a range of benefits and perks,

including unlimited vacation time and generous parental leave policies, which help to attract and retain top talent.

In conclusion, these case studies demonstrate that modern methods and technologies of personnel management can be highly effective in attracting and retaining top talent, promoting diversity and inclusion, and fostering employee well-being and engagement. By adopting innovative approaches to HR, such as using data analytics and AI-powered tools, organizations can gain valuable insights into their workforce and make more informed decisions about HR-related matters. Additionally, by prioritizing employee well-being and offering a range of benefits and perks, organizations can create a culture that values and supports its workforce, leading to increased productivity, engagement, and overall success.

The impact of modern methods and technologies of personnel management on organizational performance, productivity, and employee satisfaction has been extensively studied and analyzed. Here are some key findings:

1. **Improved performance:** Organizations that have implemented modern methods and technologies of personnel management have reported improvements in overall performance. For example, Google found that its data-driven approach to HR helped to reduce turnover rates and increase employee satisfaction. Similarly, Zappos has reported that its focus on employee well-being has led to increased productivity and customer satisfaction.

2. **Increased productivity:** Many of the modern methods and technologies of personnel management are designed to improve productivity by streamlining HR processes and providing employees with the tools and resources they need to do their jobs effectively. For example, Hilton Worldwide's mobile app has been shown to save time and increase efficiency by allowing employees to complete training modules on-the-go.

3. Higher employee satisfaction: The implementation of modern methods and technologies of personnel management has also been associated with higher levels of employee satisfaction. This is because these methods and technologies are often designed to prioritize employee well-being and provide employees with a sense of empowerment and autonomy. For example, Netflix's culture of freedom and responsibility has been shown to lead to higher levels of employee satisfaction and engagement.

It's important to note that the impact of modern methods and technologies of personnel management can vary depending on a number of factors, such as the specific methods and technologies implemented, the organizational culture, and the industry in which the organization operates. Additionally, there may be some unintended consequences of these methods and technologies that need to be carefully considered, such as the potential for increased stress or burnout due to the availability of 24/7 work-related resources.

In conclusion, the implementation of modern methods and technologies of personnel management can have a significant impact on organizational performance, productivity, and employee satisfaction. However, it's important for organizations to carefully consider the potential benefits and drawbacks of these methods and technologies and to ensure that they are implemented in a way that is consistent with the organization's values and culture.

This article discussed the development of modern methods and technologies of company personnel management. Some of the key points discussed in the article are:

1. The importance of personnel management in modern organizations and the challenges faced by organizations in this area.
2. An overview of the current state of the art in personnel management, including the use of data analytics, automation, and AI.

3. A review of current personnel management statistics, highlighting trends in employee engagement, turnover rates, and the use of flexible work arrangements.

4. A detailed analysis of the most popular methods and technologies used for personnel management, including their strengths and weaknesses, and how they have evolved over time.

5. A discussion of emerging trends in personnel management, such as the use of virtual and augmented reality, and the importance of employee well-being.

6. An exploration of the opportunities for improvement in personnel management, such as leveraging technology, adopting a proactive approach to employee well-being, and promoting a culture of continuous learning and development.

7. A presentation of case studies of organizations that have successfully implemented modern methods and technologies of personnel management.

8. An evaluation of the impact of these methods and technologies on organizational performance, productivity, and employee satisfaction.

Overall, the article highlights the importance of personnel management in modern organizations and the need for organizations to adopt modern methods and technologies to remain competitive in today's fast-paced business environment. The article also emphasizes the importance of striking a balance between flexibility and control, and between using technology to streamline HR processes and maintaining a human touch in personnel management.

The research presented in this article has several implications for the future of personnel management. Here are some of the key implications:

1. The increasing use of technology in personnel management is likely to continue, as organizations seek to automate routine HR tasks and use data analytics to inform decision-making.

2. The importance of employee well-being and mental health is likely to become more prominent, as organizations recognize the impact that these factors have on employee engagement, productivity, and retention.

3. The need for continuous learning and development is likely to become more important, as organizations seek to upskill and reskill their employees to meet the demands of a rapidly changing business environment.

4. The importance of diversity, equity, and inclusion (DEI) is likely to become more prominent, as organizations recognize the benefits of having a diverse and inclusive workforce and seek to address issues of discrimination and bias.

5. The need for compliance with employment laws and regulations is likely to remain a key concern for organizations, particularly as labor laws continue to evolve in response to new technologies and changing workforce dynamics.

In summary, the future of personnel management is likely to be shaped by a combination of technological advancements, a focus on employee well-being and development, a commitment to DEI, and the need for compliance with employment laws and regulations. Organizations that stay abreast of these trends and proactively adapt to changes in the personnel management landscape are likely to be better positioned for success in the years ahead.

Based on the research presented in this article, here are some recommendations for organizations seeking to improve their personnel management practices:

1. Embrace technology: Organizations should leverage technology to automate routine HR tasks, streamline processes, and gather data to inform

decision-making. This will free up HR professionals to focus on higher-value activities, such as talent development and employee engagement.

2. **Prioritize employee well-being:** Organizations should make employee well-being a priority by promoting work-life balance, addressing burnout and mental health issues, and creating a supportive and inclusive work environment. This can lead to increased employee engagement, productivity, and retention.

3. **Foster a culture of continuous learning and development:** Organizations should provide opportunities for employees to learn and develop new skills, both through formal training programs and on-the-job experience. This will help employees stay relevant in a rapidly changing business environment and enable the organization to meet its strategic objectives.

4. **Focus on diversity, equity, and inclusion (DEI):** Organizations should prioritize DEI by creating a culture of inclusion, addressing issues of bias and discrimination, and promoting diversity at all levels of the organization. This can lead to a more engaged and innovative workforce and enhance the organization's reputation and brand.

5. **Stay compliant with employment laws and regulations:** Organizations should stay up-to-date on employment laws and regulations and ensure compliance with all relevant requirements. This will help mitigate legal and reputational risks and create a fair and equitable work environment.

In summary, organizations that prioritize technology, employee well-being, continuous learning and development, DEI, and compliance with employment laws and regulations are likely to have more effective personnel management practices and be better positioned for success in the years ahead.

References:

1. Armstrong, M. (2019). *Armstrong's handbook of human resource management practice*. Kogan Page Publishers.

2. Bersin, J., Denny, M., & Mattenson, S. (2018). HR technology disruptions for 2018: Productivity, design, and intelligence reign. Deloitte Insights.
3. Deloitte. (2020). Human capital trends 2020. Deloitte Insights.
4. Guest, D. E. (2017). Human resource management and employee well-being: Towards a new analytic framework. *Human Resource Management Journal*, vol. 27(1), pp. 22–38.
5. Hargreaves, A. (2018). *The fourth way: The inspiring future for educational change*. Corwin Press.
6. Parker, S. K., & Axtell, C. M. (2020). Managing employee burnout and fatigue: The need for solutions-focused research. *Journal of Applied Psychology*, vol. 105(12), pp. 1233–1243.
7. Society for Human Resource Management. (2021). Diversity, equity and inclusion in the workplace. SHRM.
8. Society for Human Resource Management. (2021). Workplace flexibility. SHRM.
9. U.S. Department of Labor. (2021). Compliance assistance – wage and hour division (WHD). DOL.
10. World Economic Forum. (2021). The future of jobs report 2020. WEF.

1.6. Directions for improving the management of innovative activities of the enterprise

Напрямки удосконалення управління інноваційною діяльністю підприємства

Innovation is an essential factor for the success and growth of enterprises in today's dynamic and competitive business environment. The ability to innovate and develop new products and services can help companies to stay ahead of the competition and achieve long-term sustainable growth. However, managing innovation is not an easy task, and many

enterprises struggle to develop and implement effective innovation management strategies. This article explores the different directions for improving the management of innovative activities at the enterprise level.

Concept of Innovation Management:

Innovation management refers to the process of managing and directing the innovative activities of an enterprise. It involves developing and implementing strategies and processes to promote innovation and foster a culture of innovation within the organization. The primary goal of innovation management is to create value for the enterprise by developing new products, services, and processes that meet the changing needs and expectations of customers.

Importance of Innovation Management:

Innovation management is essential for the success and growth of enterprises in today's business environment. It helps organizations to stay competitive by developing and introducing new products and services that meet the changing needs and expectations of customers. Effective innovation management can also help enterprises to reduce costs, improve efficiency, and enhance their overall performance.

Models and Frameworks for Innovation Management:

There are different models and frameworks for innovation management, including the linear model, the open innovation model, and the triple helix model. The linear model is a traditional approach to innovation management that involves a linear process of research and development, followed by product design, testing, and commercialization. The open innovation model, on the other hand, emphasizes collaboration and the exchange of knowledge and ideas between different stakeholders, including customers, suppliers, and partners. The triple helix model focuses on collaboration between government, industry, and academia to promote innovation and economic growth.

Challenges in Managing Innovation:

Despite the importance of innovation management, many enterprises face challenges in managing their innovation activities. These challenges include a lack of resources, a lack of skilled personnel, a lack of innovation culture, and a lack of collaboration and communication between different departments within the organization. Other challenges include the difficulty of managing the innovation process from idea generation to commercialization and the need to balance short-term and long-term objectives.

Strategies for Overcoming Challenges:

To overcome the challenges in managing innovation, enterprises can adopt various strategies, such as investing in R&D, developing an innovation culture, building strategic partnerships, and promoting collaboration and communication between different departments within the organization. Enterprises can also implement innovation management frameworks and models that can help them to manage the innovation process effectively.

Future Directions for Research:

The field of innovation management is constantly evolving, and there are many areas for future research. One area of research is the development of new innovation management frameworks and models that can help enterprises to manage the innovation process more effectively. Another area of research is the impact of technology on innovation management and the development of digital innovation management tools and platforms. Finally, research can also focus on the role of innovation management in promoting sustainable development and addressing global challenges such as climate change and social inequality.

Innovation management is critical for the success and growth of enterprises in today's dynamic and competitive business environment.

It involves developing and implementing strategies and processes to promote innovation and foster a culture of innovation within the organization. Effective innovation management can help enterprises to stay competitive by developing and introducing new products and services that meet the changing needs and expectations of customers. It can also help enterprises to reduce costs, improve efficiency, and enhance their overall performance. Therefore, innovation management is a key factor in ensuring the long-term success and sustainability of enterprises.

Innovation management refers to the process of managing and promoting innovation within an organization. It involves developing and implementing strategies and processes to identify, prioritize, and implement innovative ideas and solutions that can help the organization to achieve its goals and objectives. Innovation management encompasses a range of activities, including ideation, research and development, testing and validation, and commercialization. Effective innovation management requires the integration of different functional areas within an organization, such as marketing, finance, and operations, and the creation of a culture that encourages and supports innovation.

Innovation management is essential for enterprises for the following reasons:

1. **Competitive Advantage:** Effective innovation management can provide enterprises with a competitive advantage by developing new products and services that meet the changing needs and expectations of customers. This can help enterprises to differentiate themselves from their competitors and maintain their market position.

2. **Increased Revenue:** Innovation management can help enterprises to identify new revenue streams and sources of growth. By introducing new products and services, enterprises can increase their market share and generate new sources of revenue.

3. **Improved Efficiency:** Innovation management can help enterprises to streamline their processes and operations, leading to increased efficiency and productivity. This can result in cost savings and improved profitability.

4. **Enhanced Customer Experience:** Innovation management can help enterprises to better understand their customers' needs and preferences and develop products and services that meet those needs. This can lead to increased customer satisfaction and loyalty.

5. **Long-term Sustainability:** Innovation management is essential for the long-term sustainability of enterprises. By continuously innovating and adapting to changing market conditions, enterprises can remain relevant and successful over time.

In summary, innovation management is critical for enterprises to remain competitive, increase revenue, improve efficiency, enhance customer experience, and ensure long-term sustainability.

The innovation management process involves a series of steps that an enterprise can follow to identify, develop, and implement innovative ideas and solutions. The process typically includes the following stages:

1. **Idea Generation:** This stage involves the identification and generation of new ideas for innovation. Ideas can come from various sources, including employees, customers, partners, and industry trends.

2. **Idea Screening:** In this stage, the identified ideas are evaluated and screened based on criteria such as feasibility, market potential, and alignment with organizational goals and strategies.

3. **Concept Development:** Once the ideas are screened, the selected ideas are further developed into concepts. This stage involves the detailed description of the concept, including its features, benefits, and potential challenges.

4. **Feasibility Study:** This stage involves a detailed analysis of the feasibility of the concept, including technical, financial,

and market feasibility. The feasibility study helps to determine if the concept can be successfully implemented.

5. **Product Development:** If the feasibility study is positive, the concept is further developed into a product or service. This stage involves the design, development, and testing of the product or service.

6. **Commercialization:** Once the product or service is developed and tested, it is launched into the market. This stage involves marketing, sales, and distribution activities to promote and sell the product or service.

7. **Post-Launch Review:** After the product or service is launched, it is important to monitor its performance and make any necessary adjustments. This stage involves the evaluation of the product or service performance, including customer feedback and market trends.

Effective innovation management requires a structured and systematic approach to the innovation process. By following these stages, enterprises can increase their chances of success in innovation and achieve their goals and objectives.

There are several models and frameworks for innovation management that enterprises can use to effectively manage their innovation processes. Here are some of the most commonly used models and frameworks:

1. **Stage-Gate Model:** The Stage-Gate Model is a widely used framework for innovation management that consists of a series of stages and gates. The stages represent the different phases of the innovation process, while the gates are decision points that determine whether to continue to the next stage or terminate the project. The Stage-Gate Model helps enterprises to manage risk and optimize resource allocation by providing a structured approach to the innovation process.

2. **Lean Startup:** The Lean Startup is a methodology for developing and launching new products and services quickly and efficiently. The Lean Startup framework emphasizes a customer-centric approach,

continuous iteration, and experimentation. It encourages enterprises to test their ideas and hypotheses with customers before fully developing and launching a product or service.

3. Open Innovation: Open Innovation is a framework that emphasizes the importance of collaboration and partnerships in innovation. It involves leveraging external resources and partnerships to drive innovation and develop new products and services. The Open Innovation framework encourages enterprises to seek out and collaborate with partners, including customers, suppliers, and other stakeholders, to co-create value and generate innovative ideas.

4. Design Thinking: Design Thinking is a human-centered approach to innovation that focuses on understanding and solving customer problems. The Design Thinking framework emphasizes empathy, experimentation, and iteration. It encourages enterprises to approach innovation from the perspective of the end-user and to test and iterate their solutions based on customer feedback.

5. Business Model Canvas: The Business Model Canvas is a visual tool that helps enterprises to describe, design, and evaluate their business models. It includes nine elements, such as value proposition, customer segments, and revenue streams, that enterprises can use to develop and refine their business models. The Business Model Canvas framework helps enterprises to identify opportunities for innovation and develop new business models that align with their strategic goals and objectives.

In conclusion, there are several models and frameworks for innovation management that enterprises can use to effectively manage their innovation processes. The choice of a model or framework depends on the specific needs and context of the enterprise. By using a structured and systematic approach to innovation management, enterprises can increase their chances of success in innovation and achieve their goals and objectives.

The linear model of innovation is one of the earliest and simplest models of the innovation process. The model assumes that innovation is a linear process that moves sequentially from idea generation to commercialization. In this model, innovation is viewed as a series of discrete and sequential stages that occur in a linear fashion.

The linear model typically consists of four stages:

1. Basic Research: This stage involves the generation of new scientific knowledge and ideas. It is typically conducted by universities, research institutions, and government agencies.

2. Applied Research: In this stage, the basic research is applied to practical problems and solutions are developed. Applied research is often conducted by companies and other organizations.

3. Development: The development stage involves the design and testing of prototypes and the development of new products and services based on the results of the applied research.

4. Commercialization: The final stage of the linear model is commercialization, which involves the marketing, production, and distribution of the new product or service to the market.

The linear model assumes that innovation is a linear and sequential process that moves from one stage to the next. It also assumes that innovation is driven by scientific research and technological breakthroughs. While the linear model has been useful in understanding some forms of innovation, it has several limitations.

One of the main limitations of the linear model is that it oversimplifies the innovation process by assuming that it is a linear and sequential process. In reality, innovation is often a non-linear and iterative process that involves feedback loops and interaction between different stages.

Another limitation of the linear model is that it assumes that innovation is primarily driven by scientific research and technological breakthroughs.

In reality, innovation can also be driven by other factors, such as changes in consumer preferences, social trends, and regulatory changes.

Despite its limitations, the linear model has been influential in shaping our understanding of the innovation process. It has also influenced the development of other models and frameworks for innovation management.

The Open Innovation model is a modern framework for innovation management that emphasizes collaboration and the sharing of knowledge and resources between different organizations. It was first proposed by Henry Chesbrough, a professor at the Haas School of Business at the University of California, Berkeley.

The Open Innovation model suggests that enterprises should not rely solely on internal research and development to generate new ideas and bring products to market. Instead, they should actively seek external sources of innovation, including customers, suppliers, and other partners, to help them generate and develop new ideas.

The Open Innovation model is based on two key principles:

1. **Outside-in Innovation:** The first principle of Open Innovation is that enterprises should look beyond their own boundaries for new ideas and innovations. This means actively seeking out and collaborating with external partners to co-create new products and services.

2. **Inside-out Innovation:** The second principle of Open Innovation is that enterprises should leverage their own internal knowledge and resources to generate new ideas and innovations. This means that enterprises should be open to sharing their own knowledge and expertise with external partners to help them develop new products and services.

The Open Innovation model offers several benefits for enterprises, including:

1. Access to a broader range of knowledge and expertise: By collaborating with external partners, enterprises can tap into a wider pool of knowledge and expertise than they would have access to internally.

2. Reduced costs and risks: By sharing the costs and risks of innovation with external partners, enterprises can reduce their own costs and risks associated with innovation.

3. Increased speed to market: By leveraging external partners and resources, enterprises can bring products and services to market more quickly and efficiently.

4. Enhanced competitive advantage: By collaborating with external partners, enterprises can gain a competitive advantage by developing new products and services that meet the needs of their customers more effectively.

Overall, the Open Innovation model offers a new approach to innovation management that emphasizes collaboration and the sharing of knowledge and resources between different organizations. By adopting an Open Innovation approach, enterprises can increase their innovation capabilities and gain a competitive advantage in the marketplace.

The Triple Helix model is a framework for innovation management that emphasizes the interaction between three key actors: academia, industry, and government. The model was first proposed by Henry Etzkowitz and Loet Leydesdorff in the 1990s.

The Triple Helix model suggests that innovation is most effective when there is a strong interaction and collaboration between these three key actors. Each of these actors brings unique perspectives and resources to the innovation process.

The Triple Helix model is based on three key principles:

1. **The Role of Academia:** The first principle of the Triple Helix model is that academia plays a key role in the innovation process. Universities and research institutions are important sources of knowledge and expertise, and they can help drive innovation through their research and development activities.

2. **The Role of Industry:** The second principle of the Triple Helix model is that industry is a critical player in the innovation process. Companies bring expertise in commercialization, marketing, and production, which are essential for bringing new products and services to market.

3. **The Role of Government:** The third principle of the Triple Helix model is that government plays a key role in fostering innovation. Governments can create policies and incentives that encourage collaboration between academia and industry, as well as provide funding for research and development activities.

The Triple Helix model offers several benefits for innovation management, including:

1. **Increased collaboration and knowledge exchange:** By promoting interaction between academia, industry, and government, the Triple Helix model can help increase collaboration and knowledge exchange, leading to more innovative solutions.

2. **Enhanced innovation capabilities:** By leveraging the expertise and resources of each of the three actors, the Triple Helix model can help enhance innovation capabilities and bring new products and services to market more quickly and efficiently.

3. **Improved economic development:** By fostering innovation, the Triple Helix model can help drive economic development by creating new industries, jobs, and opportunities.

Overall, the Triple Helix model offers a valuable framework for innovation management by emphasizing the importance of collaboration and interaction between academia, industry, and government. By adopting a Triple Helix approach, enterprises can enhance their innovation capabilities and drive economic growth and development.

Here are some advantages and disadvantages of each model/framework for innovation management:

Linear Model:

Advantages:

- Provides a clear and straightforward approach to innovation management
- Emphasizes the importance of structured and systematic innovation processes
- Can be effective for improving existing products and services

Disadvantages:

- Can be too rigid and inflexible for rapidly changing markets and technologies
- May not encourage creativity and divergent thinking
- Can be too focused on short-term goals and incremental improvements

Open Innovation Model:

Advantages:

- Encourages collaboration and knowledge sharing with external partners
- Provides access to a wider range of expertise and resources
- Can be effective for developing breakthrough innovations and disruptive technologies

Disadvantages:

- Requires a high degree of trust and collaboration with external partners, which can be difficult to establish and maintain
- May be challenging to integrate external ideas and technologies with internal processes and systems
- May not be suitable for all types of innovations and industries

Triple Helix Model:*Advantages:*

- Encourages collaboration and interaction between academia, industry, and government
- Provides a holistic approach to innovation management
- Can be effective for fostering innovation ecosystems and regional development

Disadvantages:

- Can be complex and difficult to implement, requiring strong coordination and communication between different actors
- May not be suitable for all types of innovations and industries
- May be dependent on government policies and funding, which can be unpredictable and subject to change

Overall, each model/framework has its own strengths and weaknesses, and the choice of which one to adopt will depend on the specific context and goals of the enterprise. A hybrid approach that combines elements of multiple models/frameworks may be most effective for some enterprises.

Innovation culture refers to the values, attitudes, behaviors, and practices that support and encourage innovation within an organization. It is a critical factor in fostering a climate of creativity and risk-taking, and is increasingly recognized as a key driver of long-term business success. Here are some of the reasons why innovation culture is important for enterprises:

1. Promotes creativity and ideation: A strong innovation culture encourages employees to generate and share new ideas, and provides them with the resources and support needed to turn those ideas into reality. This can lead to the development of new products, services, and processes that help the enterprise stay ahead of the competition.

2. Increases adaptability and flexibility: An innovation culture is characterized by a willingness to experiment and take risks, which can help enterprises respond more quickly to changes in the market or industry. This adaptability and flexibility can be critical for surviving and thriving in today's rapidly evolving business landscape.

3. Enhances employee engagement and retention: Employees who feel that their ideas are valued and that they have a voice in the innovation process are more likely to be engaged and committed to the organization. This can help reduce turnover and increase employee satisfaction and loyalty.

4. Fosters a culture of learning: Innovation culture emphasizes continuous learning and improvement, and encourages employees to embrace new technologies and approaches. This can help organizations stay up-to-date with the latest trends and developments in their industry, and can help drive long-term growth and success.

5. Drives innovation and growth: Perhaps the most obvious benefit of a strong innovation culture is that it can help enterprises develop new products, services, and business models that drive growth and profitability. By fostering a culture of innovation, enterprises can stay ahead of the competition and position themselves for long-term success.

Overall, innovation culture is an essential component of a successful innovation strategy. By creating an environment that supports and encourages creativity, risk-taking, and continuous learning, enterprises can drive innovation and growth, while also enhancing employee engagement and satisfaction.

Innovation culture refers to the shared values, beliefs, attitudes, and behaviors within an organization that support and encourage innovation. It encompasses the norms and practices that foster creativity, risk-taking, experimentation, and continuous learning, and it can be seen in the way that individuals and teams approach their work and interact with each other.

An innovation culture is characterized by a willingness to challenge the status quo, to explore new ideas and approaches, and to embrace change and uncertainty. It is a critical component of successful innovation management, as it provides the foundation for generating and implementing new ideas and solutions that drive long-term business success.

Innovation culture is essential for the success of innovation management. Here are some reasons why:

1. Encourages creativity and idea generation: Innovation culture promotes a mindset of curiosity and exploration, which encourages employees to generate new ideas and solutions. This can lead to the development of breakthrough innovations that drive the enterprise's growth and success.

2. Fosters a risk-taking mindset: Innovation culture values experimentation and risk-taking, which encourages employees to try new things and learn from their failures. This approach to problem-solving can help organizations to adapt and thrive in an ever-changing business environment.

3. Promotes collaboration and teamwork: Innovation culture emphasizes the importance of collaboration and teamwork, as innovative solutions often require the input and expertise of multiple individuals or departments. By fostering a collaborative environment, organizations can generate more diverse and creative solutions to complex challenges.

4. Provides a foundation for continuous improvement: Innovation culture is characterized by a commitment to ongoing learning

and improvement, which helps organizations to stay ahead of the competition. By continually seeking out new and better ways of doing things, enterprises can remain relevant and competitive in their industry.

5. Improves employee engagement and retention: Innovation culture values the input and contributions of all employees, regardless of their role or level within the organization. This inclusive approach can improve employee engagement and satisfaction, and can help to retain top talent within the organization.

Overall, innovation culture is a critical component of successful innovation management. By creating an environment that supports and encourages creativity, risk-taking, collaboration, and continuous learning, organizations can generate new and innovative solutions that drive growth and success.

Building and promoting an innovation culture within an organization requires a deliberate and strategic approach. Here are some strategies that can help to foster an innovation culture:

1. Encourage open communication and collaboration: Promote an environment that encourages open communication and collaboration between teams, departments, and individuals. Provide opportunities for employees to share ideas and feedback, and encourage cross-functional teams to work together to solve complex problems.

2. Celebrate successes and learn from failures: Celebrate successes and share them widely within the organization. At the same time, create a culture that embraces failure as an opportunity to learn and improve. Encourage employees to take risks and experiment, and provide a safe space for them to share and learn from their failures.

3. Provide training and development opportunities: Invest in training and development opportunities that support the development of innovation

skills, such as creativity, design thinking, and problem-solving. Provide access to resources and tools that help employees to apply these skills in their work.

4. Empower employees to take ownership: Encourage employees to take ownership of their work and to be accountable for their contributions to the innovation process. Provide opportunities for employees to lead projects and initiatives, and give them the autonomy and resources needed to succeed.

5. Create a supportive leadership culture: Leadership plays a critical role in building and promoting an innovation culture. Leaders should model the behaviors and values that support innovation, and create a culture that empowers and supports employees to take risks and innovate.

6. Recognize and reward innovation: Create a recognition and reward system that acknowledges and incentivizes innovation. This could include monetary incentives, promotions, or other forms of recognition, such as public acknowledgement of successful innovation projects.

Overall, building and promoting an innovation culture requires a concerted effort from all levels of the organization. By creating an environment that supports and encourages innovation, organizations can drive growth and success while fostering a sense of engagement and purpose among employees.

Managing innovation can be challenging, even for organizations that are committed to fostering an innovation culture. Here are some of the most common challenges in managing innovation:

1. Balancing short-term and long-term priorities: Innovation often requires investment in research and development, which may not yield immediate returns. This can make it challenging for organizations to balance short-term financial pressures with the need to invest in long-term innovation.

2. Allocating resources effectively: Innovation requires investment in resources such as time, money, and talent. Managing innovation effectively requires making strategic decisions about how to allocate these resources to the most promising innovation initiatives.

3. Managing risk: Innovation by its nature involves risk-taking and uncertainty, and there is no guarantee that any given innovation initiative will succeed. Organizations must manage risk effectively by carefully evaluating the potential risks and benefits of each innovation initiative.

4. Managing resistance to change: Innovation often involves disrupting established processes and ways of doing things. This can create resistance among employees who may be resistant to change. Managing this resistance to change requires effective communication and change management strategies.

5. Finding and retaining talent: Innovation requires a workforce with diverse skills and expertise. Finding and retaining top talent can be challenging, particularly in highly competitive industries or in regions with a shortage of skilled workers.

6. Measuring and demonstrating the impact of innovation: Measuring the impact of innovation can be difficult, particularly in the early stages of an innovation initiative. Demonstrating the impact of innovation to stakeholders such as investors and customers requires effective communication and reporting strategies.

Overall, managing innovation requires a careful balancing of risk, resources, and priorities. By recognizing and addressing these challenges, organizations can develop effective innovation management strategies that drive long-term growth and success.

Innovation is critical for the success and growth of enterprises, but managing innovation can be challenging. Here are some of the most common challenges that enterprises face in managing innovation:

1. Lack of a clear innovation strategy: A clear innovation strategy is essential for guiding the innovation process and ensuring that it is aligned with the overall goals of the enterprise. Without a clear strategy, it can be challenging to prioritize and allocate resources effectively.

2. Resistance to change: Innovation often requires changing established processes and ways of doing things, which can create resistance among employees who are used to the status quo. Managing resistance to change requires effective communication and change management strategies.

3. Insufficient resources: Innovation requires investment in resources such as time, money, and talent. Enterprises may struggle to allocate sufficient resources to support innovation, particularly in the face of short-term financial pressures.

4. Managing risk: Innovation involves taking risks and uncertainty, and there is no guarantee that any given innovation initiative will succeed. Enterprises must manage risk effectively by carefully evaluating the potential risks and benefits of each innovation initiative.

5. Inadequate innovation culture: A culture that fosters innovation is essential for driving a successful innovation program. Enterprises may struggle to build an innovation culture that encourages risk-taking, experimentation, and collaboration.

6. Difficulty in measuring success: Measuring the success of innovation can be challenging, particularly in the early stages of an innovation initiative. Enterprises must develop metrics and reporting strategies that demonstrate the impact of innovation and its contribution to overall business goals.

7. Lack of cross-functional collaboration: Innovation often requires collaboration between teams and departments, but silos within the organization can hinder effective collaboration. Enterprises must promote

cross-functional collaboration to ensure that innovation initiatives are fully integrated and aligned with overall business goals.

Overall, managing innovation is a complex and challenging process that requires careful planning, effective communication, and the ability to manage risk and uncertainty. By recognizing and addressing these challenges, enterprises can develop effective innovation management strategies that drive long-term growth and success.

Discussion of each challenge and its impact on innovation management:

1. Lack of a clear innovation strategy: Without a clear innovation strategy, it can be challenging to prioritize and allocate resources effectively. This can lead to a lack of focus and direction in the innovation process, resulting in a lower success rate and increased costs. Furthermore, the lack of a clear innovation strategy may result in misalignment between innovation initiatives and overall business goals, leading to a disconnect between innovation and the broader organizational objectives.

2. Resistance to change: Resistance to change can significantly impact the success of innovation management efforts. Employees may be reluctant to adopt new processes or technologies, hindering the adoption and implementation of innovation initiatives. In addition, resistance to change can create barriers to collaboration and limit the flow of ideas and feedback, slowing down the innovation process.

3. Insufficient resources: Lack of resources can severely impact the success of innovation initiatives. Insufficient investment in research and development, for example, can result in a lower rate of successful innovation initiatives. Additionally, inadequate resources can limit the scope and scale of innovation efforts, leading to a lack of meaningful impact on the business.

4. Managing risk: Innovation is inherently risky, and managing risk effectively is essential to the success of innovation initiatives.

Failure to manage risk effectively can result in wasted resources, missed opportunities, and even reputational damage. However, being overly risk-averse can also stifle innovation efforts, limiting the potential impact of innovation initiatives.

5. Inadequate innovation culture: Building an innovation culture is critical to the success of innovation management efforts. A culture that fosters innovation encourages risk-taking, experimentation, and collaboration, which are essential to driving successful innovation initiatives. Without an innovation culture, employees may be resistant to change, risk-averse, or unwilling to share ideas and feedback, hindering innovation efforts.

6. Difficulty in measuring success: Measuring the success of innovation initiatives can be challenging, particularly in the early stages of an innovation initiative. This can result in difficulty in securing resources and funding for innovation initiatives, as well as difficulty in demonstrating the impact of innovation efforts to stakeholders. Lack of clear metrics and reporting can also result in a lack of accountability and difficulty in identifying areas for improvement.

7. Lack of cross-functional collaboration: Innovation often requires collaboration between teams and departments, and a lack of cross-functional collaboration can hinder the success of innovation initiatives. Silos within the organization can lead to a lack of communication, limited sharing of ideas and feedback, and a lack of alignment between innovation initiatives and broader organizational goals. This can result in missed opportunities and limited impact on the business.

In summary, each of these challenges can have a significant impact on the success of innovation management efforts. Addressing these challenges requires a strategic approach to innovation management that prioritizes

effective communication, collaboration, and risk management while fostering an innovation culture that encourages experimentation and risk-taking.

Here are some examples of enterprises that have successfully overcome the challenges of managing innovation:

1. Google: Google is known for its innovative culture and has successfully built an organizational culture that fosters innovation. Google encourages employees to experiment with new ideas and provides resources and support for innovation initiatives. Google also employs a data-driven approach to innovation, using metrics to measure the success of innovation initiatives and identify areas for improvement.

2. Apple: Apple is another company that has successfully managed innovation. Apple's innovation strategy is based on a focus on user experience and design, which has helped the company develop products that are both innovative and user-friendly. Apple has also successfully managed risk, taking calculated risks with new product launches and innovations.

3. Amazon: Amazon is another company that has successfully managed innovation. Amazon has a strong culture of experimentation, encouraging employees to try new ideas and take risks. Amazon also uses data to drive innovation, collecting and analyzing customer feedback to identify new opportunities for innovation.

4. Procter & Gamble: Procter & Gamble is a company that has successfully managed innovation despite being a large, established organization. P&G has developed a culture of innovation by encouraging employees to collaborate and share ideas across teams and departments. P&G also uses metrics to measure the success of innovation initiatives, and has developed a structured innovation process that allows the company to manage risk effectively.

5. 3M: 3M is another company that has successfully managed innovation. 3M has a strong innovation culture, with a focus

on experimentation and collaboration. 3M also invests heavily in research and development, allowing the company to stay at the forefront of innovation in its industry. 3M also uses a structured innovation process that includes a strong focus on customer needs and input.

These companies have successfully managed the challenges of innovation management by developing a strong innovation culture, investing in research and development, managing risk effectively, and using data to drive innovation. By prioritizing these strategies, these companies have been able to stay ahead of their competitors and develop products and services that meet the evolving needs of their customers.

Here are some strategies for overcoming challenges in managing innovation:

1. **Foster a Culture of Innovation:** A culture of innovation is a key element for successful innovation management. To foster such a culture, companies need to encourage and reward innovation, create an open and collaborative work environment, provide resources and support for innovation initiatives, and encourage employees to take risks and experiment. A culture of innovation also includes a willingness to learn from failures and use them as opportunities for growth.

Example: Google is known for its strong culture of innovation, where employees are encouraged to take risks and experiment with new ideas. Google provides resources and support for innovation initiatives, and also uses a data-driven approach to measure the success of innovation initiatives and identify areas for improvement.

2. **Use Open Innovation:** Open innovation is a strategy that involves collaborating with external partners to share knowledge, expertise, and resources to drive innovation. By using open innovation, companies can tap into a wider range of ideas, skills, and resources, and accelerate

the innovation process. Open innovation can take many forms, including partnerships, joint ventures, acquisitions, and licensing agreements.

Example: Procter & Gamble (P&G) is a company that has successfully used open innovation to drive innovation. P&G has developed a network of external partners, including universities, startups, and other companies, to collaborate on innovation initiatives. Through these partnerships, P&G has been able to tap into a wider range of expertise and resources, and accelerate the innovation process.

3. Develop a Structured Innovation Process: A structured innovation process is a key element for managing innovation effectively. A structured process involves defining clear goals and objectives, identifying opportunities for innovation, generating and evaluating ideas, selecting the most promising ideas, and implementing and monitoring innovation initiatives. A structured process helps companies manage risk effectively, and ensures that innovation initiatives are aligned with the company's overall strategy.

Example: 3M is a company that has successfully implemented a structured innovation process. 3M's innovation process includes a strong focus on customer needs and input, and involves a range of tools and techniques for generating and evaluating ideas. 3M also uses metrics to measure the success of innovation initiatives and identify areas for improvement.

4. Embrace Emerging Technologies: Emerging technologies, such as artificial intelligence, the Internet of Things, and blockchain, are transforming industries and creating new opportunities for innovation. To take advantage of these opportunities, companies need to stay up-to-date on emerging technologies, invest in research and development, and develop the skills and expertise needed to use these technologies effectively.

Example: Amazon is a company that has successfully embraced emerging technologies to drive innovation. Amazon has invested heavily

in artificial intelligence and machine learning, and uses these technologies to personalize customer experiences, optimize logistics and supply chain operations, and develop new products and services.

By adopting these strategies, companies can overcome the challenges of managing innovation, and develop a sustainable culture of innovation that drives growth and competitive advantage.

Innovation management is a rapidly evolving field, with many current trends and developments. Here are some potential areas for future research in innovation management:

1. **Digital Transformation:** Digital transformation is a trend that is affecting many industries, and has the potential to transform innovation management as well. Future research could explore the ways in which digital technologies, such as artificial intelligence, big data, and the Internet of Things, can be used to drive innovation and improve innovation management practices.

2. **Sustainability:** Sustainability is becoming an increasingly important consideration for companies, and innovation management can play a key role in developing sustainable products, services, and business models. Future research could explore the ways in which innovation management can be used to drive sustainability, and the impact of sustainable innovation on business performance and social and environmental outcomes.

3. **Open Innovation:** Open innovation is a trend that has been growing in popularity, and future research could explore the ways in which open innovation can be used to drive innovation and improve innovation management practices. This could include research on the best practices for managing open innovation partnerships, the impact of open innovation on innovation performance, and the role of intellectual property rights in open innovation.

4. Innovation Ecosystems: Innovation ecosystems are complex systems of innovation actors, including companies, universities, startups, and government agencies. Future research could explore the ways in which innovation ecosystems can be leveraged to drive innovation and improve innovation management practices. This could include research on the best practices for building and managing innovation ecosystems, the impact of innovation ecosystems on innovation performance, and the role of policy in supporting innovation ecosystems.

The potential impact of future research in innovation management is significant. By identifying new trends and best practices, future research can help companies develop more effective innovation management strategies, and drive growth and competitive advantage. Future research can also help to address the challenges of managing innovation, such as risk management, resource allocation, and cultural barriers. Ultimately, future research in innovation management has the potential to shape the future of business, and contribute to the development of a more sustainable and innovative global economy.

Innovation management is a critical process for enterprises seeking to drive growth and competitive advantage. In this article, we have discussed the importance of innovation management, the innovation management process, models and frameworks for innovation management, the importance of innovation culture, challenges in managing innovation, and strategies for overcoming these challenges.

We have seen that innovation management requires a structured approach, with clear goals, metrics, and processes. We have also discussed the importance of creating a culture of innovation within the organization, and the challenges that enterprises may face in managing innovation, such as risk management, resource allocation, and cultural barriers.

To overcome these challenges, enterprises can adopt a range of strategies, such as building innovation ecosystems, leveraging open innovation, and fostering a culture of innovation.

In conclusion, innovation management is crucial for enterprises seeking to remain competitive in a rapidly changing business environment. By prioritizing innovation management, enterprises can drive growth, develop new products and services, and create long-term value for their stakeholders. We encourage enterprises to invest in innovation management, and to continuously seek out new strategies and best practices to drive innovation and growth.

References:

1. Chesbrough, H. (2003). Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology. *Harvard Business Press*.
2. Christensen, C. M. (1997). The innovator's dilemma: When new technologies cause great firms to fail. *Harvard Business Review Press*.
3. Damanpour, F. (1991). Organizational innovation: A meta-analysis of effects of determinants and moderators. *Academy of Management Journal*. Vol. 34(3). pp. 555–590.
4. Goffin, K., & Mitchell, R. (2010). Innovation management: Strategy and implementation using the pentathlon framework. Palgrave Macmillan.
5. Liedtka, J. (2015). Perspective: Linking design thinking with innovation outcomes through cognitive bias reduction. *Journal of Product Innovation Management*. Vol. 32(6). 925–938.
6. Nonaka, I., & Takeuchi, H. (1995). The knowledge-creating company: How Japanese companies create the dynamics of innovation. *Oxford University Press*.
7. Tidd, J., & Bessant, J. (2014). Managing innovation: Integrating technological, market and organizational change. *John Wiley & Sons*.

8. West, M. A., & Farr, J. L. (1990). Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies. *John Wiley & Sons*.

1.7. Digital security risks in e-business during the war in Ukraine

Ризики цифрової безпеки в електронному бізнесі під час війни в Україні

In today's world, digital security risks are constantly growing, especially as a result of the dynamic development of IT technologies and e-business tools. Recently, the vast majority of business processes have undergone digitalization as a result of events related to COVID-19. The consequences of digital transformation are reflected in economic and social activities, creating unconditional advantages for the development and introduction of innovations, obtaining significant benefits. But along with such advantages, the risks of digital security are growing rapidly, that especially affects the activities of enterprises that conduct electronic business.

Digital security risks are the consequences of global threats, they affect the most unprotected processes, violate the integrity and confidentiality of data, destroy hardware and software, destroy networks. Digital security risks increase rapidly during crises. Complex dynamic systems, under the influence of stressful conditions, become more vulnerable. It is the conditions of such states that create the most favorable environment for the development of risks.

Since the beginning of the full-scale invasion of Russian troops, Ukrainian business has been forced to adjust its activities in accordance with the conditions of operation of the legal regime of martial law. As a result of infrastructure destruction, evacuation of enterprises from temporarily occupied territories or front-line zones, growing threats of offline activity, companies were forced to go online to ensure further activity. Digital technologies and e-business tools have created a platform

for the continuity of business processes. The heads of enterprises faced the challenges of expanding the digital infrastructure, training staff, and reorienting business processes to new methods of their implementation. Being in a state of adaptation, eliminating the consequences of war crimes, introducing e-business technologies, companies have become the most vulnerable to intruders, fraudsters, and unscrupulous employees. Micro, small and medium-sized enterprises, in the struggle for survival, especially in the conditions of a shortage of qualified IT personnel, have reduced their attention to hardware and software, servers with databases have become more vulnerable to intrusion, the influence of the human factor has also affected the destabilization of the system.

Key facets of the digital security challenge, (Figure 1)

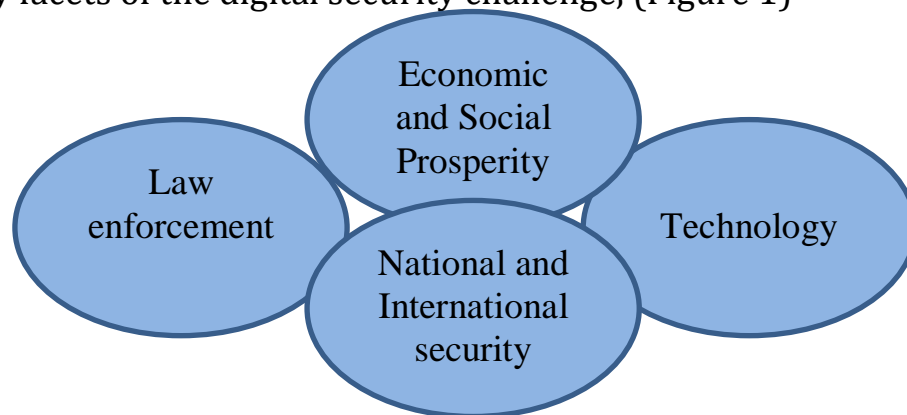

Figure 1: Key facets of the digital security challenge

Therefore, as a result of digitalization, in the event of falling into a crisis environment, companies must create effective mechanisms for recognizing, diagnosing, optimizing and combating digital security risks. In particular, it is necessary to move from plans developed in pre-war times, not adapted to the crisis, to the introduction of an anti-crisis planning system in the conditions of the development of digital security risks.

Therefore, this work is aimed at researching digital security risks of e-business during the war in Ukraine. The purpose of the article is to develop a system of measures aimed at combating digital security risks. Adaptation of the proposed measures to the conditions of martial law

is an urgent task for modern business. In accordance with the purpose of the study, the following tasks are formed:

- to determine the key features of digital security in e-business;
- to analyze the conditions for the emergence of digital security risks due to phishing and DDoS attacks on business;
- to develop an optimal digital security risk management model.

The deployment of digitization processes requires the creation of a powerful business protection system against corporate e-espionage. According to Deloitte study, 90% of hacking operations are affected by the critical data of companies and those that give them a competitive advantage. According to thycotic, 62 % of all cyber-attacks are hitting small- and mid-sized businesses of which 60 % are going out of businesses six months after such an attack (Thycotic Software Ltd., 2017). 53 % of the attacks are causing \$500.000 or more (Cisco Systems Inc., 2018) while the average cost of a data breach was \$3.86 million (Ponemon Institute LLC, 2018). Not just financial losses are a risk but also legal and reputation repercussions (Tu and Yuan, 2014). Therefore, it is necessary for organizations to keep their information and the underlying technology secure against business-harming attacks.

The global network creates both internal and external threats. The most common external threats include cyber security attacks, network intrusions, DDoS attacks, phishing, malware, botnets, damage to devices with stored passwords, and data theft; internal threats include software vulnerabilities, disclosure of confidential information by company employees to third parties, and leaks of competitive advantage data through intermediaries and contractors [14, 21, 24, 25, 27, 28].

As organizations embrace digital transformation, their information security teams must keep the business secure while enabling growth and innovation. Currently, SIEM (Security information and event

management) systems are popular – they are monitoring of corporate systems and security analysis in real time, using artificial intelligence and deep machine learning. A positive solution for data protection is the automation of SOC (Security Operations Center) processes, although it takes more time to integrate.

Businesses are failing the digital trust test as their ability to protect customers lags expectations, according to a survey by McKinsey. It found that while 70 % of consumers trust the companies they do business with to protect data, 57 % of executives in those companies said they had suffered a material data breach during the past three years [9].

Digital transformation of organizations causes a growth of cyber threats and risks. According to Allianz research cyber threats have increased from 20% in 2015 to 42% in 2021, (Figure 2) [36].

E-business in Ukraine is insufficiently protected in the digital space. In order to inform about possible threats in Ukraine, the CERT-UA site operates, which provides recommendations on cyber security within the State Cyber Protection Center of the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine.

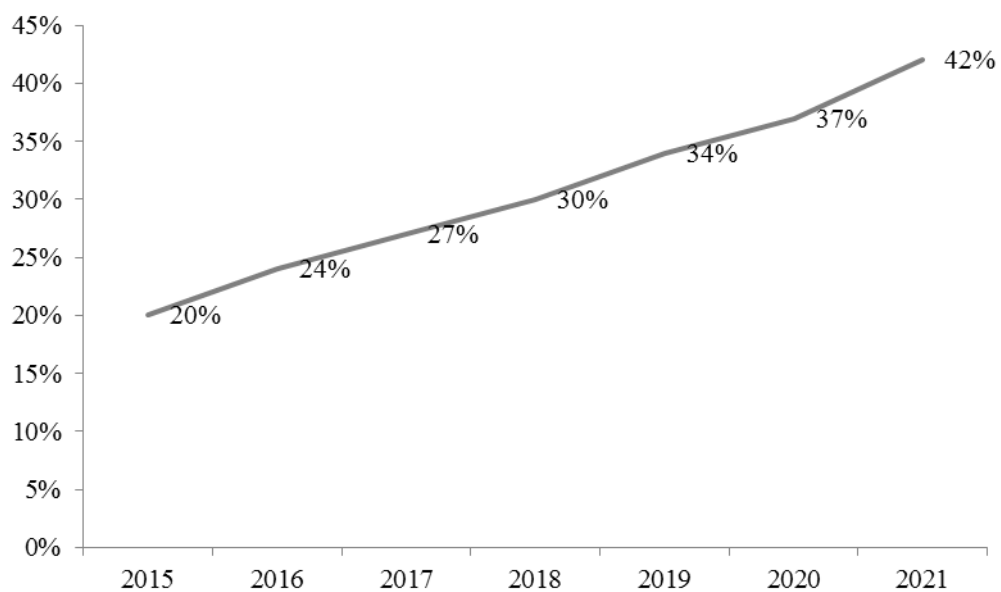

Figure 2: Global indicators of cyber risks

Government and industry organizations declare information privacy and security to be major obstacles in the development e-business. That's one, the traditional goals of confidentiality, integrity and openness of business acquire new properties, the key ones are: privacy, security, reliability and security of data. Therefore, the digital security system in e-business should be built according to the principles of providing support for the protection of consumer devices, personal data and arrangement of safe work [1, 3, 5, 10].

The principles of providing support for the protection of user devices include:

- use of licensed software;
- use of program blocking devices;
- use of full disk encryption of devices.

The principles of providing support for the protection of personal data are disclosed through:

- setting passwords for entering the device;
- use of password managers;
- use of secret messengers for confidential correspondence;
- setting up two-factor authentication for important accounts;
- replacement of default passwords on Wi-Fi routers.

The principles of ensuring the organization of safe work are:

- use of reliable mail services, social networks and messengers;
- separation of work and personal accounts;
- deleting history from browsers;
- creation of a reliable system for restoring access to the account;
- avoiding using suspicious links;
- warnings of phishing attacks;
- using the Tor network and VPN technology when connected to public

Wi-Fi.

The principles of protecting companies from possible threats create the basis for the formation of the concept of ensuring digital security in e-business (Figure 3).

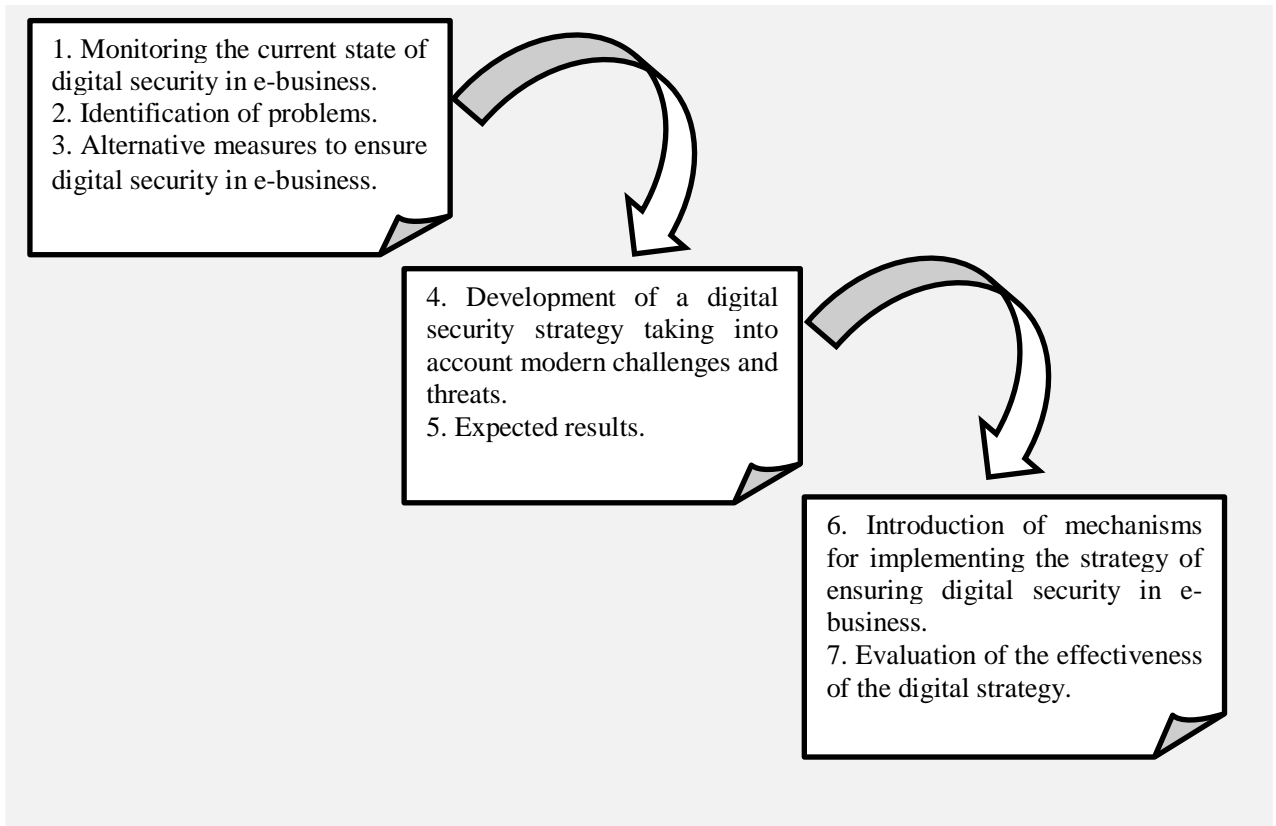

Figure 3: Concept of ensuring digital security in e-business

According to the State Service of Special Communications and Information Protection of Ukraine [35], in 2022, 86% of large businesses and 72% of small businesses were affected by security incidents. The most common security incidents, as defined by the business, are shown in Figure 4.

Incident	Rate
Infection from viruses or malware	64%
Attack by an unauthorized outsider	33%
Staff-related breach	29%
Denial of service attack	16%
Network penetrated by external source	13%
Theft of intellectual property or confidential information	8%

Figure 4: Most common security incidents

Digital security risks are increasing as the number of business entities conducting e-commerce and expanding the range of IT technologies is increasing. There are some results of the study that presented the existence of a close direct correlation between the number of e-commerce companies, number the range of IT technologies and the number of cyber-attacks and criminal acts on them in this work, (Table 1).

Table 1

Expected results regarding the dependence of enterprises on the effects of cyber risks [37]

Indicator	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6
The global index of cyber security	0,25	0,30	0,40	0,50	0,55
Number of enterprises which have made e-commerce	2389	2476	2440	2494	2541
Value of the turnover of e-commerce sales by type of economic activity, million UAH	2192 41,59	2280 35,63	2927 31,94	3645 71,49	4024 37,16
Share of the number of enterprises use a fixed internet connection by type of economic activity, %	55,4	62,1	60,9	61,8	65,2
Share of the number of enterprises which have a website by type of economic activity, %	30,4	35,6	35,2	35,3	37,1
Share of the number of enterprises having a chat service for customer contacts, by type of economic activity, %	5,3	9,1	8,6	2,8	9,2
Share of the number of enterprises purchasing cloud computing services by types of cloud computing services, by types of economic activity, %	7,4	9,8	10,3	10,2	11,4
Share of the number of enterprises which have ICT specialists by type of economic activity, %	20,2	22,3	21,6	21,7	23,4
Share of the number of enterprises using robotics by type of robot, by purpose of using service robots, by type of economic activity, %	1,9	2,3	2,5	2,9	3,1
Share of the number of enterprises which have made e-commerce, %:					
via the enterprise's own websites or apps	3,3	3,5	3,8	3,9	4,1
via e-commerce marketplace websites or apps used by several enterprises for trading goods or services	2,0	2,1	2,3	2,5	2,7
via EDI-type messages	2,9	3,0	3,1	3,3	3,5

Continuation of the table 1

1	2	3	4	5	6
Share of the number of enterprises which have performed big data analysis by sources of big data by type of economic activity, %	11,3	11,7	12,5	11,9	12,7
ICT specialists and ICT-related skills in enterprises by type of economic activity, %	3,3	3,6	3,7	3,8	4,5
Share of the number of enterprises that used 3D-printing by methods of 3D-printing and by purpose of products by type of economic activity, %	1,9	2,0	2,3	2,3	2,4
Multiple correlation coefficient	0,97	0,98	0,98	0,98	0,99

In order to minimize digital security risks, companies should be hired a third-party cyber security company to run a full website audit for their brand.

Mandatory data breach notification regulations may play an important role in the growth of a digital risk insurance market. As the financial outlay of dealing with a breach gets more expensive, with the added efforts of dealing with mandatory notification, the option of using digital risk insurance will become more attractive for many small and large businesses.

Public policy can leverage insurance in raising awareness and incentivising adoption of good digital risk management practice. While it is the case that from a business perspective, digital risk insurance is viewed principally as one means to transfer risk outside the firm, its greatest potential is in helping firms, organisations and individuals better understand and evaluate digital risk and harness the opportunities from better risk management practices. The UK government, for example, has started to work with the insurance industry to develop a comprehensive digital security insurance model as the next step to encouraging small firms to adopt the Cyber Essentials Scheme¹⁸ - a set of good practice measures in digital risk management. As is the case for notification requirements, digital risk insurance could generate valuable empirical data that would provide an important evidence base to support digital risk management policy.

However, in practice, insurance companies have been somewhat cautious with respect to covering the risk associated with widespread business use of ICTs or the risk associated with non-tangible assets such as personal data. Today, standard insurance policies are not designed to cover digital security and privacy risks. This can be attributed to the uncertainties around definitions of digital risk based on different causes and consequences, the absence of relevant data on past incidents and losses, the limited actuarial information available on the frequency and magnitude of actual and potential digital security and privacy incidents, and the ever-evolving nature of digital risks that are major challenges for the insurance sector.

Digital risk management is important because without it, you can't be sure that the technology you use is truly worth it; the new technology might introduce new risks even as you want it to solve old problems. For example, if a new consumer-facing app suddenly crashes for an hour due to cyber-attacks or just a simple software error, that could result in poor customer experiences and bad publicity. A misconfigured application might expose personal customer data to attackers, exposing you to regulatory enforcement and civil lawsuits.

By detecting and assessing possible vulnerabilities in a business IT network, companies can best prepare for cyber assaults and strive to mitigate the effect of a cyber-event if one occurs. In addition, a digital risk management program's procedures and rules can guide future decision-making on limiting risk while focusing on corporate goals. Digital risk management also assists you in demonstrating compliance with numerous data security mandates and industry standards, such as the EU's General Data Protection Regulation (GDPR).

The conducted research showed that there is a threat most often discovered that their business was potentially vulnerable to a cross-site scripting vulnerability that exists in koa-shopify-auth v3.1.61-v3.1.62

This vulnerability allows an attacker to discreetly inject JS payloads into the `shop` parameter on the `/shopify/auth/enable\_cookies` endpoint. In our opinion, companies can solve these problems through the introduction of integrated solutions for e-commerce to make his website and customer data more secure. These solutions include e-commerce platforms such as Shopify and Wix, mobile app builders like NativeScript and Appy Pie, website builder tools, online website development platforms, and web development software like WordPress and Adobe Dreamweaver. All in all, an integrated e-commerce solutions sets companies apart from its competitors and develops trust and loyalty by delivering customer experiences.

A robust Cyber security risk management strategy includes adopting a systematic, disciplined Cyber security plan and using a methodology to secure your vital infrastructure and information systems.

The British Center for National Cyber Security recognizes phishing attacks as attempts by fraudsters to force users to do "something wrong" [33]. The IBM report stated that phishing attacks were the most popular tool used by criminals in 2021 and accounted for more than 40% of all cyber threats. Traditionally, phishing technologies use a set of tools aimed at interacting with people and manipulating their emotions. Understanding that a person is the most vulnerable link in the "User-Internet-device" chain, fraudsters most often appeal to human consciousness rather than resort to "hacking" complex systems. According to the impact on the target audience, phishing attacks are divided into mass and targeted. Experts in the field of cyber security predict an increase in the number of all types of attacks in proportion to the pace of digitization of business and society [16, 28].

With the beginning of the military conflict in Ukraine, the nature and goals of phishing attacks have changed. While previously the most common attacks were mass e-mails aimed at changing credentials, now most attacks

are aimed at distributing malware designed to destroy information, disable systems, or track victims. In April-May, phishing emails with a certain theme became widespread. For example, "information about Russian war criminals", scripts in the form of donations for the needs of the Armed Forces, fundraising for the most vulnerable categories, targeted support for victims of Russian crimes.

More than 90% of phishing attacks are designed for the actions of an unprepared user and business management, attackers mainly look for opportunities to influence weak points not protected by the company's security policy. During the unfolding of the Russian-Ukrainian conflict, the largest number of phishing attacks was directed at: online stores, IT companies, manufacturing companies, startups and firms that accumulate personal data of customers. Along with the destruction of physical infrastructure of companies, the virtual one is also destroyed – websites, social networks, etc.

Recently, there has been an increase in the number of phishing attacks aimed at enriching volunteer work. A significant part of business representatives supports the Armed Forces, providing them with financial and material assistance. Criminals pretend to be volunteers, but they appropriate the received funds. Among fraudsters, the practice of creating fake sites that are clones of real companies is spreading. On fake sites, on behalf of business companies, organizations and institutions, fundraisers are announced to meet the needs of certain target audiences and fake details are provided. In such situations, Ukrainian business becomes a sort of hostage between criminals and ordinary citizens who are trying to provide assistance to the needy.

Also, in June, Ukrainian business structures were massively affected by attacks, having received letters from attackers masquerading as state bodies, in particular, the tax service. The phishing emails contained information about

alleged non-payment of fines, the attachment contained a zip archive, opening which activated the Cobalt Strike Beacon data access malware. Another example of phishing is sending emails with a link to a malicious pdf file attachment with a link to Google Drive. After launching such file, malicious software is installed, imperceptibly for the user, for remote access to personal data.

AiTM phishing attacks leading to business email compromise and payment fraud are currently common. AiTM attacks steal a user's credentials to log into Office 365. Attackers use phishing websites and bypass two-factor authentication to obtain the victim's session cookie by deploying a proxy server between the target site and the fake website. With such actions, the login sessions to Office 365 are actually intercepted in order to steal user information. Once an attacker gains access to a victim's mailbox through a fake site, they can continue to carry out subsequent business email compromise attacks. These scams involve impersonating a high-rank company official in order to trick employees into taking actions that could harm the organization [34].

According to the State Intelligence Service, the number of various types of mass attacks against businesses has increased rapidly since the beginning of the war, and the record was 271 DDoS attacks per day. The attack mechanism triggers destructive processes or attacks systems to cause them to fail. In such conditions, bona fide users lose access to system resources. Also, the purpose of interventions is economic pressure: attackers disable a system capable of generating income. These types of attacks gain popularity due to the inability of legal mechanisms to prove guilt and punish the guilty [35].

Therefore, in order to minimize the impact of various types of attacks on Ukrainian e-business, a powerful system of hardware and software recognition, diagnostics and prevention of damage to their physical

and virtual infrastructure should be created. One of the methods of protecting the company's personal data is to change the usual data storage technologies to cloud ones, that have a more reliable degree of protection and guarantee, in the form of a cloud provider, the inviolability of data. The company's internal processes and procedures, that are related to interaction with third-party users, must undergo multi-level authentication. To ensure business continuity, protect internal information and preserve systems integrity, the management must implement an effective digital security policy and adapt it to the constant changes in the internal and external environment.

Before starting to assess digital risks, a robust, transparent risk assessment process should be developed. This will allow you to customize this process according to your company's legal, regulatory and contractual needs. For this purpose, it is advisable to use the main types of digital risk assessment activities:

Identify critical assets such as IT systems, databases, websites and payment processing systems; and identify their vulnerabilities.

Understand business threats. Identifying threat behavior can help strengthen the Cyber security of key systems.

Check for unprotected assets. Identifying sources of unwanted influence on the Internet, including social networks, file sharing sites, and Git repositories.

Assessment of cyber security risks is formed present in the Figure 5.

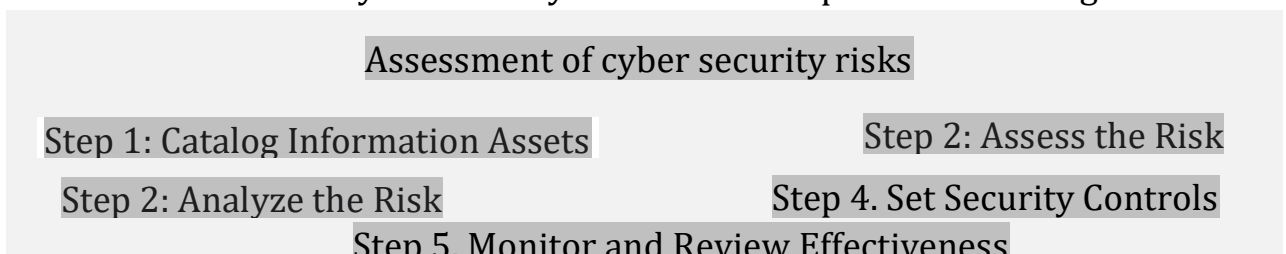

Figure 5. Assessment of cyber security risks

Eling et al. [38] summarizes the origins, consequences, and key characteristics of cyber risk as follows: “Any risk emerging from

the use of information and communication technology (ICT) that compromises the confidentiality, availability, or integrity of data or services. [...] Cyber risk is either caused naturally or is man-made, where the latter can emerge from human failure, cyber criminality (e.g. extortion, fraud), cyberwar, and cyber terrorism. It is characterised by interdependencies, potential extreme events, high uncertainty with respect to data and modelling approach, and risk of change.”

Digital business, despite its unconditional advantages, also has a number of disadvantages due to the fact that it creates an unprecedented risk for cyber security. The realities of modern management require managers to be able to predict development prospects, develop effective directions, and ensure a balance between risks and the necessity of doing business.

Today, world practices advise businesses to create certain policies that would be able to better protect them from risks, (Figure 6).

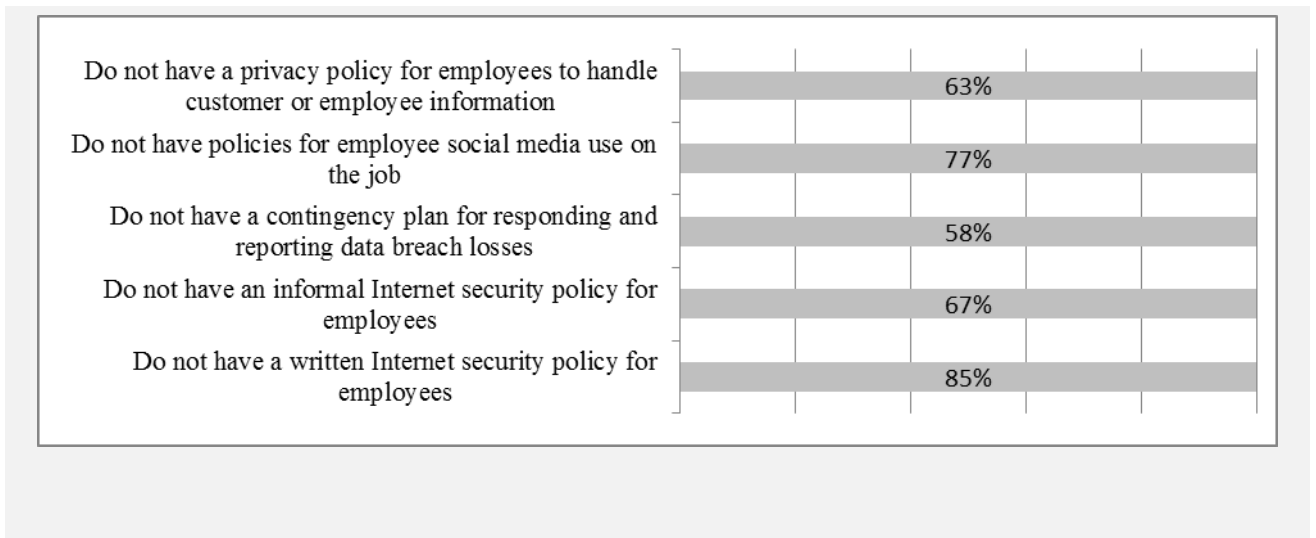

Figure 6: What businesses can do better to protect themselves

The emergence of risks causes the development of difficult crisis situations, triggers regression processes, threatens the security of company’s future existence. Digital security risks are new types of risks, not yet sufficiently researched and complex in terms of unpredictability of manifestations and consequences. Therefore, an urgent task for

management is to create a comprehensive digital security risk management model based on system, process and functional approaches [9, 17, 22, 23, 26, 29].

A typical risk management cycle should be an integral part of the decision making process related to the conduct of activities, and take place throughout these activities' lifecycle.

Figure 7 provides a generic representation of risk management, reflecting the Operational Principles of the Recommendation.

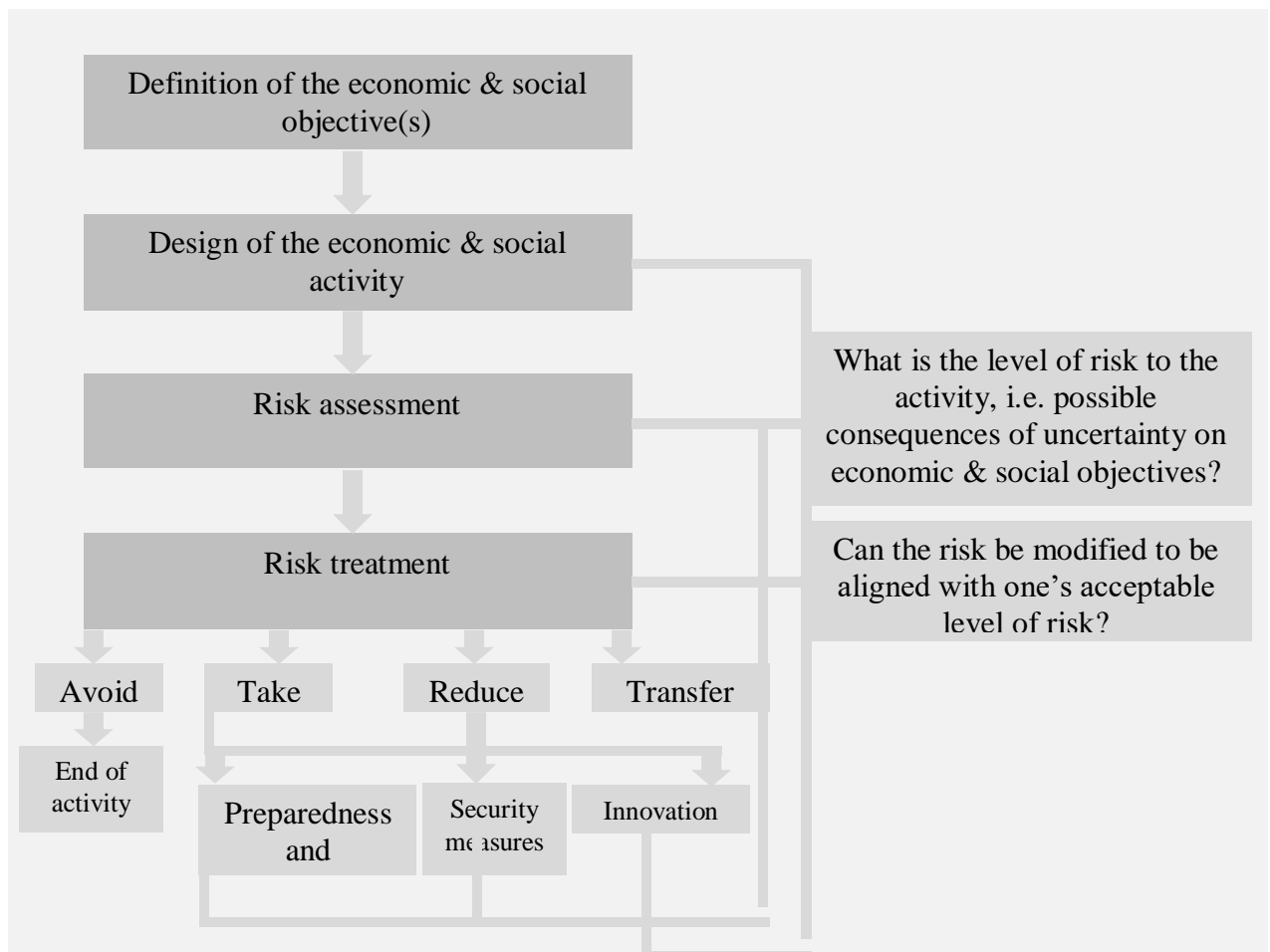

Figure 7: The cycle of the digital security risk management

In our opinion, the digital security risk management model should unfold in a two-dimensional space: ontogeny (retrospective practices) and phylogeny (best practices). The systemic approach to risk management should be used in strategic management, the process approach should be implemented at the tactical level of risk management, and the functional

approach makes it possible to abstract from specific levels of management and focus on the object's performance of its functions [7, 22, 29, 32].

Integrated risk management (IRM) is an approach to managing information technology (IT) and operational risks that encompasses the entire organization and its external suppliers.

Integrated risk management is a set of practices and processes, supported by a risk-aware culture and enabling technologies, that improves decision-making and performance through an integrated view of how well an organization manages its unique set of risks.

IRM involves all business functions, including some not usually associated with risk management, such as human resources and public relations.

Although closely aligned with enterprise risk management, IRM is less about strategy (which ERM is supposed to support) and more about the hands-on work of managing risk, by implementing and monitoring controls at the system and technology level.

Cyber security risks that become incidents could disrupt critical business functions. Managing those risks has long been relegated to IT personnel, overseen by a chief information security officer (CISO). Audit and compliance staff have typically been involved in helping to assure that the enterprise conforms to regulations and industry standards that govern information security.

But as businesses increasingly become “digital-first,” many are taking a more holistic, integrated approach to managing the risks posed by cybercrime, such as data breaches, theft of intellectual property, and debilitating ransom ware. IRM does not only address Cyber security, however. It considers every type of risk.

Comprehensive model of digital security risk management is formed present in the Figure 8.

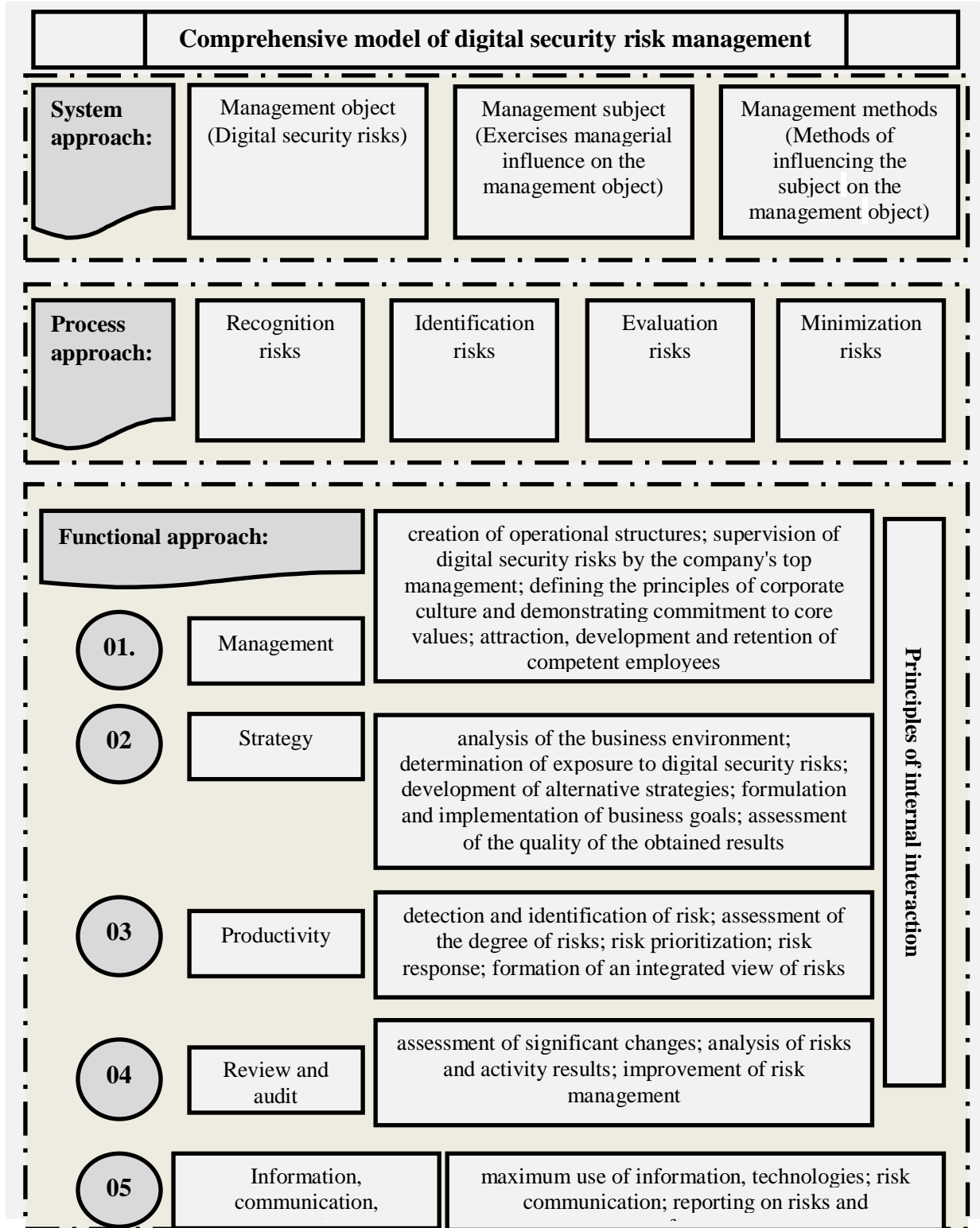

Figure 8: Comprehensive model of digital security risk management

Thus, the proposed comprehensive model of digital security risk management is a set of 20 principles of internal interaction, organized into five components corresponding to the business life cycle. We believe that the given structure makes it possible to more effectively

identify and understand risks in order to further evaluate them and develop measures to minimize their impact on the digital security of the company's e-business [1, 4, 22, 31].

The study of the nature and characteristics of digital security risks allowed us to determine that they currently pose the greatest threat to e-business. The deployment of military operations in Ukraine necessitated the reorientation of business from offline to online. The digitization of business processes, which began during the spread of the COVID-19 epidemic, opened up many opportunities for development and growth to entrepreneurs. The use of digital platforms allowed most business units to simplify the execution of current operations and form modern networks of communication and information exchange. But along with the visible advantages, companies have received serious threats to the security of their activities in the e-business environment.

The conducted research showed that digital security risks spread rapidly in crisis conditions. The most common internal and external threats created by the global network have been identified. It has been proven that the traditional goals of confidentiality, integrity and openness acquire new properties, the key ones are: privacy, reliability and security of data.

All organizations that use IT infrastructure should conduct Cyber security risk assessments. Some small businesses, however, may have a limited budget or workforce, which impedes ability to assess and mitigate risk thoroughly. For that reason, many organizations turn to Cyber security software to help them better evaluate, mitigate, and monitor their risk management strategies.

It is proposed to form digital security systems in e-business based on the principles of providing support for the protection of consumer devices, personal data and arrangement of safe work.

The effects of phishing and DDoS attacks on business activities have been studied. There is a well-founded need to introduce a powerful hardware and software system capable of recognizing, diagnosing and preventing damage to its physical and virtual infrastructure.

The expediency of converting conventional data storage technologies to cloud ones has been proven. Also, in order to ensure business continuity, protect internal information and preserve the integrity of systems, the company management have been proposed to develop an effective digital security policy and adapt it to constant changes in the internal and external environment.

In view of the realities of modern management and in order to prevent negative manifestations of digital security risks, the company management have been proposed to create a comprehensive digital security risk management model based on system, process and functional approaches. It is substantiated that the digital security risk management model should unfold in a two-dimensional space: ontogeny (retrospective practices) and phylogeny (best practices). The systemic approach to risk management should be used in strategic management, the process approach should be implemented at the tactical level of risk management, and the functional approach makes it possible to abstract from specific levels of management and focus on the object's performance of its functions.

References:

1. Miyazaki, A. D. & Fernandez A. (2001). Consumer perceptions of privacy and security risks for online shopping. *Journal of Consumer affairs*. Vol. 35(1). pp. 27–44.
2. Chaffey, D. (2009). E-business and e-commerce management: strategy, implementation and practice (4th ed.), FT Prentice Hall, Harlow.
3. Eggert, A. (2006). Intangibility and perceived risk in online environment. *Journal of Marketing Management*. Vol. 22(5-6). pp. 553–570.

4. Kerkhof, P. & Noort G. Van. (2010). Third party internet seals: reviewing the effects on online consumer trust. In I. Lee (Ed.). *Encyclopedia of E-Business Development and Management in the Global Economy, Information Science Reference*. pp. 701–708.
5. Wylder, J. (2004). *Strategic Information Security*. Boca Raton, FL: Auerbach Publications.
6. «E-commerce: The Bricks Fight Back». (2000). *The Wall Street Journal* (July 17).
7. Greenstein, M., & Feinman, T. (2000). *Commerce: Security, Risk Management and Control*. New York: Irwin McGraw-Hill.
8. Kalakota, R., & Robinson, M. (1999). *E-Business: Roadmap for Success*. Reading, MA: Addison Wesley.
9. Cyber risk and risk management. Institute of Risk Management. (2018). URL: <https://www.theirm.org> (Last accessed: 20.03.2023).
10. Global Cybersecurity Index (GCI). (2017). URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2017-PDF-E.pdf (Last accessed: 20.03.2023).
11. Fernandes, L. (2013). Fraud in electronic payment transactions: Threats and countermeasures. *Asia Pacific Journal of Marketing and Management Review*. Vol. 2, 3. pp. 2319–2836.
12. Aldwsry, M., & Mayhew, P. (2011), E-commerce adoption and utilisation in developing countries: An exploratory investigation from a GCC country. In *IADIS International Conference Information Systems*. pp. 249–254.
13. Paris, D. Libu, Bahari, M., Iahad, N. A., & Ismail, W. (2016). Systematic literature review of E-commerce implementation studies. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*. Vol. 89(2). pp. 422–438.
14. Barnes, S. J. (2020). Information management research and practice in the post-COVID-19 world. *Int. J. Inf. Manag.* Vol. 55:102175.

15. Guo, Y., Bao, Y., Stuart, B. J., & Le-Nguyen, K. (2018). To sell or not to sell: exploring sellers' trust and risk of chargeback fraud in cross-border electronic commerce. *Inf. Syst. J.* Vol. 28(2). pp. 359–383.
16. Hoffmann, C. P., Lutz, C., & Meckel, M. (2014). Digital natives or digital immigrants? The impact of user characteristics on online trust. *J. Manag. Inf. Syst.* Vol. 31(3). pp. 138–171.
17. Tsatsou, P., Elaluf-Calderwood, S., & Liebenau, J. (2010). Towards a taxonomy for regulatory issues in a digital business ecosystem in the EU. *J. Inf. Technol.* Vol. 25(3). pp. 288–307.
18. Smith, R. & J. Shao. (2007). Privacy and e-commerce: A consumer-centric perspective. *Electronic Commerce Research.* Vol. 7(2). pp. 89–116. URL: <https://doi.org/10.1007/s10660-007-9002-9> (Last accessed: 01.04.2023).
19. Chen, Y. & Chou, J. S. (2015). ECC-based untraceable authentication for large-scale active-tag RFID systems. *Electronic Commerce Research.* Vol. 15(1). pp. 97–120. URL: <https://doi.org/10.1007/s10660-014-9165-0> (Last accessed: 21.03.2023).
20. Flanagin, A. J., Metzger, M. J., Pure, R., Markov, A. & Hartsell, E. (2014) Mitigating risk in ecommerce transactions: perceptions of information credibility and the role of user-generated ratings in product quality and purchase intention. *Electronic Commerce Research.* Vol. 14(1). pp. 1–23. URL: <https://doi.org/10.1007/s10660-014-9139-2> (Last accessed: 01.04.2023).
21. Ahlemann, F. (2016). How Digital Transformation Shapes Corporate IT: Ten Theses about the IT Organization of the Future. *Annals of Computer Science and Information Systems.* Vol. 8. pp. 3–4.
22. Anderson Edward J. (2013). Business Risk Management: Models and Analysis. John Wiley and Sons Inc. United Kingdom.

23. Dave, C., Eckel, C., Johnson, C., & Rojas, C. (2007). Eliciting Risk Preferences: When is Simple Better? *Journal of Risk and Uncertainty*. Vol. 41. pp. 219–243.

24. Earley S. (2014). The Digital Transformation: Staying Competitive. *IT Professional*. Vol. 16(2). pp. 58–60.

25. Hafsi, M., & Assar, S. (2016). What Enterprise Architecture can bring for digital transformation: An Exploratory Study. *Business Informatics (CBI), 2016 IEEE 18th Conference on*. pp. 83–89.

26. Hopkin, P. (2018). Fundamentals of Risk Management: Understanding, Evaluating and Implementing Effective Risk Management, 5th Edition. Kogan Page, Limited. Hubbard, Douglas W. 2009. The Failure of Risk Management: Why it's Broken and How to Fix It. John Wiley and Sons Ltd, United Kingdom.

27. Ralf Kreutzer, Tim Neugebauer, & Annette Pattloch. (2018). Digital Business Leadership: Digital Transformation, Business Model Innovation, Agile Organization, Change Management. Springer. Berlin, Heidelberg.

28. Kuusisto, M. (2017). Organizational effects of digitalization: A literature review. *International Journal of Organization Theory and Behavior*. Vol. 20. Iss. 03. pp.341–362.

29. Kay, Mc., & Scott, M. (2011). Risk assessment for mid-sized companies: tools for developing a tailored approach to risk management. University of Mississippi. URL: https://egrove.olemiss.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1814&context=aicpa_gui (Last accessed: 21.03.2023).

30. Phillips, J. (2016). Ecommerce analytics: analyze and improve the impact of your digital strategy, 1st Edition. Old Tappan, New Jersey: Pearson Education.

31. Pickett, K. H. (2013). Spencer. Auditing the Risk Management Process. John Wiley & Sons, Inc.

32. Risto Tiusanen (2018). Qualitative Risk Analysis. In N. Möller, S. O. Hansson, J.E. Holmberg, C. Rollenhagen (Eds.), *Handbook of Safety Principles*, Wiley. pp. 463–492.

33. Офіційний сайт Національного центру кібербезпеки. 2022. URL: <https://www.ncsc.gov.uk> (дата звернення: 11.03.2023).

34. Microsoft has warned about a dangerous wave of AiTM phishing attacks. (2022). URL: <https://pingvin.pro/pro-komandu-pingvin-pro> (Last accessed: 01.03.2023).

35. Офіційний сайт Державної служби спецзв'язку та захисту інформації України. 2022. URL: <https://cip.gov.ua/en> (дата звернення: 31.03.2023)

36. Allianz Risk Barometer. (2022). Reports. URL: <https://www.agcs.allianz.com/news-and-insights/news/allianz-risk-barometer-2022-press.html> (Last accessed: 01.03.2023).

37. Офіційний сайт Державної служби статистики України. 2022. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 01.04.2023)

38. Eling, M., Schnell, W., & Sommerrock, F. (2016). Ten key questions on cyber risk and cyber risk insurance. The Geneva Association. URL: https://www.genevaassociation.org/sites/default/files/research-topics-document-type/pdf_public//cyber-risk-10_key_questions.pdf (Last accessed: 01.03.2023).

39. Syrtseva, S., Ivaniuk, U., Fedotova, I., Hurina, O., Dovzhyk, O., & Nazarenko, O. (2022). Innovative potential and development of Ukrainian small enterpris-es during the war (2022-2023). *Amazonia Investiga*, Vol. 11(58). pp. 222–232. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.58.10.23> (Last accessed: 01.03.2023).

1.8. Macroeconomic analysis of innovation and investment activities in Ukraine

Макроекономічний аналіз інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні

Упродовж останніх десятиліть очевидно, що конкурентоспроможність підприємств, їхній потенціал розвитку, успішність позиціонування товарів на вітчизняному та іноземних ринках суттєво залежать від інноваційності застосовуваних технологій, сировини, матеріалів і готової продукції, а також інвестицій на розвиток даного процесу. Інноваційно-інвестиційний процес став однією з головних тенденцій світового розвитку, починаючи з 70-х років ХХ ст. і продовжується зараз.

В усьому світі намагаються застосовувати та створювати нові інноваційні технології різних сфер застосування, які направлені на поліпшення якості продукції (товару, послуги) та зменшення її вартості. Крім того застосування інновацій зумовлює розвиток та прибутковість будь-якої галузі, оскільки від цього залежить:

- поповнення державного і місцевого бюджетів за допомогою податкових надходжень,
- забезпечення зростання зайнятості,
- збереженням робочих місць для населення регіону,
- забезпечення економічного зростання і екологічної безпеки регіону завдяки підтримки інноваційної діяльності підприємств.

А тому в Україні відбуваються комунікації держави та потенційних інвесторів з підприємствами через підписання інвестиційних угод, у т.ч. про соціальне або економічне співробітництво, що в свою чергу, має місце зацікавленості компанії в отриманні інвестицій на розвиток своєї діяльності, або спрощених умов здійснення діяльності, у вигляді

звільнення від сплати певних податків, у зв'язку із використанням інноваційних технологій тощо [8].

Лемішко О. О. [8, с. 46] вважає, що умовою поліпшення економічного стану країни є активна інноваційно-інвестиційна галузева діяльність і зазначає: «... треба створити таку систему, яка через внутрішні механізми сама забезпечуватиме перехід усіх підприємств до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку».

В сучасних умовах інновації перетворилися у важливий чинник конкурентоспроможності і прискореного економічного розвитку не тільки окремих організацій, але і держав. Необхідність запровадження інноваційної моделі розвитку на підприємстві актуалізується не лише у великопромисловому секторі, а й серед динамічних малих підприємств. Така тенденція зумовлена еволюцією українського ринку та еволюцією моделей поведінки підприємств на ньому. Підприємства, що працюють на висококонкурентних ринках, частіше стикаються з необхідністю регулярного оновлення продукції та послуг, а деякі з них радикально перебудовують систему бізнес-процесів з орієнтацією на інноваційну модель розвитку підприємства, яка має забезпечити посилення конкурентоспроможності.

Низький рівень інноваційної активності підприємництва в Україні обумовлений загостренням інституціональних та ресурсних проблем інноваційної діяльності – фінансових, організаційно-правових, інформаційних та ринкового характеру. Крім того, значною проблемою реалізації інноваційної моделі розвитку України є розрив інноваційних процесів між стадіями наукових досліджень та впровадження інновацій у виробництво, що зумовлено відсутністю ефективного механізму трансформації наукових знань в інноваційні ідеї. У подоланні цієї проблеми важливу роль має відігравати також сектор малого

інноваційного підприємництва, для розвитку якого мають бути створені сприятливі інституційні умови.

Розвиток інноваційної діяльності підприємств – один з основних шляхів виходу економіки України в цілому та підприємств конкретно з кризової ситуації та отримання високого рівня прибутку. При цьому важливо враховувати світовий досвід промислово розвинених країн в організації управління інноваційно-інвестиційним розвитком підприємств, які за десятиліття інтенсивного розвитку створили ефективну систему управління інноваційним процесом в країні.

Інноваційна політика світової економіки в історичному розвитку відрізняється ступенем втручання держави, потребами суспільства та рівнем науково-технічного прогресу. Безумовними лідерами у виробництві світової наукової продукції є США і Японія. Вважається, що приблизно 80 % усіх світових інновацій створюється в США. Інвестиції США в науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) перевищують інвестиції Англії, Франції, ФРН та Італії разом узятих і становлять понад половину інвестицій на НДДКР розвинених країн. Така увага до НДДКР привела до того, що в США продається 90 % нових товарів і тільки 10% старих, що надійшли на ринок більше як 5 років тому [2]. Зокрема, інноваційна стратегія підприємств США орієнтована на формування конкурентних переваг за допомогою створення принципово нових товарів і технологій, які не мають аналогів на ринку, або задоволення потреб новим способом, що має забезпечити підвищену прибутковість і можливість зайняти домінуючу частку ринку [1, с. 262].

Другою світовою державою, що здійснює величезні інвестиції в інновації, є Японія. За цими інвестиціями на душу населення вона знаходиться на одному рівні зі США. Якщо раніше Японія багато

інновацій запозичала із Заходу та колишнього СРСР, то сьогодні вона вийшла на перше місце у світі з виробництва суден, автомобілів, тракторів та іншої техніки [2]. Наприклад, центральне місце у розвитку інноваційної діяльності в Японії належить внутрішньо фірмовому підприємству, коли поряд із розширенням обсягів діяльності низових ланок відбувається підвищення відповідальності і розширення повноважень адміністрації на відповідному рівні (обов'язки керівника ланки стають схожими з обов'язками президента компанії середнього масштабу) [6].

Подібна управлінська новація дозволяє розглядати низові ланки як ризикові компанії, діяльність яких є порівняною з діяльністю конкурентів, що у кінцевому підсумку дає змогу привести організацію внутрішньо фірмового зростання: реакція на запити споживача – нові технології – нові товари – розширення ринкової участі – зростання прибутку. За таких умов відбуваються революційні зрушення у свідомості працівників компанії в контексті ділової активності, що призводить до становлення стратегічної схеми управління інноваційною діяльністю, елементами якої виступають [4, с. 282]:

- визначення основних завдань (підвищення якості продукції, зниження собівартості за рахунок оптимізації витрат, розширення масштабів виробництва, впровадження нових технологій та ін.);
- прогноз тривалості та характеру стадій життєвого циклу новацій;
- дослідження потенційного ринку для нових продуктів, його ємності і раціональний вибір нових сегментів;
- забезпечення патентної чистоти;
- визначення способів реалізації, пошук постачальників і можливостей кооперації з іншими фірмами, у тому числі з конкурентами;

- вибір організаційної форми виробництва;
  - планування інноваційної діяльності;
  - контроль розробки і впровадження нової продукції;
  - координація інноваційної діяльності підрозділів;
  - забезпечення програм нововведень фінансовими і матеріальними ресурсами, персоналом;
- створення цільових груп для комплексного вирішення інноваційних проблем.

У Концепції Державної цільової програми розвитку дослідницьких інфраструктур в Україні на період до 2026 р. [9] окреслено стан проблеми розвитку інновацій, зокрема, зазначено обсяг коштів, який отримано українськими організаціями за результатами конкурсного фінансування проектів в межах Рамкової програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», становив 0,06 % загального бюджету програми. У порівнянні з Україною такі держави, як Румунія та Туреччина, отримали фінансування в 7 разів більше, Сербії – в 5 разів, а Польщі – у 18 разів [9].

Однією із суттєвих причин меншої конкурентоспроможності українських заявок на конкурсне фінансування є брак або незадовільний стан дослідницької інфраструктури, базовим елементом якої з урахуванням європейського досвіду слід вважати кластери. Як зазначено у національній Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року (Розпорядження КМУ від 10 липня 2019 р. № 526-р), «... сучасні технології створюють можливості для існування та розвитку успішних інноваційних підприємств і кластерів, навіть попри загальну технологічну відсталість, низьку купівельну спроможність споживачів та територіальну віддаленість, через включення у міжнародні ланцюжки створення доданої цінності

(вартості).» Отже, ЦОВВ визнають необхідність інтенсифікації процесів кластеризації, проте кошти на їх розвиток не виділяються.

Для ефективного розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні здійснюється державне регулювання даної сфери, яке складається з комплексу засобів, котрі застосовуються з метою впливу на інноваційно-інвестиційні процеси, їх можна розподілити за кількома основними напрямками (рис. 1): податкове, кредитне, валютне регулювання; регулювання фондового ринку; залучення та забезпечення захисту інвестицій; експертиза інноваційних та інвестиційних проектів; проведення гнучкої амортизаційної політики тощо.

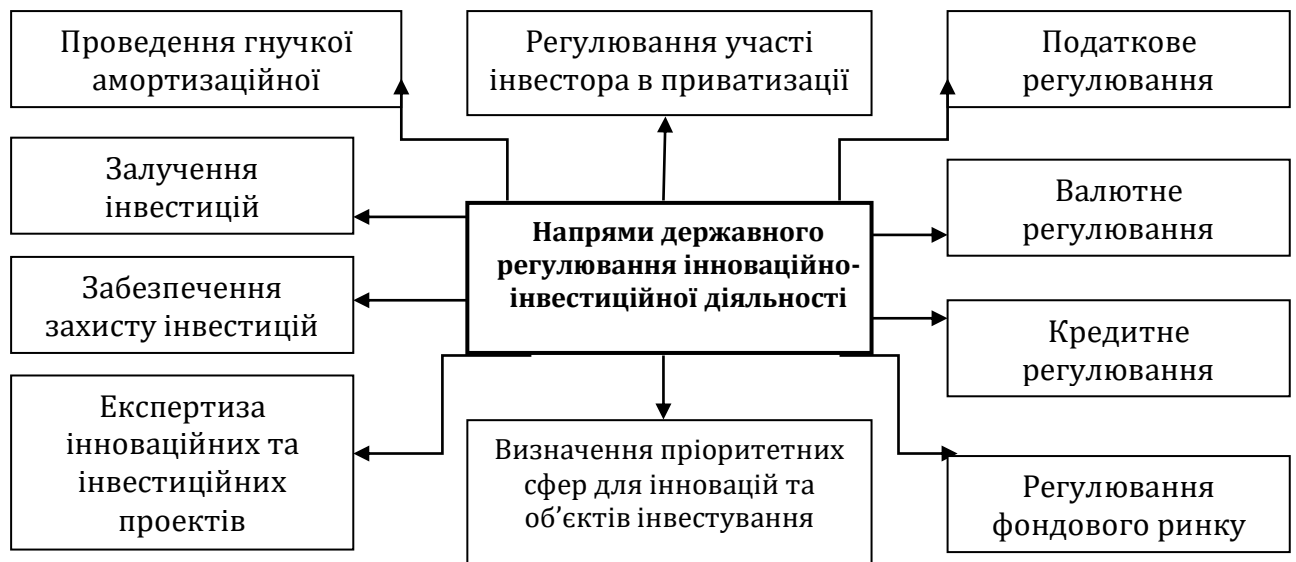

Рис. 1. Основні напрями державного регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств України

В сучасних умовах інновації перетворилися у важливий чинник конкурентоспроможності і прискореного економічного розвитку не тільки окремих організацій, але і держав. Необхідність запровадження інноваційної моделі розвитку на підприємстві актуалізується не лише у великопромисловому секторі, а й серед динамічних малих підприємств. Така тенденція зумовлена еволюцією українського ринку та еволюцією моделей поведінки

підприємств на ньому. Підприємства, що працюють на висококонкурентних ринках, частіше стикаються з необхідністю регулярного оновлення продукції та послуг, а деякі з них радикально перебудовують систему бізнес-процесів з орієнтацією на інноваційну модель розвитку підприємства, яка має забезпечити посилення конкурентоспроможності.

Практика показує, що все частіше саме малі підприємства стають піонерами у створенні та освоєнні багатьох науково-технічних досягнень сучасності (саме малі підприємства зробили такі важливі винаходи, як реактивний двигун, електронні трубки для телевізору, копіювальні машини тощо).

Інноваційний-інвестиційна діяльність є необхідною для створення та розвитку невеликих підприємств, та зумовлюється такими причинами:

- необхідність виходу на світовий ринок з новим продуктом, бо інші ніші світового ринку вже розподілені;
- умовах перенасичення внутрішнього ринку ризиковане підприємництво є засобом забезпечення виробництва нових товарів;
- занепокоєність наявністю чинника «втєчі мозків» (ризиковане підприємництво дозволить залучити найбільш талановитих).

Інноваційна діяльність підприємства спонукає керівників системи управління підприємства до чітко спланованих дій щодо управління процесами акумулювання інноваційних ідей, створення інноваційних продуктів і технологій, комерціалізації інновацій.

Низький рівень інноваційної активності підприємництва в Україні обумовлений загостренням інституціональних та ресурсних проблем інноваційної діяльності – фінансових, організаційно-правових, інформаційних та ринкового характеру. Крім того, значною проблемою реалізації інноваційної моделі розвитку України є розрив інноваційних

процесів між стадіями наукових досліджень та впровадження інновацій у виробництво, що зумовлено відсутністю ефективного механізму трансформації наукових знань в інноваційні ідеї. У подоланні цієї проблеми важливу роль має відігравати сектор малого інноваційного підприємництва, для розвитку якого мають бути створені сприятливі інституційні умови. За даними Державної служби статистики України [7] частка кількості інноваційно-активних підприємств у загальній кількості підприємств протягом 2018-2021 років становить лише 8,5% [7].

За останні 3 роки спостерігається коливаюча динаміка щодо кількості упроваджених за рік видів інноваційної продукції (товарів, послуг) на підприємствах (табл. 1).

Таблиця 1

Впровадження інновацій на підприємствах України протягом
2019-2021 роки [7]

Показник	2019р.	2020р.	2021р.	Абсолютне відхилення, +/-		Відносне відхилення, % (+/-)	
				2021 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.	2021 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.
1	2	3	4	5	6	7	8
Кількість упроваджених у звітному році видів інноваційної продукції (товарів, послуг), усього одиниць	3843	2148	4066	223	1918	5,80	89,29
у т.ч. нових для ринку	968	418	691	-277	273	-28,62	65,31
у т.ч. упроваджених машин, обладнання	920	760	647	-273	-113	-29,67	-14,87
Частка обсягу реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) у загальному обсязі реалізованої продукції (товарів, послуг) промислових підприємств, %	0,8	1,3	1,9	1,1	0,6	137,50	46,15

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7	8
Частка кількості промислових підприємств, що впроваджували інновації (продукцію та/або технологічні процеси), в загальній кількості промислових підприємств, %	15,6	13,8	14,9	-0,7	1,1	-4,49	7,97

З даних таблиці 1 видно, що протягом останніх трьох років зростає кількість упроваджених видів інноваційної продукції, у 2021 році зросли на 89,29% (або на 1918 од.) у порівнянні з 2020 р., що є непоганим показником, у порівнянні з 2019 р. збільшилися на 223 од. (або на 5,8%). Однак, падає статистика упроваджених машин та обладнання, яка скоротилась на 29,67% у 2021 р. до 2019 р. та на 14,87% – до 2020 р. Непогана динаміка змін частки обсягу реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі підприємств, яка зросла з показника 0,8% у 2019 р. до показника 1,9% у 2021 р., хоча даний показник вважається заниженим.

За результатом дослідження джерела фінансування інноваційної діяльності підприємств, на підставі даних Державної служби статистики України [7], встановлено обсяги інвестицій на інновації (табл. 2).

Інвестиції здійснюються за рахунок: власних коштів підприємств та коштів державного бюджету, коштів інвесторів-нерезидентів та коштів інших джерел: частка коштів державного бюджету, коштів інвесторів-нерезидентів та коштів інших джерел щорічно знижується, що призводить до зростання частки інвестицій на інновації за рахунок власних коштів підприємств.

Таблиця 2

Інвестування інноваційної діяльності підприємств України протягом
2019-2021 рр. [7]

Показник	2019р.	2020р.	2021р.	Абсолютне відхилення, +/-		Відносне відхилення, % (+/-)	
				2021 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.	2021 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.
Інвестиції на інновації, млн.грн, у т.ч.	12180,10	14220,90	14406,70	2226,60	185,80	18,28	1,31
- Власних коштів підприємств, млн.грн	10742,00	12474,90	12297,70	1555,70	-177,20	14,48	-1,42
у % до загального обсягу інвестицій на інновації	88,19	87,72	85,40	-2,79	-2,32	-3,17	-2,65
- Коштів державного бюджету, млн.грн	639,10	556,50	279,50	-359,60	-277,00	-56,27	-49,78
у % до загального обсягу інвестицій на інновації	5,25	3,91	1,90	-3,35	-2,01	-63,79	-51,45
- Коштів інвесторів-нерезидентів, млн.грн	107,00	42,50	125,30	18,30	82,80	17,10	194,82
у % до загального обсягу інвестицій на інновації	0,88	0,30	0,90	0,02	0,60	2,45	201,15
- Коштів інших джерел, млн.грн	692,00	1147,00	1704,20	1012,20	557,20	146,27	48,58
у % до загального обсягу інвестицій на інновації	5,68	8,07	11,80	6,12	3,73	107,70	46,30

Отже, за даними таблиці 2 інвестиції на інновації щорічно зростають (у 2021 р. в порівнянні з 2019 р. – на 2226,60 млн. грн. (або 18,28%); у 2021 р. в порівнянні з 2020 р. – лише на 185,80 млн. грн. (або 1,31%)) за рахунок власних коштів підприємств, частка яких становить 88,19%, 87,72% та 85,40% протягом 2019-2021 рр. відповідно. Частка коштів державного бюджету на фінансування інноваційної діяльності підприємств не перевищує 5,25% (у 2019 р.), яка у 2021р. впала майже у 3 рази до показника 1,9% (рис. 2).

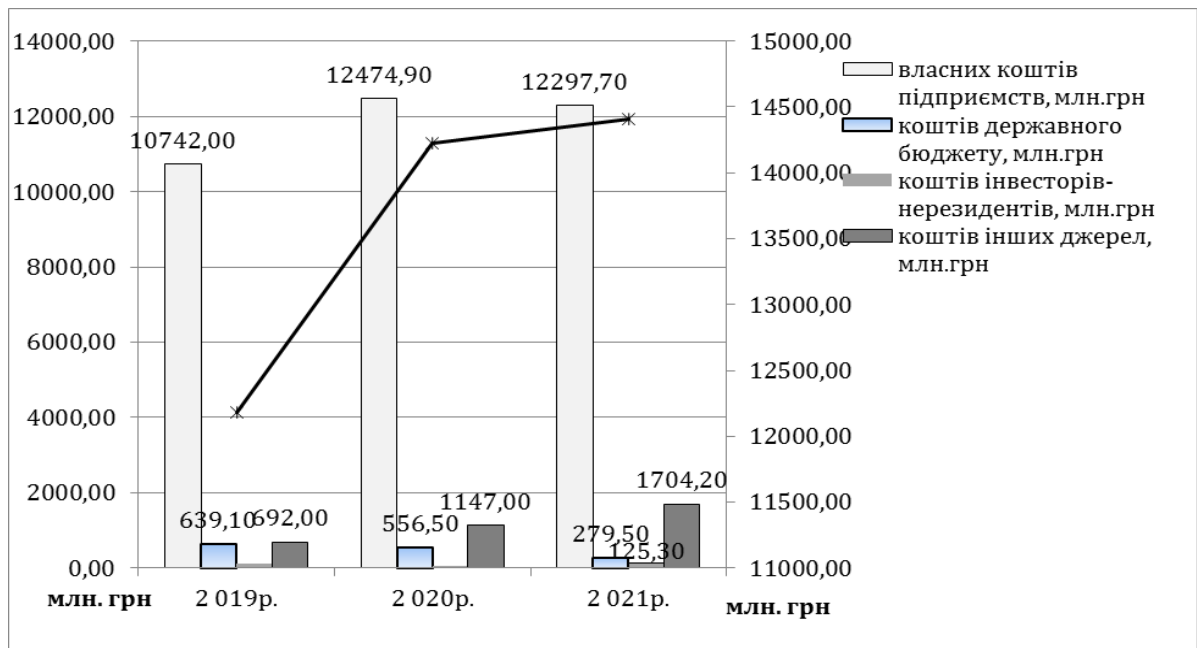

Рис. 2. Динаміка змін інвестицій інноваційної діяльності промислових підприємств України протягом 2019-2021 рр.

У Концепції Державної цільової програми розвитку дослідницької інфраструктури в Україні на період до 2026 р. [9] окреслено стан проблеми розвитку інновацій, зокрема, зазначено обсяг коштів, який отримано українськими організаціями за результатами конкурсного фінансування проектів в межах Рамкової програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», становив 0,06 % загального бюджету програми. У порівнянні організації фінансування інноваційної діяльності таких держав, як Румунія та Туреччина, які отримали в 7 разів більше, Сербія – в 5 разів, а Польща – у 18 разів [9].

Однією із суттєвих причин меншої конкурентоспроможності українських заявок на конкурсне фінансування є брак або незадовільний стан дослідницької інфраструктури, базовим елементом якої з урахуванням європейського досвіду слід вважати кластери.

Як зазначено у національній Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року (Розпорядження КМУ від 10 липня 2019 р. № 526-р), «... сучасні технології створюють можливості

для існування та розвитку успішних інноваційних підприємств і кластерів, навіть попри загальну технологічну відсталість, низьку купівельну спроможність споживачів та територіальну віддаленість, через включення у міжнародні ланцюжки створення доданої цінності (вартості).» Отже, ЦОВВ визнають необхідність інтенсифікації процесів кластеризації, проте кошти на їх розвиток не виділяються.

Динаміка змін капітальних інвестицій протягом останніх трьох років за видами економічної діяльності свідчить про спад капітальних інвестицій, Наприклад скорочення індустриальних інвестицій є особливо небезпечним, адже українська економіка перебуває на стадії деіндустріалізації, в той час як у світовій економіці триває стійка тенденція реіндустріалізації: передові країни повертають виробництво на свої території, здійснюють модернізацію виробництв із використанням сучасних технологій (зокрема, технологій Індустрії).

Аналіз скорочення капітальних інвестицій в Україні за їх джерелами фінансування дозволяє визначити причину цього: щорічне скорочення за рахунок коштів місцевого бюджету становить у 2021 р. до 2020 р 22,88%, кредитів банків та інших позик зниження на 58,51%, коштів інвесторів-нерезидентів, капітальні інвестиції у 2020 р. скоротились на 62,92% у порівнянні з 2019 р. (табл. 3).

Таблиця 3

Капітальні інвестиції за джерелами фінансування за 2019-2021 роки [43]

Показник	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Абсолютне відхилення, +/-		Відносне відхилення, % (+/-)	
				2021 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.	2021 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.
1	2	3	4	5	6	7	8
Усього, млн. грн	578726,4	623978,9	419836,7	-158889,7	-204142,2	-27,46	-32,72
у т.ч. за рахунок							

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8
коштів державного бюджету	22814,1	30834,5	36512,5	13698,4	5678,0	60,04	18,41
коштів місцевих бюджетів	50355,5	56480,0	43558,3	-6797,2	-12921,7	-13,50	-22,88
власних коштів підприємств та організацій	409585,5	408275,7	279330,4	-130255,1	-128945,3	-31,80	-31,58
кредитів банків та інших позик	44825,4	67232,6	27894,5	-16930,9	-39338,1	-37,77	-58,51
коштів інвесторів-нерезидентів	1795,5	4663,9	1729,2	-66,3	-2934,7	-3,69	-62,92
коштів населення на будівництво житла	34645,7	32422,0	20590,9	-14054,8	-11831,1	-40,57	-36,49
інших джерел фінансування	14704,7	24070,2	10220,9	-4483,8	-13849,3	-30,49	-57,54

На рис 3. представлена діаграма динаміки змін капітальних інвестицій за джерелами фінансування, період 2019-2021 роки, де наглядно видно зниження інвестиційної діяльності в Україні.

В останні 3 роки майже за всіма видами активів (крім інших матеріальних активів та землі, інвестиції в нематеріальні активи) спостерігається скорочення капітальних інвестицій, що негативно впливає на стан економічної ситуації. Відповідно даних, за джерелом фінансування найбільшу частку капітальних інвестицій займають власні кошти підприємств (в межах 70%), найменшу частку капітальних інвестицій займають кошти інвесторів-нерезидентів, обсяг не перевищує 1%.

В економіці держави особливе місце посідає будівельна галузь, оскільки за її допомогою створюються основні фонди для функціонування всіх без виключення галузей економіки: як виробничих, так і невиробничих, які забезпечують соціально-культурні та побутові потреби населення. Оскільки об'єктом дослідження інноваційно-інвестиційної діяльності обрано підприємство у сфері будівництва

ТОВ «Архітерра груп», проведено макроекономічний аналіз інноваційно-інвестиційної діяльності у тому числі у сфері будівництва.

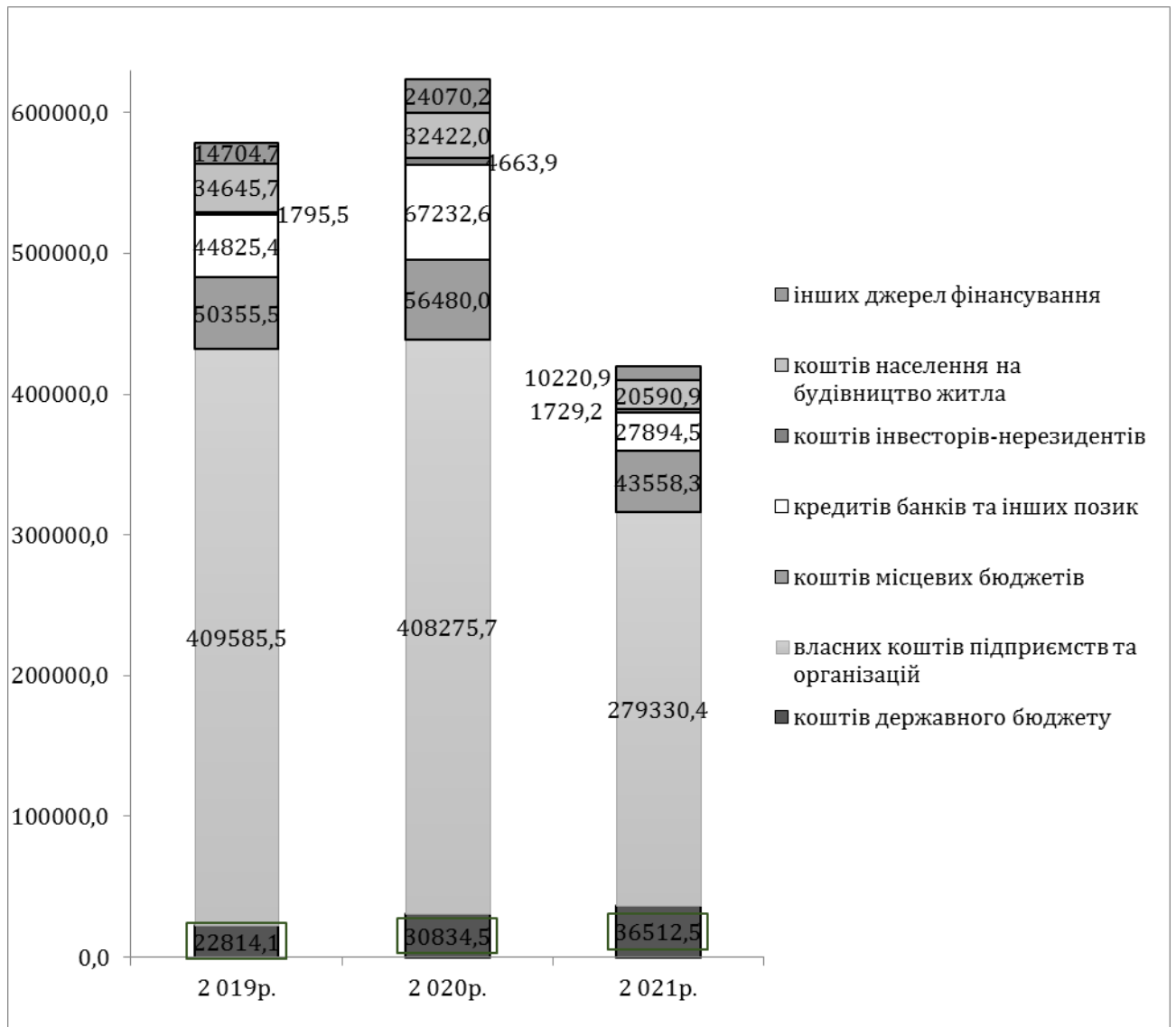

Рис. 3. Динаміка змін капітальних інвестицій за джерелами фінансування за 2019-2021 роки

Під час дослідження інновацій у сфері будівництва, виявлено, що на вітчизняному будівельному ринку немає проектів, в яких би використовувалися дійсно інноваційні технології продуктової категорії, або такі проекти застосовуються рідко. При цьому в усьому світі намагаються застосовувати та винаходити нові інноваційні будівельні технології, які направлені на поліпшення якості житла та зменшення його вартості, зведення сучасних промислових споруд.

Крім того застосування інновацій у галузі будівництва зумовлює розвиток та прибутковість будівельної галузі, оскільки від цього залежить:

- поповненням державного і місцевого бюджетів за допомогою податкових надходжень;
- забезпечення зростання зайнятості;
- збереженням робочих місць для населення регіону;
- зростання площі житла наданих членам громади, у тому числі за соціальними програмами;
- забезпечення економічного зростання і екологічної безпеки регіону завдяки підтримки інноваційної діяльності будівельних підприємств.

А тому в Україні відбуваються комунікації з будівельними підприємствами через підписання угод про соціальне або економічне співробітництво. В свою чергу, має місце зацікавленості будівельної компанії в отриманні пільг і спрощених умов здійснення будівельної діяльності, оскільки ця галузь виконує покладені на неї владою зобов'язання [11]. Відповідно до статистичної інформації за період 2011-2021 рр. [5] щодо показників, які характеризують вплив на інноваційний потенціал будівельних підприємств регіонів України, наведено складові інноваційного забезпечення будівельних підприємств регіонів України (табл. 4).

У процесі дослідження встановлено, що сучасні будівельні підприємства, як правило, впроваджують інноваційні технології у таких сферах діяльності [11]:

Таблиця 4

Динаміка обсягу науково-технічних розробок, виконаних власними силами наукових організацій у галузі будівництво та архітектура у регіонах України у 2011-2021 рр., млн. грн

Регіон \ Рік	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Автономна Республіка Крим	5699,782	4389,618	3781,354	4201,938	4461,335	3535,719	0	0	0	0	0
Вінницька	2087,544	1326,04	1413,813	1442,199	975,1936	819,6924	794,78811	559,44302	550,401	549,865	547,325
Волинська	680,9823	638,8245	506,4185	603,9368	512,6816	499,1952	252,43579	297,93263	280,1	274,5	266,2
Дніпропетровська	31319,72	21571,99	19088,94	22226	23352,25	24116,744	22845,277	24163,933	22714,1	22259,8	21592,0
Донецька	18968,88	12864,75	14199,75	14731,69	13127,43	13604,27	4867,639	2845,2947	2674,6	2621,1	2542,5
Житомирська	878,1619	542,6345	503,9797	605,9129	695,4952	562,26634	477,92483	328,19639	308,5	302,3	293,3
Закарпатська	817,5632	676,4574	629,1627	847,3996	891,7247	878,0252	668,00167	679,00079	638,3	625,5	606,7
Запорізька	18207,56	14759,95	12422,51	15275,79	16506,45	13101,222	9365,6911	8696,6646	8174,9	8011,4	7771,0
Івано-Франківська	2017,61	1662,506	1391,536	1735,674	1506,906	912,66393	821,29483	705,13034	662,8	649,6	630,1
Київська	7181,838	6039,502	5128,232	5995,764	6348,548	4482,3885	3826,96	3631,6756	3413,8	3345,5	3245,1
Кіровоградська	957,9653	937,6795	694,0582	891,6111	859,188	771,7778	695,82642	995,6842	935,9	917,2	889,7
Луганська	4790,481	3360,936	3133,078	4652,363	4664,351	3938,7885	1389,4609	485,08617	456,0	446,9	433,5
Львівська	11442,29	8616,104	7343,136	8178,399	7496,833	7468,8324	5970,498	5083,008	4778,0	4682,5	4542,0
Миколаївська	10788,52	11671,14	9427,083	10835,05	6679,453	16293,596	5165,4082	5228,974	4915,2	4816,9	4672,4
Одеська	7227,485	5651,383	4719,256	5457,697	5264,245	5585,435	4327,8034	4235,732	3981,6	3902,0	3784,9
Полтавська	2164,271	1560,147	1440,487	1818,543	1957,114	1839,8962	1247,0719	950,47152	893,4	875,6	849,3
Рівненська	612,1864	351,7788	288,0504	328,395	371,5389	339,47427	252,0266	188,69442	177,4	173,8	168,6
Сумська	5085,531	3271,782	2620,495	3262,906	4369,148	3527,7032	2697,8945	2156,7918	2027,4	1986,8	1927,2
Тернопільська	581,4867	451,5916	395,7773	406,2028	376,0798	299,91459	232,8976	186,58452	175,4	171,9	166,7
Харківська	56244,85	44191,88	43272,16	49847,01	56273,26	51142,5	40663,04	34796,98	32709,2	32055,0	31093,3
Херсонська	1519,074	1025,63	1021,577	1236,47	1207,748	1105,0102	947,20326	597,76536	561,9	550,7	534,1
Хмельницька	327,6167	194,607	153,529	200,8773	349,7265	307,77862	301,84672	264,75832	248,9	243,9	236,6
Черкаська	2218,353	1880,512	1427,894	1459,432	1408,686	1409,3097	1140,9196	1710,7245	1608,1	1575,9	1528,6

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Чернівецька	1181, 108	1134,9 56	879,2 641	1081, 085	841,4 131	861,06 157	751,4 0807	775,6 1652	729,1	714,5	693,1
Чернігівська	1514, 73	1284,0 26	793,4 811	861,5 373	850,6 32	1621,4 346	775,9 3464	874,3 4048	821,9	805,4	781,3
м. Київ	13865 8,7	11691 9,3	1020 51,1	1125 75,4	1146 74,8	11690 9,76	10172 9,25	1047 29,92	98446 ,1	96477, 2	93582, 9
м. Севастополь	5292, 862	4455,5 65	3117, 61	3768, 974	4426, 139	3459,3 364	0	0	0	0	0

У сфері організації та управління будівництвом: впровадження прогресивних методів організації виробництва і нових актуальних способів та прийомів управління будівництвом. Це забезпечує ефективність функціонування будівельного процесу та підвищення рівня якості будівельно-монтажних і ремонтних робіт та послуг.

У сфері проектування: застосування сучасних перспективних проектів та інноваційних дослідно-конструкторських розробок;

У сфері будівельного виробництва: використання інноваційних технологій, новітньої техніки й обладнання, виробів, напівфабрикатів і різних сучасних будівельних матеріалів.

Дослідження показали, що найбільш актуальні напрямки інноваційної діяльності у будівництві на підприємствах це:

- моделювання транспортних рішень;
- підвищення ефективності використання цементу за рахунок його модифікації як хімічними так і мінеральними домішками природного і техногенного походження;
- екологічно чисте водопостачання і водовідведення;
- урбанізація підземного простору.

Від розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств залежить розвиток економіки країни. Слід відмітити, що підприємство повинно ефективно використовувати й постійно нарощувати свій інноваційний потенціал, щоб вийти на абсолютний рівень безпеки інноваційної діяльності. Для цього необхідно виявити шляхи

вдосконалення діючої системи управління інноваційно-інвестиційної діяльності для підвищення ефективності господарювання в цілому.

У таблиці 5 представлені запропоновані основні цілі та інноваційні напрямки підвищення ефективності діяльності на прикладі будівельного підприємства ТОВ «Архітерра груп». Однією з проблем для впровадження інноваційних технологій на вітчизняних підприємствах є поглиблення економічної кризи, викликані збройними заворушеннями, що у свою чергу призводить до довготривалої нестабільності й припинення потоку інвестицій в українську економіку [11]. Реалізація кожного інноваційного проекту довготривала та складна, але величина загального ефекту від проекту може в десятки чи навіть у сотні разів перевищувати понесені інвестиції та мати глобальний характер для підприємства чи навіть галузі.

Таблиця 5

Цілі та напрямки підвищення ефективності інноваційної діяльності
ТОВ «Архітерра груп»

Напрямок	Цілі
1. Нововведення в проектних роботах.	Підвищення якості проектів, скорочення термінів проектування.
2. Будівництво будівель і споруд нового покоління за інноваційними технологіями.	Економія енергоресурсів, впровадження нових виробничих технологій, нових товарів, поліпшення їх якості, зростання обсягу продажів, збільшення розмірів прибутку.
3. Застосування інноваційних методів, технологій, процесів організації праці.	Підвищення якості, скорочення термінів і зниження вартості будівельних об'єктів.

Частиною загальної системи управління підприємством на ТОВ «Архітерра груп» має бути включений процес формування механізму управління інноваційно-інвестиційним розвитком, який складається з певних етапів (рис. 4).

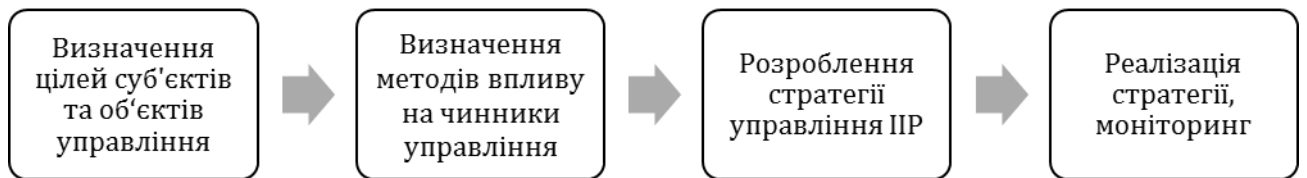

Рис. 4. Етапи процесу формування механізму управління інноваційно-інвестиційним розвитком

У ході дослідження розроблено концепцію удосконалення управління інноваційно-інвестиційною діяльністю ТОВ «Архітерра груп» (рис. 5). Запропонована концепція управління інноваційно-інвестиційним розвитком ТОВ «Архітерра груп» базується на принципах:

- стратегічності – управління інноваційно-інвестиційним розвитком здійснюється з урахуванням обраної стратегії підприємства;
- об'єктивності – управління повинно включати показники, застосування яких дозволяє сформулювати загальний напрямок розвитку підприємства з урахуванням ринкового впливу та процесів інноваційного розвитку;
- збалансованості – урахування кількісної відповідності оптимально підібраних виробничих потужностей підприємства;
- ефективності – отримання економічних вигід у майбутньому за результатом використання інновацій;
- комплексності – комплексність управління вимагає охоплення всіх ланок і сторін діяльності, всебічного вивчення причинних залежностей в діяльності підприємства.

Метою концепції є фінансове забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності підприємства, зростання ефективності їх використання в довгостроковій перспективі.

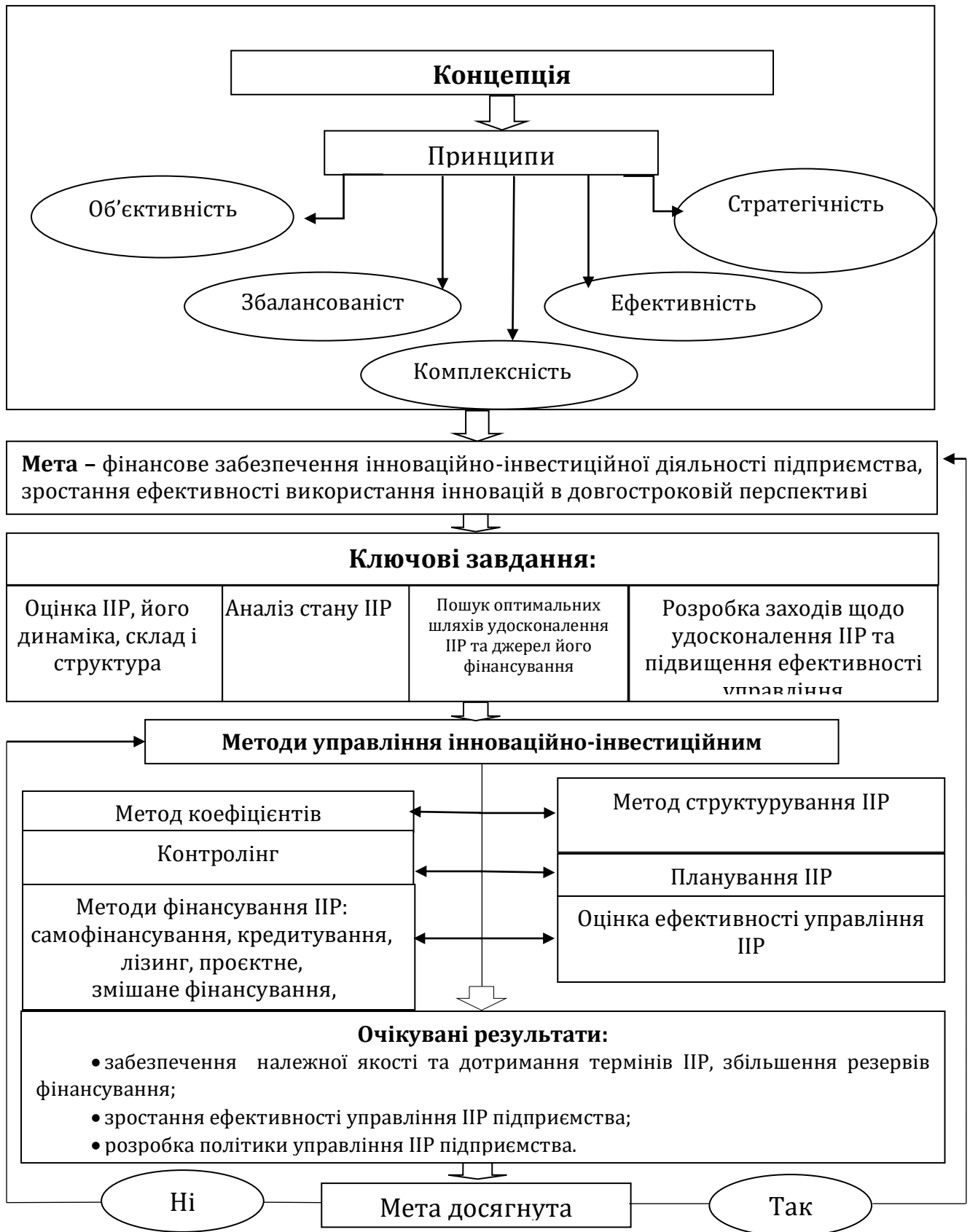

Рис. 5. Концепція управління інноваційно-інвестиційним розвитком (ІІР) ТОВ «Архіterra груп»

Під час дослідження концептуальних підходів управління інноваційно-інвестиційною діяльністю підприємства, встановлено, що одним з інструментів є контролінг – це спеціальна саморегулююча система методів та інструментів, яка спрямована на функціональну підтримку менеджменту підприємства, об'єктом якого є операції з основними засобами, реальні інвестиції підприємства, фінансове забезпечення відтворення необоротних активів (рис. 6) [10, с. 404-406].

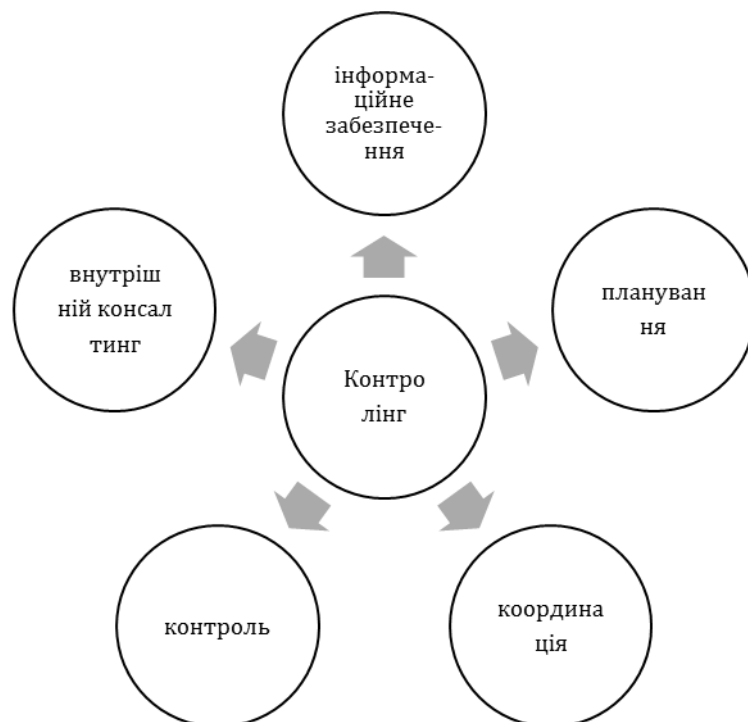

Рис. 6. Контролінг у процесі управління інноваційно-інвестиційною діяльністю ТОВ «Архітерра груп»

Застосування такого інструменту управління на ТОВ «Архітерра груп», як контролінг, дозволить підвищити ефективність управління.

Впровадження запропонованої розробленої політики управління інноваційно-інвестиційною діяльністю на ТОВ «Архітерра груп», базуються на принципах і особливостях взаємоузгодження та практичної реалізації функціонального, цільового, системного і процесного підходів у побудові повноциклової моделі управління підприємством (рис. 7).

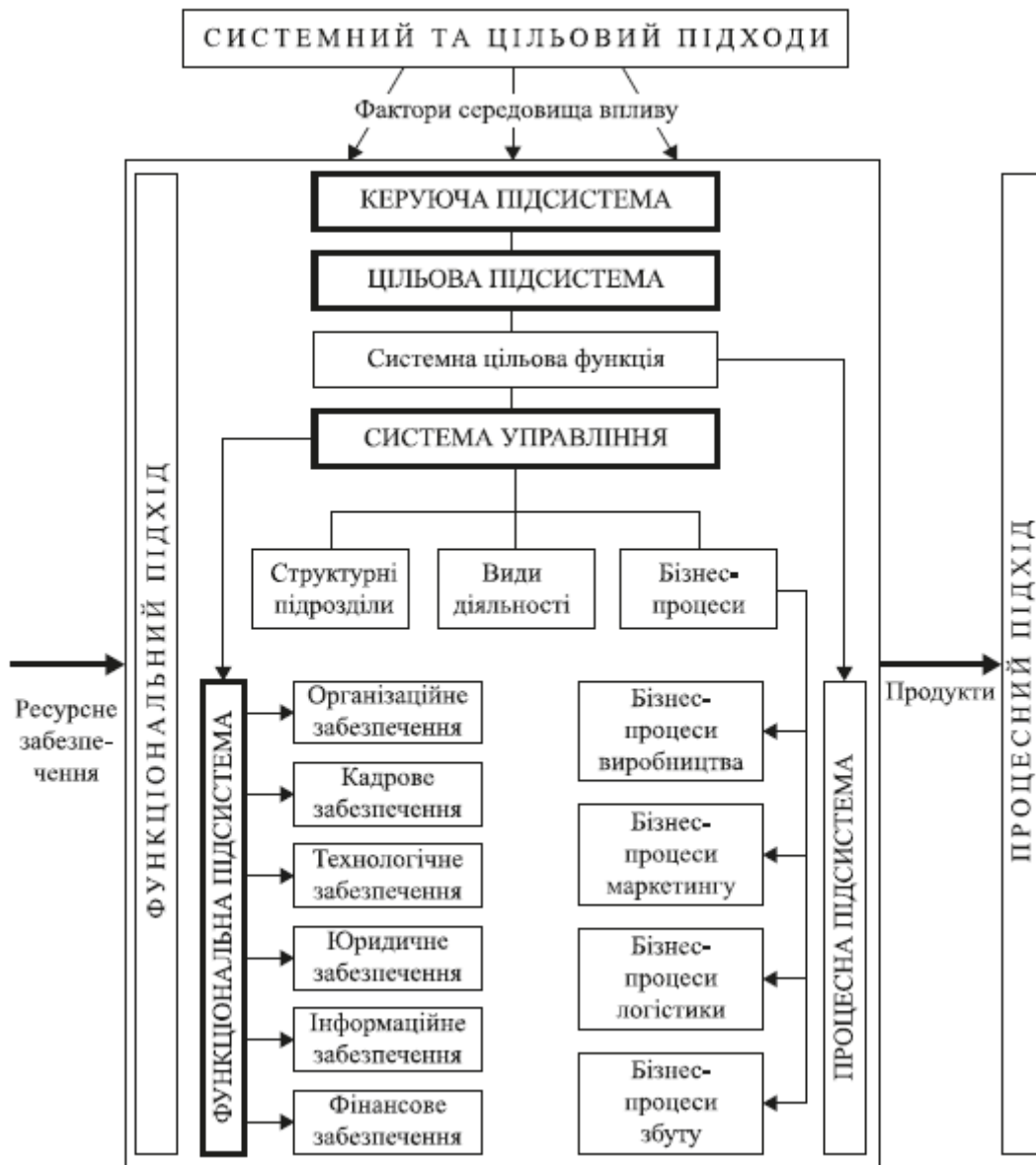

Рис. 7. Схема повноциклової моделі політики управління інноваційно-інвестиційною діяльністю на ТОВ «Архітерра груп»

Застосування вище перерахованих підходів до політики управління відображає повний управлінський цикл має ряд якісних і кількісних переваг і дозволяє здійснювати стратегічну орієнтацію управління на процес структурних змін із метою поліпшення їх стану для оптимізації бізнес-процесів, підвищення ефективності використання необоротних активів, із орієнтацією на зростання загальної результативності господарської діяльності підприємства. Якісні переваги досягаються за рахунок охоплення повного

управлінського циклу, тобто виконання всіх функцій, які необхідні для досягнення поставлених цілей на підприємстві, самостійного оволодіння персоналом підприємства сучасними технологіями та методами управління.

Економічний ефект управління інноваційно-інвестиційною діяльністю на ТОВ «Архіterra груп» досягається за рахунок підвищення інвестиційної привабливості підприємства, скорочення операційних витрат, скорочення часу на обробку інформації, за рахунок підвищення стабільності роботи підприємства. Дана система управління дає можливість чітко спланувати показники, що їх повинно досягти підприємство у кожному періоді, проконтролювати ефективність виконання підрозділом запланованих завдань; спрогнозувати майбутній результат для встановлення подальших цілей на перспективу і скоригувати отримані результати.

Забезпечити зв'язок між інноваційною стратегією підприємства та його потребами в інноваціях допоможе побудова «карти управління інноваціями», яка може сприяти стратегічним процесам на всіх рівнях, задавати однакові рамки для всіх процесів на підприємстві, застосування якої полягає в наданні точної і наочної інформації, бази для прийняття ефективних рішень і забезпеченні інструментів контролю.

В залежності від конкретних потреб, на підприємстві можлива розробка декількох типів «карт управління інноваціями», наприклад: вона може складатися з організаційних, виробничих, наукових, технологічних карт, які мають певні цілі і різний часовий проміжок, а також різну ступінь важливості для власників підприємства, акціонерів і менеджерів [12].

Запропонована модель «карти управління інноваціями» для розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності ТОВ «Архітерра груп» наведена на рис. 8.

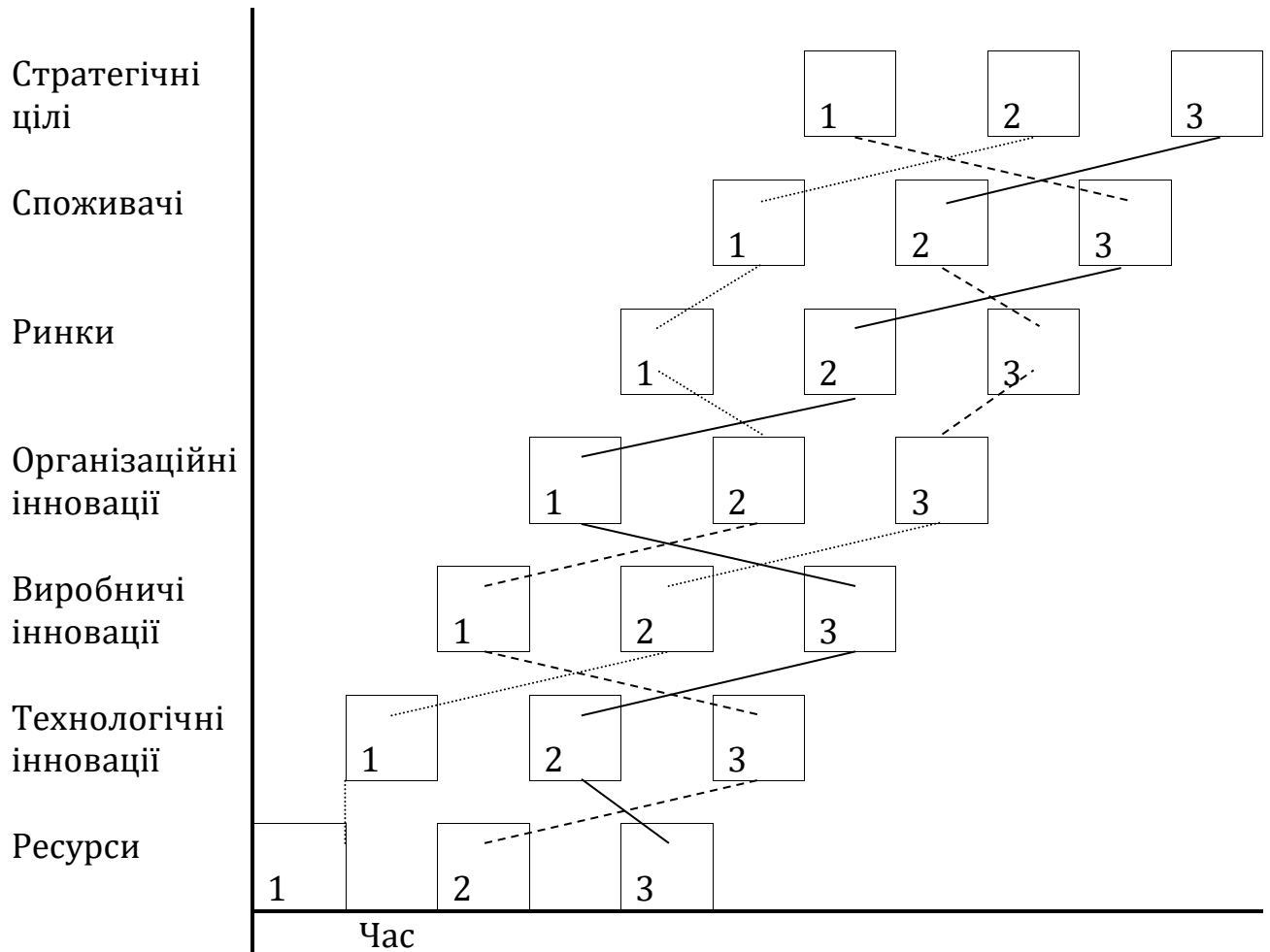

Рис. 8. Модель «карти управління інноваціями» для розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності ТОВ «Архітерра груп»

Карта поширюється усередині підприємства з широкого кола співробітників, найбільш важливим у процесі реалізації карти може бути:

- ефективного визначення пріоритетів;
- встановлення комунікативних зв'язків;
- перевірка належного рівня ініціативності співробітників;
- контроль за тим, що співробітники мають можливість безпосередньо брати участь у створенні стратегії.

Отже, впровадження в господарську діяльність нових підходів до управління, організаційно-економічних механізмів і розширення інструментарію впливу на процеси розвитку господарської діяльності підприємства, якість прийняття управлінських рішень залежить від аналітики та ефективного моделювання політики управління інноваційно-інвестиційним розвитком. Запровадження системного управління дозволить підприємству отримати суттєві конкурентні переваги на ринку.

Ефективність інноваційно-інвестиційної діяльності в будівництві від запропонованих шляхів удосконалення наведено на рис. 9.

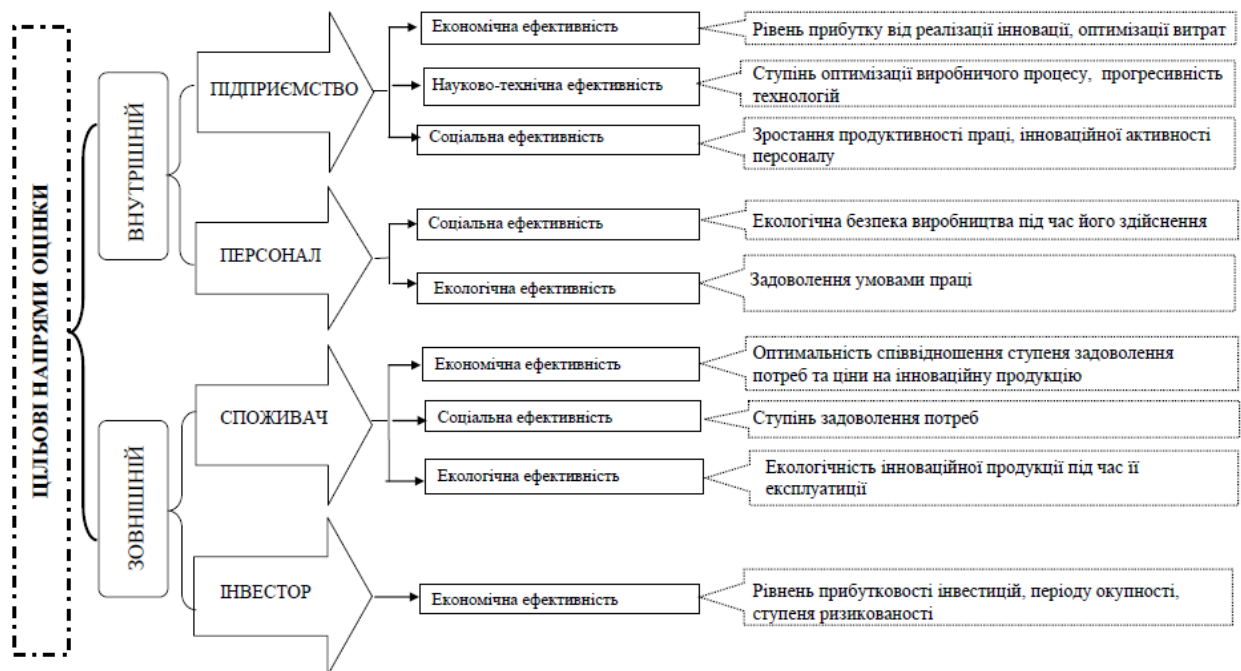

Рис. 9. Ефективність інноваційно-інвестиційної діяльності в будівництві

Таким чином, запропоновані заходи стосовно управління інноваційно-інвестиційною діяльністю на ТОВ «Архітерра груп» дозволять підприємству вийти на більш високий рівень конкурентоздатності та досягти зростання фінансово-економічних показників.

Отже, на основі макроекономічного аналізу інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні за 2019-2021 роки можна зробити висновок, що інвестиції на інновації в Україні щорічно зростають, при цьому частка коштів державного бюджету на фінансування інноваційної діяльності підприємств не перевищує 5,25% (у 2019 р.), яка у 2021 р. впала майже у 3 рази до показника 1,9%.

Аналіз капітальних інвестицій в цілому та за видами економічної діяльності промисловості за 2019-2021 роки показав, що загальний обсяг капітальних інвестицій зріс на 27,2% у 2020 р. у порівнянні з 2019 р., що є непоганою динамікою, однак вже у 2021 р. скоротився на 29% у порівнянні з 2020 р. Динаміка змін капітальних інвестицій протягом останніх трьох років свідчить про спад капітальних інвестицій. Це пов'язано із розривом інноваційних процесів між стадіями наукових досліджень та впровадження інновацій у виробництво, що зумовлено відсутністю ефективного механізму трансформації наукових знань в інноваційні ідеї.

Виявлено брак або незадовільний стан дослідницької інфраструктури в Україні, тоді як держави – члени Європейського Союзу систематично інвестують в інфраструктуру. Нажаль Україна стала менш інвестиційно привабливою, що спричинено рядом чинників, таких як: окупація АР Крим, Донбасу, інфляція і основне, це війна яку розпочала Росія проти України. Крім того, слід констатувати зменшення рівня довіри до ЦОВВ та ОП з боку національних та закордонних інвесторів, для яких активна участь держави у інноваційно-інвестиційній діяльності, спрямованої на впровадження сучасних технологій, є важливим фактором прийняття рішення щодо інвестування.

Основними напрямками покращення інноваційно-інвестиційної діяльності є визначення та впровадження на підприємствах різних

галузей наступних заходів: розробка основних цілей інноваційно-інвестиційного напрямку; етапи процесу формування механізму управління інноваційно-інвестиційним розвитком; концепція управління інноваційно-інвестиційним розвитком підприємств; контролінг, як систему методів та інструментів підтримки менеджменту підприємства; повноциклова модель політики управління інноваційно-інвестиційною діяльністю; модель «карти управління інноваціями» для розвитку інноваційно-інвестиційної діяльності. Дані заходи допоможуть удосконалити і підвищити ефективність системи управління та політики інноваційно-інвестиційного розвитку як підприємства так і України в цілому.

Список використаних джерел:

1. Веснин В. Р. Стратегическое управление. Проспект, 2014. 328 с.
2. Куценко Т. М. Зарубіжний досвід створення системи фінансування інновацій. URL: [http://zt.knute.edu.ua/files/2013/2\(67\)/uazt_2013_2_20.pdf](http://zt.knute.edu.ua/files/2013/2(67)/uazt_2013_2_20.pdf).
3. Лемішко О. О. Інвестиції в основний капітал та їх вплив на економіку України. *Фінанси України*. 2017. № 7. С. 46–61.
4. Маркетинг інновацій та інновації в маркетингу: монографія / за ред. д.е.н, проф. С. М. Ілляшенка. Суми: ВТД «Університетська книга», 2018. 615 с.
5. Михайлишин Л. І. Зарубіжний досвід активізації інноваційної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 6. Ч. 2. С. 99–104.
6. Колещук О. Я. Моделі формування та розвитку інноваційної діяльності: міжнародний досвід. URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2019/1/EV20191_086-095.pdf
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

8. Про внесення змін до Податкового Кодексу України щодо особливостей оподаткування суб'єктів господарювання, які реалізують інвестиційні проекти із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 02.03.2021 р. № 1293-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-20#Text>

9. Прокопенко Н. С., Виклюк М. І. Регулювання інноваційної діяльності підприємств транспортного машинобудування: монографія. Львів: «Ліга-прес», 2012. 218 с.

10. Федотова С. Ю. Вдосконалення методологічних підходів до оцінки конкурентоспроможності продукції та послуг інноваційно-інвестиційних підприємств будівельного комплексу України. *Економіка та держава*. 2019. № 10. С. 95–97.

11. Потапкина М. А. Управление отношениями со стейкхолдерами как способ управления рисками организационного и управленческого консалтинга. *Развитие управленческого консалтинга в регионах: сб. материалов круглого стола*. 2013. С. 28–31.

12. Воглер Б., Саха Д., Красовська О. Програма підтримки кластерів в Україні: принципи розробки та ключові особливості. Берлін-Київ, 2015. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/2015/PP_04_2015_ukr.pdf

1.9. Theoretical and methodological basis of innovative development of the regional market of tourist services

Теоретико-методологічний базис інноваційного розвитку регіонального ринку туристичних послуг

Сутнісно-змістовим базисом поняття «ринок туристичних послуг» виступає категорія «ринок», одностайного та загальноприйнятого трактування якої в сучасній економічній думці не існує, чи то через різноманітність сфер їх застосування, чи то – використання понятійно-

категоріального апарату різних за походженням економічних теорій» [1].

Критичний аналіз змісту та сутності чинних визначень категорії «ринок», дозволяє зробити висновок про наявність доволі численної варіативності та диференціації теоретико-методологічних підходів щодо її трактування в економічній теорії, що є наслідком відповідних змін ринку на шляху розвитку людських відносин залежно від суспільних умов розвитку економіки держав, мети і завдань, які ставило перед собою суспільство на різних етапах свого розвитку тощо [2, с.3].

З позиції домінуючих наукових концепцій щодо визначення даної дефініції, по-перше, ринок розглядається як система економічних зв'язків та відносин щодо обміну товарів і послуг, по-друге, як територія (місце) купівлі-продажу товарів і послуг, що здійснюється суб'єктами ринку. У свою чергу, визначені підходи розмежовуються на більш вузькі, специфічні, внаслідок гетерогенності властивостей самого ринку, особливостей наукових досліджень та теоретико-методологічних підходів до визначення чинників розвитку ринку.

Досліджуючи аспекти формування та розвитку ринку послуг, відповідно до *системного підходу*, Сагайдак М.П. вказує на те, що ринок послуг – це складна система відносин між виробниками та споживачами послуг, це місце, де відбувається взаємодія продавців (продуцентів) і покупців (реципієнтів) послуг, визначаються ціни (споживча вартість), необхідна кількість і якість послуг, встановлюються і підтримуються господарські зв'язки й соціально-економічні контакти з різними цільовими аудиторіями в процесі організації виробництва (створення) та реалізації (споживання) послуг [3, с. 174]. У свою чергу відповідно до *засад комунікаційного підходу*, ринок послуг виступає як сукупність динамічних у часі і локалізованих у просторі соціально-економічних відносин, що формуються і реалізуються в процесі задоволення

платоспроможного попиту реальних і потенційних споживачів пропозицією послуг, забезпечують пропорційність їх відтворення [4, с. 164]. Розглядаючи ринок послуг, як складову компоненту процесу відтворення суспільно-просторових систем та сукупність просторових ринків окремих видів послуг, що має просторово-функціональну сегментацію, М.П. Мальська дотримується засад *просторово-територіального підходу* [5, 6].

Наявність тісної кореляції між теоретико-методологічним базисом економічних категорій «ринок послуг» та «сфера послуг», як очевидного факту, логічно обумовлює дослідження теоретико-праксеологічної основи та обґрунтування сутності дефініції «сфера послуг», а з огляду на різновекторність та поліфункціональність наукових гіпотез щодо сутності поняття, ще й систематизації цих засад. Так, здійснений науковий пошук теоретико-методологічних та практичних засад розвитку сфери послуг, дозволив нам диференціювати методичні підходи щодо визначення поняття «сфера послуг», де остання розглядається:

- як сукупність, система або комплекс галузей, функціональне призначення яких у системі суспільного виробництва виражається у виробництві й реалізації послуг і духовних благ для населення [7, с. 11] або ж споживча вартість яких виражається в наданні зручностей [8, с.44; 9, с. 52];
- як сукупність видів економічної діяльності з обслуговування, задоволення матеріальних і духовних потреб населення, створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності тощо, тобто виробництв, що виконують сервісні функції з економічними параметрами, властивими будь-якому виробничому процесу [10, с.4; 11, с.19];

- як сукупність підприємств, організацій, установ та їх підрозділів, для яких виробництво та надання послуг є основним або додатковим видом діяльності [12, с.29];

- як складова економічної системи та узагальнююча категорія, що включає відтворення різноманітних видів послуг, які надаються підприємствами, організаціями, а також фізичними особами [13].

Узагальнення доволі широкого різноманіття визначень в рамках *системного підходу*, в контексті аналітичного дослідження їх змістовності, дозволяє трактувати «ринок туристичних послуг», як систему економічних зв'язків, базисом якої є кругообіг капіталу «гроші – товар/послуга – гроші*», як складну систему соціально-економічних відносин, як систему дії закону попиту і пропозиції та як систему функціональних компонент тощо.

Критичний аналіз основних визначень досліджуваної категорії дозволяє зробити висновок, що головним контекстом системного підходу є формування та розвиток організаційно-економічної системи ринку туристичних послуг через задоволення нагальних потреб туристів, що є основою споживчого попиту на туристичні продукти / послуги, задоволення якого здійснюється через туристичну пропозицію.

З огляду на це, у ролі господарського механізму функціонування туристичного ринку виступає виконує «...система дій економічних важелів для збалансування попиту та пропозиції на туристичний продукт, обмін «гроші – туристичний продукт», грошові потоки та потоки туристичного продукту» [14, с. 63].

Концепція *комунікаційного підходу* щодо дослідження ринку туристичних послуг дозволяє розглядати його як сукупність економічних відносин та зв'язків, які виникають між суб'єктами ринку з приводу виробництва, розподілу, реалізації та споживання комплексного туристичного продукту та послуг.

Менш розповсюдженими щодо трактування сутності категорії «ринок туристичних послуг» є наукові погляди, що визначають збутовий, інституціональний та часово-простірний підходи. Так, послідовники *збутового підходу* [15, с. 13; 16, с. 214] визначають туристичний ринок як сферу реалізації туристичного продукту та економічних відносин, які виникають між його покупцями та продавцями. Науковці школи *інституціонального підходу* [17, с. 11] дотримуються погляду, що туристичний ринок – це інститут або механізм, який зводить разом покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) туристських послуг.

У свою чергу, прихильники *часово-простірної підходу* характеризують ринок туристичних послуг як суспільно-економічне явище, що об'єднує попит і пропозицію для забезпечення процесу купівлі-продажу турпродукту у даний час у даному місці. При цьому одночасність виробництва і споживання туристичної послуги позиціонується як базова ознака формування та розвитку туристичного ринку.

За результатами критичного аналізу та узагальнення чинних наукових теоретико-методологічних підходів в роботі запропоновано авторське визначення поняття «ринок туристичних послуг» як багаторівневої системи економічних відносин між суб'єктами ринку з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання туристичного продукту/послуг з метою узгодження і реалізації їхніх економічних інтересів в часі і просторі.

Теоретико-методологічне та організаційно-економічне забезпечення розвитку ринку туристичних послуг, зокрема регіонального, представлено нами на рис. 1.

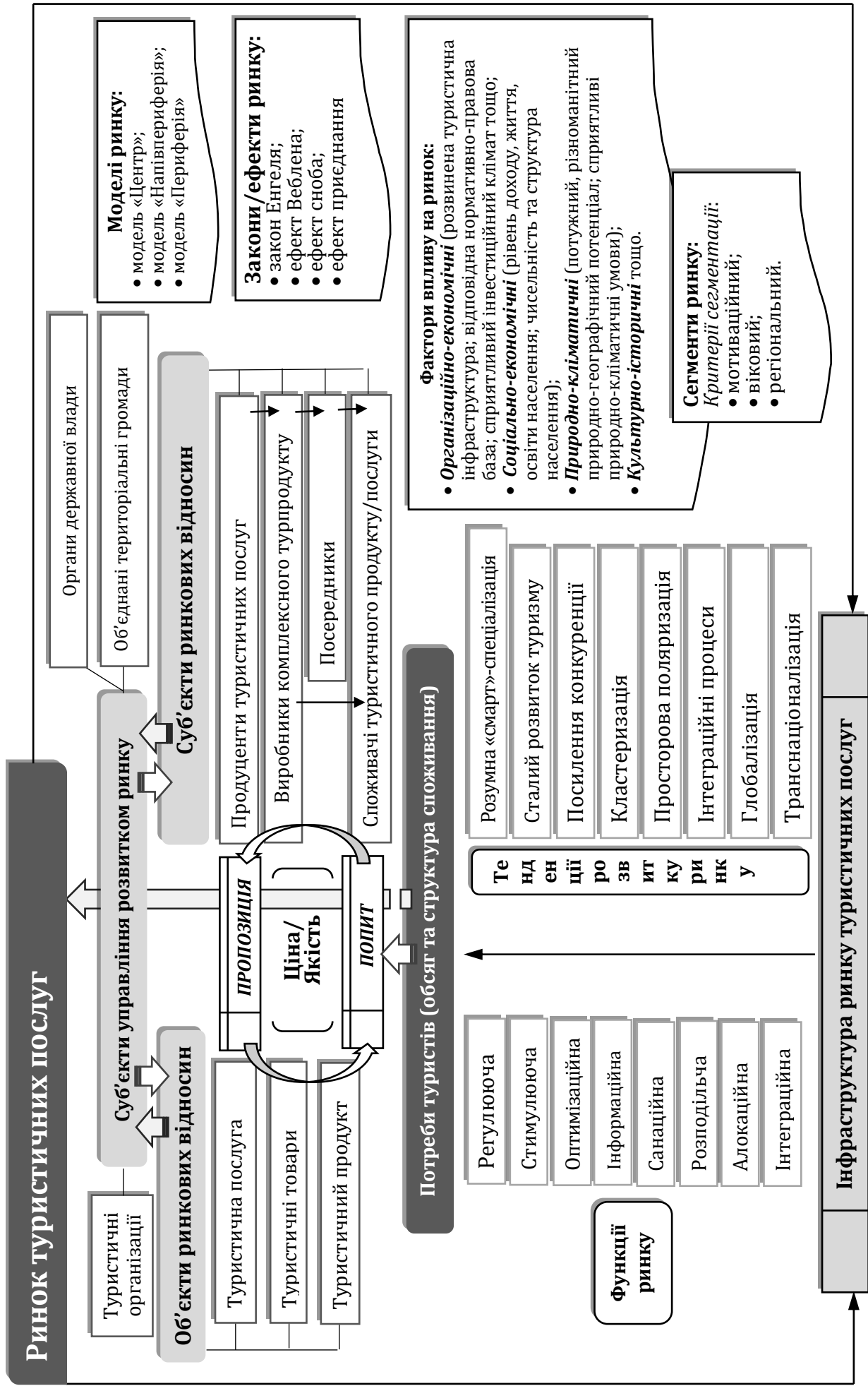

Рис. 1. Теоретико-методологічне та організаційно-економічне забезпечення розвитку ринку туристичних послуг.

Джерело: авторська розробка.

Отже, на основі вище зазначеного можливо обґрунтувати базисні положення щодо сутності ринку туристичних послуг, які відображені у логічній схемі теоретико-методологічного та організаційно-економічного забезпечення розвитку туристичного ринку.

1. Товаром на ринку туристичних послуг виступає туристичний продукт – об'єкт ринку, що обмінюється на гроші, має комплексний характер (так званий «пакет послуг»), кожен складову якого виробляють суб'єкти туристичного ринку з метою забезпечення якісної реалізації мети подорожі [18, с. 69; 19, с. 31; 20, с. 38].

2. Ринок туристичних послуг - це система відносин між суб'єктами ринку (виробниками туристичних продуктів, платоспроможними споживачами, посередниками). Суб'єктами туристичного ринку також є і виробники супутніх послуг і товарів – рекламні компанії, засоби мас медіа, виробники товарів «внутрішнього експорту» (сувенірів, традиційних товарів у певних країнах), будівельні компанії тощо [21, с. 18].

3. Господарським механізмом функціонування ринку туристичних послуг виступає система дій економічних важелів постійного врівноваження попиту і пропозиції туристичних продуктів / послуг в умовах глобалізаційного впливу та загострення конкуренції [22].

Пропозиція – це кількість або ж обсяг призначених для продажу за певною ціною протягом певного періоду часу туристичних продуктів і послуг на ринку, а також ресурсів, які складають базис наступного споживання туристичного продукту [19, с. 95; 23, с. 133]. Пропозиція, особливо на світовому ринку туристичних послуг є «...немобільною, негнучкою, територіально відокремленою від потенційних споживачів» [24, с. 9]. Структура пропозиції на туристичному ринку характеризується явною перевагою послуг, які створюються в галузях, спеціалізованих для задоволення попиту

туристів, та в галузях, які одночасно задовольняють попит місцевого населення. До системи детермінант пропозиції на сучасному туристичному ринку відносять: платоспроможний попит, кількість суб'єктів ринку туристичних послуг, рівень розвитку туристичної сфери в цілому, рівень використання туристично-рекреаційного потенціалу, ціна (обсяг пропозиції зростає при зростанні ціни).

Критичний аналіз теоретико-методологічних підходів діагностики пропозиції на туристичному ринку дозволив виокремити розширений перелік її специфічних особливостей та ознак [23, с. 135]:

- висока залежність пропозиції від властивостей особистості, її відносин до цінностей та мотивації до подорожі;
- багатоаспектність та різноманітність джерел формування туристичного продукту;
- матеріальний і нематеріальний прояв складових туристичного продукту;
- низька еластичність пропозиції щодо геопросторових умов кінцевого споживання туристичного продукту;
- неможливість експортувати та імпортувати туристичний продукт;
- невідчутність пропозиції туристичного продукту до його отримання;
- залежність пропозиції від іміджу туристичного продукту та стійкості суб'єкта господарювання;
- висока еластичність якості туристичного пропозиції від ступеня впровадження науково-технічних досягнень та принципів сталого розвитку;
- висока залежність пропозиції від якості, об'єму та активності реклами;

- домінантність, компліментарність, субституційність та сугестивність туристичного продукту;
- різноманітність, унікальність та неповторність якості туристичного продукту;
- спеціалізація послуг підприємств туристичної індустрії за основними видами економічної діяльності;
- комплексність пропозиції туристичного продукту та складність взаємозв'язку та взаємозалежності його компонент;
- висока диференціація рівня фондоемності суб'єктів господарювання в туристичній індустрії;
- інформаційна насиченість туристичної пропозиції;
- залежність туристичної пропозиції від стадії життєвого циклу туристичного продукту та суб'єкта господарювання;
- наявність дестинації – як домінуючого елементу пропозиції;
- класичні ознаки нематеріальних складових туристичного продукту (послуг);
- висока еластичність пропозиції від професійних якостей персоналу суб'єктів туристичної індустрії тощо.

Підсумовуючи вище зазначене погодимось з підходом, який визначає тенденції, пов'язані з попитом і пропозицією на туристичному ринку, згідно класичної економічної теорії, насамперед через формування ціни продукту. Так, залежність попиту і пропозиції від ціни представлена графічно на рис. 2.

Однак окрім ціни, попит і пропозиція перебувають під впливом нецінових факторів. Крива попиту D буде зміщуватись вправо ($D \rightarrow D1$; зростання попиту) чи вліво ($D \rightarrow D2$; зменшення) при зміні таких визначників: зміна смаків покупців; зміна кількості покупців; зміна доходу споживачів туристичних послуг; зміна цін на споріднені туристичному продукту товари; зміна сподівань потенційних туристів

тощо. Відповідно крива пропозиції буде рухатись вправо ($S \rightarrow S_1$; зростання) чи вліво ($S \rightarrow S_2$; $\rightarrow$ зменшення) при зміні таких чинників, як зміна цін на ресурси для виробництва туристичного продукту; зміна технологій; зміна податків і дотацій; зміна цін на інші товари; зміна сподівань; зміна кількості підприємств, які надають туристичні послуги. Туристична діяльність, на відміну від інших, найбільш чутлива до впливу багатьох як прогнозованих факторів зовнішнього і внутрішнього середовища діяльності підприємств так і непередбачуваних (форс-мажорних) обставин.

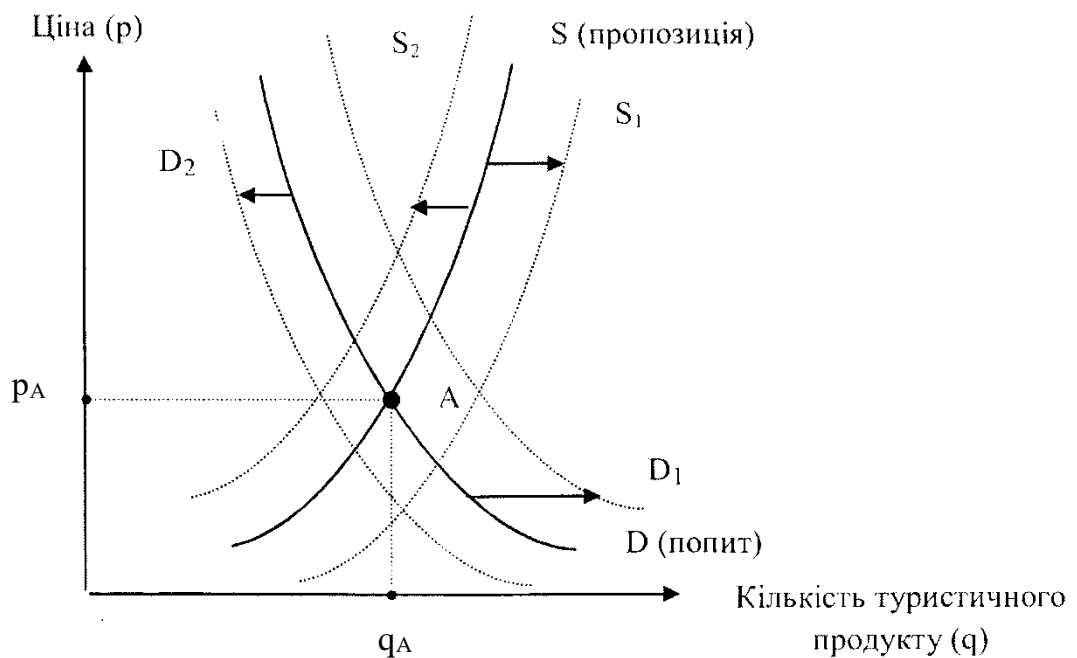

Рис. 2. Класична модель попиту і пропозиції на ринку туристичних послуг

Результати аналізу існуючих наукових праць з цього приводу дозволяють виокремити такі найважливіші чинники, що визначають рівень попиту і пропозиції рекреаційно-туристичних послуг у країні: 1) соціально-економічні чинники: рівень грошових доходів населення, професійна структура потенційного контингенту рекреантів і туристів, рівень цін на рекреаційно-туристичні послуги, доступність послуг (за місцем і часом їх реалізації); 2) демографічні чинники: вікова і

статева структура населення, форма зайнятості й місце роботи;

3) соціально-психологічні чинники: рівень емоційного стану потенційних рекреантів і туристів, соціальна напруженість у суспільстві, ментальність тих або інших шарів і груп населення відносно інтересів, традицій і звичаїв, у тому числі, щодо використання вільного часу;

4) ресурсно-екологічні чинники: масштаби і рівень забезпеченості території рекреаційно-туристичними ресурсами, відсутність конфліктних ситуацій у ресурсовикористанні в регіонах розвитку рекреації і туризму, стан навколишнього природного середовища як у районах постійного мешкання рекреаційно-туристичного контингенту, так і безпосередньо в регіонах надання рекреаційно-туристичних послуг;

5) політичні чинники: безпека регіонів розвитку рекреаційно-туристичної індустрії, відсутність конфліктів (міжнаціональних, міжконфесійних, міжетнічних) у регіонах, загальний рівень демократизації суспільства, ступінь дотримання міжнародних норм і правил в охороні громадського порядку, дотримання прав і свобод людини [25, 26].

Ринку туристичних послуг властива постійна мінливість попиту та відносна стабільність пропозиції обсягу призначених для продажу туристичних товарів, послуг і ресурсів (турів). Попит громадян на туристичні послуги залежить і коливається як від співвідношення об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, так і від циклу життєдіяльності самого ринку. В результаті виникає певний розрив у часі і просторі між попитом, який зазнає коливань, і відносно стабільною пропозицією. Цей дисбаланс підсилюється вузькою спеціалізацією більшості підприємств, залучених до створення туристичного продукту, що сукупно створює негативні процеси в розвитку туристичної сфери.

Звернемо увагу, що економічний зміст ринку туристичних послуг розкривається через його функції, основними з яких, на думку переважної більшості дослідників туризму є *регулятивна, стимулююча, оптимізаційна, інформаційна та санаційна функції* [21; 27].

У свою чергу, Василюха Н.В. та Мельник І.М. [28] даний перелік функцій ще однією – *економічною*, яка на думку авторів є матеріальним стимулом праці на туристичному ринку.

З огляду на здійснений науковий пошук та проведене узагальнення, методичних підходів, перераховані вище функції ринку туристичних послуг на нашу думку, можна доповнити також:

6) *розподільчою функцією*, яка вказує на те, що доходи виробників туристичного продукту і самих туристів у ринковій економіці диференціюються через ціни, зумовлюючи соціальне розшарування суспільства за доходами з однієї сторони, а з іншої – диференціює туроператорів, турагентів і контрагентів відповідно до ефективності їх роботи;

7) *алокаційною функцією*. Ринок туристичних послуг забезпечує виробництво оптимальної комбінації товарів та послуг за допомогою моделі оптимізації найефективнішої комбінації ресурсів, за якої виробництво та реалізація продукту/послуги здійснюється з мінімальними альтернативними витратами.

8) *інтеграційною функцією* - ринок об'єднує суб'єктів туристичної сфери в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного туристичного (економічного) простору як у межах визначеного регіону, окремої держави, так і в межах світової економіки тощо.

Національний туристичний ринок (ринок туристичних послуг), як інституційна територіальна одиниця, характеризується певним обсягом туристичного продукту, який за якісними та кількісними параметрами не повинен бути гіршим за той, що існує в країні

постійного проживання туриста, і відповідати кон'юнктурним вимогам регіонального ринку до такого типу туристичного продукту міжнародним вимогам та стандартам [24].

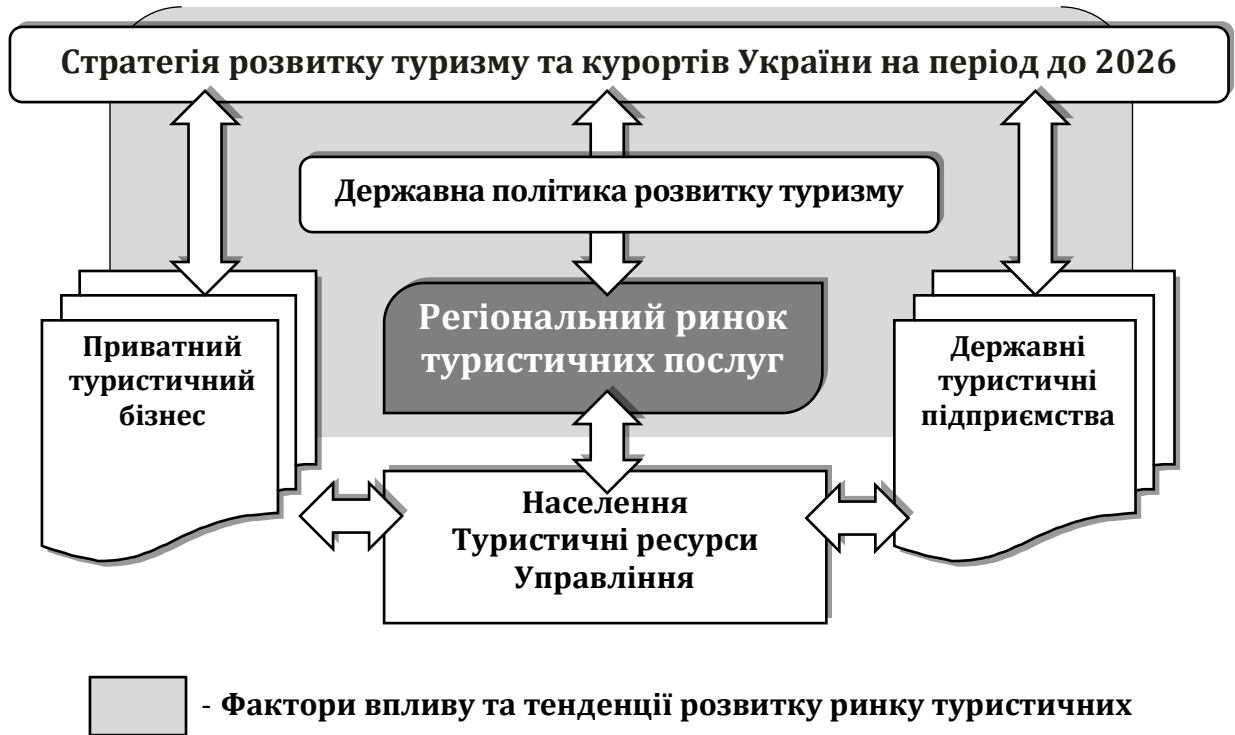

Рис. 3. Організаційно-економічний механізм формування та функціонування регіонального ринку туристичних послуг
Джерело: авторська розробка

Досвід туристичної діяльності вказує на те, що ефективне функціонування регіонального ринку туристичних послуг можливе лише за умови тісної взаємодії комерційних структур різного типу, форм організації та власності, органів державного територіального управління, що визначає державну політику в галузі туризму, органів місцевого самоврядування та громади (рис. 3) [20; 24, 29].

У свою чергу дослідження типології національних туристичних ринків обумовлює наявність певних принципових положень, що їх характеризують, зокрема:

- ринок туристичних послуг є похідною від соціально-економічного розвитку країни;

- інтенсивність діяльності на ринку туристичних послуг залежить від ступеня розвиненості ринкових структур;
- інтегрованість національного туристичного ринку в світовий туристичний простір залежить від ступеня розвитку туризму певної країни;
- тенденції розвитку та функціонування певних моделей туристичного ринку є виразом історичного процесу формування туризму та сучасної туристичної політики;
- рівень споживання туристичних послуг залежить від рівня соціально-економічного розвитку та добробуту населення;
- прискорення темпів розвитку індустрії туризму свідчить про ефективність національної туристичної політики на міжнародного туризму, а зростання споживання туристичних послуг місцевим населенням – про загальні соціально-економічні зрушення і зміни умов та стилю життя тощо [30, 31, 24].

В процесі дослідження особливостей і закономірностей формування та розвитку ринку туристичних послуг слід усвідомлювати, що: 1) будь-які закономірності є формою прояву фундаментальних законів, що відтворюють необхідні, суттєві взаємозв'язки, які визначають розвиток і функціонування реальних об'єктів та явищ; 2) визначення закономірностей є результатом теоретичного узагальнення всієї множини емпіричних даних з особливостей функціонування об'єкту дослідження.

В туристичній сфері дієвість природничих законів проявляються через дію окремих чинників розвитку чи обмеження природокористування, тобто у дещо трансформаційній формі (наявність природних ресурсів, їх якість, обсяги, рівень антропогенного впливу, можливість використання при даному рівні розвитку продуктивних сил і т. д.). З огляду на це, залучення природно-

рекреаційних ресурсів в туристичний процес, як природно-ресурсної компоненти комплексного туристського продукту обумовлює нагальність врахування дії природничих законів.

Туризм, як феномен суспільного устрою, що з'явився на певному етапі поступу людської цивілізації, залежить від соціально-економічного розвитку країн та рівня життя населення. Тоді як, особливості та закономірності туристичної діяльності є частковими проявами дії фундаментальних суспільних та економічних законів. Так, зокрема:

- закон суспільного поділу праці обумовлює виокремлення туристської діяльності як галузі, що характеризується складною внутрішньою структурою взаємозалежних процесів та зв'язків між суб'єктами, формуванням міжгалузевого господарського комплексу індустрії туризму, як базису функціонування ринку виробника;

- закон зростання суспільних потреб спричинив появу туризму як суспільного явища, через формування обсягу та структури споживчого туристського попиту;

- закон економії часу є основою ефективної організації виробництва туристичних продуктів/послуг, результатом дії якого є підвищення продуктивності праці, економія грошових коштів, часу та зусиль на отримання послуги тощо.

Теоретико-методологічною основою дослідження сучасного ринку туристичних послуг є системно-процесуальний підхід, який передбачає виявлення властивостей, структури, стійких взаємодій і взаємовідношень між компонентами й елементами ринку туристських послуг, які створюючи синергетичний ефект, стимулюють його просторово-часовий розвиток [30, с. 173]. При цьому, на думку Оболенцевої Л.В., вихідними положеннями цієї концепції є:

- поняття про туристський процес як безперервний розвиток споживання туристських послуг, забезпечений відповідним розвитком міжгалузевого господарського комплексу індустрії туризму;
- розуміння туристського процесу як явища, властивості якого проявляються у функціонуванні ринку туристичних послуг;
- специфіка формування і функціонування туристського ринку тощо.

Масштабність та глобальність туризму як суспільного явища, через прискорений розвиток та територіальне поширення, його комплексність та синергію, зумовлені функціональною єдністю складових наявного туристично-рекреаційного та культурно-історичного потенціалу (особливо на початковій стадії) одночасно з неповторністю та унікальністю кожного окремого регіону за відповідних умов розвитку туризму, дозволяє визначити його сутність як *туристський процес* з властивою йому хронологічною динамікою та тенденцій розвитку.

Туристський процес, за своєю соціально-економічною сутністю, є уречевленим проявом задоволення потреби в змістовному проведенні вільного часу в період подорожування, через здійснення певного виду діяльності з надання послуг та виробництва продуктів спеціального призначення, де:

- *рушієм* є об'єктивні потреби людини (фізіологічні, екзистенційні, психологічні, духовні тощо), як біологічного організму у відновленні власних продуктивних сил (відпочинку);
- *базисом* – рух: 1) в часі (зміна динаміки туристських потоків в ретроспективі, зміна соціально-економічного та історико-культурного значення туризму як сфери діяльності тощо); 2) в просторі (переміщення туристів до місця відпочинку, міграція робочої сили,

переказ грошових платежів, надання інформації рекламного, службового та іншого характеру тощо);

- *результатом* – розвиток туризму, як складової національної економіки та господарського комплексу країни в цілому.

Зазначені властивості туристського процесу дозволяють розглядати його як динамічний процес змін в часі та просторі, через врівноваження туристичного попиту та пропозиції на товари та послуги, внаслідок відповідного функціонування міжгалузевого туристичного комплексу [30, с. 174].

Критичний аналіз сутності та змісту туристського процесу та туризму взагалі, дозволив виокремити та обґрунтувати, властиві ознаки, зокрема:

- єдність, взаємозалежність механізмів формування попиту і пропозиції, які обумовлюють інтегрованість туристичних суб'єктів;

- циклічність, обумовлена устроєм планетарної системи (річний та добовий цикли) та суспільним устроєм (сезонні цикли, обумовлені процесами життєдіяльності людей – відпустки, свята, вихідні дні);

- граничність, екологічного та антропогенного навантаження на територію та соціокультурного, психологічного навантаження на місцеве населення через інтенсифікацію об'єктивних ресурсних можливостей для розвитку індустрії туризму;

- поліморфізм ресурсного потенціалу як основа туристського поділу праці та похідна об'єктивної географічно-просторової диференційованості, що потребує обліку та оцінки наявних ресурсів з метою збереження, відновлення та інтенсифікації створення нових туристично-рекреаційних об'єктів, підвищення інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності територій (країн, регіонів);

- зональність, обумовлена природно-рекреаційною компонентною туристського продукту;
- регіональність, як прояв природних, культурно-історичних, етнорелігійних, соціальних, інфраструктурних та інших чинників розвитку туризму. Регіональність, що проявляється в неповторності, унікальності місцевих умов формування попиту і пропозиції, визначає стадії формування туристичного процесу, напрямки та обсяги туристичних потоків і обумовлює розвиток територіальних туристичних ринків різного рівня, типу і виду тощо.

Враховуючи особливості туристичного ринку та сформульовані методологічні положення, автором виділені основні напрямки його дослідження, які наведені на рис. 4.

В процесі дослідження процесів формування і розвитку ринку туристичних послуг та його суб'єктів важливо розрізняти поточні дослідження його стану з огляду на тенденції найближчої перспективи, від досліджень стратегічних довгострокових тенденцій економічного розвитку. Адже, в залежності від того, що є об'єктом дослідження, набувають значення розбіжності в методиці дослідження, системі показників та їхньому значенні при оцінці, аналізі й подальшому прогнозуванні.

До того ж, у зв'язку з появою нових факторів впливу, тенденцій і закономірностей розвитку туристичної сфери, відбувається старіння методик дослідження туристичного ринку, що спричиняє потребу постійного удосконалення, актуалізації основних напрямків та адаптації теоретико-методологічного інструментарію досліджень ринку туристичних послуг тощо.

Основою механізму формування та розвитку туристичного ринку є теоретико-методологічний та організаційно-економічний базис, взаємозв'язок основних елементів яких представлено на рис. 4.

Рис. 4. Модель дослідження ринку туристичних послуг

Джерело: удосконалено автором за даними [30, с.180].

Теоретико-методологічний базис охоплює консеквентні стадії та моделі розвитку ринку туристичних послуг, його закони та функції. Тоді як, організаційно-економічна складова передбачає врахування взаємодії суб'єктів ринку, тенденцій його розвитку, специфічних властивостей та факторів впливу (на мікро- та макрорівні). Поєднання в єдиний комплекс зазначених ринкових компонент та їх синергічна взаємодія постає основою для розробки концепції, стратегії та інноваційних механізмів розвитку ринку туристичних послуг.

З огляду, на витоки щодо формування ринку туристичних послуг, Кожухівська Р.Б. зауважує, що відправною точкою є «...задоволення туристичних потреб, що лежать в основі попиту на туристичні послуги» [32, с. 44]. При цьому, своєчасне та точне діагностування

туристських інтересів та мотивів є гарантією задоволення туристичного платоспроможного попиту, що здійснюється через комплексну пропозицію туристичного продукту та послуг на ринку.

Доведено, що основою формування туристичного попиту, а отже, організаційно-економічного забезпечення розвитку ринку туристичних послуг поряд з історико-культурними, морально-психологічними та іншими специфічними мотивами та стимулами виступають соціально-економічні закономірності та соціальні ринкові ефекти, з яких найбільш притаманними для туристичного ринку є:

- *Закон Енгеля* – характеризує взаємозв'язок між рівнем доходів і структурою витрат. Так, «...зі збільшенням доходів економічних агентів у загальному обсязі витрат частка продовольчих товарів буде зменшуватися при зростанні витрат на задоволення культурних та інших нематеріальних потреб, таких як подорожі, відпочинок, туризм, заощадження».

- *Ефект Веблена* (ефект престижного або демонстративного споживання) – виникає при споживанні благ, недоступних для більшості звичайних споживачів у зв'язку з їх високою ціною.

- *Ефект приєднання* – відображає збільшення споживчого попиту на туристичні продукт/послугу або певну туристичну дестинацію, через поширення тенденції до копіювання купівлі того ж самого товару, який купують інші споживачі або ж надання переваги популярному туристичному напрямку. Таким чином, популярність туристичних дестинацій збільшується у міру того, як їх відвідує дедалі більше туристів тощо.

- *Ефект снобу* (протилежність ефекту приєднання) – характеризує потребу купівлі особливого туристичного продукту, який не купують інші. Така поведінка вказує на індивідуальність, креативність чи відособленість конкретного споживача. При цьому,

ймовірність того, що туристичний продукт/послуга буде придбаний споживачем тим менша, чим більшою є його популярність на ринку.

Поступ туристичного ринку у структурі національної економіки є можливим за умови обов'язкового врахування впливу (прямого чи опосередкованого) існуючих як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, зокрема [33]:

- *організаційно-економічні фактори* включають туристичну інфраструктуру, нормативно-правову базу, обсяг попиту та його динаміку, обсяги економічних ресурсів, ємність ринку, інвестиційний клімат, податково-кредитну політику тощо;

- *соціально-економічні фактори* визначають рівень доходу, життя та освіти населення, чисельність та структуру населення, наявність кваліфікованих кадрів тощо;

- *природно-кліматичні фактори* характеризують потужність, різноманітність природно-географічного потенціалу, сприятливість та привабливість природно-кліматичних умов, стан навколишнього середовища тощо;

- *культурно-історичні фактори* обумовлюють наявність релігійних, культурних, історичних пам'яток, культурних цінностей, які формують прагнення до нових вражень та подорожей тощо.

На противагу консолідуючим чинникам ринкового зростання процеси перешкоджання та гальмування розвитку ринку туристичних послуг здійснюються через специфічні ризики та загрози, своєчасна діагностика та прогнозоване врахування яких обумовлює стабільність зростання. Загрози та ризики функціонування та розвитку ринку знаходять своє відображення як на мікрорівні – рівні туристичних підприємств та інших суб'єктів ринку, так і на макро- й мегарівні – рівні національного та світового ринку туристичних послуг відповідно. Здійснений науковий пошук та критичний аналіз чинних

методологічних підходів до диференціації негативних проявів та тенденцій розвитку ринку туристичних послуг дозволив визначити та обґрунтувати 8 типів специфічних ризиків та загроз, а саме: економічні, інноваційні, кадрові, політико-правові, диспропорційні, інформаційні, екологічні, захисні тощо.

З огляду на нерівномірність розвитку ринку туристичних послуг особливої нагальності набувають просторово-поляризаційні загрози та ризики, які проявляються у нерівномірності розміщення об'єктів туристичної інфраструктури, нерегулярності освоєння природно-рекреаційного потенціалу, диспропорційному економічному, соціальному та інноваційно-інвестиційному розвитку.

Функціональний та структурний розвиток ринку туристичних послуг обумовлює виокремлення взаємопов'язаних та взаємозалежних періодів (етапів) свого розвитку, зокрема: початковий, накопичувальний, період консолідації та модернізації. Зазначену періодизацію розвитку туристичного ринку слід досліджувати на основі обґрунтування типових властивостей, які найбільш точно характеризують його специфіку. Таку декомпозицію специфічних ознак та характеристик обумовлених періодів, у своїх дослідженнях Горіна Г.О. [33] пропонує здійснювати за системою критеріїв, що в найбільшій мірі дозволяють розкрити зміст та сутність процесів, які відбуваються, зокрема: освоєння природно-рекреаційного потенціалу, розбудова туристичної інфраструктури, виробництво туристичних послуг/продуктів, задоволення туристичного попиту, пропозиція туристичного продукту/послуги, конкурентне ринкове середовище, активність туристичних потоків.

Управління розвитком ринку туристичних послуг на кожному етапі відбувається на засадах кумулятивної взаємодії загальнодержавних та ринкових важелів на детермінанти розвитку,

що є об'єктивною потребою, з огляду на наявність тенденцій та векторів, реалізація та контроль яких знаходиться поза компетенцією самих ринкових суб'єктів.

Тривалість кожного окремого періоду індивідуальна та переважно залежить від типу ринку, наявності та якості факторів, які визначають засади формування та розвитку ринкового комплексу, характеру взаємодії суб'єктів ринку туристичних послуг щодо виробництва та реалізації туристичного продукту/послуги, постійного моніторингу та прогнозованого врахування потенційних загроз та ризиків туристичного ринку тощо.

Дослідження формуючих та еволюційних процесів ринку туристичних послуг через наявність специфічних для нього властивостей та ознак обумовлює розгляд особливостей та тенденцій його розвитку, механізмів інтеграції низки основних та суміжних для туризму галузей у створення комплексного туристичного продукту, потреби розбудови комплексної міжгалузевої інфраструктури з великою кількістю об'єктів туристичного ринку тощо.

Ринок туристичних послуг за своєю економічною природою істотно відрізняється від інших галузевих ринків. З огляду на це, сутність ринку туристичних послуг доцільно розкривати, надавши характеристику його основним специфічним властивостям та ознакам.

1. Туристичний ринок є результатом наявності потреб та інтересів туристів-споживачів на змістовне проведення дозвілля в подорожі і задоволення їхнього платоспроможного попиту через реалізацію специфічних послуг та товарів.

2. Ринок туристських послуг як похідна суспільної еволюції, є індикатором рівня соціально-економічного розвитку країни (регіону), її інтегрованості у міжнародну економічну систему.

3. Туристський попит і відповідна пропозиція туристичного продукту обумовлює наявність певного комплексу природно-ландшафтних ресурсів, матеріальних і нематеріальних благ, послуг та товарів як загального, так і спеціального призначення. При цьому туристичний експорт характеризується пристосуванням стаціонарною постійною пропозиції до нерухомого потенційного й мобільного реального попиту. Мобільність попиту (як на традиційні, так і на нові види, форми і райони туризму) зростає пропорційно рухомості населення і потребує відповідної мобільності від пропозиції. Територіальна роз'єднаність між споживачем і виробником туристичних послуг та товарів обумовлює потребу встановлення оперативних зв'язків з віддаленими партнерами, необхідність закордонних та регіональних представництв (прямого або через посередників) виробника послуг.

4. Ринок туристичних послуг характеризується глобальністю свого потенційного поширення, оскільки потенційно туристичний продукт можна «створити» з будь-яких ресурсів, а потенційними споживачами туристичних послуг, водночас, є все населення світу.

5. Основним предметом товарно-грошового обміну (купівлі-продажу) є послуги. Базисом специфічних туристичних послуг, які виробляються і споживаються майже одночасно, до того ж не підлягають зберіганню, накопиченню, транспортуванню, виступають прямі взаємовідносини між їх первинними виробниками та кінцевими споживачами.

6. Територіальна роз'єднаність споживача та виробника – призводить до розриву в часі між придбанням продукту і його споживанням, що зі свого боку підвищує відповідальність за якість туристичних послуг підприємств, які безпосередньо його надають.

7. Попит на туристичний продукт/послуги характеризується нестабільністю, мінливістю в часі і в просторі, мобільністю тощо.

8. Сезонний характер ринку туристичних послуг і нерівномірність туристського потоку, як результат, насамперед: – *сезонності природно-кліматичних умов*, а отже, залежних від цього видів туризму та рекреацій, що впливає на коливання та нерівномірність туристського попиту та потоку; – *суспільно-інституційних процесів* (причин) – наприклад, релігійні та національні свята, звичаї ділового спілкування, традиції, піки ділової активності, пов'язані передусім з періодами відпусток, зменшенням ділової активності у інших секторах економіки; – *обмеженості з боку пропозиції* - наявність або відсутність кваліфікованого персоналу, засобів розміщення, транспортної інфраструктури тощо.

9. Коливання попиту на ринку туристичних послуг продукують сезонність туристичної діяльності, що проявляються як в часі, так і в просторі, обумовлюють стан туристичного процесу (його ритміку, напрямки реалізації, величину та рівномірність потоків та інші параметри) та визначають привабливість для потенційного споживача окремих видів, форм туризму та регіонів відповідно до існуючих тенденцій формування туристичної кон'юнктури.

10. Основними індикаторами, що визначають стан та рівень розвитку туристичного ринку є: *рівень розвитку* (спроможність виробника комплексного турпродукту задовольнити існуючий попит), *ємність* (інтенсивність та обсяги операцій з купівлі-продажу туристського продукту та послуг), *кон'юнктура ринку* (вартість певного продукту/послуги у певний проміжок часу), *цінова політика* (характеризується якістю та різноманітністю пропозиції, розвитком туристичної сфери тощо).

11. Характер формування та спрямованість розвитку туристичного ринку обумовлюють його специфічні властивості, основні з яких:

- *диференційованість.* Динаміка туристського процесу обумовлює диверсифікацію ринку, а ускладнення його компонентної структури прискорює інтеграційні процеси. При цьому зростає тіснота зв'язків як між видовими, так і між регіональними елементами туристського ринку. Саме властивості туристського процесу (особливо поліморфізм, зональність, регіональність) обумовлюють диференціацію туристських ринків. Територіальна диференціація національних ринків ґрунтується на нерівномірності соціально-економічного розвитку країн;

- *диверсифікованість* туристичного ринку – проявляється наявністю потужної сегментованості ринку та цінових ніш на ньому, великої кількості різноманітних туристичних послуг та різних за комплексністю туристичних продуктів, спроможних задовільнити спеціалізовані та специфічні туристичні мотиви, які створюють попит на об'єкти ринкових відносин;

- *мультикультурність* та *інтернаціональність* туризму «...перетворило його на глобальне за масовістю, формами і технологіями організації відпочинку явище». Ринок туристичних послуг, виробляючи диверсифікований туристичний продукт, «...експлуатує регіональні природні відмінності і національну та культурну самобутність етнічних груп і місцевих громад, що в багатьох випадках стає головним мотивом подорожі» [34, с. 59];

- *структурованість.* Територіальна структура відтворює властивості туристського процесу і спрямована на зростання доступності туристичного продукту, що є одним із основних оптимізаційних критеріїв;

- *компліментарність* – характеризує наявність взаємодоповнюваності туристських товарів та послуг, так як придбання одних послуг призводить до необхідності придбання цілого комплексу інших послуг і товарів;

- *субституція* – характеризує можливість вільної взаємозаміни окремих компонентів (туристичних послуг), які формують комплексний туристичний продукт;

- *поляризація* туристичного простору – підкреслює значну залежність діяльності суб'єктів ринку туристичних послуг від рівня рівномірності розміщення об'єктів туристичної інфраструктури, освоєння природно-рекреаційного потенціалу, рівня диспропорцій туристичних потоків та кліматичних особливостей територій;

- *невіддільність, одночасність виробництва і споживання туристичної послуги* - пов'язана з такими її властивостями як нездатність до збереження, статичність та безпосереднє виробництво її у більшості випадків на місці надання;

- *висока стійкість цін* на туристичні послуги (порівняно із динамікою цін на товари) та водночас *несталість якості* тощо.

12. Базова таксономічна одиниця дослідження ринку туристичних послуг – національний туристичний ринок як керована, інституціональна структура.

13. Збалансованість процесів розвитку ринку туристичних послуг зумовлена інтенсивністю й характером кругообігу капіталу та інформації, зокрема зворотних комунікацій на основі новітніх технологій.

14. Мета функціонування туристичного ринку – якісне задоволення потреб туристів, що відображається в обсягах та структурі споживання, яке може бути комплексним або різнорідним, динамічним,

мінливим за величиною, якістю та структурою, до того ж територіально диференційованим.

15. Соціальний туристичний продукт як передумова сталого розвитку соціально-орієнтованої держави на засадах реалізації моделі регіональної «розумної («смайт»-) спеціалізації».

Об'єктно-суб'єктивна взаємодія суб'єктів туристичного ринку з урахуванням його специфічних властивостей та ознак формують сучасні тенденції ринкової трансформації, які характеризують наявні основні процеси його функціонування.

В сучасних умовах глобалізації та регіоналізації світової економіки ринок туристичних послуг також зазнає певних змін. Узагальнення наукових поглядів, в контексті процесно-функціонального підходу, щодо дослідження ретроспективи формування та розвитку ринку туристичних послуг дозволило визначити *основні сучасні тенденції* його поступу:

Просторова поляризація характеризує нерівномірність та диспропорцію розвитку ринку туристичних послуг, що спричинена відмінностями розподілу природних ресурсів, погодно-кліматичними особливостями територій, культурно-історичною обумовленістю, нерівномірністю розміщення транспортної, комунікаційної, курортно-розважальної інфраструктури, асиметрією розподілу рекреаційних ресурсів регіону тощо. Просторова поляризація, обумовлюючи чинники та стан функціонування суб'єктів туристичного ринку конкретного географічно-територіального та соціально-економічного простору, формує базис їх стратегічного розвитку та визначає пріоритети туристичної діяльності.

Глобалізація туризму як процес, є наслідком посилення взаємозв'язку та взаємозалежності усіх напрямків та сфер розвитку міжнародного туризму через його уніфікацію, гомогенізацію, інтеграцію

та транснаціоналізацію, що виражається в поступовому формуванні єдиного світового ринку туристичних послуг. Поряд із традиційною горизонтальною інтеграцією, що відбувається шляхом злиття, поглинання, відкриття нових філій, франчайзингу, все більшого поширення набуває вертикальна, коли фактично відбувається проникнення до туристичного бізнесу транспортних, банківських, страхових, рекламних, торгівельних, промислових компаній тощо. Глобалізація міжнародного туризму «робить його унікальним економічним інструментом, здатним формувати виробничі системи інтернаціонального характеру і зберігати локальну значущість» [34, с. 59].

Інтеграція та інтернаціоналізація туристичних ринків обумовлює зближення та взаємопроникнення національних ринків туристичних послуг, долучення їх до єдиного відтворювального процесу, об'єктивно обумовленого удосконаленням міжнародного суспільного поділу праці, інтернаціоналізацією капіталу, формуванням та реалізацією злагодженої туристської політики, створенням оптимальних взаємовигідних умов для туристичного обміну, запровадження загальних стандартів і технологій обслуговування туристів, впровадження сателітних рахунків індустрії туризму, спрощення туристичних формальностей та зниження візових бар'єрів тощо.

Просторова дифузія розглядається як прояв розширення території, яка відзначається інноваційними, технічними, технологічними процесами створення диференційованого комплексного туристичного продукту високої якості, або інноваційними технологіями моніторингу туристичних потреб та мотивів, а також обслуговування туристів та подорожуючих, або іншими нововведеннями туристичного ринку.

Диверсифікація. Потужні туристичні підприємства поряд із наданням туристичних послуг все більше до кола свої інтересів

включають суміжні виробництва та послуги. Наприклад, британська корпорація «Holiday Inn» поряд із готелями та авіакомпанією об'єднує ряд підприємств з виготовлення меблів, кухонного обладнання та посуду, підприємства харчової промисловості, мережу магазинів.

Транснаціоналізаційні процеси ринку туристичних послуг найбільш виразно простежуються в сегменті розміщення туристів, коли транснаціональні корпорації набувають форми міжнародних готельних компаній, готельних операторів та готельних мереж. За даними MKG Hospitality, яка щорічно складає рейтинг 325 найбільших міжнародних готельних компаній та 50 міжнародних готельних мереж на підставі офіційних звітів компаній у 2015 р. у десятку найбільших компаній за номерним фондом увійшли Marriott International, Hilton Worldwide, IHG (Inter Continental Hotels Group), Wyndham Hotel Group, Shanghai Jin Jiang International Hotel Group Co., Accor Hotels, Choice Hotels International, Starwood Hotels & Resorts Worldwide, Best Western Hotels & Resorts, China Lodging Group [33, 35].

Подальша монополізація ринку. Так, наприклад, три найбільших туроператори Німеччини (TUI, NUR, ITS) контролюють 70% туристичного ринку країни. Майже половину туристичних ринків Франції та Великої Британії контролюють відповідно три та чотири провідних тур оператори [36, с.54-56]. В Осацькій декларації Тисячоліття висловлюється побоювання, що «концентрація ринку і панування окремих регіонів звужить можливості вибору та послабить конкуренцію. Вільна і справедлива конкуренція, за якої відсутні непотрібні обмеження на входження на ринок, дає споживачам найкращу гарантію відповідності ціни якості» [37, с.235].

Сталий розвиток туризму відзначає зростаюче усвідомлення негативних наслідків, пов'язаних із здійсненням туристичної діяльності, поряд з широкомасштабним впровадженням у суспільну сферу

принципів сталого розвитку, обумовлює переоцінку міжнародним співтовариством стратегічних аспектів розвитку туризму в контексті його економічної, соціальної та екологічної сталої взаємодії. З огляду на це, проблема сталого розвитку туризму набуває все більшого значення для стратегічного розвитку регіональної соціально-економічної системи, зокрема в розрізі мінімізації антропогенного навантаження на природне середовище тощо [38].

Проблемами сталого розвитку туризму та рекреацій у тісному співробітництві опікуються міжнародні організації універсального та спеціалізованого характеру, а саме:

1. UNWTO [39] займається проблемами стійкого розвитку туризму за декількома напрямками: розробка концепції стійкого розвитку туризму; збір, аналіз і розповсюдження інформації, щодо наслідків впливу туризму на екологічні, соціальні та економічні аспекти розвитку міст та дестинацій; надання консультаційних послуг державам-членам з питань розвитку туризму заснованого на біологічному різноманітті; дослідження питань взаємовпливу туризму та зміни клімату; розробка проектів застосування енергозберігаючих технологій в готелях тощо.

2. WTTC [40] наголошує на необхідності прийняття цілісного і комплексного підходу до сталого розвитку туризму заснованого на засадах інтеграції потреб людей, планети і прибутків. Розбудова сталого розвитку туризму повинна відбуватися з урахуванням чотирьох основних «драйверів трансформацій» – глобальних макро-тенденції, від яких у майбутньому буде залежати стійкий розвиток туризму: соціально-економічний розвиток та добробут, екологічні ліміти, глобальна взаємодія, збільшення населення світу.

3. Організація об'єднаних націй (UN), Міжнародна організація праці (ILO), Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Євростат, Міжнародний валютний фонд (IMF), Світова організація

торгівлі (WTO) співпрацюють з UNWTO у питаннях спрямованих на комплексне зміцнення методологічного і оперативного потенціалу країн в галузі статистики туризму, включаючи забезпечення більшої узгодженості статистики туризму з іншими видами офіційної статистики і подальший розвиток допоміжних рахунків туризму. Результатами співпраці є видання TSA: RMF 2008 та IRTS 2008).

4. IH&RA у співробітництві з UNWTO, Програмою ООН з питань навколишнього середовища (UNEP), Французьким агентством з управління навколишнім середовищем та енергетикою (ADEME), Європейською Радою з поновлюваних джерел енергії (EREC) впроваджують проект з використання енергозберігаючих технологій в малих та середніх підприємствах сфери туризму та сектора розміщення (Hotel Energy Solutions (HES). Проект спрямований на подолання існуючого розриву між наявними технологіями енергоефективності та відновлюваними джерелами енергії та їх фактичного використання в малих і середніх підприємствах.

Високий динамізм розвитку. За даними Всесвітньої туристичної організації ООН величина туристичних потоків у світі на період 2017 року збільшилася на 7% і сягнула максимального за останні роки показника – у 1,32 млрд. осіб. При цьому найбільше зростання (+8%) показали європейські країни й Африка. Так, загалом Європу 2017-го року відвідало близько 671 млн. осіб, тоді як Африка прийняла рекордні для цього регіону 62 млн. туристів. У свою чергу в 2017 році загальний внесок туризму у світову економіку становив близько 10,4% ВВП. Відповідно до прогнозу Всесвітньої туристської організації ООН у 2018 році позитивна тенденція збережеться, а турпотік зросте ще на 4-5% тощо [37].

Інформатизація світового ринку туристичних послуг. Ефективність управління та підвищення конкурентоспроможності

підприємств туристичної сфери безпосередньо залежить від активного впровадження і використання різноманітних сучасних засобів автоматизації (спеціалізованих програмних продуктів, туристичних Інтернет-порталів, CRM-систем тощо), зокрема у напрямку підвищення оперативності розміщення та пошуку інформації, активізації просування та збуту туристичних послуг, підвищення рентабельності роботи з клієнтами, рівня якості їх обслуговування.

Ефективність застосування інформаційних технологій у туризмі на глобальному рівні оцінюють, визначаючи кількість користувачів Інтернету в світі; світові обсяги інтернет-продажів туристичних послуг; кількість бронювань глобальними розподільними системами. За даними Всесвітньої туристичної організації, у світі лідером серед кількості користувачів Інтернету є США (200 млн. ос.), Китай (111 млн. ос.), Японія (85,29 млн. осіб). У Західній Європі користувачів Інтернету близько 205,5 млн. ос. Незважаючи на те, що в Україні, за даними дослідження II-ТОІ, кількість користувачів збільшилась на 46,2 % за останні роки (з 1,3 до 1,9 млн. ос.), їх частка становить лише 0,2 % від загальної кількості користувачів Інтернету в світі. Останнім часом найшвидшими темпами зростають обсяги інтернет-продажів туристичних послуг у США – на 19-20 % щорічно, у країнах Західної Європи – на 37-49 %, лідерами серед останніх є Франція і Великобританія. В Україні частка інтернет-продажів у загальному обсязі туристичних послуг становила 7 %, тоді як у США – 54 %, а у країнах Західної Європи – 51 % [36].

Кластеризація являє собою форму оптимізації відносин з підприємствами інфраструктури туризму – створення кластерного об'єднання з продуцентами туристичних послуг, виробниками комплексного туристичного продукту та дистриб'юторами з метою підсилення конкурентних переваг, синергетичного ефекту у рамках

загального механізму створення та просування комплексного туристичного продукту (рис. 5.).

Рис. 5. Кластер туристичних підприємств.

Джерело: авторська розробка

Звуження спеціалізації, індивідуалізація надання туристичних послуг, підвищення вимог до їх якості. Зростаюча конкуренція на світовому туристичному ринку обумовлює популяризацію вузько спеціалізованого набору послуг та створення ексклюзивного туристичного продукту (індивідуальних турів).

Посилення конкуренції на різних економічних рівнях. В умовах глобалізації світового господарства туристичні системи функціонують і формуються на мега-, макро-, мезо- та макрорівнях під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх умов і факторів, які здійснюють тиск на стійкість їх розвитку. Водночас, ці системи являють собою сукупність взаємопов'язаних елементів. У процесі

взаємодії цих елементів формуються внутрішні умови і чинники сталого розвитку та конкурентні переваги туристських систем на різних рівнях. Діагностика конкурентоспроможності в туризмі на ієрархічних рівнях дозволяє «...визначити місце досліджуваної туристської підсистеми на міжнародному, національному або локальному туристському ринку, тим самим побічно оцінюючи ефективність її функціонування» [36].

Обґрунтований організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку ринку туристичних послуг, який, на відміну від існуючих, обумовлює взаємопов'язані та взаємозалежні компоненти: 1) теоретико-методологічну, репрезентовану консеквентними стадіями формування ринку, моделями розвитку ринку, його законами, функціями тощо; 2) організаційно-економічну, що характеризується взаємодією суб'єктів ринку, об'єктом якої є туристична послуга/продукт, з урахуванням тенденцій розвитку та специфічних властивостей та ознак ринку, а також ринковоутворюючих факторів, дозволяє використовувати його у якості інституціонального базису розробки концепції, реалізації стратегії та механізмів розвитку туристичного ринку в умовах існуючої просторової поляризації та глобалізаційних процесів.

Здійснене дослідження теоретико-методологічних аспектів розвитку ринку туристичних послуг, обґрунтування ринковоутворюючих чинників та факторів впливу, специфічних ознак, властивостей та тенденцій розвитку ринку свідчить про нагальність поглибленого дослідження функціонування ринку туристичних послуг його інноваційних систем в умовах сталого регіонального розвитку, обґрунтування сутності, моделей та детермінант її формування, розробки специфічного методичного апарату дослідження архітектури та трансформації процесів на туристичному ринку. Зазначене дозволить сформулювати імперативи розвитку ринку туристичних послуг

як складової регіональної туристичної сфери України та визначити стратегічні пріоритети її розвитку в умовах сталого розвитку регіонів.

Комплексно-системне узагальнення теоретичних засад та запровадження алгоритму розбудови понятійно-категоріального апарату обумовило можливість виокремлення чинних теоретико-методологічних підходів щодо трактування сутності категорії «ринок туристичних послуг», в контексті аналітичного дослідження їх змістовності, в рамках: *системного підходу* – як систему економічних зв'язків, базисом якої є кругообіг капіталу «гроші – товар/послуга – гроші*», як складну систему соціально-економічних відносин, як систему дії закону попиту і пропозиції та як систему функціональних компонент тощо; *комунікаційного підходу* - як сукупність економічних відносин та зв'язків, які виникають між суб'єктами ринку з приводу виробництва, розподілу, реалізації та споживання комплексного туристичного продукту та послуг. Встановлено, що менш розповсюдженими щодо трактування сутності категорії «ринок туристичних послуг» є наукові погляди, що визначають збутовий, інституціональний та часово-простірний підходи тощо.

В результаті дослідження теоретико-методологічного та організаційно-економічного забезпечення розвитку ринку туристичних послуг: визначено система критеріїв, що характеризують структуру туристичного попиту (географічні, соціально-демографічні, психолого-поведінкові); виокремлено розширений перелік специфічних особливостей та ознак пропозиції на ринку туристичних послуг (20 позицій); узагальнено основні чинники, що визначають рівень попиту і пропозиції рекреаційно-туристичних послуг у країні (соціально-економічні, демографічні, соціально-психологічні, ресурсно-екологічні, політичні чинники); визначено функції, через які розкривається економічний зміст ринку туристичних послуг (регулятивна,

стимулююча, оптимізаційна, інформаційна, санаційна, доповнено перелік розподільчою, алокаційною та інтеграційною функцією); запропоновано модель-схему дослідження ринку туристичних послуг; здійснено диференціацію негативних проявів та тенденцій розвитку ринку туристичних послуг та визначено 8 типів специфічних ризиків та загроз, що проявляються у нерівномірності розміщення об'єктів туристичної інфраструктури, нерегулярності освоєння природно-рекреаційного потенціалу, диспропорційному економічному, соціальному та інноваційно-інвестиційному розвитку (економічні, інноваційні, кадрові, політико-правові, диспропорційні, інформаційні, екологічні, захисні); встановлено основні сучасні тенденції його поступу (просторова поляризація, глобалізація туризму, інтеграція та інтернаціоналізація туристичних ринків, просторова дифузія, диверсифікація, транснаціоналізаційні процеси, подальша монополізація ринку, сталий розвиток туризму, високий динамізм, кооперація малих і середніх роздрібних туристичних підприємств, інформатизація світового ринку туристичних послуг, посилення державної підтримки туризму, посилення конкуренції на різних економічних рівнях) тощо.

Список використаних джерел:

1. Дудар Т. Г., Дудар В. Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2009. 246 с.
2. Кирилюк Є. М. Аграрний ринок як економічна категорія: сутнісні ознаки й особливості. *Агросвіт*. 2011. № 12. С. 2–10.
3. Сагайдак М. П. Ринок послуг в Україні: становлення, сучасний стан і перспективи розвитку. *Стратегія економічного розвитку України*. 2015. № 36. С. 173–183.

4. Сікірницька І. А., Кучерук С. С. Перспективи розвитку сфери послуг в Україні. *Інноваційна економіка*. 2013. №5(43). С. 164–165.
5. Моїсєєва Н. І. Дослідження особливостей формування та динаміки розвитку регіонального ринку туристичних послуг. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 24. С. 145–149.
6. Мальська М. П. Просторово-функціональна сегментація ринку послуг. *Економіка. Управління. Інновації*. 2016. № 1 (16). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2016_1_14
7. Данилюк Т. І. Сфера послуг як об'єкт інвестиційної діяльності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2014. № 17. С. 10–12.
8. Мудрак Р. П., Моїсєєва Н. І. Регіональний ринок туристичних послуг: сутність, теоретичні основи сегментації, диференціації, управління. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 4. С. 26–35.
9. Пугачевська К. Й. Сфера послуг в Україні: особливості розвитку та стратегічні перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. №.18. С. 52–55.
10. Кочерга А. И. Сфера обслуговування населення: регіональні проблеми. Київ: Наук. думка, 1980. 424 с.
11. Жуковські В. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх маркетологів сфери послуг оптової та роздрібної торгівлі: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Хмельницький національний ун-т. Хмельницький, 2015. 210 с.
12. Сидорова А. В. Економіко-математичні методи управління сферою послуг. Донецьк: ДонНУ, 2002. 240 с.
13. Пантелеймоненко А. О. Перспективність використання європейського досвіду кооперативних організацій сфери послуг в українській практиці. URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/pantelejmonenko.htm>

14. Ковальчук С. В., Миколишина В. В. Поняття туристичного ринку та особливості його функціонування. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2011. №6, Т.4. С.60–65.

15. Ринки туристичних послуг: стан і тенденції розвитку: монографія / за заг. ред. професора В. Г. Герасименко. Одеса: Астропринт, 2013. 334 с.

16. Бенько Є. В. Сутність ринку туристичних послуг. *Бізнес в законі*. 2010. №3. С. 206–209.

17. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.

18. Левицка Е. В. Організація підприємництва в туризмі. Донецьк: ДІТБ, 2000. 306 с.

19. Ткаченко Т. І. Індикатори розвитку туризму: методичні та практичні аспекти. Культура і освіта фахівців туристичної сфери: сучасні тенденції та прогнози. Київ: КУТЕП, 2005. С.491-496.

20. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Альтерпрес, 2005. 436 с.

21. Гонтаржевська Л. І. Ринок туристичних послуг в Україні: Навчальний посібник. Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. 180 с.

22. Ковальчук С. В. Поняття туристичного ринку та особливості його функціонування. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2011. №6. Т.4. С. 60–65.

23. Ткаченко Т. І. Туристичний продукт як об'єкт виробничого підприємництва. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 67. С. 130–135.

24. Добровольська А.Б. Формування ринку міжнародного туризму в Україні і організаційні пріоритети його розвитку: дис. ... канд. екон. наук: 08.05.03 / Національна академія державного управління при президентіві України. Київ, 1997. 170 с.

25. Мальська М. П., Худо В. В., Цибух В. І. Основи туристичного бізнесу: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 272 с.
26. Богдан Н. М. Дослідження ризиків у туризмі. *Бізнес Інформ*. 2016. № 10. С. 206–211.
27. Жук І. З. Управління маркетинговою діяльністю суб'єктів туристичного бізнесу в Україні: дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.03 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2015. 214 с.
28. Василюха Н. В., Мельник І. М. Особливості та сучасні аспекти функціонування ринку туристичних послуг. *Збірник наукових праць «Торгівля, комерція, підприємництво»*. 2011. Вип. 13. С. 122–125.
29. Кальченко О. М. Економічна безпека підприємств туристичної сфери. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2013. №1. С. 136–143.
30. Мальська М. П., Рутинський М. Й., Білоус С. В., Мандюк Н. Л. Економіка туризму: теорія та практика: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 650 с.
31. Лука Ф. О. Міжнародна конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2004. № 5. С. 131–138.
32. Кожухівська Р. Б. Туризм в Україні: стан, фактори та перспектива розвитку. *Всеукраїнський науково-виробничий журнал Інноваційна економіка. Серія: Стратегія інноваційного розвитку економіки*. 2012. Вип. 3(29). С. 43–50.
33. Горіна Г. О. Ринок туристичних послуг: управління розвитком в умовах просторової поляризації: монографія. Кривий Ріг: Видавець ФОП Чернявський Д.О., 2016. 305 с. ISBN 978-617-7250-86-8
34. Зайцева В. М., Корнієнко О. М. Міжнародний туризм та глобалізація в сучасному світі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 2(8). С. 55–65.

35. Słaby T. Metody ilościowe w turystyce. Warszawa: Wyższa szkoła hotelarstwa, gastronomii i turystyki, 2008. 147 s.

36. Моїсєєва Н. І. Інноваційний розвиток туристичної сфери регіону: теорія, методологія, практика: Монографія. Миколаїв. ФОП Швець В.М. 2018. 330 с.

37. Світовий туризм встановив семирічний рекорд. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2382859-svitovij-turizm-vstanoviv-semiricnij-rekord.html>

38. Горіна Г. О. Діагностика міжнародних документів, що забезпечують концептуальну основу сталого розвитку туризму. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. №10. URL: <http://global-national.in.ua/issue-10-2016>

39. The World Tourism Organization. URL: <http://www2.unwto.org>

40. The World Travel and Tourism Council. URL: <http://www.wttc.org>

1.10. Electronic commerce and information security under martial law

Електронна комерція та інформаційна безпека в умовах воєнного стану

В сучасних умовах інформаційного суспільства глобальна мережа Internet стала одним з потужних ринків. В якості товару тепер виступають інформаційні ресурси, а економічний ринок перейшов у віртуальне середовище, зумовивши появу електронної комерції. Метою таких сучасних економічних відносин є отримання максимального прибутку від користувачів Internet-спільноти.

Електронна комерція суттєво впливає на банківську справу, рекламну індустрію, ринки IT-технологій і багато інших галузей.

Філософія маркетингу вимагає, щоб підприємницька діяльність та бізнес концентрувалися навколо споживача. Це означає, що повинні

вироблятися і поставлятися на ринок товари, які будуть, безумовно куплені та на які обов'язково буде попит. Тільки визнання ринком цієї продукції є показником ефективності діяльності будь-якої компанії.

Маркетинг застосовується незалежно від міри розвитку ринкових стосунків, оскільки він виступає реальною системою, яка пов'язує внутрішню і зовнішню діяльність фірми, а також координує взаємодію усіх суб'єктів, що входять в систему виробництва і збуту товарів і послуг.

З активним впровадженням ІТ-технологій саме розвиток інтернет-маркетингу нерозривно поєднався з розвитком глобальної мережі Internet. Це обумовлено тим, що поява Internet дала користувачам мережі можливості придбання, обміну і продажу інформації, поширення рекламних повідомлень і тому подібне. Появу Internet-маркетингу можна віднести на початок 90-х років. Саме тоді все більше інформації про послуги і продукцію різних компаній стало розміщувати на веб-сайтах цих компаній. І тоді інтернет-маркетинг використовувався саме для просування товарів.

А вже через декілька років стають дуже актуальними такі питання, як продаж і купівля програмного забезпечення, моделей ведення бізнесу, інформаційного простору. В результаті Internet-маркетинг перетворився і став чимось більшим, ніж просто інструмент просування товарів і послуг. А завдяки діяльності компаній Yahoo, Google, Microsoft йому вдалося знайти сегментацію і досягти нового рівня розвитку.

Сучасний Internet-маркетинг характеризується зниженням витрат і підвищенням рівня рентабельності інвестицій. Еволюція розвитку Internet-маркетингу свідчить про те, що останній є застосуванням стратегій маркетингу прямого відгуку до мережі Internet. І виявилось, що в Internet ці методи дійсно ефективні, адже можна не лише підтримувати постійний контакт з клієнтами, але і оперативно відстежувати статистичні дані. Крім того, Internet-

маркетинг – це можливість охопити максимальну аудиторію інтернет-спільноти.

З початком воєнних дій на території України змінилися і економічні відносини в державі. Так основним потоками товарного обігу стали військова та гуманітарна допомога від країн Заходу, а волонтерська діяльність багатьох громадян направлена на допомогу ЗСУ та постраждалим внаслідок війни громадянам. Таким чином електронна комерція потребує більш ретельного підходу з точки зору застосування новітніх ІТ-технологій та інформаційної безпеки.

Internet-маркетинг – це здійснення маркетингових заходів і стратегій за допомогою Internet-мережі. Такий маркетинг використовує світову глобальну мережу як потужний інформаційний і комерційний канал для будь-якого виду бізнесу, що зв'язує виробників із споживачами, продавців з покупцями, користувача мережі, що пропонує послугу з клієнтом що її шукає. Сучасні ІТ-технології перенесли ділову активність з зі звичайного ринку до ринку віртуального простору. Internet-маркетинг як комплекс заходів, спрямованих на планування, здійснення і аналіз діяльності компанії в умовах ринкової конкуренції, має наступні цілі і завдання:

- створення інтернет-проєкту, що відповідає цілям бізнесу і перевагам конкретної групи споживачів;
- позиціонування і просування товару (торговельної марки, бренду) в Інтернет-мережі;
- залучення і утримання клієнтів Інтернет-мережі, надання споживачам оперативної повної інформації про товари;
- проведення маркетингових досліджень в Інтернет-мережі (дослідження груп споживачів, попиту, ефективності від реклами та ін.;

- створення і підтримка позитивного іміджу компанії, бренду торговельної марки товару тощо.

Internet-маркетинг, маючи багатомільйонну споживчу аудиторію мережі і потенційну можливість спілкування з кожним конкретним користувачем особисто, має унікальні переваги:

- точне охоплення цільової аудиторії і оперативне реагування на її зміни і переваги;

- швидка адаптація до ринкових умов: можливість оперативного доповнення і оновлення торговельних пропозицій, регулювання цін і характеристик продукції, гнучкої зміни маркетингових планів і рекламних проектів відповідно до економічної ситуації, що безперервно міняється;

- побудова взаємин з користувачами і формування лояльності до продукту: можливість вести діалог з покупцями в режимі реального часу, пересилати їм рекламні матеріали, новини розсилки спеціальні пропозиції, корисні поради;

- можливість автоматизації процесу обслуговування потенційних клієнтів, без зайвих витрат надаючи їм необхідний сервіс цілодобово і в будь-якій географічній точці;

- розширення діяльності компанії з локального ринку на національний і міжнародний ринок;

- оптимальний спосіб пошуку потенційних партнерів і інвесторів на національному і зарубіжному ринках;

- найбільш гнучкий метод реклами товарів та послуг, що дозволяє ефективно керувати процесом рекламних комунікацій та суттєво скорочувати накладні витрати на просування товарів та послуг;

- найбільш ефективний спосіб проведення маркетингових досліджень (статистика дозволяє відстежувати, звідки приходять і куди

йдуть відвідувачі інтернет-ресурсу, на які сторінки переходять, якими товарами найбільш цікавляться).

По охопленню аудиторії, швидкості обробки результатів, повноті інформації, що надається, подібна статистика перевершує будь-яку іншу в традиційних бізнес-моделях. Постійне збільшення кількості користувачів Internet-мережі надає подальші перспективи інтернет-маркетингу у порівнянні з іншими видами медіа-маркетингу.

Internet-маркетинг – це систематична і комплексна праця зі збору і аналізу інформації, плануванню і складанню маркетингових стратегій, де ключову роль відіграє системний підхід до рішення задачі, чітка постановка мети і точне розуміння ролі вибраних інструментів Internet-маркетингу в досягненні поставлених цілей і завдань. Internet-маркетинг для успішного втілення стратегії і досягнення мети, поставленої перед конкретним проектом, використовує різні інструменти та комунікації. Для правильного вибору інструментів Internet-маркетингу потрібний маркетинговий аналіз проекту, чітка постановка мети і системний підхід до втілення виробленої стратегії.

До інструментів Internet-маркетингу відносять: веб-сайти, пошукову оптимізацію (SEO), контекстну і медійну реклами, вірусний маркетинг, розсилки.

Web-сайт – це основний інструмент інтернет-маркетингу. Створення веб-сайту, його правильне позиціонування в мережі Internet і розумне використання надають власникові величезні можливості і перспективи:

- зміцнення іміджу і позицій компанії на ринку;
- здійснення оперативних дій маркетингу і збуту продукції;
- сприяння успішної конкуренції на ринку;
- створення сприятливої бази для подальшої діяльності і розвитку компанії.

Більшість інструментів Internet-маркетингу мають проміжною або кінцевою метою саме залучення користувачів на Web-сайт компанії.

Пошуковий маркетинг (просування Web-сайту). Більшість користувачів Internet починають пошук продукту, що цікавить їх, із запиту в пошуковій системі. Використовуючи такі інструменти Internet-маркетингу, як пошукова оптимізація і пошукова реклама, Web-сайт дістає можливість розміщення на високих рейтингових позиціях в результатах пошуку пошукової системи.

Пошукова оптимізація (SEO). Метою пошукової оптимізації є залучення цільових користувачів з пошукових систем на Web-сайт, організація контенту сайту так, щоб він повністю індексувався і коректно відображувався при кожному пошуковому запиті.

Пошукова реклама. Текстові блоки, які розміщуються в пошукових системах і відображуються у відповідь на певні запити користувачів, є ефективним засобом залучення користувачів на Web-сайт по високочастотних запитах.

Internet-реклама. Internet-реклама відрізняється високою точністю охоплення цільової аудиторії, можливістю гнучко управляти бюджетом і оперативно відстежувати ефективність рекламної кампанії. Існує в двох основних видах: банерна і контекстна реклама, кожна з яких має свої переваги і специфіку використання.

Банерна реклама. Використовується для забезпечення швидкого охоплення цільової аудиторії, зміцнення іміджу і визнання рекламованого продукту.

Контекстна реклама. Інтелектуальний різновид інтернет-реклами, використовуваний для залучення найбільш зацікавленої в продукті аудиторії, показується на інтернет-ресурсах в прив'язці до їх змісту.

Е-mail маркетинг. Е-mail маркетинг є індивідуальними розсилками по електронній пошті. Дає можливість при відносно низьких витратах поширювати інформацію серед широкого круга конкретних потенційних клієнтів і відстежувати їх реакцію. (Не плутати із спамом – розсилкою небажаної кореспонденції).

Маркетинг соціальних зв'язків. Напрямок Internet-маркетингу, методика якого полягає у використанні стосунків між людьми для просування продуктів, що динамічно розвивається. Нижче перераховані основні напрями цього виду маркетингу:

- соціальні мережі та популярні месенджери, форуми, чати.
- дискусійні групи, розміщені на серверах онлайн-сервісів, є місцем формування співтовариств по інтересах. Вони можуть функціонувати як бібліотека, кімната для спілкування в режимі реального часу і навіть як класифікований по темах каталог рекламних оголошень. Активно використовуються як один з елементів Internet-маркетингу.

Блоги. Багато компаній використовують корпоративні блоги для публікації корпоративних новин, прес-релізів, корисної інформації для клієнтів, а також для організації внутрішньо-корпоративного спілкування.

Сайти оглядів, рейтингів. Сайти, що публікують рейтинги та огляди незалежних експертів та споживачів. Відвідувачі таких сайтів – співробітники представництв компаній, дистриб'юторів, роздрібних продавців та звичайні користувачі, які заходять на сайт у пошуках актуальної інформації.

Онлайн-конференції і вебінари. Є версії форумів, обмежені відправленням і отриманням повідомлень на певну тему. У Internet проводяться тисячі конференцій з найрізноманітніших тем.

Електронні дошки оголошень. Спеціалізовані мережеві служби, діяльність яких присвячена певній темі або групі.

Мобільний маркетинг. Мобільні пристрої з доступом в Internet (планшети та смартфони) надають Internet-маркетингу додаткові можливості по залученню широкої аудиторії. Багато веб-сайтів розробляються саме з урахуванням можливостей мобільних пристроїв.

Формування громадської думки. Інструмент Internet-маркетингу, спрямований на формування позитивного іміджу компанії шляхом поширення текстової інформації на сторонніх ресурсах: поширення прес-релізів, робота в мережевою пресою і новинними ресурсами, замовлені статті, активність на тематичних форумах, прихована реклама в блогах, програми підвищення лояльності. У кожного інструменту інтернет-маркетингу є свої особливості і специфіка, які необхідно враховувати при виборі ефективного інструменту для кожного конкретного проєкту.

Пошукова оптимізація (SEO – Search Engines Optimization). Це оптимізація сайту під пошукові системи. Результат пошукової оптимізації – просування сайту в ТОП-10 пошукової видачі по певних ключових фразах. Перевагами пошукової оптимізації є висока відвідуваність, невеликі бюджети, мінімізація негативного рекламного ефекту, висока конверсія (велика вірогідність, що відвідувач стане клієнтом). Недоліків у цього методу не так вже багато, але вони виправдовують ефект: досить довгі терміни досягнення результату, необхідність внесення змін в структуру і вміст сайту, залежність від алгоритмів пошукових систем та від стабільності хостингу.

Контекстна реклама. Контекстно-залежні рекламні текстові оголошення або банери, що відображуються під рядком пошуку або в правій колонці від видачі пошукової системи по запитах користувачів. Переваги контексту – звернення безпосередньо

до цільової аудиторії, миттєва видимість в пошуковій видачі, немає обов'язкової умови оптимізації сайту під пошукові системи, є можливості управління рекламної компанії і бюджету (бюджет визначає сам клієнт). Проте є і недоліки: низька «кликабельність» рекламних оголошень (залежить від тематики сайту), є присутність ефекту реклами і нав'язливості, немає фіксованої вартості показу оголошень, діє аукціонна система, бюджет набагато вищий, ніж в пошуковій оптимізації.

Медійна реклама. Рекламні повідомлення у вигляді статичних або анімаційних картинок (gif – або flash-банерів), розташованих на сторінках різних сайтів, великих порталів або сайтів ЗМІ для іміджевого просування товарів, послуг компанії або розкручування бренду. Переваги медійної реклами в тому, що така реклама здатна впливати на емоції, підсвідомі мотиви людини. Медійні банери добре запам'ятовуються, навіть якщо користувач не кликнув на банер, а також дозволяє охоплювати масово велику аудиторію в залежності від відвідуваності порталу, де розміщений банер. Головна перевага медійної реклами – це єдиний ефективний інструмент, що дозволяє формувати попит на послуги або продукти, нові, оригінальні, інноваційні. Недоліками ж цього виду реклами є величезні бюджети і низька конвертація відвідувачів в клієнтів.

Вірусний маркетинг. Це комплекс дій в рекламній кампанії, коли люди, на яких орієнтована реклама, стають одночасно і передавачами цієї реклами - серед друзів, знайомих, або розміщуючи інформацію у своєму блозі або на форумах. Причому суспільство сприймає це як розвагу, а не як рекламу. Переваги – швидкість створення і легкість розміщення, адже, приміром, ролик можна розмістити на сайті відео хостингу абсолютно безкоштовно. А також такий вид реклами викликає велику міру довіри потенційних споживачів до рекламованого

таким способом товару або послуги. Недоліки такого виду реклами – тимчасовий ефект, а також неможливість контролю над формуванням думки про рекламований товар або послугу. Невірно сформована думка користувачів може зробити ефект абсолютно протилежний очікуваному.

Розсилки – листи, що пересилаються за допомогою електронної пошти, мають також рекламний характер. Переваги – можливість відбору цільової аудиторії за характером діяльності, за географічним положенням та іншими параметрами. Недолік – нав'язливість, а також велика вірогідність попадання під спам-фільтри поштових систем. Не можна сказати, який з інструментів Internet-маркетингу найбільш ефективний. Кожна компанія в просуванні своїх сайтів використовує комплексний підхід до вибору засобів маркетингу в Internet. Усе залежить від цілей просування і бюджету рекламної кампанії.

Впровадження Internet-маркетингу привело до зміни структури і стратегії багатьох підприємств. Перехід від простих Web-публікацій до інтерактивного маркетингу спричинив зміну організаційної структури, що, у свою чергу, потребує суттєвих матеріальних і часових витрат.

Зміна організаційної структури відбувається таким чином. На першому етапі компанія виходить на онлайн-режимі з Web-сайтами першого рівня, які легко вбудовуються в її колишню організаційну структуру. Сайти типу брошури можна швидко ввести в роботу за рахунок переведення існуючої рекламної продукції в цифровий вид. При впровадженні подібних сайтів організація бізнесу не зазнає змін. Основними завданнями сайтів першого рівня була своєчасність видачі інформації і впізнана форма подачі матеріалу. Єдині шаблони і загальні стильові рішення забезпечують загальну визнання і спадкоємність Web-сайту.

Сайти другого рівня використовуються для доступу до баз даних, відстеження інформації і розміщення онлайн-замовлень. Їх впровадження зажадало тіснішої співпраці відділу маркетингу і IT-підрозділу і деяких змін в структурі організації. З'явилася концепція мікро-маркетингу, який має на увазі спрямованість на задоволення потреб певних груп споживачів. Для того, щоб перейти до технологій, що забезпечують випуск індивідуальних товарів, адаптацію онлайн-сервісу під потреби кожного споживача окремо, потрібно було змінити структуру підприємства. Стався перехід від стандартного продукту до продукту, розрахованого на смак і вимоги конкретного споживача. З'явився сервіс підгонки масового товару під побажання клієнта, що стало можливим завдяки отриманню відповідної інформації від замовника і гнучкості виробництва. У новій схемі Internet-маркетинг переміщається ближче до конкретних споживачів, за рахунок чого міра задоволення їх значно зростає. Допомога при виборі продукції і виготовлення продукції на замовлення сприяють персоналізації роботи і призводять до появи додаткових зв'язків із споживачем.

Споживач отримав від персоналізації такі вигоди, як спрощення вибору товарів завдяки можливості неформального спілкування, інтерактивному менеджменту, демонстрації функцій товару. Як приклад відлагодженої системи дистрибуції, підтримуваною онлайн-комерцією, можна привести систему прямих продажів з можливістю виготовлення продукції на замовлення. Internet-маркетинг компанії організовано таким чином, що через Web-сайт можна, наприклад, отримати унікальне замовлення на постачання комп'ютера необхідній конфігурації, оснастити його спеціальним програмним забезпеченням і відправити замовникові через лічені години. Процес збирання під замовлення потребує перебудови всього виробничого процесу, а перенесення комерційних відносин в онлайн-торгівлю – відмови від ряду реальних

магазинів на користь віртуальних. Для деяких видів бізнесу електронна комерція настільки вигідна, що компанії почали усі свої операції переводити в онлайн-режим. Замість того щоб підтримувати неприбуткові офлайн-магазини, виявилось простіше перевести їх в онлайн-режимі. Попит на персоналізацію в режимі реального часу вплинув на усю структуру організації. Нова структура зажадала наявності надійного зворотного зв'язку із споживачами для усіх оперативних підрозділів компанії, з тим щоб відповіді на запити видавалися в режимі реального часу цілодобово. На цьому етапі компанії почали використовувати сайти третього рівня. Окрім зміни Web-технології компанії стали застосовувати нову логістику – з швидшим часом відгуку.

Internet-середовище дозволяє забезпечувати увесь спектр взаємодії продавця і покупця: пошук товару або покупця, комунікація між продавцем і покупцем, проведення електронних платежів та логістика.

Уся більша кількість товарів сьогодні стає вигідніша купувати в інтернет-магазинах, які пропонують певні переваги, як продавцям, так і покупцям.

Для покупця це:

- заощадження часу при пошуку товару на основі цілодобового доступу до інформації;
- ширший вибір (наприклад, магазин Amazon пропонує кілька мільйонів книг);
- багато софт-товарів не можна придбати ніде, крім як в Internet-магазині, при цьому софт-товари дають можливість отримувати їх миттєво за онлайн-оплатою.
- можливість отримати товар з будь-якої країни;
- вибір необхідної комплектації (збирання під замовлення).

Користувач може зібрати потрібну конфігурацію (з представлених комплектуючих) і дізнатися її ціну;

- можливість розмістити замовлення на товари, які ще тільки готуються до випуску;

- можливість порівняти ціни декількох виробників.

Для продавця це:

- можливість гнучкіше планувати ресурси (замовлення від покупців поступають заздалегідь) і краще відстежувати бізнес-цикл;

- зниження витрат на оренду приміщень, рекламу, розміщення замовлень;

- можливість розширити територію торгівлі за рахунок користувачів Internet;

- власне представництво в Internet;

- зниження кількості посередників.

Електронна комерція включає не лише операції купівлі і продажу, вона забезпечує повний замкнутий цикл, який включає елементи створення попиту на товари, поширення, послуги на подальше обслуговування і автоматизацію взаємодії між партнерами.

Internet – це дуже ефективний засіб просування товарів, засіб побудови системи логістики, моніторингу стану виконання замовлень. При цьому твердження про те, що Web-сайт може замінити магазин, в якому можна подивитися, потримати, приміряти товар, не витримує критики. Проте очевидно, що вже сьогодні є широке коло стандартних товарів, які не вимагають тестування і які легше придбати по мережі. Поступово діапазон товарів Internet-магазинах, розширюється, і серед цих товарів все більше комп'ютерів, побутової техніки і навіть меблів. Поза сумнівом, набір цих товарів постійно збільшуватиметься.

Якщо говорити про фінанси, то тут картина декілька інша. З точки зору споживачів фінансових послуг, саме Internet зіграв революційну роль. Почалося це з використання Інтернету як засобу зв'язку, швидкого прийому великої кількості замовлень. Виявилось, що багато бізнес-процесів можуть бути по-іншому сформульовані і надані клієнтам. Виникли системи електронної торгівлі фактично з можливістю прямого доступу до участі в торгах та аукціонах.

Паралельно розвивався Інтернет-банкінг. Суть цих систем полягала в тому, що клієнт, не покидаючи будинку або офісу, може розраховуватись за товар онлайн-платежем. Internet стали виникати різні платіжні системи. Почалося це із звичайних карткових моделей. З часом з'явилися системи електронних грошей, які у свою чергу сприяли придбанню товарів через Internet-магазини.

Розвиток Web-технологій відкриває перед бізнесом все нові можливості. Стали розвиватися технології електронної комерції як між бізнес-структурами (B2B-комерції), так і між бізнес-структурами і масовим споживачем (B2C).

Зараз, під час воєнного стану, виникає чимало загроз при роботі з інформацією на сучасному комп'ютерному обладнанні, однак значна кількість проблем пов'язана саме з вини користувача внаслідок його слабкої підготовленості, не повного розуміння того, що важлива інформація може бути втрачена, спотворена або викрадена. Нехтуючи простими правилами, користувачі часто ставлять під загрозу не лише персональну, а й службову інформацію. Якщо донедавна була можливість чітко розмежувати такі поняття, як «службовий комп'ютер» й «особистий персональний комп'ютер», то з розвитком новітніх технологій і включенням до систем обміну інформацією портативних комп'ютерів та гаджетів це зробити майже не можливо. Дедалі частіше особисті персональні пристрої використовуються і для збереження,

і для оброблення інформації службового характеру. Ситуацію погіршує поширення концепції BYOD (Bring Your Own Device – «Принеси свій пристрій») [1]. Із поширенням цієї концепції навіть спеціалісти з кібербезпеки не мають можливості оперативно відстежувати підключення та використання нових сучасних гаджетів.

Поширення ноутбуків, нетбуків, планшетів та смартфонів дало змогу користувачам працювати з інформацією не лише безпосередньо на робочому місці, а і під час поїздок, службових відряджень та в прифронтовій зоні. Однак необхідно зазначити, що це дає не тільки можливості, а і спричиняє небезпеки, однією з яких є втрата ноутбука (нетбука, планшета або смартфона) або його крадіжка, що призводить до втрати важливої службової і конфіденційної інформації.

Розглянемо заходи, які допоможуть у разі необхідності працювати з інформацією під час таких поїздок, та допоможуть зменшити небезпеки щодо втрати інформації [1]. Окрім простих порад до використання спеціального чохла-сумки та постійного нагляду за переносним комп'ютером, потрібно знати про існування такого пристрою, як Кенсінгтонський замок (Kensington lock). Це невеликий отвір у корпусі деяких ноутбуків та інших пристроїв, призначений для з'єднання зі спеціальним замком (на зразок велосипедного замку) зі сталевим тросом, що охоплює будь-який нерухомий, великогабаритний або важкий предмет. Застосування такої конструкції дає змогу знизити ризик крадіжки пристрою. Є також варіанти захисту пристрою подібним способом, навіть, якщо його не обладнано спеціальним отвором. Деякі виробники пропонують механізми блокування, які не вимагають спеціального отвору для замка. Для цього використовується популярний порт, наприклад VGA або порт для принтера, із спеціальними гвинтами або ж отворами для кріплення замків на місці. Деякі зі замків є повністю

електронними та випромінюють сигнал, якщо вони будуть вилучені з гнізда. Є ще один із варіантів – замок Elesom. Він у закритому стані утримує кришку ноутбука зачиненою і відкрити її без спеціального ключа проблематично. Спроба зламати такий замок радше призведе до поломки комп'ютера. Зрозуміло, що ці механізми не можуть захистити від крадіжки повністю, їх можна зняти, зламати, виламати з корпусу комп'ютера, але зменшити ризик крадіжки вони здатні. Якщо комп'ютер було все ж вкрадено або загублено, то є два варіанти повернути комп'ютер та, відповідно, інформацію, що зберігається на ньому. Перший варіант розрахований на випадкову втрату. Це використання спеціальної наліпки із закликом повернути за винагороду й унікальним номером. Позначений ноутбук значно простіше повернути його господареві, ніж ноутбук, який не має жодних розпізнавальних ознак. Особа, яка знайшла ноутбук, може зайти на сайт, вказаний на наліпці, ввести там номер знахідки й через адміністратора сайту домовитися про умови повернення.

Другий варіант – це використання спеціального програмного забезпечення [2]. Принцип роботи цих програм – це використання вбудованих GPS-пристроїв і програмного забезпечення, що дає змогу не тільки визначити місцезнаходження ноутбука у разі крадіжки, але і захистити цінні дані. Найчастіше така програма дає змогу блокувати комп'ютер, здійснювати інформування за допомогою SMS-повідомлення й електронної пошти, робити фото та розміщувати інформацію на сайті програми. Також більшість програм обладнано функцією знищення відповідної інформації у разі необхідності. Деякі програми можуть імітувати певні технічні проблеми, наприклад, проблеми з екраном, що може заставити злочинця звернутися до ремонтної майстерні, де буде встановлено те, що ноутбук є краденим. Нині таких програм є доволі багато. Програми такого класу

є багато платформними та можуть застосовуватися на переносних комп'ютерах, що працюють під управлінням як операційних систем сімейства Windows, так і під управлінням Linux, Android та iOS.

Основним завданням безпеки роботи з інформацією є не тільки збереження пристрою, а саме захист цієї інформації [1]. Наведені методи не дають стовідсоткової гарантії від втрати пристрою, а лише ускладнюють зловмиснику можливість його викрасти. Тому важливою є необхідність застосування засобів саме для захисту безпосередньо інформації. Є програмні продукти, що дають змогу замінити звичну схему авторизації в операційній системі Microsoft Windows за іменем і паролем на безпечнішу – аутентифікацію із використанням смарт-карт і USB-ключів. Цей підхід дозволяє вирішити низку проблем [2]:

1. Рішення проблеми «слабких» паролів – використання складних паролів або електронних цифрових сертифікатів, збережених у захищеній пам'яті ключа, для авторизації користувача на комп'ютері.

2. Самостійна генерація складних паролів, їх реєстрація у системі Windows та збереження згенерованих паролів у захищеній пам'яті електронних USB-ключів і смарт-карт.

3. Можливість налаштування з автентифікацією у Windows тільки з використанням ключа.

4. Блокування робочої станції у разі від'єднання ключа. Для його розблокування необхідно підключити ключ і ввести PIN-код.

Internet-мережа дає великі можливості для доступу до різних інформаційних ресурсів і онлайн спілкування. Але під час використання глобальної мережі необхідно виконувати певні правила щодо безпеки роботи з інформацією. Тому є сенс розглянути окремі такі три ситуації стосовно доступу до мережі Internet [2]:

- доступ з власного комп'ютера з використанням довіреної мережі;
- доступ з власного комп'ютера з використанням мережі вільного користування;
- доступ із комп'ютера загального користування (інтернет-кафе, клуби, бібліотеки тощо).

У разі використання власного комп'ютера і доступу до мережі Internet через домашню, корпоративну та будь-яку іншу довірену мережу, потрібно зосереджуватись на підтримці в актуальному стані системного і програмного забезпечення комп'ютера. Регулярне оновлення операційної системи – це один із найпростіших, але водночас дуже ефективних способів захисту персонального комп'ютера.

Новітні версії програмного забезпечення виправляють виявлені вразливості та забезпечують роботу системи на більш «безвідмовному» рівні. Крім того, необхідно приділяти увагу наявності й іншого програмного забезпечення, що дає змогу забезпечити роботу в мережі ефективнішою з погляду на забезпечення безпеки інформації. Тут потрібно виокремити такі важливі аспекти [1]:

1. Необхідність використання брандмауера.
2. Необхідність підтримання в актуальному стані антивірусного пакета, що встановлено на персональному комп'ютері.
3. Необхідність проведення оновлення програм, що використовуються на комп'ютері та стосуються роботи в мережі.

Використання цих рекомендацій є важливим аспектом, але не є правилом, яке забезпечить безпечну роботу з інформаційними ресурсами в мережі. Якщо не дотримуватися й інших окремих рекомендацій під час роботи у мережі Internet, то навіть комп'ютер із новітніми версіями програм не забезпечить належної безпеки [1].

Розглянемо основні моменти під час роботи в мережі Internet:

- під час реєстрації на інтернет-ресурсах та введенні своїх особистих даних необхідно зауважити, чи адреса в адресному рядку починається з протоколу https, а не з http. Ця додаткова буква «s» у протоколі https означає «secured», тобто безпечний протокол передачі даних;

- для реєстрації на сайтах і форумах доречно використовувати спеціально створену для цього випадку адресу електронної пошти, а не вказувати основний свій e-mail, насамперед у випадках, якщо ресурс, на якому проводиться реєстрація, виглядає підозрілим;

- якщо для ідентифікації користувача на важливих ресурсах є можливість встановити опцію входу через інформування SMS-повідомлень, необхідно включити це налаштування;

- під час реєстрації застосовувати пароль, що відповідає вимогам безпеки, рекомендується не використовувати один пароль для всіх ресурсів, з якими працює користувач;

- онлайн-відео зараз має велику популярність, однак, під час його завантаження потрібно бути обережним, оскільки до комп'ютеру може завантажитись вірусна програма. Треба використовувати під час перегляду сучасні відеоплеєри, що завантажено із довіреного джерела. Для запуску відео немає необхідності запускати виконуваний файл (exe-файл), а тому і завантажувати відеофайли з таким розширенням не варто. Нормальний відеофайл не вимагатиме для відтворення встановлення спеціального відеоплеєра;

- для перегляду інформації у мережі Internet немає необхідності встановлювати додаткове програмне забезпечення, і якщо певний сайт починає це вимагати, то до таких дій необхідно ставитись із особливою обережністю;

- під час встановлення програмного забезпечення необхідно брати до уваги текст ліцензійної угоди і додаткові опції.

Часто, насамперед безкоштовні програми, разом із основною програмою пропонують встановити певні додаткові програми, які не завжди є корисними та не відповідають вимогам безпеки.

Якщо ж виникла необхідність скористатися комп'ютером для доступу до мережі Internet і використати для цього не довірену мережу або мережу вільного користування, потрібно брати до уваги такі аспекти: хот-споти для доступу до мережі Internet у кафе, на вокзалах чи в інших громадських місцях, працюють із відключеним шифруванням – користувачеві ноутбука, планшета чи іншого гаджета не потрібно вводити логін і пароль або будь-яким іншим способом проходити автентифікацію. У підсумку, вся інформація, відправлена через це з'єднання (паролі, логіни, http-запити, за допомогою яких можна визначити конфігурацію пристрою, отримати доступ до інформації), стає відкритою – її бачить і власник хот-споту, і будь-яка стороння особа, що перебуває в радіусі дії точки доступу й яка встановила спеціальні утиліти, що сканують і фільтрують трафік).

Зрозуміло, що працювати з конфіденційною інформацією, використовуючи недовірені комп'ютерні мережі, не можна. Звичайно є ситуації, коли є потреба скористатися точкою доступу вільного користування, то у такому разі потрібно дотримуватися певних правил.

По-перше, перед підключенням до бездротової мережі потрібно переконатися у тому, що пристрій є захищеним. Йдеться про те, що в операційній системі встановлено останні оновлення, які закривають серйозні проблеми у системі безпеки, а використовувані драйвери не мають не декларованих можливостей (тобто завантажені з офіційних сайтів виробника або постачальника, а не з недовірених форумів чи файлообмінників).

По-друге, потрібно брати до уваги, що низка шкідливих додатків застосовує тактику злову шляхом підміни маршрутів мережевого трафіку в обхід наявної точки доступу. В результаті передана так інформація проходить через сторонній фільтр, який контролюється зловмисниками. Захиститися від цього можна за допомогою використання персональних брандмауерів, які існують і як окремі додатки, і входять до складу комплексного антивірусного програмного забезпечення (Internet Security-рішення – Eset Internet Security, Agnitum Outpost Security Suite, Comodo Internet Security, TrendMicro Internet Security) [2]. Ці програми визначають підозрілу активність і попереджають користувача про можливі наслідки. Далі власнику гаджета буде потрібно або дозволити таке з'єднання відповідно до певних правил (постійно або тимчасово), або заборонити.

Доречно зазначити, що під час вибору антивірусного програмного забезпечення потрібно зосереджуватись не лише на результатах роботи антивірусних програм, але й необхідно враховувати стан нормативної бази з цього питання. Так, відповідно до Указу Президента України від 16 вересня 2015 р. № 549/2015 про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02 вересня 2015 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» та доручення Національної поліції України від 26 січня 2016 р. № 958/01/46-2016, категорично заборонено використання на службових комп'ютерах і серверах програмного забезпечення від компанії «Лабораторія Касперського».

Також, за можливості, треба користуватися мережею VPN (Virtual Private Network). VPN дає змогу працювати в окремій захищеній приватній мережі, навіть при загальнодоступному підключенні до неї. У разі, якщо, наприклад, для пересилання інформації необхідно скористатися комп'ютером загального зверніть увагу на те,

що сліди роботи у вигляді історії відвідування, cookies-файлів залишають можливість відслідкувати дії користувача. Застосування елементарних заходів безпеки дають змогу не залишати таких слідів. Для цього користувачу, який працює на чужому комп'ютері, потрібно: відмітити пункт «Чужий комп'ютер» під час роботи з електронною поштою; не відмічати пункт «Запам'ятати пароль» у разі проходження автентифікації; видалити історію відвідування сторінок у браузері, що використовувався під час роботи в мережі Internet; видалити cookies-файли, що залишилися після роботи.

Необхідно зауважити, що чужий комп'ютер у жодному разі не можна використовувати для роботи з службовою та конфіденційною інформацією, доступу до робочих акаунтів електронної пошти. На такому комп'ютері може бути встановлено спеціальне програмне забезпечення, що здійснює збір усієї інформації під час роботи: введені паролі, набраний текст, історія відвідувань тощо.

Окремо зацентруємо на певні аспекти роботи із соціальними мережами та популярними месенджерами. Соціальні мережі є цікавим і корисним інструментом спілкування та соціалізації особи, але водночас сьогодні це основна загроза персональним даним користувачів. Користуючись соціальними мережами, особа іноді, навіть не помічаючи цього, видає конфіденційну інформацію приватного і службового характеру. Під час роботи із соціальними мережами треба бути обережним і дотримуватися певних рекомендацій. Наприклад, щонайменше деталізувати інформацію; ретельно продумувати, що публікувати у своєму профілі, на форумах, в миттєвих повідомленнях чи у будь-яких інших засобах спілкування, щоб не допустити крадіжку своїх особистих даних або іншу конфіденційну інформацію. Такі відомості, як особисті дані, адреси, номери телефонів, копії документів (паспорта, військового квитка,

дипломів, ідентифікаційні дані банківських карток) тощо передавати потенційно небезпечно, тому що можуть стати загальнодоступними. Потрібно використовувати у повідомленнях загальні формулювання, щоб зловмисники не змогли використати таку інформацію з метою завдання тієї чи іншої шкоди. Рекомендується також користувачам соціальних мереж перевіряти свої параметри конфіденційності. Загальновідомо, що іноді у соціальних мережах відомості про користувача можуть переглядати не лише «друзі». Проте у цих мережах є певні правила конфіденційності.

На відміну від Ліцензійної угоди з кінцевим користувачем, яке часто під час встановлення програм користувач персонального комп'ютера, зазвичай, пропускає, правила конфіденційності соціальної мережі краще все ж уважно прочитати. Зазвичай у них чітко вказується, що робитиме адміністрація (власники) сайту з особистою інформацією користувачів. Через соціальні мережі приходять багато посилань, які рекомендують відкрити друзі чи знайомі. Однак також треба знати, що Україна кілька вже років є лідером в антирейтингу країн із небезпечним інтернет-простором [1]. Також в Україні зафіксовано найвищу концентрацію фішингових сайтів – це шахрайські сторінки, підроблені під відомі сайти, на яких у користувачів запитують паролі, логіни і навіть банківські реквізити рахунків. Отримати посилання на такі сторінки у соціальній мережі або месенджері дуже просто. Це може бути і користувач, що розповсюджує це посилання з власною метою, або такі посилання можуть розсилатися через в зламані акаунти, рекламні оголошення тощо. У зв'язку з виплатами грошової допомоги громадянам України від численних міжнародних організацій це питання наразі стає найбільш актуальним. Відомо багато прикладів, коли користувачі замість отримання такої допомоги навпаки – втрачають гроші зі своїх власних рахунків.

Отже, дотримання користувачами наведених рекомендацій дасть змогу мінімізувати небезпеки щодо інформації у разі втрати або крадіжки комп'ютера чи з'ємного носія, або у разі тимчасового доступу до комп'ютера іншої особи, дотримання наведених рекомендацій щодо роботи користувачів у соціальних мережах та популярних месенджерах, дасть змогу забезпечити користувачам певний рівень безпеки інформації під час роботи в Internet-мережі.

Таким чином, розглянуто специфічні аспекти застосування електронної комерції та заходи інформаційної безпеки в умовах воєнного стану. Основну увагу користувачам мережі слід приділити підозрілим фішинговим сайтам та захисту службової та конфіденційної інформації.

Список використаних джерел:

1. Зачек О. І., Сенник В. В., Магерівська Т. В. Інформаційні технології: навч. посіб. / за ред. О. І. Зачека. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 432 с.
2. Сенник В. В., Рудий Т. В., Сенник С. В., Магерівська Т. В. Основи технологій захисту інформації в комп'ютерних системах: навч.-метод. посіб. Львів: ЛьвДУВС. 2019. 192 с.

PART 2
MODERN TECHNOLOGIES OF HUMAN DEVELOPMENT
IN INTEGRATED SOCIETY IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW

РОЗДІЛ 2
СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
В ІНТЕГРОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО
СТАНУ

2.1. Problems of protection of property rights of persons
in wartime conditions

Проблеми захисту майнових прав фізичних осіб в умовах
воєнного часу

Військова агресія російської федерації завдала та продовжує завдавати величезних збитків громадянам України. В Україні зафіксовано 143,8 тисячі зруйнованих внаслідок воєнних дій будинків, з них 126.7 тис. – приватних (індивідуальних) будинків; 16.8 тис. – багатоквартирних будинків; майже 0.3 тис. – гуртожитки. Щоденно кількість зруйнованих та пошкоджених житлових будівель збільшується.

Разом з тим, на дев'ятий рік збройної агресії проти України відсутній ефективний правовий механізм для захисту майнових прав постраждалого населення. Наведемо норми чинних нормативно-правових актів, які регулюють питання компенсації втрат (відшкодування матеріальної шкоди), спричинених збройною агресією проти України та короткий аналіз законопроектів з даного питання, що внесені до Верховної Ради України. Зазначене дає розуміння поточного стану законодавства у сфері встановлення правових механізмів захисту майнових прав та інтересів власників житлового фонду для напрацювання алгоритму прийняття зважених рішень.

Вперше питання про відшкодування шкоди, завданої воєнними діями, постало перед українцями ще в 2014 році – після анексії Криму

та початку бойових дій на Донбасі. У той період така шкода полягала не тільки в знищенні чи руйнуванні цивільного майна в результаті штурмів та обстрілів, а й у масштабному вилученні (конфіскації) цивільного майна окупаційною владою.

На жаль, українське законодавство до цього часу не передбачало ефективних правових механізмів захисту майнових інтересів постраждалих українських громадян.

В квітні 2014 року в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» було визначено, що відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію [1]. Аналогічна норма в подальшому була визначена в Законі України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», який втратив чинність в травні 2022 року.

В грудні 2019 року та у вересні 2020 року до Постанови Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року №947 «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» (далі – Постанова №947) було внесено зміни, які дозволили розпочати процес визначення розміру та прийняття рішень про надання грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією проти України [2]. Постановою №947 було запроваджено

адміністративний механізм компенсації. Відповідно до зазначеного підзаконного акту, одноразова грошова компенсація в розмірі, що не перевищує 300 000,00 грн. надається власникам житла, яке перебуває на контрольованій Україною території та було зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією РФ, після дати набрання чинності Указом Президента України від 14 квітня 2014 р. №405 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України», тобто після 14 квітня 2014 року. Грошова компенсація виплачується за рахунок бюджетних коштів.

24 лютого 2022 року правова система України зазнала карколомної трансформації. Адже хоча всі правові системи містять відповідні механізми пристосування до війни та інших екстремальних умов, однак, мабуть з часів початку II світової війни ніхто не бачив запуск цих механізмів в режимі реального часу. У цю дату правова система України зазнала фрагментації, визначивши три правопорядки, що почали діяти на її території: (1) правопорядок території активних бойових дій, (2) правопорядок окупованої території і (3) правопорядок правового режиму самозахисту.

За цих правопорядків застосовуються відмінні норми і правила, зокрема в частині встановлення шкоди і відповідальності за таку шкоду, заподіяну цивільним особам. Так, зокрема на території активних бойових дій не застосовується Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, але застосовуються конвенційні положення міжнародного гуманітарного права. На окупованій території формально зберігається дія українського правопорядку, але механізми його реалізації (українські суди, органи правопорядку, державні

установи) не діють, а відповідальність за будь-яку шкоду несе держава-окупант згідно міжнародного гуманітарного права. До того ж на цих територіях також не застосовуються зобов'язання України за Європейською Конвенцією, але застосовуються відповідні зобов'язання держави-окупанта (принаймні до 15 вересня 2022 року – дати припинення участі РФ у Конвенції). На решті території діє режим воєнного стану, але й також спеціальне тимчасове законодавство, запроваджене на період воєнного стану (і на деякий час після його завершення). Оскільки цей правовий режим не обмежений положеннями законодавства про воєнний стан, а Україна і формально і практично знаходиться в стані самозахисту відповідно до статті 51 Статуту ООН, більш адекватно назвати такий режим режимом самозахисту.

Повномасштабне вторгнення призвело до швидкого збільшення кількості зруйнованих та пошкоджених житлових будівель, розширення масштабу та географії їх місцезнаходження. Для врегулювання ситуації, що склалася, Урядом прийнято ряд нормативно-правових актів з цих питань. Зокрема:

1. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. №326 встановлено процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії РФ проти України, починаючи з 19 лютого 2014 року. Методика визначення шкоди і збитків за таким напрямком, як втрати житлового фонду та об'єктів благоустрою, має бути затверджена наказом Міністерства розвитку громад та територій України за погодженням з Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Постановою визначені основні показники, які оцінюються за даним напрямком, закріплені загальні засади та підходи до проведення оцінки збитків [3].

2. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 запроваджені механізм та процедура подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ. Після внесення ряду змін таке повідомлення може подаватись щодо низки об'єктів починаючи з 19 лютого 2014 р. Для забезпечення збору, накопичення, обліку, обробки, зберігання та захисту інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно передбачено створення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації. Наповнення здійснюється за явним принципом: без перевірки відповідних фактів, через Портал Дія, з використанням мобільного додатка Порталу Дія, через адміністратора центру надання адміністративних послуг або нотаріуса [4].

Таким чином Уряд значно просунувся у напрацюванні механізму фіксації пошкоджень та оцінки збитків як складової частини компенсаційного механізму відновлення майнових прав та інтересів постраждалих від збройної агресії проти України, зокрема у питаннях визначення шкоди та збитків; збору, обробки та зберігання інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно. Всі зазначені напрацювання мають знайти своє відображення у положеннях проєкту закону, який буде прийнятий з метою визначення правових та організаційних засад здійснення компенсації за пошкодження та знищення житлового фонду внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ.

Станом на жовтень 2022 р. до Верховної Ради України внесено чотири проєкти законів із зазначеного питання.

Проект Закону про державну реєстрацію збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України (реєстраційний номер 7193), яким передбачено створення механізму для державної реєстрації розміру збитків, завданих внаслідок збройної агресії РФ проти України, після проведення їх оцінки. Також пропонується створення Державного реєстру збитків, тобто державної інформаційно-комунікаційної системи збирання, зберігання, накопичення, обробки та захисту інформації, що міститься в ній, яка забезпечує реєстрацію звітів про оцінку або актів оцінки збитків, завданих внаслідок збройної агресії РФ проти України [5].

Проект Закону про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації (реєстраційний номер 7198), яким визначено правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ проти України з дня набрання чинності Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. №64 «Про введення воєнного стану в Україні», тобто з 24 лютого 2022 р. Також передбачається збір інформації для майбутніх позовів держави Україна до Російської Федерації та створення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації. Проект Закону 7198 був підтриманий Верховною Радою України за основу 1 квітня 2022 року, наразі він готується на друге читання [6].

Проект Закону про компенсацію за майно, втрачене, пошкоджене та знищене внаслідок збройної агресії Російської Федерації та справедливий розподіл репарацій (реєстраційний номер 7237),

яким пропонують визначити механізм надання первинної та повної компенсації за втрачене, пошкоджене та знищене майно постраждалим фізичним особам, їх спадкоємцям, та постраждалим юридичним особам України в результаті збройної агресії РФ проти України з 20 лютого 2014 року. Проектом передбачається створення Державного реєстру майна, знищеного, пошкодженого або втраченого внаслідок збройної агресії Російської Федерації для збору та обліку інформації про відповідне майно постраждалих осіб. Також, пропонується визначити механізм компенсації завданої шкоди майну на тимчасово окупованій території за принципом «ефективного контролю» та механізм забезпечення стягнення репарацій з РФ та їх адресного розподілу [7].

Проект Закону про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації (реєстраційний номер 7385), яким пропонується визначити особливості державної політики щодо відшкодування у повному обсязі шкоди, заподіяної збройною агресією РФ проти України, в тому числі завдану здоров'ю потерпілого або у разі його смерті, шкоду, заподіяну майну фізичної особи, шкоду, заподіяну фізичній особі, яка була вимушена залишити або покинути своє місце проживання (ВПО), моральну шкоду, заподіяну фізичній особі, шкоду, заподіяну майну юридичної особи, фізичної особи – підприємця. Пропонується створити Фонд відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної проти України як окрему юридичну особу, яка здійснює керівництво та управління системою відшкодування шкоди, у тому числі, провадить акумуляцію та облік коштів, наданих державі Україна на підставі міжнародних договорів (за рахунок заарештованих активів), здійснює виплати (відшкодування), готує документи та здійснює розрахунки для виплати, здійснює контроль за цільовим використанням коштів Фонду тощо.

Також, передбачається створення Реєстру потерпілих внаслідок збройної агресії [8].

Із внесених законопроектів, Проект Закону про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації, зареєстрований за № 7198 (далі – Проект № 7198) найбільш чітко регламентує правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ проти України. Разом з тим, в ньому також не враховані деякі важливі аспекти. Зокрема, при розгляді законопроекту важливо врахувати:

- необхідність узгодженості та взаємодоповнення норм Проекту №7198 та положень чинних рішень Уряду, згідно з якими вже здійснюються певні дії, направлені на збір та облік інформації про пошкоджене та знищене/зруйноване нерухоме майно громадян України, та створюються складові частини механізму для поновлення порушених майнових прав осіб для створення єдиної працюючої законодавчої процедури захисту прав осіб, які постраждали внаслідок військової агресії проти України;

- розширення норм Проекту №7198 щодо надання компенсації на майно, знищене або пошкоджене до 24 лютого 2022 року, оскільки Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації, наповнюється інформацією через подачу інформаційних повідомлень про знищене/пошкоджене нерухоме майно з 19 лютого 2014 року;

- судову практику. Так, 14 квітня 2022 Верховний Суд висловив правову позицію у справі №308/9708/19: у разі застосування «деліктного винятку» (підстави для обмеження судового імунітету іноземної держави внаслідок завдання фізичної шкоди особі або збитків майну) будь-який спір, що виник на території України у громадянина України, навіть з іноземною країною, зокрема й РФ, може бути розглянутий та вирішений судом України як належним та повноважним судом. Зазначене має бути відображене в законодавстві. Наприклад, це може бути закон про зняття імунітету з держав-агресорів по певних категоріях справ, щоб забезпечити можливість постраждалих звертатися до судів в Україні з позовами до держав-агресорів про відшкодування шкоди, заподіяної їх збройною агресією та/або порушенням законів та звичаїв війни підконтрольними їм збройними формуваннями, якщо на території України знаходиться місце заподіяння шкоди або знаходиться майно держави-агресора, за рахунок якого можуть бути задоволені позовні вимоги. Також може бути доцільно передбачити спеціальну процедуру виконання таких рішень під контролем держави, в тому числі за рахунок виплати компенсації [9];

- можливість розширення джерел фінансування – внески юридичних та фізичних осіб; цільові гранти, надані іншими державами, міжнародними організаціями, фондами, що здійснюють розподіл та надання таких грантів; кошти та майно у формі благодійної, гуманітарної та технічної допомоги, у тому числі переданих від іноземних держав, міждержавних, міжурядових та міжнародних організацій. Із врахуванням механізму здійснення видатків та використання коштів з рахунка Фонду відновлення зруйнованого майна та інфраструктури доцільніше передбачити і окреме зарахування коштів саме на виплату компенсацій або здійснення

будівництва саме житлового фонду, якщо кошти відповідного Фонду планується використовувати саме таким чином;

- взаємозв'язок механізмів надання компенсації, передбачених Проектом №7198, та інших механізмів захисту прав постраждалих від військової агресії: наприклад, Проєкт закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо підтримки позичальників, майно яких було знищено або зазнало пошкоджень внаслідок збройної агресії російської федерації проти України (№7441-1) передбачає, серед іншого, що кредитор, після прощення (анулювання) заборгованості за договором про споживчий кредит, набуває право на отримання компенсації від держави відповідно до закону. Тож, якщо в цьому випадку йдеться про компенсацію, яка без прощення (анулювання) відповідної заборгованості мала би бути одержана фізичною особою-боржником згідно з механізмом компенсації, передбаченим Проектом №7198, то механізми і процедури, передбачені цими законопроєктами мають бути узгоджені між собою, аби забезпечити їх належне функціонування;

- можливість створення механізму надання компенсації за знищення/пошкодження не тільки нерухомого, але й іншого майна постраждалих.

Законопроєкт потребує доопрацювання – як в суто технічних питаннях, так і в концептуальних. Зважаючи на важливість регульованих ним питань, необхідно приділити достатню увагу його положенням, аби забезпечити дієвий та справедливий механізм захисту прав осіб, які постраждали від збройної агресії рф. Неурядові організації висловлюють свою готовність експертного долучення з метою доопрацювання.

Відшкодування шкоди, спричиненої приватним особам під час активних бойових дій, становить складну юридичну проблему.

Європейський Суд з прав людини вважає, що Конвенція не застосовується в період і на території активних бойових дій, положення Цивільного кодексу України, що врегульовують відшкодування шкоди, не пристосовані для вирішення таких ситуацій і не можуть бути ефективно застосовані у таких справах, а міжнародне гуманітарне право не тільки не містить положень, що визнають право на відшкодування такої шкоди, а й навпаки, толерує таку шкоду як невідворотну під час бойових дій.

Цивільне право, що зазвичай застосовується у мирні часи за звичайного правопорядку, також не здатне врегульовувати питання відповідальності за шкоду, заподіяну в ході збройного конфлікту на території активних бойових дій. Так стаття 1166 Цивільного кодексу покладає обов'язок відшкодування шкоди на особу, що її завдала [10]. В зоні активних бойових дій немає можливості визначити особу, що завдала шкоду або навіть того, хто зі сторін збройного конфлікту завдав таку шкоду. Застосування статті 1187 чи 1188 ЦК (відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки) також є проблематичним, адже кодекс покладає таку відповідальність на особу, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє об'єктом підвищеної небезпеки. Не думаю, що особа, чий будинок зруйнований, знає особу чи осіб, що направили ракету чи снаряд або віддали відповідний наказ, а тим більше є обізнаною з «відповідною правовою підставою» володіння об'єктом підвищеної небезпеки, яким була спричинена шкода.

На території активних бойових дій має застосовуватись *jus in bello* (право часу війни, яке включає, але не обмежується міжнародним гуманітарним правом). Однак на питання компенсації шкоди, завданої в ході бойових дій міжнародне гуманітарне право не дає чіткої

відповіді. Більш того, відсутність відповідних норм дало привід вважати, що в праві *jus in bello* шкода приватним особам, спричинена в ході збройного конфлікту, не потребує відшкодування. Шкода майну приватних осіб в міжнародному гуманітарному праві розглядається як невідворотний побічний наслідок бойових дій, який, тому, толерується і врегульовується відповідними стандартами обачності і заборною навмисного спричинення такої шкоди. *Jus in bello* хоча і містить декілька абсолютних заборон, спрямованих на захист життя і здоров'я цивільного населення, вимагає від сторін збройного конфлікту лише мінімізувати шкоду цивільному населенню у спосіб, що не містить надмірних обмежень засобів і способів ведення бойових дій.

Однак відсутність юрисдикції не позбавляє особу людських прав і свобод. Більше того, навіть якщо Конвенція не застосовується в умовах активних бойових дій, існують інші міжнародно-правові документи, що є обов'язковими як для України, так і для країни-агресора, а саме Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що містить подібні положення і питання застосування якого в умовах активних бойових дій не було заперечені відповідними статутними органами (Комітет з прав людини ООН). Так Комітет з прав людини ООН в своєму Загальному коментарі №36 (General comment No. 36 «Article 6: right to life») по іншому підійшов до визначення питання юрисдикції, вказавши, що окрім територіальної юрисдикції і «контролю», держави також повинні «вжити належні законодавчі та інші заходи для забезпечення того, що вся діяльність, що повністю чи частково відбувається на їх території і інших місцях, що знаходяться під їх юрисдикцією, але має прямий і розумно передбачуваний вплив на право на життя осіб поза їх території ... є сумісними зі статтею 6 (Пакту), беручи до уваги ... право жертв на отримання ефективного засобу юридичного захисту»

(пара. 22). Такий стандарт «прямого і розумно передбачуваного впливу» має особливе значення для судового вирішення справ щодо шкоди, завданої ракетними чи повітряними ударами по території України. Він також означає, що «контекст хаосу» не має значення для визначення дії положень Міжнародного пакту, які повинні застосовуватись і в умовах збройного конфлікту (з урахуванням відповідних особливостей) і український суд може застосовувати положення Міжнародного пакту щодо шкоди, заподіяної в ході активної фази бойових дій.

Таким чином, застосування положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права не обмежується лише мирним часом чи територією окремої держави. Завдання шкоди майну, життю та здоров'ю під час бойових дій має наслідком виникнення обов'язку відшкодування. Як влучно зазначив Міжамериканський суд з прав людини, «Принцип міжнародного права полягає в тому, що будь-яке порушення міжнародного зобов'язання, що спричинило шкоду, є підставою для виникнення обов'язку щодо адекватного відшкодування. Обов'язок відшкодування врегульований міжнародним правом у кожному його аспекті».

Цивільний кодекс України передбачає традиційні шляхи подолання прогалин шляхом застосування аналогії закону або права. Так, якщо цивільні відносини не врегульовані законодавством, вони регулюються тими правовими нормами кодексу чи іншого законодавчого акту, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (це аналогія закону). Якщо ж аналогія закону неможлива суд може врегулювати відповідне питання згідно загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

Як зазначалося, ЦК не містить положень, які б застосовувались у випадку шкоди, заподіяної в ході збройного конфлікту.

Застосування аналогії закону вимагає визначення подібних за змістом відносин, що врегульовані ЦК чи іншим законодавчим актом. Як вбачається, такими нормами є:

- положення, що визначають відповідальність держави як учасника цивільних відносин за шкоду, завдану фізичній або юридичній особі незаконними діями органу державної влади при здійсненні своїх повноважень, які відшкодовується незалежно від вини (стаття 1173 ЦК);

- положення, що визначають відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, до яких належать, зокрема, діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням вибухонебезпечних речовин (стаття 1187) [10].

Аналогія закону, таким чином, визначає відповідальність сторін бойових дій за завдану шкоду приватним особам. Така відповідальність в силу аналогії статей 1173 і 1187 ЦК не потребує доведення вини, тобто є деліктною відповідальністю без вини (*strict liability*). Однак тут також виникає додатковий нюанс, що пов'язує цю лінію аргументації з юридичними питаннями *jus ad bellum*: Україна як учасник цивільних відносин в сенсі часини другої статті 2 ЦК знаходиться в стані самозахисту (самооборони) згідно статті 51 Статуту ООН.

Згідно частини другої статті 1169 ЦК, якщо шкоду завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. За аналогією закону шкода, завдана в ході бойових дій майну приватних осіб підлягає відшкодуванню державою-агресором як учасником цивільних відносин безвідносно наявності її вини та незалежно від того, чи завдана така шкода безпосередньо її військовими формуваннями чи військовими формуваннями України, які діють у спосіб самозахисту України [10]. Юридична логіка в цьому

є досить простою: якби не був вчинений протиправний акт агресії проти України, Україна не була б змушена застосовувати способи самозахисту. Тому відповідальність за шкоду покладається на учасника цивільних відносин, пов'язаних з спричиненням шкоди, який вчинив протиправну дію (застосування сили всупереч вимогам Статуту ООН і законодавства України), тобто на РФ.

Загальні засади відшкодування майнової шкоди передбачені у ст.ст. 22, 1166 ЦК України та ст. 225 ГК України. Їхніми нормами передбачено, що особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування, а шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [10].

Як правило, майнова шкода відшкодовується в порядку цивільного судочинства – шляхом звернення до суду з відповідним позовом до винної особи. При цьому позивач зобов'язаний надати докази, що підтверджують факт заподіяння шкоди та її розмір, а також винуватість конкретної особи у її вчиненні.

Очевидно, що звичайні процедури цивільного судочинства є неефективними при відшкодуванні шкоди, заподіяної під час війни. В більшості випадків потерпілі не можуть знати, хто саме з ворожих військовослужбовців заподіяв їм шкоду, не можуть зібрати докази його вини.

Більше того, навіть у випадку, якщо якимось дивом такі докази будуть отримані, то пред'явлення до цієї особи цивільного позову не забезпечить поновлення порушених прав потерпілих у зв'язку із ілюзорною вірогідністю виконання судового рішення про стягнення з неї коштів на відшкодування заподіяної шкоди.

Передусім слід розмежувати дві принципово різні юридичні процедури, які більшість українців погано відрізняють одну від одної:

1) відшкодування завданої шкоди – це стягнення з винної особи сум, що дозволяють потерпілому повністю відшкодувати понесені збитки та/або відновити первісне становище;

2) виплата компенсації – це різновид державної соціальної допомоги, коли держава за власний рахунок виплачує певній категорії постраждалих грошові кошти в тих розмірах і на тих умовах, які будуть визначені самою державою.

В українському законодавстві немає спеціальних законів, що регулювали б порядок відшкодування шкоди, завданої воєнними діями. Однак водночас існують окремі норми законодавства, які передбачають можливість виплати компенсації постраждалим, а саме – ст.ст. 84, 85, 86 Кодексу цивільного захисту України передбачають порядок надання державою допомоги особам, які втратили житло внаслідок надзвичайних ситуацій (відповідно до ч. 3 ст. 5 КЦЗ України ситуації воєнного характеру також належать до надзвичайних) [11].

Насамперед потрібно розуміти: ці норми не передбачають обов'язок української держави відшкодувати шкоду всім постраждалим.

Вони зобов'язують державу допомогти лише одній категорії постраждалих – тим, хто втратив житло. При цьому виплата таким постраждалим грошової компенсації – це лише один із можливих способів надання їм допомоги державою.

Відповідно до ч.ч. 9, 10 ст. 86 КЦЗ України виплата постраждалим грошової компенсації за втрачене житло за рахунок держави здійснюється за умови добровільної передачі ними державі свого зруйнованого або пошкодженого житла, а розмір такої компенсації визначається не з реальної вартості знищеного чи пошкодженого житла,

а за показниками опосередкованої вартості його спорудження у відповідному регіоні України [11].

Постановою КМ України від 18.12.2013 р. № 947 було затверджено загальний порядок надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій. У 2020 році цей порядок був актуалізований – Постановою КМ України від 02.09.2020 р. № 767 до нього були внесені зміни, відповідно до яких дію документа поширено на визначення розміру грошової допомоги постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією російської федерації.

Згідно з п.п. 4, 5, 7, 12 цього порядку органи місцевого самоврядування утворюють комісію із залученням представників громадськості та фахівців, що проводить обстеження пошкодженого або зруйнованого житла внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру та за результатами такого обстеження видає довідку про визнання особи постраждалою внаслідок надзвичайної ситуації. Рішення про виплату постраждалим грошової допомоги та її розмір приймають місцеві органи виконавчої влади, а саме – створені ними комісії з розгляду питань, пов'язаних з наданням грошової компенсації постраждалим.

Можливо, ці процедури не є досконалими, але все ж таки їх передбачено, що дає змогу органам місцевого самоврядування фіксувати факт заподіяння шкоди та видавати довідки про визнання осіб постраждалими.

Станом на 24.02.2022 р. вказаний порядок надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим був чинним і його можна було застосовувати для фіксації збитків, завданих військовою агресією

рф, та виплати компенсацій постраждалим. Однак після початку бойових дій уряд України почав впроваджувати нові процедури.

Очевидно, що ситуація певною мірою критична – триває шостий місяць війни, але у постраждалих так і немає ефективного правового механізму для захисту своїх прав та інтересів.

Водночас Україна має унікальну можливість створити новий юридичний механізм захисту потерпілих від воєнних дій, який в подальшому може бути взятий за взірець всім міжнародним співтовариством.

У цивільному праві більшості країн (у тому числі і в цивільному праві рф) діє принцип, згідно з яким держава несе майнову відповідальність за шкоду, спричинену її службовими особами. Цей принцип цивільного права слід конкретизувати: держава повинна нести повну майнову відповідальність за всю шкоду, заподіяну будь-якими збройними формуваннями, що перебувають під її контролем чи юрисдикцією.

Як вже згадувалося вище, в процесуальному законодавстві більшості країн затверджено норми, які передбачають судовий імунітет держав від цивільних позовів. Зокрема, саме така норма міститься в ст. 85 Закону України «Про міжнародне приватне право».

14.04.2022 р. Верховний Суд висловив правову позицію у справі № 308/9708/19, яка може стати вагомим прецедентом – посилаючись на норми міжнародного права, суд вирішив, що позови до російської держави про відшкодування шкоди, завданої її збройними силами, можуть бути підсудні українським судам, за місцем заподіяння такої шкоди.

За таких обставин вбачається за доцільне внести зміни до ст. 85 Закону України «Про міжнародне приватне право», передбачивши можливість потерпілих фізичних та юридичних осіб звертатися

до українських судів з позовами до іноземних держав про відшкодування збитків, заподіяних їх збройною агресією та/або порушенням законів та звичаїв війни підконтрольними їм збройними формуваннями, якщо на території України знаходиться місце заподіяння шкоди або знаходиться майно держави-відповідача, за рахунок якого можуть бути задоволені позовні вимоги.

Однак основною новелою, яку пропонується ввести в правозастосовну практику, є прийняття спеціального закону, що покладає на державу-агресора обов'язок відшкодовувати всі збитки, спричинені такою агресією, незалежно від того, хто їх заподіяв.

Отже, вбачається за доцільне прийняття Україною спеціального закону про майнову відповідальність РФ за шкоду, заподіяну її збройною агресією, який має передбачати, що:

1) 24.02.2022 р. російська федерація в порушення п. 4 ст. 2 Статуту ООН вчинила масштабну немотивовану збройну агресію проти України.

Факт масштабної немотивованої збройної агресії РФ проти України визнано резолюцією надзвичайної спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН від 02.03.2022 р. № ES-11/1, у зв'язку із чим цей факт є загальновідомим і має преюдиційне значення (не підлягає доказуванню під час судового розгляду);

2) російська федерація несе повну юридичну відповідальність за майнову та немайнову шкоду, заподіяну цивільним фізичним та юридичним особам у результаті вчинення нею збройної агресії, зокрема за майнову шкоду, заподіяну підконтрольними їй збройними формуваннями, а також за майнову шкоду, заподіяну збройними формуваннями, підконтрольними Україні, під час здійснення ними законного права на самозахист.

Зокрема, відшкодуванню підлягає шкода, заподіяна в результаті:

- пошкодження чи знищення майна під час бойових дій;

- вилучення майна збройними формуваннями, які перебувають під контролем країни-агресора;

- втрати майна особою, яка була змушена залишити місце проживання через бойові дії чи окупацію;

3) потерпілі фізичні та юридичні особи мають право звертатися з цивільними позовами до російської федерації про відшкодування заподіяної шкоди до судів за місцем заподіяння такої шкоди;

4) у випадку відмови російської федерації брати участь в судовому процесі українська держава забезпечує представництво її інтересів у суді безоплатним адвокатом з використанням системи вторинної правової допомоги;

5) виконання судових рішень про стягнення з рф коштів на відшкодування шкоди, завданої її збройною агресією, має здійснюватися в межах об'єднаного виконавчого провадження за спеціальною процедурою, під контролем української держави.

Такий закон дозволить значно ефективніше захистити інтереси постраждалих, оскільки надасть українській державі правові підстави звертатися до урядів іноземних держав із проханням надати правову допомогу у виконанні рішень українських судів шляхом звернення стягнення на активи рф, які знаходяться в цих країнах.

Крім того, такий закон має передбачати можливість звернення потерпілих або української держави з позовами до рф про відшкодування збитків безпосередньо в суди тих іноземних країн, де знаходиться майно рф, за рахунок якого вказані збитки можуть бути відшкодовані.

Коли використані всі внутрішні засоби юридичного захисту потерпілий має право звернутися до Європейського суду з прав людини (протягом чотирьох місяців з дати винесення остаточного рішення) та лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності

суб'єкта владних повноважень (наприклад: парламенту, суду, прокуратури, тощо). Підставами для звернення до зазначеного суду є порушення статті 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (захист власності) та статей 6, 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Таким чином, можемо зробити висновок, що застосування цивільно-правового механізму відшкодування шкоди, заподіяної військовими діями агресора, є неефективним способом судового захисту майнових прав фізичних осіб в умовах воєнного часу. Визнано, що унеможливлення застосування цивільно-правових механізмів захисту майнових прав осіб, які постраждали внаслідок бойових дій, потребує прийняття нових законодавчих актів та розробки механізмів відшкодування шкоди, а також визначення джерел фінансування такого відшкодування.

Список використаних джерел:

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014р. № 1207-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. Ст.892.

2. Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації: постанова Каб. Міністрів України від 18 грудня 2013 р. № 947. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.03.2023).

3. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Каб. Міністрів України від 20 березня 2022 р. №326.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
(дата звернення: 15.03.2023).

4. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації: постанова Каб. Міністрів України від 26 березня 2022 р.№ 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

5. Проект Закону про державну реєстрацію збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України (реєстраційний номер 7193). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/II07163A> (дата звернення: 29.03.2023).

6. Проект Закону про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації (реєстраційний номер 7198). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/II07181A> (дата звернення: 29.03.2023).

7. Проект Закону про компенсацію за майно, втрачене, пошкоджене та знищене внаслідок збройної агресії Російської Федерації та справедливий розподіл репарацій (реєстраційний номер 7237). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/II07218A> (дата звернення: 30.03.2023).

8. Проект Закону про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації (реєстраційний номер 7385). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39602>
(дата звернення: 30.03.2023).

9. Постанова Верховного Суду України від 14 квітня 2022 р. у справі №№308/9708/19 про відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104086064&red=100003eeb1679d17f8700ac5d2b26fdc36cbbf&d=5> (дата звернення: 02.04.2023).

10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.

11. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 89. Ст. 3589.

12. Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації: Постанова Каб. Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 767. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.04.2023).

2.2. Administrative and legal regulation of humanitarian aid in Ukraine during martial law

Адміністративно-правове регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану

У теоретичному плані виділення категорії адміністративно-правового статусу і процесу регулювання гуманітарної допомоги в Україні вбачається виправданим перед усім тому, що в узгодженості із вітчизняним діючим законодавством гуманітарна допомога є невід'ємною частиною гуманітарного права та відповідною складовою гуманітарної політики в Україні. У зв'язку з цим, на думку автора, гуманітарна допомога повинна розглядатись як особлива форма управлінських відносин, функціонуючих у рамках системи адміністративно-правових норм, що потребує уточнення та нормативної корекції з огляду на події воєнного стану. Актуальність обраної теми

також обумовлена ступенем розробки цієї проблеми в науковій літературі та необхідністю її вирішення для потреб держави періоду воєнного стану.

Незважаючи на надзвичайну актуальність проблеми в ході воєнних подій в країні, важливість врегулювання гуманітарної допомоги, на сьогоднішній день відсутні серйозні монографічні дослідження цього правового інструменту державної гуманітарної політики, його стану, перспектив розвитку. Немає досліджень, які б проводили паралель між діючим законодавством про гуманітарну допомогу, його регуляторними механізмами та практикою його відповідності світовим стандартам і сучасному стану здійснення в Україні реформи адміністративного права. Тому назріла гостра потреба проаналізувати законодавство України щодо адміністративно-правового регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану, його відповідності міжнародним нормам і стандартам, а також розробити рекомендації і пропозиції щодо удосконалення діючого законодавства України про гуманітарну допомогу під час воєнного стану та практики його реалізації.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні найбільш раціональних і ефективних шляхів набуття і реалізації адміністративно-правового регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану.

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі теорії держави і права, теорії державного управління, адміністративного права і процесу, митного права: С. С. Алексєєва, Ю. П. Битяка, Д. М. Бахраха, Л. Р. Білої-Тіунової, В. М. Гаращука, І. П. Голосниченка, Є. В. Додіна, Ю. М. Дьоміна, Н. М. Дукової, Д. П. Калаянова, І. Г. Калетника, А. Н. Козиріна, Т. О. Коломoeць, В. К. Колпакова, Р. А. Колюжного, Б. А. Кормича,

А. В. Мазура, І. В. Міщенко, В. Я. Настюка, А. Ф. Ноздрач'ова, С. І. Пахомова, П. В. Пашка, Д. В. Приймаченка, В. В. Прокопенка, О. П. Федотова, Ю. О. Фрицького, М. Г. Шульги, Х. П. Ярмакі та ін. Проблематикою гуманітарного чинника в міжнародних відносинах займалися В. Головченко, Б. Д. Гушулак, В. Денисюк, С. Кейден, Е. Дж. Ніллес, Г. Рисабак-Сміт, П. Петровський, О. Сободар, та ін.

Гуманітарна допомога лежить у площині феномену гуманітарної політики, яку в науковому колі визначають як систему рішень, що мають на меті створення умов для соціально-гуманітарного розвитку суспільства, соціальної, інтелектуальної, духовної безпеки людини, реалізації її духовних потреб і збагачення творчого потенціалу [2, с.5-7].

Гуманітарна політика ґрунтується на визнанні невід'ємних прав людини, у тому числі права на гідне життя для кожного, незалежно від національних, расових, релігійних, вікових, статевих, індивідуальних або соціальних ознак. У ролі суб'єктів гуманітарної політики виступає держава, в цілому, а, зокрема - органи державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії та об'єднання, соціальні групи, суспільство загалом та окремі особи.

На гуманістичних засадах ґрунтується Конституція України, в ст. 3 якої проголошується: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначається в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [10].

Метою соціальної держави, якою є Україна, визначається забезпечення гідного існування всіх громадян, а в основі її соціальної ролі є твердження про необхідність захисту людини як найвищої цінності; у загальному вигляді таку державу можна окреслити як таку,

яка з метою турботи про забезпечення добробуту для своїх громадян втручається в процес саморегуляції економічної та соціальної сфер суспільства.

Державна гуманітарна політика – це системна і послідовна діяльність держави у відносинах з людиною зокрема і суспільства в цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади при залученні громадськості і з урахуванням основних прав людини і ставить за мету досягнення високого життєвого, духовного та інтелектуального рівня особистості, як у її власних інтересах, так і в інтересах держави в цілому [5-8].

Поняття гуманітарної політики тісно пов'язане з поняттям соціальної політики. Різниця між ними у тому, що соціальна політика, як державна політика, спрямована на досягнення добробуту в суспільстві, покликана переважно забезпечувати фінансування соціально-культурної сфери і за світовими стандартами, адресована лише певним категоріям населення. На відміну від неї, гуманітарна політика є поняттям значно ширшим і включає в себе, поряд зі специфічними економіко-фінансовими заходами, заходи управлінські, політико-правові, міжнародне співробітництво тощо.

Гуманітарна політика, не залежно від періоду, залишається однією із пріоритетних сфер держави, а особливо чітко це прослідковується на сучасному етапі, в умовах війни, коли для захисту людей дуже важливим є включення правових механізмів усіх рівнів, зокрема – міжнародного права.

Поняття гуманітарної допомоги з моменту його формулювання в Конвенції Ліги Націй про створення міжнародного союзу допомоги на випадок катастроф (International Relief Union) [37] (1927 р.) було розвинене в понад 300 міжнародно-правових актах як зобов'язального

(твердого), так і м'якого права. Однак загальновизнаного права на гуманітарну допомогу в міжнародному договірному праві не існує.

Міжнародна гуманітарна політика включає заходи щодо захисту життя, здоров'я і гідності людини, співробітництво у боротьбі з хворобами і голодом, у подоланні неписьменності і поширенні визнаних міжнародних стандартів у вихованні дітей та підлітків. Здійснюється на двосторонній і багатосторонній основі, а також у глобальних масштабах.

Гуманітарна допомога має свої особливості:

- 1) вона завжди має чітко визначений цільовий характер та передбачає кінцевого адресата;
- 2) переслідує особливо значимі напрями здійснення благодійності;
- 3) має у якості суб'єктів донора та юридичну особу зі спеціальним статусом отримувача гуманітарної допомоги;
- 4) розрізняє отримувача гуманітарної допомоги та набувача (фізичну особу – кінцевого споживача);
- 5) потребує письмової пропозиції донора про її надання;
- 6) потребує згоди на її отримання з боку отримувача гуманітарної допомоги та інші [8, с.78].

Порушення права цивільного населення на гуманітарну допомогу під час збройних конфліктів становить загрозу миру і безпеці у світі, і держави, міжнародні організації, передусім ООН, зобов'язані гарантувати це право і притягати до відповідальності винних у його порушенні аж до застосування збройної сили для імплементації цього права.

Цивільне населення, як стверджують реалії, продовжує бути основною жертвою порушень міжнародного гуманітарного права як державами-учасниками конфлікту, так і недержавними збройними формуваннями. Неодноразові порушення під час воєнних дій включають

в себе навмисні напади та напади невибіркового характеру на цивільне населення, руйнування інфраструктури та знищення товарів, необхідних для виживання, та вимушене переміщення цивільного населення [14]. Такі занадто часто повторювані події позбавляють цивільне населення доступу до основних джерел забезпечення та послуг, таких як їжа, вода та охорона здоров'я.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста закликає всі сторони збройних конфліктів дотримуватися Міжнародного гуманітарного права і нагадує їм, що Женевські конвенції, ратифіковані усіма, свідчать про згоду держав на зобов'язання допомагати та захищати своє цивільне населення від наслідків конфлікту та дозволяти неупередженим суб'єктам гуманітарної діяльності надавати допомогу під час збройних конфліктів, коли їхнє населення потребує допомоги [7, с. 99]. А держави-підписанти взяли на себе зобов'язання поважати Женевські конвенції та повинні зробити все можливе для того, щоб покласти край порушенням нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема шляхом впливу на тих, хто порушує його положення.

Незважаючи на ці заклики, неупереджені гуманітарні організації все більше стикаються із труднощами доступу до незахищеного населення в ситуаціях збройного конфлікту у зв'язку із загрозою безпеці (незахищеність персоналу, який здійснює гуманітарну допомогу, від погроз або нападів), відмовою в доступі та різними політичними, правовими чи практичними обмеженнями (географічними обмеженнями, скороченнями окремих видів діяльності, та/або адміністративними перешкодами).

Аналіз законодавства дозволяє впевнитися, що хоча у Митному Кодексі України визначення поняття «гуманітарна допомога» відсутнє, воно чітко представлене у спеціальному Законі України «Про гуманітарну допомогу», врегульоване Порядком взаємодії

центральных і місцевих органів виконавчої влади та Національного банку щодо реалізації Закону України «Про гуманітарну допомогу», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2013 р. № 241 [33], постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 927 «Деякі питання організації ведення автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги» [4].

Згідно з абз. 3 ст. 1 Закону України «Про гуманітарну допомогу»: *гуманітарна допомога* – це цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій і епізоотій, екологічних, техногенних та інших катастроф, які створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту [32].

При цьому гуманітарна допомога є різновидом благодійництва і має спрямовуватися відповідно до обставин, об'єктивних потреб, згоди її отримувачів та за умови дотримання вимог ст. 3 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [29].

Цим документом регламентується перелік отримувачів гуманітарної допомоги (зокрема, громадські організації, релігійні організації, реабілітаційні установи для осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю, благодійні фонди, які внесені до Єдиного реєстру

отримувачів гуманітарної допомоги). Набувачами ж гуманітарної допомоги є фізичні та юридичні особи, які потребують гуманітарної допомоги та яким вона надається. Бухгалтерський облік гуманітарної допомоги та відповідна звітність здійснюються отримувачами гуманітарної допомоги та набувачами гуманітарної допомоги (юридичними особами) у порядку, встановленому Міністерством фінансів України. У разі відсутності обліку щодо отримання та цільового використання гуманітарної допомоги вона вважається використаною не за цільовим призначенням (ст.11 Закону України «Про гуманітарну допомогу») [32].

Благодійна діяльність згідно п.2 ст.1 Розділу 1 – добровільна особиста та/або майнова допомога не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику [29]. Дотичним у цьому плані є, також, Закон України «Про волонтерську діяльність» [31], який регулює відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні, як однієї з форм благодійної діяльності.

Волонтерська діяльність згідно п.3 ст.1 цього Закону здійснюється за різними напрямками та різним категоріям населення з метою їх підтримки, зокрема й під час «...дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та/або іншої країни проти України...» [31].

Бухгалтерський облік гуманітарної допомоги та відповідна звітність здійснюються отримувачами гуманітарної допомоги та набувачами гуманітарної допомоги (юридичними особами) у порядку, встановленому Міністерством фінансів України. У разі відсутності обліку щодо отримання та цільового використання гуманітарної допомоги вона вважається використаною не за цільовим призначенням згідно ст.11 Закону «Про гуманітарну допомогу» [32]. Порядок бухгалтерського обліку гуманітарної допомоги затверджено Наказом Міністерства фінансів України № 298 від 14.12.1999 р. [35]. Цей порядок поширюється на юридичних осіб незалежно від видів діяльності та форм власності (крім бюджетних установ), які одержали гуманітарну допомогу (отримувачі), які її потребують і яким вона безпосередньо надається (набувачі).

Безповоротна фінансова допомога (грошові кошти) і допомога у натуральній формі (товари) теж можуть бути визнані за певних умов гуманітарною допомогою і регулюється відповідним законодавством.

Положення щодо гуманітарної допомоги, її суті чи суб'єктів зустрічаються і в інших нормативних документах. У низці статей Митного Кодексу України зустрічаються такі поняття, як «доброчинна допомога», «міжнародно-технічна допомога», «вантажі з допомогою» [13]. Доведено, що ці поняття не є тотожними, але їх об'єднують такі чинники: по-перше, надаються на безоплатній основі у зв'язку: з виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій та епізоотій, екологічних, техногенних та інших катастроф, озброєних конфліктів; для підтримки пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку України; по-друге, митні формальності щодо переміщення цієї категорії товарів через митний кордон України практично є однаковими.

Визнання товарів (робіт, послуг) гуманітарною допомогою здійснюється Комісією з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України. Звільнення від оподаткування товарів, робіт, послуг гуманітарної допомоги здійснюється у порядку, встановленому Податковим кодексом України та Митним кодексом України [13; 22]. Згідно з положеннями статті 287 «Особливості оподаткування митом деяких товарів» Митного Кодексу України при ввезенні (пересиланні) на митну територію України товарів, визначених відповідно до Закону України «Про гуманітарну допомогу» Комісією з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України як гуманітарна допомога, звільняються від оподаткування ввізним митом [13].

Відповідно до пункту 11 статті 197 ПКУ гуманітарної допомоги, наданої згідно з нормами Закону України «Про гуманітарну допомогу» звільняються від оподаткування операції із:

- постачання товарів та послуг на митній території України та ввезення на митну територію України товарів як міжнародної технічної допомоги, яка надається відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана у встановленому законодавством порядку;

- постачання товарів та послуг на митній території України та ввезення на митну територію України товарів, що фінансуються за рахунок міжнародної технічної допомоги, яка надається відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана у встановленому законодавством порядку [22].

Відповідно до принципів, закріплених у міжнародному праві, гуманітарна допомога – це заходи із захисту та догляду за людьми в умовах гуманітарної кризи, що виходять за межі первинної медичної допомоги. Гуманітарна допомога організовується здебільшого після надзвичайних ситуацій та гуманітарних криз і у першу чергу

спрямовується на порятунок життя, полегшення страждань, допомогу людям з гідністю долати важкі обставини, запобігання виникненню або поширенню епідемій тощо.

Суб'єктами міжнародної гуманітарної політики є Організація Об'єднаних Нація, та її спеціальні установи: Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародний Комітет Червоного Хреста.

Діяльність міжнародних організацій щодо надання гуманітарної допомоги під час надзвичайних і кризових ситуацій регулюють:

- Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (координує діяльність у сфері сільського господарства);
- Управління Верховного комісара (УВКБ) ООН у справах біженців та Міжнародна організація з міграції (управляє таборами);
- Програма розвитку ООН (діє на ранніх етапах відновлювальних робіт);
- Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та міжнародна неурядова організація «Врятуємо дітей» (відповідають за освіту);
- УВКБ ООН та Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (займаються створенням аварійних укриттів);
- Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та 32 гуманітарні партнерські установи (координують питання, пов'язані з охороною здоров'я);
- ЮНІСЕФ (дбає про харчування, водопостачання та санітарію);
- УВКБ ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) і ЮНІСЕФ (забезпечують захист);
- Управління ООН з координації гуманітарних справ та ЮНІСЕФ (відповідають за телекомунікації) [3].

Міжнародна федерація товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця виробила основні принципи надання гуманітарної допомоги: гуманність, нейтральність, неупередженість, добровільність, незалежність, універсальність і єдність. Женевські конвенції 1949 року визначають характерні для гуманітарної діяльності принципи гуманності та неупередженості.

Аналіз нормативно-правової бази проблеми дозволяє стверджувати, що правові, організаційні, соціальні засади отримання, надання, оформлення, розподілу й контролю за цільовим використанням гуманітарної допомоги регулюють: Конституція України, Податковий кодекс України, Митний кодекс України; Закон України «Про гуманітарну допомогу» та низка постанов Кабінету Міністрів України. Правовий інститут гуманітарної допомоги є суміжним, стаючи предметом одночасно кількох галузей права: міжнародного публічного, міжнародного гуманітарного, адміністративного, фінансового та права соціального забезпечення.

Гуманність – єдина мета надання будь-якої медичної або соціальної допомоги. Зміст гуманітарної діяльності полягає в захисті людини. Неупередженість передбачає надання допомоги без будь-яких переваг за ознаками раси, релігійних або політичних переконань. Передусім допомогу повинні отримати ті, хто її потребує найбільше.

Незалежність: діяльність організації повинна бути вільна від фінансового, ідеологічного, військового тиску.

Нейтральність: суб'єкт, що надає допомогу постраждалим унаслідок бойових дій, не може бути зацікавлений у воєнному конфлікті. Дії з надання допомоги не повинні трактуватися як ворожі стосовно будь-якої сторони конфлікту.

До конкретних заходів із надання гуманітарної допомоги застосовують оперативні принципи. Вони наділяють організації

правами й обов'язками для ефективного надання допомоги в конкретній ситуації:

- вільний доступ до постраждалих під час збройного конфлікту;
- право надавати медичну допомогу в будь-який час і в будь-якому місці;
- право допомагати населенню в разі нестачі життєво необхідних ресурсів;
- контроль за розподілом допомоги залежно від наявних потреб.

Надання гуманітарної допомоги відбувається через такі операції:

- інформування державних органів, громадських об'єднань і міжнародних організацій, а також об'єднання сил;
- безпосередня медична та матеріальна допомога постраждалому населенню, надання медикаментів, продовольства, житла тощо;
- забезпечення доступу гуманітарних організацій до постраждалих;
- надання технічного обладнання для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Спрямованість державного управління на соціальний розвиток у цілому, а також на формування умов для розкриття людського потенціалу, забезпечення гідного рівня життя та реалізацію можливостей кожного члена суспільства, обумовлює необхідність розробки та впровадження державної політики у відповідних сферах гуманітарного розвитку України в мирний час. Але особливої уваги проблема набуває під час війни та тих викликів, які встали перед громадянами України (пошкодження житла, вимушене переміщення в інше місце проживання, відсутність води, харчів, ліків, одягу, речей першого вжитку тощо).

З 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації в Україні запроваджений військовий стан [30].

З початку широкомасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України постала нагальна проблема забезпечення гуманітарною допомогою різних категорій громадян: військових та цивільного населення, вимушених внутрішньо переміщених осіб.

Воєнні злочини під час війни Російської Федерації проти України відбувалися від самого початку війни з 2014 року. Відповідно до подій, що розвивалися упродовж цих років по всій території України країною-агресоркою нанесені нищівні удари по інфраструктурі, завдані значні збитки мирному населенню, від ворожих ударів постраждали лікарні, заклади освіти та культури, центри соціальної допомоги.

Аналіз питання з огляду на воєнні події 2014-2022 рр. в Донецькій та Луганській областях дозволяє стверджувати, що масштаби гуманітарної допомоги для цивільного населення, Збройних Сил України були значними всі ці роки. Разом із тим саме зараз обсяги гуманітарної допомоги значно зросли, а отже потребують чіткого управління та контролю над можливими ризиками.

З перших днів повномасштабного вторгнення російських військ на територію України в різних її районах під обстріли та авіаудари потрапляли мирні громадяни, автомобілі швидкої допомоги, дитячі будинки, лікарні та житлові райони. Лише за даними Міністерства охорони здоров'я України станом від 06.11.22 за 8 місяців війни нападник пошкодив 1100 об'єктів медичних закладів, із них 144 зруйновано вщент [18]. Звісно, таке свідоме грубе порушення законів та звичаїв війни є воєнним злочином, що належить до міжнародно-правових злочинів і повинне отримати справедливу правову й суспільну оцінку. Але мова йде про нагальну допомогу тим, хто саме постраждав в результаті збройного свавілля РФ, і в-першу чергу, цивільному населенню.

Агентство ООН у справах біженців повідомило, що кількість людей, які покинули Україну станом на 12 травня 2022 р., рятуючись від війни Росії, перевищило 6 мільйонів людей, що є найсерйознішою кризою з біженцями в Європі з часів закінчення Другої світової війни [16]. Із 4,8 мільйона окремих українських біженців, зареєстрованих у Європі, 3,2 мільйона зареєструвалися у програмі тимчасового захисту або подібних національних програм захисту [15]. Переважна більшість біженців – це жінки. За віком найбільшу групу становлять люди віком від 30 до 39 років (37%). 26% – громадяни, кому від 40 до 49 років, 19% – люди віком від 16 до 29 років, 11% – віком 60 і більше років, 8% – ті, кому від 50 до 59 років. Через війну Росії проти України понад 2 мільйони українських дітей опинилося за кордоном [16]. І всі вони потребують гуманітарної допомоги.

Кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні за офіційними даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України станом на 11 травня 2022 року перевищила 8 млн. людей [17]. Внутрішньо переміщені особи (ВПО) – це особи або групи осіб, які були змушені або зобов'язані втекти або покинути свої домівки або місця звичного проживання, зокрема в результаті або з метою уникнення наслідків збройних конфліктів, широкомасштабного насильства, порушення прав людини або природних чи техногенних катастроф, і які не перетинали міжнародно визнаний кордон країни. Ця категорія громадян України у період воєнного стану регулюється відповідною Постановою Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 р. № 509 [34] та потребує значної допомоги: фінансової, матеріальної, медичної.

Численна кількість населення України за даними ООН перебувала в зоні бойових дій і, також, особливо потребувала допомоги. До переліку територіальних громад, розташованих у районах

проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), увійшло 9 областей (327 громад). Це територіальні громади Донецької (66), Харківської (56), Дніпропетровської (10), Луганської (37), Запорізької (56), Херсонської (49), Миколаївської (26), Сумської (22), Чернігівської (5) областей [17], жителі яких потребували також допомоги.

Особливої допомоги потребувало і цивільне населення Донеччини, Луганщини, Харківщини, Миколаївщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя, інших областей України, яке знаходилося в прифронтових зонах, під постійним обстрілом ворога, за відсутності води, електроенергії та інших необхідних для життєзабезпечення людських потреб.

Окрім цього, на окупованих територіях, що були звільнені, окупанти свідомо робили все, щоб повернення в ці райони після деокупації було максимально небезпечним. Вони залишали міни в будинках, присадибних ділянках, городах, на вулицях, у полях, вивозили, псували або мінували майно людей, машини, двері. Російські війська залишили по собі численну кількість небезпечних предметів – снарядів, які не вибухнули, мін, розтяжок. «Через дії російської армії територія України на сьогодні є однією з найбільш забруднених мінами у світі, » - із чергового звернення Президента України Володимира Зеленського до народу [20]. Окрім цього, РФ вивезло до тимчасово окупованого кримського півострова зерно, яке викрадали в українських фермерів, що може приречити до голоду цивільне населення.

З такими масштабами біди зіштовхнулася Україна в результаті повномасштабного вторгнення сусідньої держави в 2022 році. Звісно, в цих умовах країна потребує допомоги усього цивілізованого людства. У цьому контексті викликів, з якими зіштовхнулися громадяни нашої країни вони потребують допомоги: продуктами харчування,

медикаментами та засобами особистої гігієни, запасами кормів для тварин, генераторами електроенергії тощо. І ця допомога надавалася як іншими країнами, так і окремими громадянами. Великі обсяги джерел гуманітарної допомоги, несприятливі умови воєнного часу стали основою для окремих зловживань та нецільового використання гуманітарної допомоги, що в свою чергу призводить до втрати Україною позитивного іміджу на міжнародній арені.

У зв'язку із введенням воєнного стану було прийнято низку законів, що посилюють кримінальну відповідальність за певні злочини, зокрема за нецільове використання гуманітарної допомоги, що виділяється на потреби громадян, які знаходяться в зонах ведення бойових дій або які були змушені покинути місце свого постійного проживання. Воєнний стан у державі та збурення в суспільстві через недоброчесні дії деяких громадян, призвели до того, що органи державної влади вимушені були врегулювати питання належного використання гуманітарної допомоги та покарання осіб, що зловживають скрутним становищем інших.

Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги, яке здійснюється шляхом продажу товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, з метою отримання прибутку карається законом. Згідно ст.12 Закону України «Про гуманітарну допомогу» особи, винні у порушенні законодавства про гуманітарну допомогу, несуть кримінальну або адміністративну відповідальність за його порушення [32].

Нецільове (незаконне з метою отримання прибутку) використання гуманітарної допомоги відповідно до ст.201² Кримінального кодексу України тягне за собою наступні наслідки:

1. Продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги або використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження таким майном, з метою отримання прибутку, вчинені у значному розмірі, – караються штрафом від двох до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до чотирьох років.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або у великому розмірі, – караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою або в особливо великому розмірі, або під час надзвичайного або воєнного стану, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до семи років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна [11].

То ж, вивчення питання гуманітарної допомоги напряму пов'язане з аналізом її потреби, запиту, отримання та розподілу, а також із ресурсами, що становлять собою здебільшого матеріальні цінності. Отже, як і у всіх інших сферах, де річ несе цінність, існують загрози для неправомірної вигоди, яку отримують учасники цього процесу, та корупції в цілому. Там, де є порядок, процедура, їхні порушення неодмінно пов'язані з корупційними проявами [12].

Водночас у цій сфері наявні зловживання, які називаються системними, насамперед корупційного характеру. За даними дослідження по всіх регіонах під виглядом гуманітарної допомоги, обходячи митні платежі, реалізують памперси, шоколад, ліки, одяг, взуття, дитяче харчування та інші товари [12]. Таким чином, подальша реалізація цієї продукції та отримання прибутків витісняє з ринку вітчизняних товаровиробників.

Під виглядом гуманітарної та технічної допомоги на митну територію України ввозилися товари (предмети) для здійснення підприємницької діяльності, а це робить неконкурентоспроможною продукцію власного виробництва, стає обтяжуючим фактором для розвитку української фармацевтичної, легкої та харчової промисловості. Товари, які надходять на митну територію як гуманітарна допомога і потрапляють на ринок, створюють конкуренцію для вітчизняних товаровиробників через перенаповнення імпортними товарами та неконкурентну ціну, оскільки були ввезені без сплати податків, і наносять прямі втрати державному бюджету.

Правоохоронними органами неодноразово виявлялись факти зловживання у сфері гуманітарної допомоги, насамперед корупція системного характеру. Причини таких явищ не тільки у бажанні збагачення недобросовісних громадян, а й недосконалість нормативного регулювання, недостатній контроль та координація роботи з гуманітарною допомогою, зловживання «на людському горі» в умовах кризових ситуацій, в яких треба діяти негайно і певні процедури за потреби спрощувати.

Національне Агентство з питань запобігання корупції за результатами аналізу системних проблем гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану та механізму її забезпечення державою виявили такі:

1. Недосконале нормативне регулювання: невідповідність правового регулювання, передбаченого Законом України «Про гуманітарну допомогу», викликам воєнного стану, умовам та реаліям війни; розмиття нормативного поняття «гуманітарна допомога», його неузгодженість із нормами міжнародного гуманітарного права, визнання гуманітарною допомогою товарів, які за своїм призначенням не є гуманітарною допомогою; практика спорадичної динамічної зміни нормативного регулювання, яка хоча і спрямована забезпечити оперативну перебудову системи відповідно до викликів сьогодення, не сприяє комплексному вирішенню проблем і, усуваючи одні, може породжувати нові корупційні ризики.

2. Відсутність чіткого розуміння переліку органів влади, відповідальних за забезпечення гуманітарною допомогою цивільного населення, їхніх ролей, координації, взаємодії: відсутність нормативного регулювання повноважень, відповідальності, порядку реалізації повноважень окремих представників державного апарату; в Україні де-факто функціонують два «координаційних штаби» (при Офісі Президента України та Кабінеті Міністрів України); подекуди нескоординована робота місцевої влади та волонтерських ініціатив / благодійних та громадських фондів (організацій); відсутня ефективна взаємодія між місцевими військовими та цивільними адміністраціями, органами місцевого самоврядування; змішування процесів постачання гуманітарної допомоги на усіх рівнях.

3. Недосконалий механізм визначення потреб у гуманітарній допомозі: відсутня ефективно працююча системи визначення, аналізу та систематизації потреб у гуманітарній допомозі, особливо у регіонах, на території яких ведуться бойові дії, що також впливає на ефективність надання допомоги (пошуку

оптимального донора) та забезпечення належного контролю за її розподілом та цільовим використанням.

4. Зберігаються недоліки у координації між органами влади та міжнародними гуманітарними організаціями – чим вищий рівень органів влади, тим вище ризик неефективної координації: наслідком розбалансування системи визначення потреб та їх задоволення.

5. Недостатня комунікація між органами місцевої влади та населенням: населення недостатньо поінформоване про те, де і коли можна повідомити про потреби та отримати гуманітарну допомогу; населення широко не інформоване про заходи, які вживаються як для упередження правопорушень, пов'язаних із обігом та використанням гуманітарної допомоги, так і для покарання винних осіб; комунікаційна стратегія з цього питання не сформована та не реалізується; немає практики прозорого звітування.

6. Відсутність механізмів ефективного державного контролю за постачанням, розподілом, обліком та використанням гуманітарної допомоги, що, зокрема, пов'язано із відсутністю: єдиного механізму класифікації товарів гуманітарної допомоги, їх сортування, маркування та визначення одиниці вимірювання; товаросупровідних документів на гуманітарний вантаж із детальним його описом (декларації, яка подається при митному оформленні, не забезпечують належної деталізації та подекуди заповнюються неправильно); механізму «трекінгування» вантажів за усім ланцюгом постачання; надійних механізмів верифікації донорів та отримувачів гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану; системи авторизації складів (така авторизація ускладнена в регіонах, де ведуться інтенсивні бойові дії); прозорого механізму розподілу допомоги як на складах першого вивантаження, так і отримувачами допомоги для її передачі кінцевим набувачам; правового регулювання механізмів обліку, звітування,

контролю за цільовим використанням гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану.

7. Відсутня злагоджена взаємодія між місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування при розподілі гуманітарної допомоги; ризики управлінської неефективності, недоброчесності з боку керівництва військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування.

8. Множинні ініціативи з впровадження ІТ-інструментів для координації процесів надання гуманітарної допомоги: окремі з інструментів подібні у багатьох аспектах та дублюють один одного, що ускладнює збір та аналіз потреб, координацію процесів їх задоволення, формування довіри учасників системи надання гуманітарної допомоги до таких платформ [12].

І все ж, незважаючи на певні недоліки у проблемі регулювання надання гуманітарної допомоги, Україна демонструє гідний рівень її управління та підвищує прозорість. Одержання міжнародної гуманітарної допомоги потребує великих додаткових зусиль від української держави. Адже налагодження юридичного та адміністративного супроводу та логістики допомоги з-за кордону у великих масштабах із забезпеченням необхідної прозорості – це неабиякий виклик. Донори вже відчули підтримку та зацікавленість у співпраці зі сторони держави. Команда Офісу Президента розробила спеціальний портал для управління гуманітарною допомогою [23]. З регіонів у онлайн-режимі збираються потреби, формуються митні декларації, що містять визначені категорії гуманітарної допомоги та унікальний код, що дозволяє відслідкувати перетин вантажем кордону України та спростити процедуру митного оформлення.

Громадяни багатьох країн світу спрямовують свої зусилля на допомогу українцям, підтримку ЗСУ та обороноздатності України.

Проте проблема гуманітарної допомоги в Україні зачепа багато процедурних питань. На сьогодні гуманітарна допомога Україні є не тільки жестом гуманності по відношенню до постраждалих, але й могутнім засобом підтримки українського громадянського суспільства і українській державі у протидії російській агресії. Тож, дослідження даної тематики в контексті адміністративно-правового регулювання діяльності із надання гуманітарної допомоги в Україні та унормування її відповідно міжнародного права та механізмів дієвого регулювання є актуальною науковою проблемою.

Список використаних джерел

1. Антонович М. М. Право на гуманітарну допомогу під час збройного конфлікту і відповідальність за його порушення згідно з міжнародним правом. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки.* 2015. Т. 168. С. 93–98.
2. Грабовенко Н. В. Навчальна програма дисципліни «Державна гуманітарна політика» (для бакалаврів). Київ: МАУП, 2018. 26 с.
3. Гуманітарна допомога. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Гуманітарна_допомога (дата звернення: 20.03.2023).
4. Деякі питання організації ведення автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги: постанова Каб. Міністрів України від 09 жовтня 2020 р. № 927. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2020-п#Text> (дата звернення: 22.03.2023).
5. Енциклопедія державного управління / за ред. Ю.В. Ковбасюк; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: НАДУ, 2011. 688 с.
6. Енциклопедія державного управління Галузеве управління. / за ред. Ю. В. Ковбасюк, М. М. Іжа, В. Г. Бодров та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 4. 648 с.

7. Енциклопедія державного управління. Теорія державного управління. / наук. ред. Ю. В. Ковбасюк, В. М. Князєв, І. В. Розпутенко та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 1. 748 с.

8. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

9. Єлігулашвілі М., Козорог О., Короткий Т. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право. Київ, Одеса: Фенікс, 2019. 144 с.

10. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 21.11.2023).

11. Кримінальний кодекс України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?utm_source=buh.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=cons12 (дата звернення: 22.03.2023)

12. Механізми надання державою гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану. Київ, 2022. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Mehanizmy-nadannya-derzhavnoyu-gumanitarnoyi-dopomogy-v-umovah-voennogo-stanu.pdf> (дата звернення: 22.03.2023).

13. Митний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2012. № 44-45. № 46-47. № 48. ст. 552. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

14. Найгостріші питання міжнародного права. URL: <https://www.ukrainepravo.com/international-law/public-international-law/naygostrishi-pytannya-mizhnarodnogo-gumanitarnogo-prava/> (дата звернення: 21.03.2023).

15. Новини. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: <https://www.minre.gov.ua/news/kilkist-vnutrishno-peremishchenyh-osib-ppo-v-ukrayini-perevyshchyla-8-mln-lyudey-zvidky-y-kudy> (дата звернення: 17.11.2022).

16. Новини. Офіційний сайт Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. URL: <https://komspip.rada.gov.ua/fsview/75352.html> (дата звернення: 17.11.2022).

17. Новини. Офіційний сайт Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. URL: <https://minre.gov.ua/news/onovleno-aktualnyy-perelik-gromad-u-rayonah-boyovyh-diy-na-tot-i-tyh-shcho-v-otochenni-1> (звернення: 17.11.2022).

18. Новини. Офіційна сторінка Міністерства охорони здоров'я України. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=502652741888947&set=a.294419049378985> (звернення: 17.11.2022).

19. Новини. Офіційна сторінка УВКБ ООН в Україні. URL: https://www.unhcr.org/ua/46047-unhcr-updates-ukraine-refugee-data-reflecting-recent-movements_ua.html (звернення: 17.11.2022).

20. Новини. Через дії російської армії наша територія на сьогодні є однією з найбільш забруднених мінами у світі. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1972058-cherez-diyi-rosiyskoyi-armiyi-nasha-teritoriya-na-sogodni-ye-odniyeyu-z-naybilsh-zabrudnenikh-minami-u-sviti-zelenskiy> (звернення: 17.11.2022).

21. Питання митного оформлення вантажів гуманітарної допомоги: постанова Каб. Міністрів України від 15 серпня 2014 р. № 347. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03.2023).

22. Податковий кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14. № 15-16. № 17. ст. 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

23. Портал гуманітарної допомоги. URL: <https://help.gov.ua> (дата звернення: 10.03.2023).

24. Порядок вивезення за межі України або знищення неякісних та непридатних до споживання товарів (предметів) гуманітарної допомоги. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2000-%D0%BF#Text> (звернення: 21.03. 2023).

25. Порядок використання гуманітарної допомоги у вигляді коштів в іноземній валюті з рахунків в іноземній валюті отримувачів гуманітарної допомоги. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03. 2023).

26. Порядок митного оформлення вантажів гуманітарної допомоги. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03. 2023).

27. Порядок надання Україною гуманітарної допомоги. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.03. 2023).

28. Порядок списання товарів (предметів) гуманітарної допомоги, які мають певний термін експлуатації. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.03. 2023).

29. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5073-VI. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

30. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

31. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення – 22.03.2023)

32. Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22 жовтня 1999 р. № 1192-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

33. Про затвердження Порядку взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади та Національного банку щодо реалізації Закону України «Про гуманітарну допомогу»: постанова Каб. Міністрів України від 25 березня 2013 р. № 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241-2013-п#Text> (дата звернення: 22.03.2023)

34. Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова Каб. Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п#Text> (дата звернення: 17.11.2022).

35. Про порядок бухгалтерського обліку гуманітарної допомоги: Наказ Міністерства фінансів України від 14 грудня 1999 року N 298. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/REG4208?utm_source=buh.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_campaign=LZtest&utm_content=cons12&gl=1*1yrytoy*_ga*NjU5MjM4MTc5LjE2NzYzNTM3NDA.*_ga_DTFQWX6QG5*MTY3OTQ2NTU1OC4xLjAuMTY3OTQ2NTU1OC4wLjAuMA.&_ga=2.265202312.

[662864287.1679465558-659238179.1676353740](https://doi.org/10.662864287.1679465558-659238179.1676353740) (дата звернення: 12.03.2023).

36. Сергієнко Л. В. Гуманітарна політика України: ідентифікація складових, об'єктів, суб'єктів та пріоритетів. *Вісник Державного університету «Житомирська політехніка». Серія: Економіка, управління та адміністрування.* 2019. № 2 (88). С. 162–173. URL: <http://ven.ztu.edu.ua/article/view/175394> (дата звернення: 21.02.2023).

37. Convention Establishing an International relief Union (adopted 12 July 1927), 35 L.N.T.S. 249 p.

2.3. Physiological support to persons with special educational needs in institutions of higher education

Фізіологічна підтримка осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти

В даний час суспільство поступово приходить до розуміння того, що сприйняття та оцінка людей з обмеженими можливостями здоров'я має досить обмежений характер. У парадигмі, людина з ООП чи інвалідністю однозначно розглядається як особа, що має серйозні фізичні чи психологічні дефекти, і як наслідок, вимагає певного лікування або реабілітаційних заходів. Однак, в останні пару десятиліть спостерігається тенденція відмови від такої категоричної оцінки, суспільство йде про поняття «інвалідності» і переходить до розуміння того, що будь-яка людина має безумовне право бути частиною суспільства, а наявність обмежень не є для неї дефектом, а розглядається лише в як «особливості». Тому, прийняте у зарубіжній літературі поняття «persons with special needs» дедалі ширше проникає й у вітчизняні дослідження. Такий погляд на проблему є не просто запозиченням терміну, а й докорінно змінює сам підхід до проблеми «обмежених можливостей» людини та способів її вирішення. Зараз у законодавчих актах України зареєстровано поняття

«особи з особливими освітніми потребами» (ООП), однак у новій парадигмі вони вже розглядаються як повноправні члени товариства із присвоєнням статусу людей із «особливими потребами». І тоді стосовно них стоїть завдання не розширювати спектр медичних та соціальних послуг, а забезпечити їм повноцінну адаптацію, включити у всі сфери життя і допомогти подолати як соціальні, і фізичні бар'єри [1, 2].

Подібний підхід поки що реалізований переважно в рамках соціології та психології, і де цю проблему достатньо вивчено, а також розроблено методики та алгоритми супроводу осіб з ООП до нових умов – як навчальних, так і трудових [3, 4]. Однак, якщо розглядати фізіологічний аспект проблеми, то такі люди, як і раніше, сприймаються як пацієнти, які потребують особливої медичної допомоги [5, 6, 7]. Існування даної суперечності є серйозним бар'єром для людей з ООП у процесі повноцінної інтеграції в суспільство і позбавляє їх всебічної підтримки, яку здатні надати сучасні системи соціального забезпечення, освіти та охорони здоров'я. Поширення інтегративного підходу на фізіологічні аспекти відкриває можливості вивчення ключових особливостей адаптації за наявності обмежень стану здоров'я, а згодом виявлення механізмів, здатних вплинути на цей процес та полегшити його. При цьому подібні механізми є необхідною основою для розробки нових моделей супроводу осіб з ООП у процесі їх включення до різних сфер суспільства [8, 9, 10]. Важливим кроком цьому шляху розгляд взаємозв'язку фізіологічних механізмів адаптації з позиції теорії функціональних систем [11].

Теорія функціональних систем належить авторству П.К. Анохіна і є результатом вивчення фізіологічних функцій організму людини, здатних об'єднуватися в системи під впливом поставленого завдання. З цієї точки зору, при нестачі або обмеженні певної функції організм

людини здатний залучати до виконання завдання додаткові структури, викликаючи таким чином перебудови компенсаторного характеру. Однак, якщо розглядати процес компенсації порушених функцій більш докладно, то стає зрозумілим, що будь-яка компенсація можлива лише при виконанні наступної умови – необхідно, щоб було мобілізовано значну кількість фізіологічних компонентів, розташованих на рівні центральної нервової системи, так і в її периферичних відділах. Після цього дані фізіологічні компоненти повинні функціонально об'єднатися з урахуванням отримання кінцевого пристосувального ефекту, як і визначається поняттям «функціональної системи» (П. До. Анохин, 1968). Пристосувальний ефект є так званим «ядром» системи, і визначає її склад, перебудови еферентних збуджень, а також процес зворотної аферентації про результат виконання завдання, тобто проміжного або кінцевого ефекту пристосувань [11].

Крім цього, однією з основних фізіологічних складових нормального формування та розвитку організму людини є рух. Оскільки еволюційно всі системи організму людини формувалися для забезпечення рухової функції як основи для виживання, то зараз, маючи у розпорядженні знання про фізіологію людини, можна обґрунтовано стверджувати, що завдяки руху розвиваються всі зони кори великих півкуль мозку, відбувається координація міжцентральних зв'язків, корекція та компенсація недоліків у фізичному та психічному розвитку, а також формуються рухові взаємодії аналізаторних систем та когнітивних процесів. Рух – це необхідна умова життєзабезпечення організму, а також засіб та метод підтримки його працездатності. Відповідно, важливий напрямок адаптації осіб з ООП – це формування у них рухових навичок. При цьому важливо де наголошувати в першу чергу на мобілізацію власних компенсаторних механізмів,

яка може бути реалізована на основі вивчення фізіологічних особливостей рухової адаптації у осіб з ООП [12].

Особливі рухові стереотипи у таких людей можуть бути основою формування нових рухових навичок, що призведе до підвищення рухової активності. Проте розробка методів адаптації має здійснюватися на фізіологічно обґрунтованих принципах, зокрема – з урахуванням функціонального стану нервової системи, опорно-рухового апарату та механізмів вегетативного забезпечення.

Вступаючи на перший курс до ВНЗ, навіть студенти, які не мають проблем зі здоров'ям, зазнають стресу, потрапляючи в нові незвичні умови – збільшення навчального дня порівняно зі школою, збільшення особистої відповідальності, пересування між корпусами, нові територіальні умови. А студенти з ООП, потрапляючи в нові для них соціально-освітні умови, здебільшого почувуються некомфортно, напружено, зберігають тривалий час дистанцію у спілкуванні з однокурсниками, у них є тривожність, пов'язана з потраплянням у незнайоме середовище [13].

З позицій теорії управління біологічна адаптація є динамічним процесом, що супроводжується перебудовою функціональної системи гомеостазу на новий рівень регулювання під впливом змінних умов зовнішнього середовища. Ці зміни сприймаються організмом як несприятливі, і внаслідок цього розвивається стресова реакція як фізіологічна відповідь. Проте за тривалому впливі стресогенних чинників відбувається виснаження багатьох функцій, отже, розвивається дезадаптація. Це спричиняє перевтому, перенапругу, значне зниження працездатності. Якщо як несприятливі чинники виступають емоційні розлади, що повторюються, то в сукупності це впливає на організм будь-якого студента вкрай несприятливим чином. Якщо студент має обмежені можливості здоров'я, то це провокує

ще й функціональні порушення нервової системи, які можуть стати джерелом інших захворювань або стати причиною погіршення існуючих. Таким чином, здатність до швидкого відновлення та вміння справлятися з психофізіологічною напругою є вирішальною в процесі адаптації до умов навчання для студентів з ООП [14].

Інклюзивна освіта як спосіб соціальної та психофізіологічної адаптації молоді з обмеженими можливостями здоров'я.

В даний час, у зв'язку зі зміною підходу до сприйняття інвалідності в Україні проблема інтеграції осіб з обмеженими можливостями здоров'я у всі сфери суспільства, а також їх соціальна, рухова та психологічна адаптація має дедалі більшого значення. При цьому розробка нових підходів та методик адаптації осіб з ООП до умов інклюзивної освіти є одним із актуальних завдань не лише для соціально-педагогічної сфери, а й для медичної в тому числі [15].

Однією з основних проблем у сучасній системі освіти є необхідність формування умов, що забезпечують доступність та якість вищої освіти для осіб з ОВЗ, яка безпосередньо залежить від успішності їх адаптації у навчальному оточенні. Розширення можливостей людей із проблемами у розвитку, створення умов для їх успішної соціалізації сприяє подоланню їхньої ізоляції. У той же час, інтегроване навчання студентів з ООП неминуче супроводжується подоланням адаптаційних труднощів. Труднощі та перешкоди у процесі адаптації сприймається як природна складова, що дає людині стимул до подальшого розвитку у соціальному середовищі. Однак навантаження, з яким стикаються студенти з ООП у процесі навчання, у деяких випадках є для них суттєвим і перевищує їх адаптивні можливості [16].

Процес фізіологічної адаптації є сукупність динамічних систем, безупинно реагують зміни впливу чинників довкілля, і супроводжується перебудовою функціональних систем гомеостазу нового рівня

регулювання. Знаючи закономірності формування функціональної системи, можна різними засобами ефективно впливати на окремі її ланки, прискорюючи пристосування до умов середовища, що змінюються, тобто управляти адаптаційним процесом [17].

Для вивчення фізіологічних механізмів регулювання рухової активності у людей з ООП найбільш інформативними є показники, що характеризують функціональний стан центральної нервової системи, а також аналіз особливостей моторного стереотипу при виконанні базових рухових дій. На вплив екстремальних факторів зовнішнього середовища, що задіють фізичні та психічні реакції, в організмі формується однотипна (неспецифічна) фізіологічна відповідь. Ці адаптаційні реакції у результаті сприяють підвищенню розумової та фізичної працездатності [18].

Аналіз літературних даних дозволяє зробити висновок, що в даний час як у вітчизняних, так і в зарубіжних джерелах є суперечливі відомості про механізми впливу фізичного навантаження на функціональний стан різних органів і систем [19, 20]. Багато дослідників все ж таки сходяться в одному - що рухова активність надає стимулюючий ефект на функціональний стан організму, сприяючи розширенню адаптаційних резервів, таким чином підвищуючи стійкість до стресових впливів. Однак, фізичні навантаження, з якими неминуче стикаються студенти з ООП у процесі навчання у ООП, можуть виявитися перевищують їх адаптивні резерви, що вимагає розглянути нові підходи до забезпечення доступних умов здобуття освіти студентів з особливими потребами та полегшення процесу адаптації до них.

Крім фізичних навантажень, ідея інклюзії перетворюється на площину людських відносин. На сьогоднішній момент сам факт сприйняття інвалідності та ООП розцінюється як один із основних бар'єрів на шляху розвитку інклюзивної освіти. Традиційно існуюча

в Україні медична модель інвалідності будується на обмежувально-покровительській позиції суспільства. З погляду даної моделі, будь-яка освіта є закритою для людини з ООП або інвалідністю. Нині Україна перебуває у процесі початку соціальної моделі, заснованої на розвитку інклюзивних практик, тоді як у світі найактуальнішою представляється модель інклюзії «права людини». Згідно з цією моделлю, особи з обмеженими можливостями є володарями рівних прав, включаючи право на освіту (L. Terzi, M. L. Savickas, L. Nota, J. Rossier). Завданням суспільства у разі є надання всебічної підтримки у реалізації цього права. У цьому, доступність у цій моделі виступає ключовим принципом. Створення «особливих умов», які б наголошували на винятковому статусі для певних категорій громадян, тут абсолютно неможливе.

Роль рухової активності в адаптації до когнітивної діяльності.

Двигуна активність – це природна потреба людини у русі, яка включає у собі суму всіх рухів, виконуваних людиною у процесі життєдіяльності. Через війну задоволення потреби людини у русі відбувається її всебічний розвиток, і навіть взаємодія із зовнішнім середовищем [21].

В основі рухової діяльності лежать процеси координації рухів, що здійснюються внаслідок складної взаємодії різних відділів центральної нервової системи (ЦНС), у тому числі із включенням вищих форм діяльності головного мозку. Дана схема взаємодії реалізується за участю вроджених та набутих зв'язків за участю безлічі рецепторних систем. При цьому сам процес координації рухів, як і власне процес функціонування нервово-м'язового апарату, починається з порушення в нейронах рухової зони кори головного мозку, а далі еферентні імпульси активізують периферичні структури, що беруть участь

у виконанні рухового акта, що, у свою чергу, забезпечує реалізацію м'язового скорочення, отже, і виконання рухової завдання [22].

У повсякденній діяльності кожна людина змушена взаємодіяти з довкіллям певним чином – наприклад, різними предметами, інструментами, здійснювати їхнє переміщення, зокрема переносити різні важкі предмети, вантажі тощо. При цьому йому необхідно долати сили тяжіння, тертя, інерції та пружності, які неминуче виникають у процесі цієї взаємодії. Вся ця сукупність умов включається і до процесу руху, що визначає необхідність організувати руховий акт таким чином, щоб забезпечити безперервне узгодження всіх структур нервово-м'язового апарату. При цьому залишається необхідним також враховувати зміну моментів м'язових сил по ходу руху та запобігати втручанню в руховий процес будь-яких непередбачених факторів з боку навколишнього середовища, здатних його порушити [30].

У процесі здійснення рухового акта використовуються лише деякі з ступенів свободи, але інші повинні постійно контролюватись (або бути обмежені) з боку ЦНС для забезпечення стійкості тіла у просторі. Координація нових, незвичних рухів має особливості, які відрізняють її від координації тих самих рухів, але після навчання, тобто вироблення рухових умінь та навичок. Таким чином, розмаїття ступенів свободи в опорно-руховому апараті, вплив сил тяжкості та інерції ускладнюють виконання будь-якої рухової задачі, що позначається на результаті руху. Двигун справляється з цими перешкодами на перших етапах навчання, нейтралізуючи їх за рахунок додаткової м'язової напруги. М'язовий апарат фіксує суглоби, що не беруть участь у русі, та активно гальмує інерцію при виконанні швидких рухових дій. Такий шлях подолання перешкод енергетично не вигідний, оскільки швидко розвивається стан втоми, оскільки механізм використання зворотних зв'язків

ще не налагоджений. При цьому корекційні посилки, що виникають на їх основі, є невідповідними і викликають необхідність нових корекцій [20].

Принаймні навчання в людини виробляється така структура рухового акта, коли він зайві м'язові напруги усуваються, рух стає більш плавним, точним і невимушеним, що призводить до економізації ресурсів м'язової діяльності. Поступово рухове вміння перетворюється на руховий досвід і стає стійким. Тобто, добре відпрацьована навичка здійснюється автоматично з включенням у діяльність мінімальної кількості елементів. У процесі навчання відбувається аналіз зворотний зв'язок, порівняння початкової програми дії з її результатом і корекція програми наступного руху з урахуванням помилок попереднього [23].

Таким чином, у принципі управління рухами можна виділити два основні механізми. Перший полягає в тому, що під час виконання руху в ЦНС формується програма дії, яка є просторово-тимчасовою структурою залучення нервово-м'язового апарату, що відповідає певному руховому завданню і вихідному положенню тіла в просторі. Ця структура будується з урахуванням як вроджених зв'язків, і зв'язків, вироблених у процесі попереднього рухового досвіду. Другий механізм полягає в тому, що в процесі руху відбувається корекція початкової структури м'язового збудження на основі зворотного зв'язку від пропріорецепторів. Відносна роль програм та зворотних зв'язків у різних рухах може бути різнитися, зокрема, швидкі рухи здійснюються переважно на основі самої програми, а повільні та точні – з використанням зворотних зв'язків. При навчанні новим рухам у міру вироблення навички роль програми в цьому процесі істотно зростає [24], а, отже, виконання будь-якої рухової діяльності пов'язане з чітким уявленням про мету, завдання та очікуваний результат дії, яку необхідно виконати.

Теорія функціональних систем, запропонована П.К. Анохіним (1975), пояснює механізми саморегуляції фізіологічних процесів та структури поведінкових реакцій організму. Згідно з цією теорією, будь-якій цілеспрямованій діяльності передують прийняття рішення шляхом «аферентного синтезу» (аналіз та синтез аферентної інформації). Аферентна інформація надходить з урахуванням біологічної мотивації чи інстинктивних потреб, обстановкової аферентації, пускової аферентації, пам'яті (чи досвіду). В результаті аферентного синтезу відбувається формування програми дії, що складається з наступних елементів:

- аферентна програма дії, яка стимулює виконавчі органи-ефектори (наприклад, скелетні м'язи, залози та інші внутрішні органи);
- акцептор результату дії (модель передбачуваного результату дії).

Виконання програми дії призводить до результату, що оцінюється організмом з допомогою зворотної аферентації, тобто. зворотнього зв'язку. Ця ланка замикає складну розімкнену рефлекторну дугу в єдиний цикл. Якщо отриманий результат відповідає очікуваному, дана «функціональна система» припиняє своє існування, оскільки ціль виявляється досягнутою [4]. Таким чином, «функціональна система» є тимчасовим об'єднанням різних елементів нервової системи (від рецепторів до органів-ефекторів), що виникло для виконання конкретного завдання (рисунок 1) [2].

Під час рухів ЦНС переробляє великий обсяг інформації, пов'язаний із пропріоцептивною аферентацією від м'язів, а функціональний стан усіх відділів ЦНС підвищується [25]. Відбувається активізація діяльності гіпоталамо-гіпофізарної системи за рахунок коркових посилок та рефлекторних впливів із периферії. Надалі відбувається підвищення життєвого тону організму за рахунок

розширення його функціональних резервів та розвивається стійкість до стресових факторів. Усе це разом веде до підвищення фізичної та психічної працездатності [26].

Однак вираженість цих ефектів залежить від рівня рухової активності [27], і також має значення адаптація до стресових реакцій. Г. Сельє в 1936 описано три послідовні стадії розвитку стресової реакції (рис. 2): фаза напруги, яка починається з моменту первинної реакції і закінчується, коли включається готова програма регулювання гомеостазу, що викликає гіпермобілізацію і гіперреагування.

Відповідно до Ф.З. Меерсону (1988), у процесі важливий й не так результат адаптації, скільки сам процес, що розвивається під впливом чинників середовища у організмі і «призводить до реалізації адаптаційних досягнень». Але оскільки будь-яка адаптація має власну «ціну» [22], то реалізація цього механізму веде до значних витрат структурних резервів організму і може призвести до їх виснаження. Внаслідок цього виникає «дезадаптація». Цей стан призводить до зниження імунітету та стійкості до пошкоджуючих факторів, що негативно впливає на функціональний стан, адаптивний статус організму та професійну діяльність, внаслідок чого виникає загроза розвитку патологічного стану організму [1]. Г.А. Севрюкової (2012) було виявлено, що на тлі емоційної напруги та інтенсивної розумової діяльності збільшується стан тривоги та психоемоційної напруги, які можуть призвести до стресу, зниження інтелектуальних здібностей, соматичних та нервово-психічних розладів [4]. Таким чином, психоемоційна напруга може бути, з одного боку, ланкою мобілізації резервних можливостей організму, а з іншого – патогенетичною ланкою розвитку супутньої психосоматичної патології, що може починатися з розвитку тривожності, порушення балансу вегетативної регуляції, зниження фізичної та розумової роботи. Таким чином, зміни,

які виникають в організмі під час тренування, не зводяться тільки до вдосконалення навичок, тобто до перебудови та покращення умовно-рефлекторної діяльності, а захоплюють усі рівні та системи організму[28].

Про системні механізми рухової адаптації можна судити тільки на основі всебічного обліку сукупності реакцій цілісного організму, включаючи реакції з боку центральної нервової системи, рухового та гормонального апаратів, органів руху та кровообігу, системи крові, аналізаторів та інших функціональних систем. При цьому вираженість змін функцій організму у відповідь на фізичне навантаження залежить, перш за все, від індивідуальних особливостей людини, а також від виду та ступеня патології студентів з обмеженими можливостями.

Технології та фізіологічні механізми тренінгу з біологічним зворотним зв'язком.

Певні функції людського організму може бути розвинені у результаті етапів біологічного розвитку, а й з допомогою тренування. І тут вирішальну роль грає можливість застосування технологій з урахуванням біологічного зворотний зв'язок. Біологічний зворотний зв'язок реалізує принцип «фізіологічного дзеркала», дозволяючи відстежувати параметри роботи організму, що реєструються, у режимі реального часу і виводити їх на екран комп'ютера – наприклад, у вигляді будь-якої ігрової ситуації. Навчання управляти ними доволіно є основною метою цих технологій. А якщо маємо завдання скоригувати функції, що у процесі руху, то функція рівноваги виступатиме однією з основних, визначальних підтримку вертикальної пози під час ходьби. Функція рівноваги здатна піддаватися тренуванню не тільки за допомогою фізичних вправ, але і з використанням стабілізаторних реабілітаційних тренажерів на основі біологічного зворотного зв'язку, що є більш м'яким та щадним, проте досить ефективним способом

тренування. За допомогою подібних тренажерів можна навчитися довільно контролювати і керувати положенням центру тиску свого тіла на платформу. При цьому формується навичка управління рівновагою, яка дозволяє учню покращити свої рухи і надалі виконувати побутове самообслуговування без втрати рівноваги. При проходженні циклу тренувань значно підвищується стійкість вертикальної пози, що знижує ймовірність падіння, ризик переломів, і в цілому покращує якість ходи у людей, які мають певні труднощі рухового та координаційного характеру [29].

Ігрова ситуація, представлена на екрані, часто має захоплюючий сюжет, і, впливаючи на емоційну сферу граючого, викликає інтерес до результату, підвищує мотивацію до тренувального процесу та ефективність навчання. Моделюється стресова (змагальна) ситуація, яку в процесі тренування необхідно подолати, і таким чином відбувається як навчання навичкам контролю вегетативних реакцій в умовах психоемоційної напруги. Подолаючи протиріччя між психоемоційним навантаженням та необхідністю зберігати стан спокою, граючий вчиться формувати резистентність до стресової ситуації віртуального змагання. Ситуація змагання викликає учасник гри підвищення симпатичного тону, а необхідність розслабитися, підвищивши парасимпатичний тонус, навчає його вмінню зберегти вегетативний баланс. Таким чином, граючий навчається контролювати свої вегетативні реакції і виробляє навички адекватної поведінки в умовах стресового впливу, що моделюється. Навчальні алгоритми побудовані так, що для перемоги потрібно покращити свій попередній результат, це є запорукою вдосконалення індивідуальних навичок. Всі результати зберігаються в базі даних, що дозволяє простежити за динамікою навчання. Можливість аналізувати результати ігрових

сесій допомагає визначати індивідуальні особливості учасника, вибирати найбільш підходящу тактику освоєння навичок саморегуляції.

Психофізіологічна оцінка адаптації студентів з ООП.

Було відзначено, що рівень тривожності наприкінці навчального року достовірно зростає в обох експериментальних групах ($47,2 \pm 4,19$ у групі з міопією та $54,0 \pm 1,47$ у групі ОДА), також як знижується рівень психічного здоров'я ($19,20 \pm 3,07$ та $15,0 \pm 1,75$ відповідно) та ступінь соціально-рольової взаємодії ($23,40 \pm 2,25$ та $16,0 \pm 0,92$ відповідно), причому зміни показників очевидно більш виражені у групі студентів з порушеннями ОДА.

Крім того, у групі ОДА відзначається різке падіння емоційного тону (з $12,25 \pm 1,49$ до $7,0 \pm 0,1$), психоемоційного напруження (з $18,0 \pm 1,47$ до $9,0 \pm 0,05$) і рівня комфортності (з $11,75 \pm 0,1$ до $9,0 \pm 0,04$), у той час як у групі міопії достовірно знижується лише напруга (з $16,57 \pm 1,43$ до $13,80 \pm 2,56$). Також наприкінці року в обох групах знижено рівень соціально-психологічної адаптивності, проте емоційно-діяльнісна адаптивність, навпаки, значно зростає (з $7,75 \pm 1,7$ до $14,0 \pm 0,41$ у групі міопії та з $6,14 \pm 0,14$ до $10,8 \pm 0,17$ у групі ОДА), чого у контрольній групі не виявлено.

Наголошується, що студенти з міопією мають середній рівень психічної напруги, проте відрізняються низьким рівнем соціально-психологічної адаптивності, що може бути причиною труднощів у процесі соціалізації. Разом з тим, студенти із захворюваннями ОРА мають низький рівень психічної напруги, мають більш високі показники функціонального та психічного стану, демонструють рівень СПА вище за середній.

Варіабельність серцевого ритму у студентів з ООП при адаптації до умов навчання. За результатами кардіоінтервалографії на початку

навчального року показники серцевого ритму у стані спокою всіх трьох груп перебували приблизно на одному рівні, за винятком переважання варіаційного розмаху (dX) у групі контролю. Наприкінці навчального року фіксувалося збільшення моди (Mo) та варіаційного розмаху (dX) у групі ОРА, у групі контролю варіаційний розмах, навпаки, зменшувався. Амплітуда моди (АМо) знизилася до кінця навчального року у всіх трьох групах, індекс напруги збільшився у групах ООП. Частота серцевих скорочень (ЧСС) до кінця семестру так само збільшувалася у всіх досліджуваних групах, але достовірних доказів цього не було зафіксовано.

При виконанні клино-ортостатичної проби на початку осіннього семестру фіксувалися нижчі показники Мо у групі міопії порівняно з групою контролю, а наприкінці навчального процесу найвищі показники – у групі ОРА (табл. 2). Показники варіаційного розмаху були найменшими на початку року у групі ОРА, наприкінці року ці показники приблизно зрівнялися у всіх трьох групах. У групах ОРА та міопії до кінця навчального року відбувалося зменшення амплітуди моди. Середня тривалість інтервалу RR (RRcp) на початку року була найменшою у групі ОРА (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика серцевого ритму у стані спокою у студентів 1 курсу

($\bar{X} \pm m$)

Показники	Група контролю		Група міопії		Група ОРА	
	На початку року	В кінці року	На початку року	В кінці року	На початку року	В кінці року
Mo	0,64±0,08	0,74±0,08	0,61±0,05*	0,77±0,08	0,73±0,07*	0,94±0,08#
dX	0,85±0,09*	0,57±0,06	0,71±0,06#	0,5±0,06	0,51±0,08*#	0,65±0,04
АМо	28,8±1,5*	19,7±2,1	35,4±4,1*	13,4±1,3	29,1±1,4*	15,5±1,7
ІН	66,4±7,3	88,2±9,5	71,2±8,5*	114,1±4,4#	71,9±8,1*	129,7±9,4#
RRcp	0,75±0,08	0,71±0,07	0,8±0,6	0,57±0,04	0,79±0,08	0,61±0,07
ЧСС	69,9±7,4	75,9±8,3	77,5±8,7	84,4±8,3	75,5±8,9	86,4±9,1

Примітка:

* – достовірність відмінностей на початку та наприкінці навчального року всередині групи, $p < 0,05$;

– достовірність відмінностей із групою контролю, $p < 0,05$.

Таким чином, до кінця навчального року у студентів відбувається збільшення впливу симпатичного та гіперсимпатичного впливу вегетативної нервової системи, що призводить до погіршення адаптації до фізичних та розумових навантажень. Це проявляється у збільшенні показників M_0 , варіаційного розмаху та індексу напруги та у зменшенні показників амплітуди M_0 . При цьому, група ОРА найбільш схильна до негативних впливів факторів середовища і менш успішно адаптується до умов інклюзивного навчання.

Таблиця 2

Характеристика серцевого ритму після клино-ортостатичної проби у студентів 1 курсу ($\bar{X} \pm m$)

Показники	Група контролю		Група міопії		Група ОРА	
	В початку року	В кінці року	В початку року	В кінці року	В початку року	В кінці року
M_0	0,71±0,08	0,65±0,07	0,53±0,05#	0,44±0,05	0,75±0,09	0,86±0,09#
dX	0,94±0,1*	0,73±0,04	0,81±0,09	0,62±0,07	0,44±0,05*#	0,68±0,05
AMo	19,4±1,6	17,7±1,6	23,4±1,3*	14,5±1,5	23,7±1,8*	11,7±1,4
ИН	78,8±8,4	104,5±11	101,4±11*	129,3±13#	104,1±11*	141,2±16#
RRcp	0,84±0,09	0,9±0,08	0,93±0,1	0,71±0,08	1,01±1,2*	0,91±0,09
ЧСС	90,5±12	96,7±14	95,6±10,5	105,5±14	97,7±17	108,2±20

Примітка:

* – достовірність відмінностей на початку та наприкінці навчального року всередині групи, $p < 0,05$;

– достовірність відмінностей із групою контролю, $p < 0,05$.

Адаптаційні перебудови рухового стереотипу стандартних локомоцій у студентів з ООП.

Цикл кроку (ЦК) є функціональною одиницею ходьби, яка є час від початку торкання ноги з опорою до наступного контакту цією ж ногою, що показано на малюнку 1. Середній час ЦК при природній ходьбі в нормі становить приблизно одну секунду.

Цикл кроку спрощено ділять на два основні періоди:

- період опори (ПО);
- період перенесення (ПП).

Період подвійної опори – це частина періоду опори, коли обидві ноги знаходяться в контакті з опорою. Подвійна опора присутня в періоді опори двічі – на початку та наприкінці:

- період першої подвійної опори (ПДО);
- період другої подвійної опори (ДПО).

Таблиця 3

Періоди циклу кроку

	ЦШ, сек	ПО, %	Трив. ПО, сек	ПП, %	Трив. ПП, сек	
Контроль	1,29±0,06	73,49±0,63	0,95±0,04	26,51±0,63	0,34±0,02	
Міопія	1,33±0,05*	73,64±1,10	0,98±0,04*	26,36±1,10	0,35±0,01	
ОРА	1,37±0,15*	71,82±2,85*	0,97±0,07*	28,18±2,85*	0,40±0,09*	
	ДО, %	трив. ДО, сек	ПДО, %	Трив. ПДО, сек	ВДО, %	Трив. ВДО, сек
Контроль	36,81±1,17	0,48±0,03	12,43±0,35	0,16±0,01	24,39±1,02	0,32±0,02
Міопія	37,06±1,57*	0,50±0,03*	12,53±0,39	0,17±0,01*	24,53±1,50	0,33±0,03*
ОРА	32,68±3,51*	0,46±0,02*	11,30±0,54*	0,17±0,01*	21,38±3,32*	0,30±0,02*

Примітка: ЦШ, сек – тривалість повного циклу кроку, ПО – період опори, ПП – період перенесення, ДО – період подвійної опори, ПДО – період першої подвійної опори, ВДО – період другої подвійної опори;

* – достовірність відмінностей у досліджуваних групах, $p < 0,05$.

Аналіз результатів біомеханічного дослідження ходьби у студентів з ОВЗ показав, що найбільший час циклу кроку, що включає період опори і період переносу, було зазначено в групі ОДА, при тому, що в контрольній групі цикл кроку займає на 8 мс менше (табл. 3).

В експериментальних групах, порівняно з групою контролю, відбувається явне збільшення показників переміщення центру тяжіння щодо вертикальної та фронтальної площин, що призводить до нестійкого положення тіла в процесі ходьби.

Оцінка особливостей біомеханіки кульшового суглоба за весь цикл кроку показала, що в нульовій фазі величина згинання в кульшовому суглобі в експериментальних групах була зафіксована достовірно нижче, ніж у контрольній, при цьому величина кутового переміщення

в точці згинання в групі міопії була нижчою, ніж у контрольній групі і ОРА, але при цьому розгинання кульшового суглоба у неї було вище. Також у точці розгинання величина кутового переміщення у групі ОРА виявилася вдвічі нижчою порівняно з контролем.

Амплітуда приведення в нульовій фазі в тазостегновому суглобі в обох експериментальних групах достовірно нижча, ніж у контрольній, при тому, що величина кутового переміщення в точці найбільшого приведення в експериментальних групах достовірно вище, ніж у контрольній, і більшою мірою відмічалось групи міопії. Амплітуда ротації кульшового суглоба в нульовій фазі в групі міопії вище, ніж у групі контролю, як і в точці максимуму ротації; у точці мінімуму підвищення амплітуди було зафіксовано в обох експериментальних групах.

У колінному суглобі найбільша амплітуда згинання відзначалася групи міопії, а найнижчий показник – групи ОРА, як і амплітуда розгинання; причому у групах контролю та групі міопії значних відмінностей немає. Амплітуда кутового переміщення колінного суглоба була значно вищою в групі міопії як приведення, значне підвищення величини відведення було відзначено в обох експериментальних групах; у контрольній групі ці значення були найменшими серед усіх досліджуваних груп. Також наголошувалося, що в експериментальних групах у колінному суглобі значно вища і величина ротації.

При оцінці параметрів гомілковостопного суглоба було також виявлено, що найбільша величина згинання спостерігалася в групі ОРА, також у цій групі вдвічі вища величина пронації та супінації. При цьому у групі міопії відзначалося лише підвищення супінації.

Отримані результати дозволяють укласти, що особливості динамічного стереотипу ходьби в групі з порушеннями опорно-рухового апарату характеризуються збільшенням часу циклу кроку, найбільшою

амплітудою ротації кульшового та колінного суглобів, зниженням амплітуди згинання і розгинання колінного суглоба, а також високою рухливістю у вертикальній площині. При цьому у студентів з порушеннями зору меншою мірою відзначається зміна тривалості циклу кроку, проте є виражені коливання центру тяжкості щодо фронтальної та сагітальної площин при ходьбі, у поєднанні зі зростанням амплітуди приведення в кульшовому та колінному суглобах, при тому, що в гомілковостопному суглобі зазначено лише підвищення амплітуди супінації. Все це ускладнює загальний стан ходи і є фактором, що погіршує керування ланками тіла, задіяними у процесі ходьби.

За результатами електроміографічного обстеження була проведена реєстрація біоелектричної активності медіальної головки двоголового м'яза гомілки, латеральної широкої м'язи стегна; двоголового м'яза стегна; прямий м'яз спини праворуч і ліворуч (рис. 1).

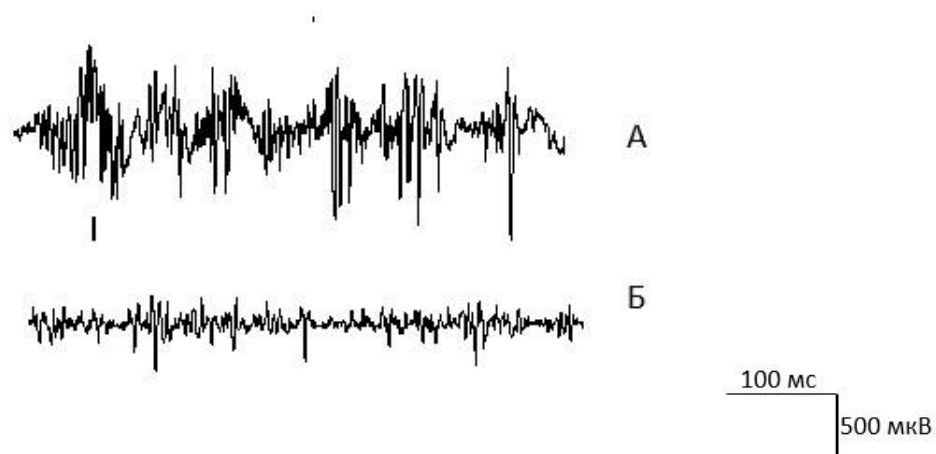

Рис. 1. Електроміограма литкового м'яза (праворуч) при ходьбі у студента з ООП (А) та контрольної (Б) групи

Рис. 2. Електрична активність м'язів передньої (1) та задньої (2) поверхні стегна праворуч при ходьбі у студента з ООП (А) та контрольної (Б) груп

З боку двоголового м'яза стегна у студентів з ОВЗ спостерігалось зниження максимальної амплітуди осциляцій зліва (2825 ± 389 мкВ) ($p < 0,05$) та праворуч (3636 ± 567 мкВ) ($p < 0,05$) у поєднанні з збільшенням середньої амплітуди зліва (844 ± 164 мкВ) ($p < 0,05$) та праворуч (869 ± 150 мкВ) ($p < 0,05$). Сумарна амплітуда також демонструвала деяке підвищення значень як зліва (268 ± 44 мВ/с) ($p < 0,05$), так і праворуч (267 ± 44 мВ/с) ($p < 0,05$), тоді як частота осциляцій з обох сторін була помітно знижена - зліва до 652 ± 98 Гц ($p < 0,05$) та праворуч - до 285 ± 40 Гц ($p < 0,05$). Крім цього, також спостерігалось значне збільшення амплітудно-частотного показника зліва ($20 \pm 3,5$ мкВ $\times$ с) ($p < 0,05$) та праворуч ($77,3 \pm 15$ мкВ $\times$ с) ($p < 0,05$).

Зміни біоелектричної активності широкого латерального м'яза стегна, яка розгинає колінний суглоб, були в даному випадку менш виражені. Відзначалося деяке зниження частоти осциляцій у групі студентів з ООП зліва ($18,9 \pm 3,3$ мкВ $\times$ с) ($p < 0,05$) та праворуч ($9,6 \pm 1,1$ мкВ $\times$ с) ($p < 0,05$) поєднанні з підвищенням амплітуди зліва (10610 ± 887 мкВ) ($p < 0,05$) та праворуч (11314 ± 1300 мкВ) ($p < 0,05$). Також у групі студентів з ОВЗ було виявлено підвищення частоти зліва ($79,3 \pm 7,1$ мкВ $\times$ с) ($p < 0,05$) та праворуч ($42,2 \pm 4,9$ мкВ $\times$ с) ($p < 0,05$).

та зростання амплітуди зліва ($2258 \pm 370 \text{ мкВ}$) ($p < 0,05$) та праворуч ($2949 \pm 370 \text{ мкВ}$) ($p < 0,05$) відповідно.

Однак, особливості біоелектричної активності прямих м'язів спини значно відрізнялися від контрольної групи. У групі студентів з ОВЗ було зареєстровано збільшення максимальної ($9180 \pm 990 \text{ мкВ}$) амплітуди ($p < 0,05$), середня амплітуда при цьому була вищою за контрольні значення ($227 \pm 25 \text{ мкВ}$) у групі студентів з ОВЗ ($1347 \pm 175 \text{ мкВ}$) ($p < 0,05$). Середня частота, однак, була значно знижена у групі студентів з ОВЗ ($1154 \pm 142 \text{ Гц}$) ($p < 0,05$), як і величина амплітудночастотного показника.

Таким чином, відмінність динамічного стереотипу ходьби у студентів з ОВЗ, за даними електроміографічного аналізу, полягає в тому, що найбільшим змінам біоелектричної активності схильні саме двоголові м'язи гомілки. При цьому у студентів з ОВЗ спостерігалось значне зростання амплітуди осциляцій у поєднанні із зниженням частоти, що є гіперсинхронізацією, а також спостерігалася надмірна активність прямих м'язів спини порівняно з контрольною групою (явище синхронізації – зниження частоти при зростанні амплітуди).

Параметри біоелектричної активності задньої групи м'язів стегна дещо знижувалися у групі студентів з ОВЗ, причому активність передньої групи м'язів стегна, навпаки, зростала.

Таким чином, динамічний стереотип ходьби у студентів з ОВЗ характеризується надмірним залученням у процес ходьби литкових м'язів і прямих м'язів спини, при цьому як адаптаційний механізм виявлено явище гіперсинхронізації активності м'язів, що беруть участь у процесі руху. В результаті було зроблено припущення, що тренування даних груп м'язів сприятиме формуванню адаптивного стереотипу та призведе до покращення рухової адаптації студентів з ООП.

Протягом навчального року у студентів з ООП розвивається напруга адаптації до умов навчання, що супроводжується зростанням рівня тривожності, зниженням ступеня соціально-рольової взаємодії, дезорганізацією соціально-психологічної та емоційно-діяльної адаптивності, зниженням рівня емоційного тону та психоемоційного напруження. Збільшення тону симпатичного відділу вегетативної нервової системи супроводжується погіршенням адаптації до фізичних та когнітивних навантажень.

Особливості динамічного стереотипу ходьби у студентів з порушенням опорно-рухового апарату характеризуються збільшенням часу циклу кроку, найбільшою амплітудою ротації тазостегнового та колінного суглобів, зниженням амплітуди згинання та розгинання колінного суглоба, а також високою рухливістю стопи у поєднанні з площині. У студентів з порушенням зору меншою мірою відзначається зміна тривалості циклу кроку, проте є виражені коливання центру тяжкості щодо фронтальної та сагітальної площин при ходьбі, у поєднанні зі зростанням амплітуди приведення в кульшовому та колінному суглобах, при тому, що в гомілковостопному суглобі відмічено тільки підвищення амплітуди супінації. Усі виявлені чинники ускладнюють управління ланками тіла, задіяними у процесі ходьби.

Фізичне навантаження має позитивний вплив на когнітивні функції у студентів з ООП, більшою мірою цей проявляється у студентів з порушеннями ОРА, що супроводжується зміною біоелектричної активності кори головного мозку в лобовому та потиличному відділах, переважно праворуч: після фізичного навантаження у студентів контрольної групи та групи міопії спостерігалось пригнічення альфа-активності, тоді як у групі ОРА, навпаки, альфа-активність посилювалася одночасно з тета-активністю. З боку церебральної гемодинаміки відзначалось збільшення кровонаповнення, зниження тону на рівні

дрібних судин та збільшення венозного відтоку порівняно з контрольною групою.

Список використаних джерел:

1. Андрєєва Р. В. Розвиток інклюзивної освіти у ВНЗ. *Juvenis scientia*. 2016. №. 1. С. 41–42.
2. Анохін П. К. Принципові питання загальної теорії функціональних систем. *Принципи системної організації функцій*. 1973. С. 5–61.
3. Апрельов А. Є., Пашиніна Р. В., Караулова Є. С. Оцінка поширеності міопії та якості життя хворих з міопією. *Медичний вісник Башкортостану*. 2015. Т. 10. №. 2. С. 169–171.
4. Батаєва Я. Д., Ахмадов М. М. Формування конфліктологічної компетенції у підготовці бакалаврів педагогічної освіти як умова їхньої готовності роботи з дітьми з ОВЗ. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2018. №. 59-3. С. 70–73.
5. Батишева Т. Т., Скворцов Д. В., Труханова А. І. Сучасні технології діагностики в реабілітації та ортопедії. Москва: Медика. 2005. 255с.
6. Єрмакова Є. Г. Інклюзивний підхід до навчання студентів з дисципліни «Фізична культура». *Міжнародний журнал гуманітарних та природничих наук*. 2020. №. 5-3. С. 123–125.
7. Замашнюк Є. В. Диференціація навчання дітей із порушеннями зору за умов інклюзивної освіти. *Євразійський Союз вчених*. 2018. № 8-6 (53). С. 18–21.
8. Зарубіна І. М. Чи можливе навчання осіб із порушенням зору у вищих навчальних закладах? *Проблеми вищої професійної освіти осіб із порушеннями зору: матеріали наук.-практ. конф.* 2003. С. 217–221.
9. Земш М. Б. Інклюзивний підхід у професійному навчанні студентів із особливими освітніми потребами. *KANT*. 2018. № 3 (28). С. 50–54.

10. Dolce G., Waldeier H. Spectral and multivariate analysis of EEG changes during mental activity in man. *Electroencephalography and Clinical Neurophysiology*. 1974. Vol. 36. P.577–560.

11. Durrant J. R., Seals D. R., Connell M. L. et. al. Voluntary wheel running restores endothelial function in conduit arteries of old mice: direct evidence for reduced oxidative stress, increased superoxide dismutase activity and down-regulation of NADPH oxidase. *The Journal of Physiology*. 2009. Vol. 587. No 13. P. 3271–3285.

12. Erickson K., Kramer F. Aerobic exercise effects on cognitive and neural plasticity in older adults. *British Journal of Sports Medicine*. 2008. Vol. 43. No 1. P. 22–24.

13. Firat T. An exploration of the effects of learning through 'interaction activities' on eighth-graders' social acceptance of students with special needs in Turkey. *Education*. 2020. No 3-13. P. 792–808.

14. Fleenor B. S., Marshall K. D., Durrant J. R. et. al. Arterial stiffening with ageing is associated with transforming growth factor- β 1-related changes in adventitial collagen: reversal by aerobic exercise. *The Journal of Physiology*. 2010. V. 588. No 20. P. 3971–3982.

15. Ghomashchi H. Investigating the effects of visual biofeedback therapy on recovery of postural balance in stroke patients using a complexity measure. *Topics in Stroke Rehabilitation*. 2016. No 23(3). P. 178–183.

16. Granell J. C., Goig R. L., Raga M. G., Maher A. Perceived competence to teach students with special educational needs in Physical Education: the voice of university students from Spain and United Kingdom. *RETOS-NUEVAS TENDENCIAS EN EDUCACION FISICA DEPORTE Y RECREACION*. 2021. No 39. P. 372–378.

17. Green D. J., Spence A., Halliwill J. R. et. al. Exercise and vascular adaptation in asymptomatic humans. *Exp. Physiol*. 2011. Vol. 96. No 2. P. 57–70.

18. Guiney H., Lucas S. J., Cotter J. D. et. al. Evidence cerebral blood-flow regulation mediates exercisecognition links in healthy young adults. *Neuropsychology*. 2015. Vol. 29. No 1. P. 1–9.
19. Hellstrom G., Fischer-Colbrie W., Wahlgren N. G. et. al. Carotid artery blood flow and middle cerebral artery blood flow velocity during physical exercise. *Journal of Applied Physiology*. 1996. Vol. 81. P. 413–418.
20. Hillman C. H., Snook E. M., Jerome G. J. Acute cardiovascular exercise and executive control function. *International Journal of Psychophysiology*. 2003. Vol. 48. No 3. P. 307–314.
21. Hillman C. H., Castelli D. M., Buck S. M. Aerobic fitness and neurocognitive function in healthy preadolescent children. *Medicine & Science in Sports & Exercise*. 2005. Vol. 37. No 11. P. 1967–1974.
22. Hosseinpoor A., Bergen N., Schlottheuber A., Boerma T. National health inequality monitoring: current challenges and opportunities. *Global Health Action*. 2018. Vol. 11. P. 139–216.
23. Hung, J.-W., Yu M.-Y., Chang K.-C et. al. Feasibility of Using Tetrax Biofeedback Video Games for Balance Training in Patients With Chronic Hemiplegic Stroke. *PM&R*. 2016. Vol. 8(10). P. 962-970.
24. Huonker M., Schmid A., Schmidt-Trucksass A. et. al. Size and blood flow of central and peripheral arteries in highly trained able-bodied and disabled athletes. *Journal of Applied Physiology*. 2003. Vol. 95. No 2. P. 685–691.
25. Jørgensen L., Perko M., Hanel B. et. al. Middle cerebral artery flow velocity and blood flow during exercise and muscle ischemia in humans. *Journal of Applied Physiology*. Vol. 72, No 3. P. 1123–1132.
26. Jung, J., Kang H., Shim S. et. al. Effects of resistive exercise on cerebral blood flow velocity and pulsatility index of healthy people. *Journal of Physical Therapy Science*. 2012. Vol. 24, No 9. P. 915–917.

27. Hosseinpoor A., Bergen N., Schlottheuber A., Boerma T. National health inequality monitoring: current challenges and opportunities. *Global Health Action*. 2018. Vol. 11. P. 139–216.

28. Hung J.-W., Yu M.-Y., Chang K.-C. et. al. Feasibility of Using Tetrax Biofeedback Video Games for Balance Training in Patients With *Chronic Hemiplegic Stroke*. *PM&R*. 2016. Vol. 8(10). P. 962–970.

29. Huonker M., Schmid A., Schmidt-Trucksass A. et. al. Size and blood flow of central and peripheral arteries in highly trained able-bodied and disabled athletes. *Journal of Applied Physiology*. 2003. Vol. 95. No 2. P. 685–691.

2.4. Psychophysiological and neuropsychological study of variants of attention deficit hyperactivity disorder

Психофізіологічне й нейропсихологічне дослідження варіантів синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю

На сьогоднішній день синдрому дефіциту уваги й гіперактивності (СДУГ) – одна з найбільш вивчених і розповсюджених клінічних форм порушення уваги. За МКБ-10 (Міжнародна класифікація хвороб) до симптомів СДУГ відносять надмірну активність, неможливість довгостроково втримувати увагу та інтерес до завдання, контролювати свої спонукання. Дітей із СДУГ відносять до групи ризику, у них відзначаються специфічні особливості розвитку когнітивної, емоційної й соціальної сфер, труднощі в навчанні, у сімейних відносинах [6; 21; 22]. Описані симптоми проявляються до 7 років і, як правило, зберігаються з віком.

Традиційно виділяють дві групи симптомів при СДУГ: симптоми неухважності; симптоми гіперактивності імпульсивності.

Виходячи із цього, виділяється кілька підтипів СДУГ: порушення уваги без імпульсивної й гіперактивної поведінки (синдром дефіциту уваги, СДУ); гіперактивна й імпульсивна поведінка без порушення уваги

(гіперактивність); комбінований тип, діти з порушенням уваги й поведінки (СДУГ). Критеріями визначення підтипу СДУГ є наявність або відсутність тих або інших симптомів. Варто відзначити, що цей розподіл на підтипи досить умовний, він підкреслює гетерогенний характер порушень поведінки в межах СДУГ [23]. У більшості сучасних досліджень СДУГ вважається єдиною однорідною групою. Проте, у літературі описані відмінності клінічних проявів цього розладу для різних підгруп.

Для дітей із СДУ, за даними літератури [4; 6; 12; 23; 24], характерні неухважність, у тому числі до деталей, труднощі у зосередженні, неухважність, безпам'ятність, неорганізованість; такі діти постійно «випадають» із контексту ситуації, «витають у хмарах». У них також відзначається дефіцит функцій регуляції активаційних і нейродинамічних параметрів діяльності: підвищена втомлюваність, виснажливість психічних процесів, повільний темп діяльності. Для таких дітей украй характерні різноманітні труднощі у навчанні: складності адаптації до умов шкільного навчання, труднощі включення до виконання завдання і його завершення, виконання завдань на час, розв'язування завдань.

Дефіцит концентрації й розподілу уваги, у свою чергу, призводить до труднощів у формуванні й розвитку навичок письма, читання, рахункових операцій і, як наслідок, до низької успішності. Для цих дітей характерним є знижений фон настрою, зниження мотивації, нестача посидючості при виконанні завдань, часто вони не завершують почате, забувають про умови та/або цілі завдання в процесі його виконання, швидко пересичуються одноманітною діяльністю.

Описані труднощі породжують характерні для людей із СДУ неадекватні компенсаторні стратегії – прокрастинацію (*prokrastination-*

відкладання, зволікання), тривале затягування виконання важливих завдань, безпам'ятність і інші форми пасивної уникаючої поведінки.

У дітей із СДУГ можна спостерігати аналогічні симптоми: труднощі концентрації, утримання й розподілу уваги, функціональне зниження активаційних процесів, особливості розвитку мотиваційної сфери та ін. Однак, на відміну від СДУ, ці прояви обов'язково сполучаються з ознаками гіперактивності (непосидючості, рухового занепокоєння) і імпульсивності (труднощі розгальмовування мимовільних спонтанних реакцій, що проявляються як у навчальній діяльності, так і в соціальній комунікації) [24].

Нейрофізіологічні фактори виникнення СДУГ і СДУ.

Результати морфометричних досліджень мозку хворих СДУГ (вимір відносних розмірів великих структур головного мозку) за допомогою методів структурної нейровізуалізації свідчать про зменшений обсяг ряду структур головного мозку, а саме правої лобової долі, правої тім'яної області кори, хвостатого ядра, мозочкових півсфер, задніх нижніх часточок хробака мозочка [9]; [10]; [1]; [11].

У нейровізуалізаційних дослідженнях було показано, що діти із СДУГ, що добре реагують на медикаментозну терапію, мають знижений у порівнянні з віковою нормою обсяг хвостатого ядра (nucleus caudatus). Ця мозкова структура відноситься до базальних гангліїв (nuclei basales) і разом з огорожею (claustrum) і шкарлупою (putamen) утворює неостріатум – молодшу частину смугастого тіла, або стріатум (striatum). До більш філогенетично прадавньої частини стріатуму – палеостріатум – входять латеральний і медіальний бліді кулі (globus pallidus), внутрішні частини чечевицеподібного ядра (nucleus lentiformis), тоді як уже згадана зовнішня частина чечевицеподібного ядра – шкарлупа – є складовою частиною неостріатума. Участь цих відділів у забезпеченні психічної діяльності різна: так, функція

палеостріатуму полягає в забезпеченні синергії і автоматичних рухів (рівень В, за Н. А. Бернштейном), функція неостріатуму – у забезпеченні автоматичного (без врахування мети) підлаштування механіки руху під простір, у якому він розвертається тут і зараз (рівень С1, за Н. А. Бернштейном); при цьому обидва відділи стріатуму не управляються безпосередньо корковими відділами та входять до складу екстрапірамідної системи регуляції рухів.

Згідно з даними клінічної нейропсихології, моторна гіперактивність є характерною ознакою локальних уражень хвостатого ядра; подібну картину моторного розладу можна спостерігати й при ураженні хвостатого ядра при хворобі Паркінсона. Навпаки, для ураження фронтальних відділів гіперактивність не є обов'язковою ознакою, однак симптоматика «лобового синдрому» є вкрай подібною до симптомокомплексу неувважності, характерним і для СДУГ, і для СДУ, причому для останнього присутнім у чистому виді, без гіперактивності.

Співвіднесення даних, отриманих на клітинному й структурному рівні дослідження, яскраво демонструє описувані співвідношення [10; 13]. Речовина, що забезпечує зворотне захоплення дофаміну, – дофаміновий транспортер (DAT) – широко презентовано у стріатумі, й у набагато меншому ступені – у префронтальній корі. Імовірно, саме для роботи стріатуму це з'єднання є вкрай істотним. Психогенетичні дослідження демонструють зв'язок гену DAT1, із експресією якого пов'язаний синтез DAT, і симптомів гіперактивності при СДУГ. Причому виявлено позитивну кореляцію між кількістю аллелей групи ризику в DAT1 і ступенем виразності симптомів гіперактивності в їхніх носіїв.

Цікаво, що експресія гену DAT1, за даними досліджень, позитивно пов'язана з товщиною хвостатого ядра. Таким чином, порушення

за типом гіперактивності в рамках СДУГ можуть бути співвіднесені з функціональною слабкістю хвостатого ядра та стріатуму у цілому й на клітинному рівні можуть бути представлені у вигляді дефіцитарності механізму зворотного захоплення катехоламінів, забезпечуваного дофаміновим транспортером [12].

Психогенетичні дослідження СДУ, кількість яких поки не настільки велике, як для СДУУ в цілому, вказують на зв'язок цього порушення з поліморфізмом гену дофамінового рецептора DRD4. Усього в головному мозку людини присутні 5 типів дофамінових рецепторів, при цьому DRD1 і DRD5 є подібними між собою за своєю будовою (D17подібні), так само як DRD2, DRD3 і DRD4 – між собою (D27подібні). Частіше за все зустрічаються рецептори DRD1 і DRD4, причому рецептори DRD4 зустрічаються у фронтальній корі й гіпокампі людини і приматів й не присутні у стріатумі. Низка досліджень указує на позитивний зв'язок між експресією гену рецепторів DRD4 і товщиною сірої речовини фронтальної кори. Відзначимо також, що DRD4, як і DRD2, беруть участь у механізмі так званого «внутрішнього підкріплення», забезпечуваного катехоламінами, що і є базою навчання й мотиваційного опосередкування поведінки. При цьому всі види дофамінових рецепторів роблять значний внесок у забезпечення механізму довгочасної потенціації – збереження синаптичної передачі між нейронами протягом тривалого часу після безпосереднього впливу, найважливішого клітинного механізму пам'яті й навчання, уперше відкритого для клітин гіпокампу.

Проведений аналіз клінічної симптоматики й даних нейрофізіології дозволяє висловити припущення, що СДУ являє собою варіант порушення розвитку в дитячому віці, аналогічний за своїм механізмом синдрому розладу керуючих функцій (disexecutive syndrome)

[2], характерному для пацієнтів з ураженням конвексітальної лобової кори, що й призводить до подібного симптомокомплексу поведінкових і когнітивних порушень. СДУГ, у свою чергу, може бути співвіднесений з слабкістю функцій стріатуму, зокрема, хвостатого ядра. У той же час, на думку А. Даймонд [12], пояснити всі порушення при СДУГ тільки слабкістю стріатуму не представляється можливим, оскільки симптоми неухважності ніяк не впливають із цієї дисфункції й скоріше можуть бути співвіднесені зі слабкістю фронтальних відділів. Як видно, мова ведеться про слабкість фронтостріальної взаємодії. При цьому специфічні симптоми, характерні для дітей зі СДУ (схильність до депресії й труднощів освоєння специфічних шкільних навичок – читання, рахунку й письма), дозволяють припустити для цього синдрому первинну слабкість фронтопарієтальної взаємодії – зв'язків між лобовими та тім'яними відділами.

Згідно з нейропсихологічними дослідженнями, первинним дефіцитом СДУГ є недостатнє функціонування I і III структурно-функціональних блоків мозку. У термінах закордонних авторів цей дефіцит описується як недостатність активуючої системи мозку й керуючих функцій. До керуючих функцій відносять регуляцію, планування й контроль діяльності. Одним з важливих компонентів є когнітивний контроль і контроль гальмування. Під когнітивним контролем звичайно розуміють здатність до розв'язання конфлікту між конкуруючими стимулами або схемами дії за допомогою гальмування нерелевантних даних і підтримки обробки релевантних. У якості синонімів даного терміну у своїй статті, Кейсі Б. Дж і Дерстон З., оперують поняттями «саморегуляція» (selfregulation), «налаштування уваги» (attentional bias) і «центральный керуючий» («central executive»), за якими стоїть можливість спадного модулювання процесів обробки

інформації й здійснення дії за рахунок процесів вибіркового придушення або активації [9].

У цій же роботі автори описують дві різні підсистеми дій у системі когнітивного контролю, забезпечення яких пов'язане з роботою різних мозкових механізмів: підсистема придушення нерелевантних дій, забезпечувана базальними гангліями, особливо структурами хвостатого ядра; підсистема вибіркової активації й інтенсифікації релевантних психічних змістів і дій, пов'язана з діяльністю префронтальних відділів мозку.

Адекватність цієї схеми обґрунтовується за допомогою аналізу численних даних клінічних, нейровізуалізаційних і генетичних досліджень.

До керуючих функцій належить і робоча пам'ять. Робоча пам'ять необхідна для розв'язання низки підзавдань, що виникають при вирішенні завдання; відповідно, відмінності в ефективності розв'язання завдань можуть бути пояснено індивідуальними відмінностями обсягу робочої пам'яті. У її функціонуванні центральна роль приділяється керуючому, або регуляторному центру. Регуляторний центр здійснює управління цілями й зберігання цілей актуальної ситуації в пам'яті й дозволяє кожній цілі контролювати поведінку таким чином, щоб це було скоординовано з усіма іншими цілями. Для виконання того чи іншого завдання також необхідно регулювати план дії другорядних процесів. Регулювання плану дій може бути автоматичним для деяких завдань. Якщо регулювання плану дій завершено, тоді керуючий центр може бути залучений до подальшого планування й до вибіркової уваги. Вибіркова увага забезпечує фокусування на одних операціях та ігнорування інших, щоб уможливити процес регулювання плану дій.

Існує низка досліджень, у яких указують на відсутність дефіциту робочої пам'яті й керуючих функцій при СДУГ [16; 18]. Однак проведений А. Даймонд [12] аналіз таких робіт показав неадекватність застосовуваних у них методів дослідження, їх низьку конструкту валідність. На думку автора, більша частина дослідників, по-перше, вносили до організації виконання методики зовнішні засоби довільного контролю за рахунок високого ступеню структурування процесу виконання завдання (що полегшувало роботу керуючих функцій і, зокрема, робочої пам'яті як їхнього різновиду), а по-друге, пред'являли завдання, тестуючи скоріше спеціальні здібності, ніж робочу пам'ять. Згідно з автором, слабкість робочої пам'яті виявляється релевантними для даної функції завданнями на комплексний обсяг (complex span task) робочої пам'яті, матеріалом у яких можуть слугувати рахункові операції (countingspan task), просторові стимули (spatialspan task, patternspan task), різновиди реакцій вибору (compound stimulus visual information task), вербальні завдання (listenspan task, readingspan task).

Гарним методом є також розподілене дихотичне прослуховування (divided attention dichotic listening task), при якому потрібно відтворювати інформацію відразу з обох каналів. Дослідження, у яких застосовувалися зазначені методи, демонструють значиме зниження робочої пам'яті у дітей із СДУГ у порівнянні з нормою [11; 14; 15; 20; 22]. У цей час усе більше дослідників описують характерні для дітей із СДУГ порушення функцій забезпечення оптимального рівня активації, підтримки стану пильності, найбільш сприятливого для успішної організації пізнавальної активності функціонального стану. Дефіцит робочої пам'яті у дітей із СДУ і СДУГ нерідко корелює з дефіцитом активаційних і нейродинамічних параметрів діяльності – збільшенням часу реакції й низьким темпом переробки інформації.

Одним з підвидів СДУГ (точніше, його варіанту у вигляді СДУ) є особлива клінічна категорія дітей – з низьким темпом діяльності (children with sluggish cognitive tempo), для яких характерна млявість, інертність, пасивність, частий дрімотний стан і часті відхилення від основного напрямку діяльності до міркувань, які не стосуються справи.

Зв'язок між зниженням темпу діяльності й успішністю протікання когнітивних і регуляторних процесів дотепер до кінця не ясний. Безліч клінічних спостережень описують загальне зниження темпу діяльності при локальних ураженнях лобових долів мозку. Згідно із результатами експериментальних досліджень, зниження темпу позитивно корелює зі слабкістю показників роботи керуючих функцій у цілому й, зокрема, із проблемами робочої пам'яті. Напроти, гарні показники робочої пам'яті характерні для випробуваних зі стабільно високим темпом діяльності (темпер діяльності при цьому вимірюється в додаткових завданнях на перерахування пропонованих стимулів, швидкість озвучування їх назв і т.п.). Цікавими є наступні експериментальні дані [8]. У завданнях на робочу пам'ять дорослі випробувані демонструють значно більш високі показники обсягу робочої пам'яті, ніж діти. Однак при введенні для дорослих більш складних стимулів так, що швидкість їх називання виявилася рівною швидкості називання 6-7 літніми дітьми простих стимулів, обсяги робочої пам'яті для дорослих, отримані на складних стимулах, і для дітей – на простих, виявилися рівними.

Механізми, які стоять за цими відносинами, не цілком ясні дотепер. Можна запропонувати наступні пояснення описаним зв'язкам швидкості переробки інформації й ефективності функціонування робочої пам'яті. По-перше, чим швидше перероблюється інформація, тем менше часу вона повинна утримуватись у робочій пам'яті (однією з функцій якої

і є обробка даних). Таким чином, виходить, що обмежені ресурси останньої виявляються більш вивільними. А тоді і робоча пам'ять демонструє більшу сумарну продуктивність. По-друге, за більш високою швидкістю й кращою робочою пам'яттю може стояти визначальний для обох феноменів загальний механізм. Наприклад, здатність до більш ефективного розпізнання сигналу на фоні шуму, яка, у свою чергу, може залежати як від загального стану роботи нейронів (так званий загально мозковий фактор), так і від ефективності функціонування префронтальної кори, що здійснює низхідну модуляцію роботи інших коркових і підкоркових відділів.

Разом з тим, як ми вже відзначали вище, далеко не всі діти із СДУ демонструють зниження темпових характеристик діяльності, тоді як слабкість робочої пам'яті характерна для СДУ у цілому. Математична обробка даних також показує, що далеко не вся дисперсія показників робочої пам'яті може бути поясненою через розкид показників часу реакції й швидкості обробки інформації; більше того, згідно із даними факторного аналізу, слабкість робочої пам'яті, труднощі тривалого зосередження й загальна дезорганізованість діяльності являють собою один загальний фактор, відмінний від фактору низького когнітивного темпу [7]. Можна припустити, що низький темп діяльності є вторинним або, принаймні, комор бідним до СДУ розладом.

У той же самий час інші дослідження [27] демонструють, що показники зниженого часу реакції дозволяють здійснити диференціальну діагностику СДУГ (у дослідженні СДУ і СДУГ не відділялися одне від одного) у порівнянні з нормою з тим же ступенем точності, з яким це можна зробити за показниками зниження якості виконання завдань на робочу пам'ять (complex span task). Інші завдання на керуючі функції (continious performance task, go/no go

measure) не дозволяють досягати при цьому настільки ж високого ступеню точності.

Цікаво, що з висновку про зниження темпу переробки інформації в частини дітей зі СДУ не впливає прямо можливості корекційного впливу у формі збільшення темпу виконання завдань. Надання дітям більшого часу на завдання нерідко навіть погіршує якість його виконання через зростання нудьги від завдання й посилення відволікання.

Щодо мотиваційної складової СДУГ і СДУ слід відзначити, що останніми роками дослідники відмовилися від теорії так званого «єдиного дефіциту», яка розглядає СДУГ винятково як порушення керуючих функцій. На сьогоднішній день діагноз «СДУГ» прийнято розглядати як складне комплексне захворювання, що включає у себе порушення різних компонентів діяльності.

Так, для осіб зі СДУ і СДУГ у край важким завданням є підтримка оптимального рівня мотивації для успішного виконання й завершення завдання. Вірніше було б характеризувати таких дітей як не таких, що сильно відволікаються й є надто чутливими до впливу побічних подразників, а як таких, які легко втрачають мотивацію до роботи, яким швидко стає нудно. Відповідно, відволікання є вторинним явищем, яке зумовлене швидкою втратою інтересу до основного завдання й пошуком додаткових джерел стимуляції в зовнішньому середовищі [28; 3; 17; 5; 26].

Описані механізми співвідносяться із гіпотезою про загальне зниження активації (low arousal theory) у дітей зі СДУГ, згідно з яким діти із СДУГ не здатні підтримувати зосередження на завданні, оскільки не одержують від нього достатнього рівня підкріплення й змушені перемикатися на сторонні стимули для одержання підкріплення від них і підтримки загального психічного тону й активності на достатньому

рівні. Це порушення також пов'язане з дефіцитарністю дофамінергічної системи, а саме дефіцитом вироблення міжклітинного дофаміну у підкіркових структурах мозку, який впливає на нейрони, забезпечуючи внутрішнє підкріплення діяльності. Імовірно, цей клітинний механізм лежить в основі можливості мотиваційної регуляції діяльності й довільного зосередження на завданні незалежно від інтенсивності зовнішньої стимуляції.

В умовах дефіциту міжклітинного дофаміну нервова система, що виявляється в стані зниження активації, змушена прибігати до інших джерел стимуляції – зовнішнім стимулам, які в умовах орієнтовної реакції на них також стимулюють викид дофаміну й підтримують систему в стані достатньої активації [25]. Нагадаємо також, що саме рецептори DRD4 у фронтальній корі, дефіцитарність яких характерна для СДУ, забезпечують роботу процесів внутрішнього підкріплення. Імовірно, обидва біохімічних фактори роблять свій внесок до формування слабкості клітинного рівня мотиваційно-вольової регуляції при СДУ.

Уявлення про проблеми підтримки активації за рахунок внутрішніх біохімічних ресурсів нервової системи й мотиваційно-вольової регуляції дозволяють провести зв'язок між слабкістю робочої пам'яті й відволіканням дітей із СДУ у межах синдромного аналізу. Підвищене навантаження на слабку робочу пам'ять призводить до сильного стомлення і виснаження, які не можуть бути перебореними за рахунок внутрішніх механізмів підтримки мотивації до виконання завдання, що є дефіцитарними (а також, на наш погляд, у тому числі й тому, що забезпечення діяльності за рахунок «вищих», соціально зумовлених форм мотивації (навчальна, пізнавальна) саме по собі є досить енерговитратним і протікає в дітей спочатку тільки за рахунок значного внеску довільної регуляції). Відповідно, діти змушені

прибігати до механізмів зовнішньої стимуляції – відволіканню на сторонні фактори, зовнішні або внутрішні (власні думки), або поринати до напівсонного, дрімотного стану, який прямо викликаний зниженням рівня активації.

Разом з тим, дефіцит механізмів внутрішньої стимуляції не є абсолютним і стосується, як видно, тільки випадків, коли саме завдання не викликає настільки сильного інтересу й вимагає хоча б деякого довільного вольового контролю за рахунок залучення додаткових мотиваційних факторів. У видах активності, від якої вони одержують дійсне задоволення від самих процедурних моментів діяльності, особи із СДУ з легкістю долають сильні відволікаючі фактори й здатні працювати навіть на високій швидкості. Наприклад, комп'ютерні ігри, у яких слабкість робочої пам'яті долається дітьми й дорослими зі СДУ за рахунок компенсаторного використання довгочасної й процедурної пам'яті (зв'язок дії персонажу й комбінації клавіш), є одним з улюблених занять таких пацієнтів, що дають їм тривале переживання достатнього рівня психічної активності й тону (у тому числі й за рахунок сильної емоційної стимуляції, яку дають зміст гри й сама ігрова ситуація).

Також показано, що багато дітей і дорослих із СДУ відчують сильну тягу до видів активності, пов'язаних з ризиком і сильними переживаннями (їзда на «американських гірках», водіння автомобілю на великій швидкості й т.п.). Така надсильна стимуляція є компенсаторним засобом підвищення загального рівня активації й психічного тону.

Виконаний нами аналітичний огляд робіт, присвячених СДУ і СДУГ, виявив принципову відмінність клінічної картини, нейробіологічних та нейропсихологічних механізмів СДУГ і СДУ. СДУГ, який пов'язаний переважно із дисфункцією стріатуму й фронтостріальних взаємодій,

на клітинному рівні проявляється як надлишкова робота дофамінового транспортеру (DAT) і процесів зворотнього захоплення дофаміну. На поведінковому рівні це приводить до комбінації симптомів неухважності й гіперактивності, імпульсивності, а в когнітивному функціонуванні проявляється у вигляді дефіциту процесів довільного розгальмовування нерелевантних імпульсивних відповідей – одного з компонентів керуючих функцій, що призводить до виражених труднощів організації навчальної діяльності й соціалізації.

СДУ характеризується слабкістю фронтопарієтальних взаємодій і слабкістю роботи дофамінергічних рецепторів DRD4, робота яких пов'язана із забезпеченням процесів довгочасної потенціації (одним з нейронних механізмів пам'яті й навчання) і внутрішнього підкріплення (одним з нейронних механізмів мотиваційно-вольової регуляції й підтримки достатнього рівня активації). Для СДУ також характерна слабкість іншого біохімічного механізму підтримки активації – синтезу міжклітинного дофаміну в підкіркових структурах. Наслідком цього є слабкість психічного тону, що сполучається із труднощами мотиваційно-вольової регуляції діяльності. Провідним когнітивним порушенням для СДУ є дефіцит робочої пам'яті – іншого компонента керуючих функцій.

СДУ, таким чином, може бути описаний як регуляторно-активаційний дефіцит зі слабкістю робочої пам'яті, тоді як СДУГ – як регуляторно-моторний із труднощами довільного розгальмовування. Відзначимо, що згідно з наведеною нами інформацією з літератури, обидві форми дефіциту уваги є за своїми мозковими механізмами корково-підкірковими синдромами, тобто пов'язаними з дисфункцією як I, так і III структурно-функціональних блоків мозку. При цьому для СДУГ слабкість III структурно-функціонального блоку мозку (процесів

програмування, регуляції й контролю) проявляється у формі проблем довільного розгальмовування імпульсивності й спадного коркового контролю над фоновими компонентами рухів, а слабкість I блоку (процесів підтримки тонуусу й пильнування) – у розбалансуванні фонових компонентів рухів, забезпечуваних верхніми відділами екстрапірамідної системи, – інтенсивності, темпу, спонтанності рухових реакцій. Для СДУ слабкість III структурно-функціонального блоку мозку (і, очевидно, почасти II блоку – у формі дефіцитарності третинних тім'яних відділів, що забезпечують роботу просторового й квазіпросторового компоненту робочої пам'яті) проявляється у формі дефіциту робочої пам'яті й мотиваційно-вольової регуляції, слабкість I структурно-функціонального блоку (імовірно відділів, що більш низько розташовані, ніж стріатум) – у формі дефіциту загального рівня активації й підтримки нейродинамічного балансу процесів збудження й гальмування.

Таким чином, дані літератури, розглянуті з погляду нейропсихологічного синдромного аналізу, роблять внесок у вивчення СДУГ як особливої форми дизонтогенезу, дозволяють розглядати це порушення не як симптомокомплекс, але як цілісне системне утворення зі своїми клінічними варіантами й різними механізмами етіопатогенезу на морфологічному, нейрофізіологічному, когнітивному й поведінковому рівнях аналізу. Разом з тим, необхідність більш докладного розгляду механізмів порушення різних психічних процесів при СДУ і СДУГ є безсумнівне і може стати завданням подальших досліджень у цій області.

Список використаних джерел:

1. Арнстен А. На шляху до нового розуміння синдрому дефіциту уваги й гіперактивності. Патофізіологія. 2003.
2. Баддели А.Д. Робоча пам'ять. Оксфорд, Англія: Оксфорд

Університет Пресс. 1986.

3. Баркли р А. СДУГ: природа і самоконтроль. 1997.
4. Бенталь Б. Тирош Е. Здібності читання при синдромі дефіциту уваги з гіперактивністю й розлади читання: порівняльний аналіз дослідження. *Дитина. Психологія й психіатрія*. 2007. Т. 48. № 5. С. 455–463.
5. Браун Т. Є., Макмаллен В. Дж. Розлади дефіциту уваги й порушення сну/пробудження. *Аннали Нью-Йоркської академії наук*. 2001. Т. 931. С. 271–286.
6. Брюс Б., Тернлунд Г., Неттельбладт У. СДУГ і мовленнєві порушення в дослідженні батьківського опитувальника FTF (від п'яти до п'ятнадцяти). *Європа. Дитина й підліток. Психіатрія*. 2006.
7. Карлсон С. Л., Манн М. Психологія: офіційний журнал Спільки клінічної дитячої й підліткової психології. США: «Психологічна асоціація». 2010.
8. Курляндія Д М, Гольдберг Дж. Обсяг короткострокової пам'яті. *Журнал експериментальної дитячої психології*. 1982. Т. 33. С. 386–404.
9. Кейсі Б. Дж, Дерстон З. Функціональна візуалізація дослідження розладу дефіциту уваги/гіперактивності. *Американський журнал із психіатрії*. 2006.
10. Куратоло П., Палошиа К., Д'агати Є., Моаверо Р., Пазини А. Нейробиологія синдрому дефіциту уваги. *Європейський журнал дитячої неврології*. 2009. Т. 13. № 4. С. 299–304.
11. Депью Б. Є., Берджесс Г. К., Уиллкатт Є. Г., Рузик Л., Банич М. Т. Інгібіторний контроль витягу пам'яті й рухової обробки, пов'язаний із правою латеральною префронтальною корою особи із СДУГ. *Нейропсихологія*. 2010.
12. Дерстон З. Генетика в СДУГ: когнітивний контроль. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2009. Т. 33. № 5. С. 674–689.

13. Гау С. С; Шан С.-Ю. Виконавчі функції як ендотипи при СДУГ: дані Кембриджської батареї нейропсихологічних тестів (CANTAB). *Дитина психологічна: Психіатрія*. 2010. Том 51. № 7. С. 838–849.

14. Поллок Х., Каралунас С. Знецінювання навичок здобутих у дітей з СДУГ. *Journal of Abnormal Psychology*. 2010. Т. 119. № 1. С. 174–185.

15. Джонсдоттір З, Боума А. Відносини між нейропсихологічною функцією й поведінкової міри із СДУГ: симптоми й коморбидна поведінка. *Архів клінічної нейропсихології: Офіційний журнал Національної Академія з нейропсихології*. 2006. № 5. С. 383–394.

16. Lecendreux M, Konofal E, Bouvard M, Falissard B. Сон у дітей зі СДУГ. *Журнал дитячої психології й психіатрії й суміжних дисциплін*. 2000. Т. 41. № 6. С. 803–12.

17. Мітки Д. Дж, Бервид О., Сантра А, Нейропсихологічні кореляти симптомів СДУГ у дошкільників. *Нейропсихологія*. 2005. Т. 19. №4. С. 446–455.

18. Кейсі Б. Інтегративна теорія дефіциту уваги/гіперактивності. Розлад на основі когнітивної й афективної неврології. *Розвиток і психопатологія*. 2005. Т. 17. Вип. 3. С. 785–806.

19. Шеклманн М., Романос М., Бретшер Ф., Плихта М.М. Префронтальна оксигенація під час робочої пам'яті. *Журнал із психіатричної дослідницької роботи*. 2010. № 10. С. 621–628.

20. Скайм М. Завдання на розчарування дітям із синдромом дефіциту уваги й гіперактивності. *Психологія в школах*. 2006. Т. 43. № 3. С. 377–386.

21. Сейдман л Дж. Нейропсихологічне функціонування у людей із СДУГ. *Клінічна психологія*. 2006. № 4. С. 466–485.

22. Шепард К. Н. Млявий когнітивний темп: унікальний підтип СДУГ або просто симптом? *Науки й інженерія*. 2009. Т. 70. № 9-В. С. 5847.

23. Шилс К. Саморегулювання в СДУГ. *Огляд клінічної психології*. 2010. Т. 30. № 8. С. 951–961.
24. Сикстрем З, Розумна А. Когнітивні здатності при СДУГ. *Журнал дитячої психології*. 2007. № 8. С. 840–847.
25. Виноградник А. Сон у дітей із СДУГ. *Neurol Clin*. 1993. Т. 11. №1. С. 59–78.
26. Вестерберг Х., Хірвікоскі Т., Форссберг Х., Клінгберг Т. Обсяг зорово-просторової робочої пам'яті: чутлива міра когнітивного дефіциту в дітей із СДУГ. *Дитяча нейропсихологія*. 2004. Т. 10. № 3. С. 155--161.
27. Сиднів З, Томас Р. Оптимальна стимуляція працездатності в нормальних і девіантних дітей. *Психологічний вісник*. 2013. Т. 94. № 3. С. 446--471.

2.5. Perspectives of inclusive educational environment in Ukraine through the prism of foreign experience

Перспективи інклюзивного освітнього середовища в Україні крізь призму зарубіжного досвіду

Ступінь цивілізованості будь-якого суспільства визначається його ставленням до осіб, які нездатні турбуватися про себе самі та потребують особливої уваги та підтримки: дітей, літніх людей, осіб з порушеннями здоров'я тощо. Це одвічний лакмусовий папірець, на якому проявляється рівень суспільного гуманізму. У розвитку людської цивілізації прослідковується чітка взаємна детермінація освіти та суспільного розвитку: якість освітніх послуг впливає на розвиток соціуму і навпаки, соціум визначає вектори розвитку освітніх процесів. Сучасна Україна розділяє європейські цінності, провідною з яких є побудова суспільства рівних можливостей для реалізації права кожного його члена на участь у суспільному житті на засадах поваги до людської різноманітності. Наслідком нової концепції соціальної

політики стала освітня інклюзія, яка забезпечує право на рівний доступ до здобуття якісної освіти для дітей з ООП.

В умовах бойових дій, які, нажаль, мають місце сьогодні в Україні, діти з особливими освітніми потребами стають ще більш вразливими. Жахливі звуки повітряних тривог, вибухів, знервованість батьків, перебування в бомбосховищах, переміщення під час евакуації – усе це викликає страх і тривогу, а відтак здійснює додатковий травмуючий вплив на чутливу психіку дитини. Сучасним педагогам, нажаль, доводиться працювати з дітьми, які мають фізичні ураження та посттравматичні стресові розлади. І потрібно зважати, що досвід навчання та виховання таких дітей набувається безпосередньо у процесі бойових дій. Крім того, під час війни поняття «діти з особливими освітніми потребами» розширюється за рахунок внутрішньо переміщених учнів та учнів, які перебувають в еміграції. Навіть за відсутності психофізичних порушень, вони потребують соціальної адаптації та емоційної підтримки з боку педагогічних працівників.

Але не слід забувати, що й самим педагогам сьогодні потрібна особлива увага, адже перебуваючи в стані підвищеного стресу та потребуючи психологічної підтримки, вони мають нагальну потребу в методичних матеріалах, алгоритмах реагування у разі необхідності термінової кризової підтримки учнів. Отже, поняття «інклюзивна освіта» набуває нового змісту та потребує залучення усіх можливих ресурсів для створення інклюзивного освітнього середовища.

У більшості європейських країн легалізація інклюзивної освіти відбулася кілька десятиліть тому. Реалізація інклюзивної стратегії відрізняється у різних країнах, однак спільним є те, що упровадження інклюзивного навчання, попри соціальне толерування, значні зусилля та чималі вкладені кошти, все ще стикається з певними ускладненнями

і не завжди діти з ООП отримують задекларовану якісну освіту та подальшу соціальну адаптацію [12, с. 33]. Проте, набутий досвід може, безперечно, стати в нагоді українській інклюзивній освіті, що лише знаходиться на етапі становлення, і допоможе заповнити існуючі прогалини.

Політика сучасної України щодо дітей з порушеннями психофізичного розвитку характеризується максимальним залученням держави до системного вирішення проблем гарантування рівного доступу до якісної освіти дітей, права вибору різних типів закладів освіти та форм навчання; індивідуалізації освітнього процесу; міжвідомчої інтеграції та соціального партнерства; організаційно-структурних змін в освітніх закладах; організації комплексної психолого-педагогічної оцінки дитини та надання їй психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг. На зміну державоцентристській освітній системі, провідною метою якої було формування «корисної» для держави особистості за усталеними освітніми канонами з безумовним домінуванням державних інтересів над особистими, має прийти «дитиноцентризм» – система освіти, в якій домінують інтереси дитини та задовольняються її освітні потреби. Цей принцип визначає цілі й концепцію інклюзивної освіти, в якій реалізовано провідну демократичну ідею – рівність прав кожної особи, включаючи і право на здобуття освіти. Реформування освітньої системи передбачає, що кожен загальноосвітній заклад має бути готовий приймати та задовольняти особливі освітні потреби всіх учнів, тобто бути інклюзивним. Реалізація інклюзивної освітньої політики передбачає адаптацію/модифікацію змістових, структурних, стратегічних та методологічних основ [17, с. 18]. Тобто має бути створене особливе безперешкодне, навчально-розвивальне освітнє середовище,

в якому кожна дитина має змогу досягти гармонійного розвитку. Втім, власне поняття «інклюзивне середовище» є доволі розмитим. Так, законом України «Про освіту» (2017) термін «інклюзивне освітнє середовище» визначено як сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей [18]. На жаль, подані у визначені поняття «умови, способи і засоби їх реалізації» не мають пояснення, тому їх тлумачення залишаються довільними. В наукових розвідках сучасних українських дослідників це поняття тлумачиться досить широким спектром дефініцій: технологія інклюзивного навчання; система надання спеціальних освітніх послуг та створення позитивного клімату у внутрішньому середовищі школи; архітектурні перетворення, впровадження спеціального матеріально-технічного забезпечення тощо [15]. Як слушно зауважує Т. Скрипник, орієнтир на «інклюзивне освітнє середовище» не став обов'язковою умовою у процесі розбудови інклюзивного навчання у закладах освіти України. Дослідниця, зокрема, посилається на індивідуальні програми розвитку, в яких взагалі не йдеться про інклюзивне освітнє середовище, натомість у розділ «Адаптація» включено пункт «Пристосування середовища», яке містить перелік таких показників, як: доступність, інтенсивність освітлення, рівень шуму, приміщення для усамітнення [19, с. 119].

У навчально-методичному посібнику для працівників інклюзивно-ресурсних центрів йдеться про облаштування «просторово-фізичного середовища», яке включає: доступність приміщень; застосування спеціального сидіння (для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату); режим дня; організація додаткових перерв; використання спеціальних підручників; особливе розміщення дитини у класі неподалік від учителя (для дитини з порушеннями інтелектуального

розвитку); поділ класу на зони, у тому числі – релаксаційну як місце усамітнення і відпочинку; використання візуальних стимулів; створення ситуацій успіху; уповільнення темпу роботи та контроль за динамікою втомлюваності дитини (для дітей з затримкою психічного розвитку) тощо. Знову-таки, на думку Т. Скрипник, «у такому викладі матеріалу усю увагу сконцентровано на дітях з ООП, через що порушується головна ідея інклюзивного навчання – створення середовища, спільного для усіх дітей як простору рівних можливостей» [19, с. 120].

У рекомендаціях Державної служби якості освіти України «Абетка для директора» одним із завдань розбудови якісної школи визначено забезпечення інклюзивного освітнього простору. Даний простір, зокрема, передбачає наявність наступних компонентів:

- облаштування приміщення та території закладу освітніз урахуванням принципів універсального дизайну та/ або розумного пристосування;
- застосування методик та технологій роботи з дітьми з особливими освітніми потребами;
- взаємодія освітнього закладу з батьками осіб з особливими освітніми потребами, фахівцями інклюзивно-ресурсного центру, залучення їх до необхідної підтримки дітей під час здобуття освіти [11, с. 47].

При цьому універсальний дизайн передбачає планування навколишнього середовища так, щоб у ньому було якомога комфортніше усім людям незалежно від їхнього віку та фізичних чи когнітивних можливостей, без необхідності використання допоміжних (адаптивних) засобів.

Отже, поліваріантність тлумачення даного поняття, відсутність чіткого змісту та певних вимог до організації освітнього простору

призводить спочатку до неправильного розуміння інклюзивного навчання, так і до його подальшої незадовільної реалізації.

Для розширення уявлення про зміст поняття «інклюзивне освітнє середовище», доцільно звернутися до зарубіжного досвіду його конструювання, зокрема, британського, який налічує понад 30 років. Так, Френсіс Стіл, заступник директора та координатор з особливих освітніх потреб (SENDCO) Академії Тоттеріджа (Лондон) зауважує: «Створення інклюзивного середовища – це найважливіше, що може зробити школа. Інклюзивна культура є необхідною умовою для ефективної школи: вона приносить щастя, відчуття безпеки та є частиною спільноти, і, звичайно, вона позитивно впливає на навчання, як у класі, так і за його межами. Інклюзивне середовище не виникає випадково, воно досягається за допомогою дизайну» [2, с. 10]. Він наводить приклад створення інклюзивного середовища, який досить нескладно організувати у будь-якому навчальному закладі: «...ми помітили, що кільком учням з ООП 7-го класу потрібна була підтримка для розвитку дружніх відносин зі своїми однолітками. В результаті ми створили кілька ключових форумів для цього: Веселий футбол, Ігровий клуб у бібліотеці, UNO клуб, Клуб сніданку, Стрибки на батуті в обідній час, групи втручання в соціальні навички (групи під час уроків і позаурочний час) .... Усі вони стали безпечними місцями під наглядом дорослих, зокрема протягом неструктурованого часу (перерва та обід), який може бути дуже складним для деяких учнів. Вплив був відчутним, оскільки ми побачили, як розвивається дружба, зростає впевненість і підвищується рівень щастя учнів.... Усе це, поряд з академічною підтримкою та такими ініціативами, як клуб щоденних домашніх завдань, справило позитивний вплив на рівень відвідуваності серед учнів з ООП, а також на академічні досягнення» [2, с.10].

Щоб створити розвиваюче та підтримуюче середовище, педагогічний склад навчального закладу повинен зрозуміти важливість повсякденної діяльності та правильної взаємодії з людьми та предметами, як у класі, так і поза ним. Наприклад, виділення учню, який має труднощі спілкування і взаємодії, шафки в кінці ряду і встановлення її на рівні очей забезпечує вільний доступ до неї, одночасно зменшуючи занепокоєння, спричинене фізичною близькістю з іншими дітьми та шумом. Отже, взаємодія учня з об'єктом (шафкою) сприяє розвитку, а не гальмує його, збільшує ймовірність того, що він прийде в клас готовим займатися навчальною діяльністю [2, с. 11].

У дієвості подібних простих рішень, що дозволяють організувати максимально ефективний інклюзивний освітній простір, авторці вдалося переконатися під час роботи в початковій школі Північної Ірландії, надаючи підтримку учневі з ООП. Дійсно, таке просте рішення, як шафка на початку ряду, можливість крокувати в колоні першим під час походу до їдальні чи спортзалу зменшує емоційне навантаження на дитину, завдає менше хвилювання та менше втомлює. Також досить ефективним рішенням для оптимізації навчальної діяльності, видається використання індивідуальної навчальної зони поза межами класу, як безпечного, сенсорно нейтрального простору, де немає зайвих подразників та стресових ситуацій, де можна зосередитись на виконанні завдання у власному темпі за підтримки асистента.

Також гарним рішенням для дітей, що мають поведінкові проблеми є можливість зробити перерву під час навчального заняття в ресурсній кімнаті, змінивши характер пізнавальної діяльності. А можна просто відпочити на зручному дивані, вкрившись пледом або пограти у м'яч зі своїм асистентом. Це невеликий проміжок часу

(десять-п'ятнадцять хвилин), але дитина повертається до класу врівноваженою та готовою продовжити заплановану вчителем роботу.

Побудові суб'єкт-суб'єктної взаємодії може допомогти демократизація взаємовідносин між вчителем та учнями. Зокрема, така проста річ, як звертання до учня на ім'я, а не на прізвище, прийняте, зокрема, в британських школах, сприяє зняттю емоційної напруги та дозволяє побудувати більш довірливі взаємовідносини, без надмірної формалізації. Іншим важливим моментом є створення ситуації успіху не тільки для дитини з ООП, а й для всього класу. Успіх завжди надихає і кожен може відчувати свою силу, свою спроможність. Уникаючи жорсткої критики, яка може змусити дітей, а особливо дітей з особливими потребами, замкнутись, відчувати надмірну тривогу та втрату інтересу до навчання, доцільно спочатку нагадати учням, що вони зробили добре, але показати їм над чим ще потрібно працювати: «Гарна робота!», «Ти молодець, але сподіваюсь, що наступного разу ти виконаєш роботу ще краще!», «У тебе неодмінно вийде!», «Я знаю, що ти зможеш!».

Основні твердження, на яких побудована особистісна взаємодія в згаданій вище школі: «Не бійся робити помилки, вони допомагають тобі вчитися!», «Кожен з Вас талановитий!», «Твоя думка цікава та важлива!», «Кожен твій крок у навчанні наближає тебе до мети!». І головна думка: «Вчителі та асистенти завжди поруч, щоб підтримати тебе!». В результаті авторка наочно переконалася, що кожна дитина відчуває свою значимість у колективі як особистості, охоче відвідує школу, починає вірити у власні сили, а для дитини з ООП це один із базисів успішного навчання. Такий підхід успішно працює на позитивний результат.

Щоб вдало організувати інклюзивне навчання, важливі вчасність і правильність дій усіх учасників освітнього процесу: батьків,

працівників ІРЦ, керівника закладу освіти, вчителя інклюзивного класу, асистента вчителя та/або дитини (якщо є потреба), команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами [11, с. 49-51]. Зокрема, в багатьох школах і класах по всьому світу залучення учнів з особливими освітніми потребами до звичайних шкіл стало залежним від введення нових для української системи освіти посад асистентів вчителів/ асистентів дитини, яких в зарубіжній літературі ще називають «парапрофесійною» робочою силою [9, с. 404]. Зростаюча популярність залучення асистентів до інклюзивних класів привернули увагу дослідників, а ефективність їх залучення стали предметом серйозних дослідницьких проектів, зокрема, британських. Це, зокрема, 5-річний британський проект «Розгортання та вплив допоміжного персоналу в школах» (DISS), що тривав з 2004 по 2009 рр. в Англії та Уельсі [8]. Ще один проект MITA (Максимізація впливу асистентів учителя), розроблений London's Global University, який використовується більш ніж 900 британськими школами та мережею дослідницьких шкіл [6].

В цілому позитивно оцінюючи вплив асистентів на дітей з ООП, одним із гальмівних факторів вважається відсутність навичок професійної взаємодії в межах одного класу, як у асистентів, так і у вчителів. На думку Сари Алстон, британської тренерки та координаторки інклюзивної освіти та ООП, без послідовного навчання такій взаємодії, ефективність практики багатьох асистентів буде залежати від їхніх особистісних стосунків із класним керівником [1]. Авторка провела неформальне дослідження, опитавши вчителів і асистентів про їхні робочі відносини. Був широкий діапазон відповідей. Більшість підтвердили точку зору, що хороший помічник вчителя на вагу золота і діє як «страховка, резонатор і рятівник здоров'я». Але дане опитування виявило і низку проблем, що свідчить про існуючу

напругу у робочих стосунках. Більшість асистентів говорили про важливість спільної роботи, партнерства та дружби. У той же час вони чітко усвідомлювали, що хочуть, щоб до них ставилися як до рівних. Також респонденти скаржились на відсутність взаємодії у плануванні уроків. Більшості з них не давали часу, щоб прочитати план, підготуватися до уроку. А щоб асистент вчителя міг стежити за плануванням, він повинен мати можливість бачити та розуміти його. Надто часто спільне планування навчальної діяльності залежало від бажання обох сторін знайти час поза межами робочих годин, понаднормово. Крім того, асистенти заявляли про брак теоретичної підготовки для повноцінної участі у навчальній діяльності [1]. С. Алстон не погоджується із підходом МІТА, адже він базується на думці, що найефективніший спосіб залучення допоміжних спеціалістів у класі – це підтримка розвитку неакадемічних навичок учнів, що не передбачає навчання асистентів викладати предмети навчальної програми. До речі, в Ірландії в рамках моделі підтримки освітніх потреб, асистенти позначаються як асистенти з підтримки інклюзії з дуже конкретною роллю догляду, виключаючи будь-яку викладацьку діяльність [10, с. 183]. Але деякі автори висувають припущення, що сприйняття ролі асистента різниться від школи до школи, і це впливає як на сприйняття парапрофесійних обов'язків, так і на стосунки, встановлені між вчителями та допоміжним персоналом [10, с. 185].

В будь-якому випадку, більшість опитаних асистентів виявили бажання почуватися цінованою частиною команди, в противному разі це призводить до браку співпраці. Вони б хотіли, щоб вчителі запитували їхню думку та надавали свої відгуки щодо їх роботи, але не просто «хвалили, їх як дітей» [1]. Резюмувати можна висловом

одного з опитаних: «асистенти включаються в клас лише настільки, наскільки дозволяє вчитель....» [10, с. 191].

Але у цієї взаємодії є інші суб'єкти – вчителі. Деякі з них також говорили про своє роздратування з приводу того, що асистенти псують їхні уроки, коли нав'язують свою думку або поводяться у інший неприйнятний спосіб. Тобто, міжособистісна взаємодія є фундаментом професійної співпраці. Як сказав один респондент: «Головне – це ясність спілкування та взаємна довіра. Робота асистента вчителя низькооплачувана, тому має бути винагородженою в інших аспектах». Хороші стосунки – це один шлях, але цього недостатньо. Помічники вчителів потребують часу, поваги та навчання, а вчителі, в свою чергу, також потребують навчання та підтримки, щоб ефективно використовувати асистентів [1].

Втім, незважаючи на перешкоди, дослідження показують, що самостійність учнів все ж покращилася, і що асистенти мали значний або переважно позитивний вплив на це, що збіглося із висновками МІТА. Школи, які взяли участь у цій програмі покращили підготовку технічних спеціалістів до своїх ролей у класі і відзначались позитивними змінами з точки зору включення учнів в освітній процес [6]. Проте, на думку Р. Вебстера, доцента London's Global University та програмного директора МІТА, хоча було виявлено позитивні ефекти з точки зору навантаження вчителя та зменшення стресу, докази того, що асистенти вчителів можуть покращити «м'які» навички та самопочуття учнів, неоднозначні. Наприклад, сприяння інклюзії учнів з ООП має непередбачені наслідки у вигляді зменшення взаємодії з учителями та однолітками та створення залежності від підтримки дорослих [9, с. 404]. Тобто асистент вчителя має усвідомлювати, що учні не повинні ставати надмірно залежними від їхньої підтримки, вона не має ставати гіперопікою. Головне – надавати учневі можливість

залишатися незалежним, правильно скеровувати його діяльність, корегуючи її за потреби. Крім того, деякі учні чинять опір підтримці, соромлячись того факту, що їм потрібна допомога: «...вони не хочуть, щоб їх виділяли та відрізняли, тому ви повинні бути дуже обережними...» [10, с. 192]. Втім незаперечним є той факт, що фізична та організаційна підтримка асистентів є важливими складовими успішного включення дітей з ООП в освітню діяльність.

Незважаючи на те, що сучасна українська освітня нормативно-правова база поступово трансформується у напрямку відповідності європейським стандартам, більшість очільників ЗЗСО відзначають недосконалість нормативно-правових документів, що ускладнює даний процес [13]. Має місце також і некомпетентність окремих посадових осіб, відповідальних за впровадження інклюзивної практики. Зокрема, згідно з деякими дослідженнями, не всі опитані директори закладів освіти обізнані з основними нормативно правовими документами, що вже давно існують і регулюють організацію інклюзивного навчання. Також відзначається виникнення проблем через неврегульованість питань, пов'язаних зі штатним розкладом і введенням до штату спеціалістів вузького профілю – логопедів, дефектологів тощо. Наприклад, існує практика, коли асистенти вчителів під час навчального дня продовжують свою роботу вже як вузькопрофільні спеціалісти, надаючи корекційно-розвиткові послуги. Посади вчителів-дефектологів вводяться за наявності навантаження не менше ніж 9 навчальних годин на тиждень, виходячи з норми на ставку 18 навчальних годин.

Іншим пунктом врегулювання штатного розпису є питання введення в штат асистентів або інших потрібних фахівців в середині навчального року. Ще одним «чутливим» аспектом для директорів є питання фінансової звітності, зокрема за закупівлю обладнання для учнів з ООП для групової активності, що не врегульовано

нормативними актами. Неефективне використання коштів є ще однією проблемою практичної реалізації інклюзивного навчання. Зокрема через те, що не всі директори шкіл, в яких впроваджується інклюзивне навчання, обізнані про суми субвенцій, які виділяються на кожного учня з ООП, про способи ефективного використання цих коштів відповідно до потреб учнів. Це спричинено самотійним ознайомленням адміністрації шкіл із нормативно-правовими документами, неефективною взаємодією із управліннями освіти, незадовільною комунікацією із органами місцевої влади щодо виділення коштів на устаткування школи, ремонти і приведення приміщень закладу у відповідність до потреб дітей з ООП [13].

Директори відчувають потребу в додатковому роз'ясненні та узгодженні з боку МОН алгоритмів взаємодії між учасниками інклюзивного навчання та прописаних дефініцій щодо адаптації, модифікації програм. Респонденти висловлюють прохання, щоб роз'яснення, які надаються МОН в індивідуальному порядку окремим суб'єктам організації інклюзивного навчання, офіційно публікувалися та були доступні на офіційних веб-ресурсах [14, с. 22-24]. Як варіант – створення окремого інформаційного чату МОН. Отже, вчителі в цілому вмотивовані, проте їм не вистачає інструкцій, тренінгів та семінарів з обміну досвідом, які впроваджувалися би з ініціативи МОН – тобто були б затверджені та визнані на рівні держави [14, с. 8].

Що стосується соціальних послуг для дітей з ООП та їхніх сімей, то тут потреби майже не забезпечені. Найбільш загальнодоступною послугою є супровід сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, але й вона не у всіх випадках надається згідно стандарту (часто її надання забезпечується бесідами, консультаціями батьків). Абсолютно незадоволеною є потреба у послугах денного догляду

для дітей з інвалідністю, тимчасового відпочинку для батьків або осіб, які їх замінюють, що здійснюють догляд за дітьми з інвалідністю. Послуги консультації батьків з питань виховання та догляду за дітьми з ООП/інвалідністю, психологічна підтримка батьків, які виховують дітей з ООП надаються, в основному, недержавними організаціями.

Принцип міжвідомчої взаємодії у контексті задоволення потреб дітей з ООП закріплений у Положенні про ІРЦ. Проте, більшість звернень в ІРЦ для проведення оцінки розвитку дитини, стосується саме періоду підготовки дитини до школи (тобто саме перед початком навчання), меншою мірою – дошкільного. Після визначення наявності ООП у дитини у висновку про її комплексний розвиток ІРЦ надає рекомендації ЗЗСО для забезпечення індивідуальних потреб дитини під час освітнього процесу. Аналізуючи співпрацю із ЗЗСО, фахівці ІРЦ, які взяли участь у дослідженні, зазначили, що ця співпраця є активною та полягає у наданні закладам освіти консультативної та методичної допомоги щодо різних питань організації інклюзивного навчання, в т.ч. індивідуальних особливостей навчання конкретної дитини, складання ІПР, обладнання ресурсної кімнати, рекомендації ЗЗСО стосовно організації роботи для формування позитивного ставлення шкільного колективу до дітей з ООП тощо. Співпраця з ІРЦ ініціюється, переважно, самими закладами освіти. В більшості випадків ця співпраця є позитивною. Тим не менше існують випадки, коли комунікація та співпраця між ІРЦ та закладами освіти потребує вдосконалення. Зокрема, йдеться про узгодження підходів та методів у роботі з конкретними дітьми з ООП. Нерозуміння та несприйняття методик, запропонованих фахівцями ІРЦ, з боку Команди супроводу, у більшості спричинено браком знань та навичок у роботі із дітьми з ООП з різними освітніми труднощами.

Підходи вітчизняних науковців (як і педагогів-практиків) щодо впровадження інклюзивної освіти в Україні розділяються, оскільки в центрі класичної педагогічної парадигми стоїть сам навчальний процес, метою якого є присвоєння знань, умінь і навичок найбільшій кількості учнів, тобто забезпечення високого рівня середньої успішності. Тоді як інклюзія ставить у центр саму дитину, спонукає орієнтуватись на її сильні сторони та потреби, шукати індивідуального підходу до кожної дитини та не оцінювати її успішність за здібностями чи можливостями. Саме тому більшість представників класичної педагогічної школи потребують більше часу на адаптацію до нових реалій української освіти. А між тим, найважливішим ключовим фактором для успішного впровадження інклюзивної освіти є ставлення до неї вчителів і позитивний результат уможливується лише в тому випадку, якщо сама суть та ідеї інклюзії є для педагога ціннісними, а негативне ставлення, навпаки, може стати серйозною перешкодою для їх самоефективності, а відповідно, і для успішного впровадження інклюзії. Зокрема, результати численних досліджень серед учителів початкової школи по всьому світу за останні 15 років свідчать про те, що педагоги інклюзивних навчальних закладів мають до інклюзивної освіти нейтральне чи амбівалентне ставлення, що залежить від типу освітніх потреб учнів, не віддаючи перевагу інклюзії всіх учнів. У той час як діти з руховими, сенсорними та легкими когнітивними порушеннями зазвичай розглядаються як безпроблемні, діти з більш серйозними та складними потребами (мозкові/неврологічні розлади, розлади аутистичного спектру або поведінкові труднощі) розглядаються як важкі для адаптації [5, с. 17]. На думку міжнародної команди дослідників (К-Т. Лінднер, С. Шваб., М. Емара, Е. Аврамідіс), такі висновки демонструють звичайну інкультурацію вчителів у рамках парадигми «інтеграції», у якій спосіб і ступінь інтеграції дітей залежить

від їхніх власних потреб та обставини школи (зокрема, наявність підтримки, ресурсів і можливостей навчання для педагогічного персоналу). Вони підсумовують: «Тому прикро, що через майже тридцять років після Саламанкської декларації вчителі не повністю сприймають право всіх учнів здобувати освіту в звичайних школах. Простіше кажучи, принцип, який часто цитується у визначеннях інклюзії – навчання «всіх» учнів у звичайних школах – на практиці означає не «всіх», а швидше «більшість» учнів з обмеженими можливостями» [5, с. 17].

Також автори, посилаючись на багаторічні дослідження, пропонують врахувати деякі змінні, пов'язані з учителями: досвід викладання, освітня кваліфікація, попередній досвід інклюзивної освіти, досвід особистого спілкування з людьми з обмеженими можливостями та навчання, що впливають на ставлення вчителів. Зокрема, низка досліджень виявила зв'язок між роками педагогічного стажу та ставленням до інклюзії: чим довший досвід викладання, тим більш позитивне ставлення. Крім того, ті вчителі, які мають вищу освітню кваліфікацію та закінчили навчальні курси з питань спеціальної або інклюзивної освіти, дотримуються значно більш позитивного ставлення, ніж їхні колеги з базовою освітньою кваліфікацією та незначним підвищенням кваліфікації або без нього [5, с. 18].

Ще одним важливим питанням, якому потрібно приділити увагу при організації інклюзивного освітнього середовища – попередження професійного вигорання вчителів інклюзивних класів. Адже навантаження на такого педагога значно вище, а суспільні очікування та підвищений ступінь відповідальності здатні чинити емоційний тиск. Так, британські дослідники Д. Емері та Б. Ванденберг вказують, що вчителі, які працюють з учнями з ООП «мають високий ризик вигорання, низьку задоволеність роботою, а також низьку

самоефективність і високий рівень стресу» [3, с. 119]. Дослідники виявили, що вчителі інклюзивних навчальних закладів постійно стикаються з важким завданням навчання складної групи учнів у поєднанні з високими вимогами до них та нескінченною бюрократичною роботою. Вони зауважують також, що особливо це стосується вчителів, які навчають учнів з емоційним розладами або розладами поведінки. Вигорання – це щось більше, ніж загальна реакція на стрес. Швидше, вигорання виникає, коли ситуаційні стресори заважають здатності відчувати сенс своєї роботи [3, с. 119]. Згідно з Міжнародним дослідженням викладання та навчання, (TALIS, 2013) навіть директори шкіл із великою кількістю учнів з ООП демонструють нижчу задоволеність роботою в деяких країнах [4, с. 819-820].

У літературі найбільш широко використовується визначення вигорання Маслача та Джексона: «Вигорання – це синдром емоційного виснаження, деперсоналізації та зниження особистих досягнень» [3, с. 119]. Настає емоційне виснаження коли людина відчуває себе перенапруженою, виснаженою емоційно та фізично. Педагоги, які відчувають емоційне виснаження, можуть відчувати брак енергії, зниження мотивації, буквально бояться ходити на роботу, менше вкладають себе в своїх учнів [3, с. 119].

Деперсоналізація, друга складова вигорання, є спробою захистити себе від виснаження через психологічне дистанціювання від інших. Це зміна ставлення до оточуючих через холодну байдужість, цинізм, бездушність, зневагу, втрату ідеалів, дратівливість або негативне ставлення. У класі така деперсоналізація може заважати спільній роботі. Вчителі можуть бути менше готовими до спілкування з батьками, яких вони вважають надмірно вимогливими [3, с. 119]. Тож, на думку

вищезазначених науковців «спеціальні педагоги навчають дітей групи ризику і, за іронією долі, самі потрапили в групу ризику» [3, с. 126].

Крім того, в будь-якому суспільстві неодмінно постає проблема дихотомії між учасниками освітнього процесу, попри значні зусилля державних, громадських інституцій, ініціативних груп, вчителів, батьків, які намагаються вдихнути життя в концепцію інклюзивної освіти. Широкому загалу постійно потрібно пояснювати і, щонайгірше, виправдовувати доцільність інклюзивного навчання. На сьогодні ставлення учасників освітнього процесу до вказаної проблеми є амбівалентним, адже громадськість поділена на дві категорії: противників та прихильників спільного навчання. На думку деяких дослідників та вчителів-практиків, це відбувається, зокрема, тому, що дітям ставляться різні завдання. Здорові діти налаштовані на формування толерантності та прийняття дітей з особливими потребами. Для останніх мають бути створені спеціальні умови розвитку та навчання в інклюзивному середовищі. Така поляризація педагогічних завдань може свідчити про те, що ми заздалегідь закладаємо в основу інклюзивного процесу уявлення про суттєву різницю учасників цього процесу.

Відповідно до результатів дослідження, проведеного ГО «Асоціація ОТГ» у жовтні 2020 р. у всіх регіонах України, більшість лідерів та фахівців територіальних громад оцінили доступ дітей з ООП до інклюзивної освіти як дуже високий (від 8 до 10 балів з десяти можливих) [14, с. 23]. Втім, можна виокремити ряд бар'єрів у доступі до інклюзивної освіти:

- недостатній рівень матеріально-технічних умов для організації інклюзивного середовища, та невідповідність фінансового забезпечення потребам дітей з ООП в повному обсязі;

- недостатній рівень кадрового забезпечення та компетенцій для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами;
- відсутність/недостатність послуг для забезпечення потреб дитини з ООП та її сім'ї у громаді за місцем проживання;
- низька обізнаність про інклюзивну освіту та її переваги [16, с. 42].

Втім, зазначені прогалини, на нашу думку, слід розглядати як об'єктивні труднощі, що супроводжують будь-які інноваційні перетворення. Переваги ж інклюзивного навчання, навіть на етапі його становлення, складно переоцінити. Так, за результатами дослідження якості інклюзивної освіти у Львівській області, до її успіхів батьками було віднесено:

- академічні успіхи (дитина засвоює програмовий матеріал відповідно до рівня своїх можливостей, здобуває нові вміння та знання);
- соціальна адаптація дитини у шкільному колективі (дитина почуває себе комфортно у школі, має друзів та хоче ходити до школи);
- загальний прогрес у розвитку і самопочутті дитини (помітні успіхи дитини у різних сферах життєдіяльності, покращується самопочуття та здоров'я дитини, загальний настрій) [16, с. 52].

Актуальність зазначених переваг підкреслюють також керівники ЗЗСО, які взяли участь у дослідженні. Зокрема, 89% з них зазначили, що перевагою інклюзивної освіти є навчання дитини з ООП зі своїми однолітками та за місцем проживання, а 74% респондентів виділили можливість соціалізації, розвитку, професійного самовизначення дитини з ООП [16, с. 51].

Аналізуючи вплив інклюзивної освіти на всіх учасників освітнього процесу, респонденти, які є представниками різних цільових груп, підкреслили користь навчання дітей з ООП для всіх учнів інклюзивного

класу. 80% керівників закладів ЗЗСО, які взяли участь в дослідженні, зазначили, що через інклюзивне навчання виховується толерантність, гуманність, співчуття у інших дітей класу та школи. Вчителі/асистенти вчителів та батьки звернули увагу, що учні інклюзивного класу емпатійніше сприймають дитину з ООП та частіше готові відгукнутися на її потреби чи допомогти їй в порівнянні із учнями інших (не інклюзивних) класів, що впливає на суспільні та культурні зміни в напрямку більш інклюзивного суспільства [40, с. 60].

Цікаво, що задоволеність досвідом навчання в інклюзивних та спеціальних закладах освіти батьки оцінюють ідентично (більшість оцінили обидві форми навчання максимальним балом 10, а найнижчим балом є 7). Перевага спеціальних закладів освіти, зі слів батьків, зумовлена наявністю корекційних педагогів, готових до роботи із дітьми ООП конкретних нозологій, відсутністю упередженого ставлення працівників та інших учнів закладу до дитини, відповідність умов навчання потребам та можливостям дитини (наприклад, малі класи), наявність харчування, усталеного розкладу і проведення часу під наглядом спеціалістів. Також батьки, чиї діти проживають у закладі, відмічали, що дитина в цьому випадку повністю забезпечена і доглянута, що дає їм можливість працювати. Вибір батьками між інклюзивною та спеціальною формою навчання, а також задоволеність цим вибором пов'язані із можливістю комплексного забезпечення потреб дитини з ООП, а також готовністю батьків бути активно присутніми у житті дитини. Як засвідчує практика, потреби та інтереси дитини визначають самі батьки, в більшості випадків без професійного супроводу, оскільки дитина може бути прийнята до закладу за їхньою заявою. При цьому, вирішальними часто стають не інтереси дитини, а її батьків [16, с. 61]. І тут потрібно оцінити подальші перспективи ефективного функціонування інклюзивних

закладів освіти, адже деякий зарубіжний досвід вказує, що незадоволення освітніх потреб дитини може стати причиною відтоку дитячого контингенту з інклюзивних шкіл назад до спеціальних. Так, відповідно до британського законодавства, з 1981 р. починається процес зменшення кількості учнів у спеціальних школах Англії, що відповідало тенденції соціальної інтеграції та інклюзивної освіти.

Однак, скорочення частки всіх учнів зі значними ООП в англійських спеціальних школах почало гальмуватися на початку 2000-х рр., а з 2006 р. частка тих, хто навчається в спеціальних школах, почала збільшуватися з тенденцією до зростання [7, с. 951]. Найпоширенішим фактором для батьків є наявність відповідних (спеціалізованих) освітніх програм для задоволення потреб їхніх дітей. В підтвердження цього, нещодавнє австралійське дослідження причин переходу батьків зі звичайних до спеціальних шкіл виявило такі ключові причини: відсутність спеціального навчання для дитини та ресурсів, складність роботи, відсутність посібників для вчителя, потреба у батьківському внеску у навчальний процес і втрата можливості опанувати життєві навички [7, с. 952]. Незважаючи на те, що батьки надають перевагу можливості їхніх дітей навчатися разом з іншими дітьми, які не мають ООП, деякі мали негативний досвід в отриманні того, на що вони сподівалися [7, с. 953]. Для батьків шкільна атмосфера, турботливий підхід до учнів і розмір класу були найбільш згаданими факторами при виборі спеціальної школи. Навпаки, такі фактори, як рівень освіти, результати іспитів і брати і сестри в школі, не були ключовими факторами. Це свідчить про безперервність батьківських поглядів протягом двох десятиліть [7, с. 959].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що розвиток інклюзивної освіти в Україні демонструє позитивну динаміку: збільшується кількість інклюзивних класів ЗЗСО та учнів у них. Також зростає кількість ІРЦ

та дітей, які проходять комплексну оцінку розвитку. У ЗЗСО створені команди психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП, які тісно співпрацюють з ІРЦ. Діти з ООП, які навчаються у інклюзивних класах ЗЗСО, переважно отримують необхідні послуги підтримки, зокрема підтримку асистента вчителя, послуги психолога та логопеда. Соціальні ж послуги для дітей з ООП та їхніх сімей потребують вдосконалення. Подальшого розвитку потребує і міжвідомча взаємодія.

Перешкоди у доступі до якісної інклюзивної освіти пов'язані із недостатнім рівнем матеріально-технічних умов для організації інклюзивного середовища, кадрового забезпечення для роботи з дітьми з ООП, послуг для забезпечення потреб дитини з ООП та її сім'ї у громаді за місцем проживання, готовності батьків брати активну участь у житті дитини з ООП, обізнаності про інклюзивну освіту та її переваги. Не всі ЗЗСО поки що відповідають вимогам архітектурної доступності. Перешкодами також можна вважати брак знань про інклюзивну освіту та переконань про важливість проживання дитини в сім'ї, соціалізації в громаді, зі сторони всіх суб'єктів освітнього процесу.

Втім, Україна зараз знаходиться лише на початку довгого шляху реалізації інклюзивної освітньої парадигми. За цей час українське суспільство пододало безліч стереотипів, щодо учнів з ООП. А головне, що серед вчителів, більшість з яких спочатку сприймали інноваційні ідеї інклюзивної освіти з острахом та недовірою, спостерігається значний прогрес: вони починають ставитись до інклюзивної освіти прихильніше, вдосконалюючи свій фаховий рівень, що дозволяє розв'язувати професійні завдання в умовах інклюзивного освітнього середовища. Проте, міжнародний досвід показує, що незважаючи на досить тривалий період функціонування інклюзивних освітніх закладів, інклюзивна освіта й досі натрапляє на певні труднощі, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, а особливо за умови включення у клас

дітей з важкими порушеннями. У зарубіжних вчителів залишаються деякі упередження, адже не всі ще готові до повної інклюзії і ставлення до неї досить неоднозначне. Тож українським педагогам потрібно ще подолати довгий шлях, професійно зростаючи та вдосконалюючись разом з освітньою системою. Інклюзивна компетентність педагогів набуває сьогодні особливої ваги, з огляду на те, що успішна соціальна інтеграція осіб з особливими потребами неможлива без належної педагогічної підтримки.

Список використаних джерел:

1. Alston S. Teachers & teaching assistants: Eight principles of effective working partnerships. *The voice for secondary education*. 06 April 2021. URL: <https://www.sec-ed.co.uk/best-practice/teachers-teaching-assistants-eight-principles-of-effective-working-partnerships-pedagogy-classrooms-learning-sen-1/>
2. Create a positive and supportive environment for all pupils without exception. Special educational needs in mainstream schools. Guidance Report. Education Endowment Foundation. pp. 10–13. URL: https://educationendowmentfoundation.org.uk/public/files/Publications/Sen/EEF_Special_Educational_Needs_in_Mainstream_Schools_Guidance_Report.pdf
3. Emery D. W., Vandenberg B. Special Education Teacher Burnout and ACT. *International Journal of Special Education*. Vol. 25. № 3. 2010. pp. 119–131.
4. Holmqvist M., Lelinge B. Teachers' collaborative professional development for inclusive education. *European journal of special needs education*. 2021. Vol. 36. № 5. P. 819–833.
5. Lindner K.-T., Schwab S., Emara M., Avramidis E. Do teachers favor the inclusion of all students? A systematic review of primary schoolteachers' attitudes towards inclusive education. *European journal of special needs*

education. Published online: 22 Feb 2023. pp. 1–22. URL: <https://doi.org/10.1080/08856257.2023.2172894>

6. Maximising the impact of teaching assistant: website. URL: <https://maximisingtas.co.uk/about.php>

7. Satherley D., Norwich B. Parents' experiences of choosing a special school for their children. *European journal of special needs education*. 2022. Vol. 37. No 6. pp. 950–964.

8. The deployment and impact of support staff in schools. Report on findings from a national questionnaire survey of schools, support staff and teachers: website. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/the-deployment-and-impact-of-support-staff-in-schools-research-brief>

9. Webster R. Teaching assistants: their role in the inclusion, education and achievement of pupils with special educational needs. *European journal of special needs education*. 2019. Vol. 34. No 3. pp. 404–407.

10. Zhaoa Y., Rosea R., Shevlin M. Paraprofessional support in Irish schools: from special needs assistants to inclusion support assistants. *European journal of special needs education*. 2021. Vol. 36. No 2. pp. 183–197.

11. Абетка для директора. Рекомендації до побудови внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладі загальної середньої освіти. Розд. 3. *Напрями самооцінювання якості освітньої діяльності*. Напрямок 1. Освітнє середовище закладу освіти. Київ, 2021. С. 35–68.

12. Василюк А. В. Моделі підтримки інклюзивної освіти в різних країнах ЄС. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат*: матеріали І Всеукр. міждисципл. наук.-прак. конф. (м. Тернопіль, 8 квітня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 30–34.

13. Державна служба якості освіти інформує, як організувати інклюзивне навчання у 2022 році. *Державна служба якості освіти*: веб-сайт. URL: <https://sqe.gov.ua/inkluzyvne-navchannia-2022/>

14. Дослідження якості інклюзивного навчання для дітей з особливими освітніми потребами. Грудень 2020 – січень 2021. 79 с. *Державна служба якості освіти*: веб-сайт. URL:

https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/2021/04/02/Doslidzhennya_yakosti_inklyuzyvnoyi_osvity_1_02_04.pdf

15. Заборчук Н. В. Створення інклюзивного освітнього середовища для забезпечення всебічного розвитку дитини як показник рівня свідомості нації. *Педагогіка партнерства як основа розвитку суб'єктів освітньої діяльності в умовах НУШ: матеріали наук.-прак. конф.* (м. Житомир, 15 травня 2019 р.). Житомир, 2019. URL:

<https://conf.zippo.net.ua/?p=204>.

16. Звіт за результатами дослідження щодо доступу дітей з особливими освітніми потребами до інклюзивної освіти у Львівській області. *Державна служба якості освіти*: веб-сайт. URL:

https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvnenavchannya/2021/04/02/Doslidzhennya_dostupu_do_inklyuzyvnoyi_osvity_2_02_04.pdf

17. Колупаєва А., Таранченко О. Навчання дітей з особливими потребами і в інклюзивному середовищі: навч.-метод. посіб. Харків: Ранок, 2019. 304 с.

18. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

19. Скрипник Т. Підготовка освітнього середовища до інклюзивного процесу у закладах загальної середньої освіти. *Освітологічний дискурс*. 2020. № 1 (28). С. 118–130.

PART 3
PROBLEMS AND PROSPECTS OF UNIVERSITY EDUCATION
IN UKRAINE. INCLUSION

РОЗДІЛ 3
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ. ІНКЛЮЗІЯ

**3.1. Peculiarities of the organization of the educational process
of a higher education institution in wartime**

**Особливості організації освітнього процесу закладу вищої
освіти воєнної доби**

Організація освітнього процесу в закладах вищої освіти (далі – ЗВО) та забезпечення його якості належить до пріоритетних функцій кожного суб'єкту освітньої діяльності. Миколаївський інститут розвитку людини (далі – МІРЛ УУ) є багатoproфільним структурним підрозділом Університету «Україна», стратегічною метою діяльності якого є створення привабливої для споживача та конкурентоспроможної на регіональному ринку праці комплексної моделі підготовки та професійного розвитку фахівця, інтегрованої у Європейський простір вищої освіти, Європейський дослідницький простір, здатної генерувати та реалізовувати нові наукові ідеї і практики, що спрямовані на іміджування вітчизняних досягнень та сталий розвиток університетської освіти в регіоні. Головна місія закладу – забезпечення сталого інноваційного розвитку України шляхом підготовки висококваліфікованих фахівців, створення та поширення знань, формування інтелектуального, соціального та духовного капіталу суспільства, готового до викликів майбутнього.

Особливої ваги реалізація цієї місії набуває в *обмежених умовах* діяльності закладу у період воєнних дій. Визначаємо обмежені умови діяльності ЗВО як ситуацію, за якої не можливе застосування традиційно усталених форм організації освітнього процесу, а корекція процесу

навчання відбувається в залежності від умов, які впливають на нього: пандемія та карантинні заходи, війна та безпекові вимоги тощо.

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до численних злочинів проти національної безпеки, створило загрозу життю, здоров'ю й добробуту мирного українського населення, завдало удар по освіті.

2022 рік, у зв'язку з підступною агресією сусідньої держави – РФ, видався надзвичайно важким, як для України, взагалі, так, і для української системи освіти, зокрема. Розпочався рік в умовах пандемії, а продовжився війною [10], яка триває й у 2023 році.

Особливості організації діяльності університету у таких важких умовах воєнних викликів потребують аналізу та узагальнення, як важливого організаційно-педагогічного та управлінського досвіду.

Місто Миколаїв, місто-Герой, як і вся Миколаївська область, з 24 лютого 2022 року стали прифронтовою зоною. Організація діяльності багатьох закладів вищої освіти Миколаївської області, як і багатьох інших областей України велася в умовах постійного та систематичного обстрілу з різних систем вогневого ураження. Ушкоджень набували будівлі закладів та установ освіти. Пошкоджена покрівля, вікна будівлі Миколаївського інституту розвитку людини ЗВО «Університет «Україна» за адресом: м. Миколаїв, 2-га Військова, 22. Потрапив під обстріл один із навчальних центрів закладу – Очаківський інформаційно-комунікаційний центр. Снаряди розривалися по населеним пунктам, били по цивільних, та їх будинках, по дитячих садках і школах, університетах, лікарнях, театрах, соціальних центрах, водогонах, парках, транспортним зупинкам.

Серед пріоритетів університету у перші дні війни стали: захист України, збереження життя усіх працівників та студентів

та подальше функціонування закладу вищої освіти в обмежених умовах. Викладацький та навчально-допоміжний склад університету прифронтового міста, яке було під щоденним систематичним обстрілом у більшості своїй покинув місто, але заклад усе ж продовжив свою діяльність, не зважаючи на складні умови воєнного періоду.

Слід зауважити, що організація освітнього процесу залежить від безпекової ситуації в кожному населеному пункті. Структура й тривалість навчального тижня, дня, занять і відпочинку, а також форми організації освітнього процесу визначаються вченою радою ЗВО за рекомендацією Міністерства освіти і науки України (далі – МОНУ) [11; 13; 15-19] у межах часу, передбаченого освітньою програмою (відповідно до обсягу навчального навантаження та з урахуванням форми навчання здобувачів освіти, освітньої програми та особливостей регіону тощо) [8, с. 186–187].

З урахуванням особливостей воєнного стану в Миколаєві, місті, яке максимально наближене до лінії фронту [2], освітній процес здійснювався дистанційно. Усі дії потребували великої напруги закладу та консолідації зусиль, зважаючи на географічну віддаленість учасників освітнього процесу, їх роботу в дистанційному форматі, психологічну несприятливість умов війни; вимагали чіткого визначення організаційно-педагогічних та психологічних умов забезпечення якісної професійної підготовки здобувачів вищої освіти в обмежених умовах та чітких управлінських рішень.

Перед системою освіти війна поставила низку непередбачених викликів:

1. Пошкодження та руйнування інфраструктури, приміщень закладів вищої освіти, втрата ними освітнього й дослідницького обладнання.

2. Значні втрати кадрового складу ЗВО, контингенту абітурієнтів/студентів, які вимушені переміщуватися до безпечніших регіонів країни й за кордон (у т. ч. на навчання за кордоном).

3. Звуження бази для реалізації практичної складової освітніх програм.

4. Необхідність переорієнтації в підготовці кадрів через кардинальні зміни в кадрових потребах національної економіки та суспільного життя, які динамічно виникли у воєнний і виникатимуть у повоєнний час, будуть зумовлені подальшими урядовими рішеннями й діями.

5. Необхідність подолання наявних недоліків (управлінських, законодавчо-нормативних, фінансово-матеріальних, методологічних, інституційних тощо) реформування ЗВО, пов'язаних із відсутністю належної координації у сфері освіти дорослих, потребою в покращенні результатів підготовки кадрів за рахунок посилення координації теоретичної складової підготовки з вимогами ринку праці [6, с.163].

Постала нагальна необхідність обґрунтування та реалізації умов абсолютно нової, непередбачуваної раніше в Україні, моделі організації діяльності ЗВО в правових умовах воєнного стану.

Першою умовою організації освітнього процесу ЗВО в умовах війни стали – налагодження академічних комунікацій та психологічна підтримка всіх учасників освітнього процесу.

Ситуація навчання перш за все розкривається як ситуація комунікативної взаємодії (викладач-студент, студент-студент, тощо). Труднощі комунікації в обмежених умовах війни містяться в самій сутності організації освітнього процесу на засадах дистанційного навчання саме тому, що його суб'єкти розділені в просторі і, можливо, в часі (якщо вони зовнішньо переміщені особи).

Під час організації комунікативної взаємодії суб'єктів освітнього процесу із застосуванням дистанційних технологій особливо важливим стає створення відповідних умов:

1) для знаходження відповідної актуальної інформації (створення вайбер-спільнот, використання телеграм-каналів, організація роботи на навчальних платформах, доступність навчання в різних системах відео-конференцій, тощо);

2) розвитку суб'єктної позиції здобувачів вищої освіти через актуалізацію і збагачення власного суб'єктного досвіду (звернення до раніше накопичених знань і умінь, стимулювання до використання різних способів і самостійного вибору виконання завдання, створення ситуацій морального вибору, заохочення пошуку нестандартних варіантів вирішення пізнавальної задачі (проблеми), організація пізнання через переживання, актуалізацію чуттєвого досвіду тощо);

3) розвитку активності у навчальній діяльності (заохочення ініціативи, створення ситуацій вибору, організація проєктної діяльності тощо);

4) технічних можливостей комунікацій (наявності відповідних комп'ютерів, ноутбуків, гаджетів, доступу Інтернет тощо).

Важливою складовою забезпечення якісного освітнього процесу у ЗВО є, також, сукупність якостей і функціональних властивостей здобувачів, які дозволяють їм адаптуватися до оточуючого освітнього середовища і визначають рівень психічного здоров'я особистості. За нормальних умов саме вони забезпечують у здобувача вищої освіти почуття психічного комфорту і здатність до цілеспрямованої навчальної діяльності. Крім того, психічне здоров'я у значній мірі залежить від врівноваженості особи та самодостатності і характеризується рівнем пізнавальної діяльності та станом емоційної сфери.

Психологічне здоров'я – необхідна умова повноцінного функціонування людини в соціумі, що визначає нероздільність тілесного та психічного. Психологічно здорова людина – це людина творча, життєрадісна, відкрита для всього нового, пізнає себе і навколишній світ не тільки розумом, а й почуттями, інтуїцією. Вона повністю приймає себе і при цьому визнає цінність та унікальність оточуючих людей. Така людина покладає відповідальність за своє життя, насамперед на саму себе і виносить певні висновки з несприятливих ситуацій. Розуміючи, що її життя може бути не зовсім легким, вона повинна навчитися легко, адаптуватися до умов швидкозмінного життя. Крім того, вона має вміти перебувати у ситуації невизначеності.

Таким чином, можна зробити висновок, що головним для психологічно здорової людини є гармонія чи баланс. Психологічне здоров'я студентів є динамічна сукупність їх психічних властивостей, що забезпечують гармонію між їхніми потребами та вимогами суспільства, та є передумовою свідомої орієнтації здобувача на виконання пріоритетного у цей період життя завдання – професійної підготовки до майбутньої діяльності. Сьогоднішні умови значно ускладнюють виконання цього завдання з огляду на карантинні обмеження, починаючи з 2019 року та воєнні події, що тривають до цього часу.

Питанням психологічного здоров'я особистості взагалі та можливостям його збереження в рамках освітнього процесу ЗВО у сучасній вітчизняній науці приділяється досить велика увага (М. Боришевський, Н. Волошко, З. Кісарчук, О. Кокун, С. Максименко, Н. Максимова, К. Мілютіна, В. Піскун). Однак, сучасні воєнні події, які відбуваються в Україні в результаті агресії сусідньої держави РФ серйозно актуалізують проблему психологічного здоров'я студентів,

виділяючи її як особливу психологічну умову якісної організації освітнього процесу в контексті психологічної незахищеності молоді. Адже, військові події значно позначилися на психічному та фізичному здоров'ї співробітників та студентів.

Саме тому, на початку 2022-2023 навчального року на базі МІРЛ УУ проведене опитування «Психологічний стан здобувачів закладу в умовах воєнного часу», прифронтовій зоні, яка зазнала як часткової окупації, так і систематичного вогневого удару з боку Росії, відчула на собі неодноразові теракти. Велика кількість населення (у тому числі – здобувачі МІРЛ УУ) вимушені були покинути місця свого постійного проживання й стати внутрішніми чи зовнішніми переселенцями.

70 здобувачів стали військовослужбовцями, військовими медиками й жахи війни відчули в безпосередній близькості на лінії зіткнення з ворогом. Зокрема: 78 % здобувачів перебували під обстрілами та бомбардуваннями; 21 % втратили на війні рідних, друзів, побратимів; 35 % бачили поранених та вбитих; 18 % вимушені були стріляти; 91 % непокоїлися через рідних чи друзів, які в небезпеці; 17 % потрапили в окупацію, в полон чи в оточення; 34% були свідками терактів.

Під час опитування встановлено, що лише п'ять здобувачів перебувають у звичайному стані, 47 % відчули погіршення пам'яті, 49 % – підвищену дратівливість, 28 % – нервозність; 48 % – неуважність та погіршення концентрації; 46 % – відчуття знесилення, неспроможність виконувати звичайні функції; 29 % – емоційне спустошення; 30 % – уповільнення процесів мислення, зменшення глибини та критичності мислення; 25 % – мають проблеми з тиском, головною біллю та сном; 27 % – зазнали панічних атак: відчуття страху, задухи, поверхневе

дихання, нудота, прискорене серцебиття, біль у грудях; 52 % – мають відчуття постійної небезпеки; 44% – відсутність концентрації на навчанні, роботі; відсутність зацікавленості виявлена у 31% респондентів. Виявлені також негаразди в буденному житті, проблеми в стосунках з рідними, віддалення від партнера, членів сім'ї (8%); зловживання алкоголем, сигаретами, пігулками (7%). Суїцидальних думок у респондентів не виявлено.

Величезний вплив на психологічне здоров'я студентської молоді в рамках освітнього середовища ЗВО в обмежених умовах справляли:

1) інтенсивність воєнних подій на території України після 24 лютого 2022 року та знаходження в зоні постійного обстрілу, чи попадання під тимчасову окупацію;

2) відсутність оф-лайн комунікацій та тривала взаємодія з інформаційно-комп'ютерними технологіями і засобами їх реалізації – персональними комп'ютерами, системами телекомунікації, світовими інформаційними мережами, зокрема Інтернетом, соціальними мережами.

Упровадження в освітній процес ЗВО та життєвий простір здобувача цифрових технологій привносить амбівалентність, з одного боку – насичує комунікаціями, дозволяє продовжити навчання, водночас, з іншого – спотворює процес особистісного розвитку особистості, її гармонійного існування в результаті масової спотвореної, зокрема – «фейкової» інформації.

Окрім цього, результати психологічного дослідження здоров'я здобувачів та викладачів МІРЛ УУ продемонстрували, що абсолютна більшість із них відчули на собі стрес ситуацій, в яких опинилися внаслідок військового вторгнення країни-агресорки. А стрес як соціальне явище є одним із видів емоційного стану,

яке залишає свій відбиток на людському житті та впливає на його перебіг, далеке або близьке майбутнє, на тривалість і якість життя.

Ще один психологічний феномен, викликаний воєнним станом – це страх. Страх перед смертю, страх перед наслідками, перед майбутнім – це лише частина тієї гами тривоги та занепокоєння, яка виникає в головах значної частини здобувачів, лише при одному згадуванні слова «війна». Страх – це почуття, яке неможливо ігнорувати або подавити, але натомість, його слід розуміти та піклуватись про нього, тим самим, роблячи здобувачів вільними у свідомому, а не примусовому виборі [12]. Такі впливи війни призводять до виникнення необхідності в умовах воєнного стану підтримки та збереження психологічного здоров'я студентів як необхідної умови їх подальшого збалансованого розвитку та можливої якісної організації освітнього процесу.

Психологічне дослідження ставило, також, на меті виявлення форм та джерел допомоги, яких потребують здобувачі закладу.

Відповіді на запитання: «На чию допомогу розраховуєте?» розподілилися наступним чином: 57 % здобувачів допомагають рідні та близькі люди; 35 % заявили, що впораються самі, та не потребують допомоги; 31 % відповіли, що багато працюють, навчаються і робота їм допомагає; 24 % допомагає спілкування у соціальних мережах, а 15 % – читання літератури; 5 % здобувачів завдячують контактам з іншими людьми (сусідами), які пережили подібний досвід; 11 % – розраховує на поради і підтримку друзів, подруг; 14 % студентів потрібен психолог, а 2 % звертаються до сімейного лікаря, чи психіатра.

Емпірично підтверджено, що навчання в умовах війни негативно впливає на особистісну сферу здобувачів, знижуючи рівень їхнього психологічного здоров'я за рахунок стресу та кризових явищ, у яких вони перебувають від початку воєнних подій; доведено,

що емоційна сфера студентів є значним чинником їхнього психологічного здоров'я, оскільки за нормального рівня психологічного здоров'я суб'єкт здатний переживати різноманіття почуттів, є емоційно стійким, здатним до повноцінного спілкування та співпереживання, активної та творчої участі в освітньому процесі; виявлено негативну динаміку впливу воєнного стану в країні на емоційну сферу особистості студентів, що загалом знижує рівень їхнього психологічного здоров'я та виражається в зниженні зацікавленості освітнім процесом та активності в самостійній роботі; появі страхів та фобій війни; зниження адаптивності до впливів навколишнього середовища, прийняття себе та своїх емоційних проявів, інших людей; зниження рівня емоційного комфорту; породженні почуття незадоволеності життям, самотності. І все ж, навчання для абсолютної більшості здобувачів було тим явищем, яке відволікало їх від страхів війни, концентрувало їх дії, позитивно впливало на їх емоційну стійкість.

Психологічний стан та психічне здоров'я людей під час військових дій є вкрай важливим. Саме тому в закладі ведеться постійна системна робота з психологічної підтримки всіх учасників освітнього процесу, як важливої умови забезпечення успішності їх професійної підготовки.

Підготовка майбутнього фахівця у ЗВО в воєнний час – виклик сьогодення, який потребує від науково-педагогічного складу ЗВО максимальної перебудови й активізації своїх професійних якостей, зокрема – психологічної підтримки інших тоді, коли сам цього потребуєш.

Науковцями кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини МІРЛ УУ виділено психологічні умови подолання негативних факторів війни, які націлюють на поглиблення та розширення особистісної складової підготовки студентів, підвищення

компетентності викладачів у галузі психологічного здоров'я особистості та умов його збереження у суб'єктів освітнього процесу у ЗВО, посилення ролі психологів в особистісно розвиваючому просторі ЗВО, створенні підтримуючої атмосфери в он-лайн освітньому середовищі закладу, проведенні різноманітних тренінгів психологічного розвитку для всіх учасників освітнього процесу.

Другою умовою професійної підготовки в умовах війни є дистанційне навчання. Саме цифрові технології надали можливість швидкого і динамічного розгортання навчального процесу на початку широкомасштабної війни.

Стосовно України слід зазначити, що передумовами швидкого переходу на он-лайн навчання та відносної стійкості, яку демонструє вітчизняна система вищої освіти в умовах воєнного стану, стали практичні кроки з переходу на дистанційне навчання в попередні роки, пов'язане з карантинними заходами пандемії COVID-19. Саме це допомогло в перші тижні війни через дистанційну освіту якомога ширше залучити учасників освітнього процесу із тимчасово окупованих територій та тих, які максимально наближені до бойових дій до навчання в межах українського законодавства. То ж, карантинні обмеження пандемії COVID-19, уведення воєнного стану в Україні у зв'язку з російською агресією активізували пошуки шляхів удосконалення організації освітнього процесу і форм змішаного та дистанційного навчання.

Застосування у вищій освіті досягнень цифровізації, яка є складовою глобального загально історичного процесу цифровізації суспільства – важливе суспільне явище. Цей процес набув особливої ваги під час пандемії COVID-19, що призвела до найбільшого за всю історію збою у функціонуванні систем освіти та активному переходу на дистанційне навчання.

На особливостях організації дистанційного навчання в умовах поширення коронавірусу зосереджували дослідницьку увагу Н. Ашиток, Є. Бойко, К. Доня, О. Карагодіна, М. Карагодіна, О. Кондаков, О. Пожидаєва, О. Ташкінова та ін. В умовах пандемії виявилось, що зазначені технології здатні виконувати не лише соціально-економічну функцію, а й здоров'язберезувальну, а в умовах війни – зберігають життєдіяльність учасників освітнього процесу.

З урахуванням особливостей воєнного стану в Миколаєві, місті, що максимально наближене до театру військових дій, керуючись рекомендаціями МОН України освітній процес здійснювався дистанційно. Від початку війни встановлений зв'язок з працівниками та здобувачами освіти, надана допомога щодо включення в освітній процес кожного бажаючого з урахуванням місця перебування. Освітній процес продовжувався згідно з графіком у формі дистанційного навчання. Науково-педагогічними працівниками максимально наповнювалася платформа Moodle, кураторами велася робота по місцезнаходженню та психологічній підтримці здобувачів, активно проводилися заняття за допомогою Zoom Video Communications. Для здобувачів освіти всіх освітніх рівнів (далі – ОР) та освітньо-професійних програм (далі – ОПП) забезпечено виконання навчального плану.

Запровадження у країні режиму воєнного стану спричинило необхідність відпрацювати комплекс заходів спрямованих на переформатування організації освітнього процесу, своєчасного завершення навчального року в умовах воєнного стану та випуск здобувачів вищої освіти. Зусилля колективу МІРЛ УУ були спрямовані на оптимізацію освітнього процесу в системі Moodle, організацію індивідуального навчання студентів, консультації для студентів випускних курсів і підготовку до цьогорічного випуску фахівців.

З метою якісної організації освітнього процесу здобувачів освіти денної та заочної форм навчання та моніторингу стану включення в освітній процес було проведено опитування.

Дані опитування на початку війни (березень 2022 року) дозволили з'ясувати, що 49% опитаних здобувачів освіти знаходяться вдома; 20,2% – в евакуації за кордоном, 21,3% – в евакуації в Україні; 6,3% – мобілізовані до Збройних Сил України (далі – ЗСУ), 3,2% – до загонів територіальної оборони. При цьому найпоширенішим доступним засобами комунікації є Viber – 87% та електронна пошта – 56,1%.

Аби організувати ефективне дистанційне навчання, були враховані дані опитування, та надано можливість здобувачам освіти, які частково можуть навчатися і підтримувати зв'язок – проходити програму за індивідуальним графіком. Завдання науково-педагогічних працівників та адміністративно-управлінського персоналу – підтримувати з ними зв'язок і намагатися допомогти їм. Тому в освітньому процесі активно використовувалися усі можливі засоби комунікації, здійснювалося індивідуальне консультування в асинхронному режимі; вжито заходи щодо забезпечення доступу здобувачів вищої освіти до методичних та інформаційних матеріалів, необхідних для здійснення освітнього процесу. Для цього здобувачі освіти могли скористатися не лише платформою дистанційного навчання MOODLE, а й отримати всі необхідні навчально-методичні матеріали на електронну пошту.

Уся актуальна інформація щодо освітнього процесу розміщувалася кураторами у вайбер-групах спеціальностей. Також під час освітнього процесу враховувався психологічний стан здобувачів освіти та створено усі необхідні особливі умови навчання для тих учасників освітнього

процесу, які перебувають в лавах ЗСУ, підрозділах територіальної оборони або займаються волонтерською діяльністю.

Система внутрішнього забезпечення якості вищої освіти МІРЛ спрямувала свої зусилля на вдосконалення всіх напрямів діяльності закладу в обмежених умовах часу й ставила за мету забезпечення якості усіх складових освітнього процесу, відповідності міжнародним стандартам, утвердження в закладі принципів доброчесності, патріотизму, людяності й взаємодопомоги як основи конкурентоспроможності Університету.

Відповідна політика створює засади:

- національно-патріотичного курсу закладу вищої освіти, який носить у своїй назві ім'я рідної держави – «Україна»;
- забезпечення внутрішніх організаційних процедур і процесів забезпечення якості освітньої діяльності та вищої освіти;
- формування критеріїв якості вищої освіти та системи її оцінювання на засадах міжнародного виміру;
- формування системи управління процесами та процедурами забезпечення якості освітньої діяльності й вищої освіти;
- участі навчальних структурних підрозділів, керівництва та учасників освітнього процесу в реалізації заходів щодо забезпечення якості;
- практичної реалізації інноваційних педагогічних і віртуальних технологій в освітньому процесі;
- академічної доброчесності та свободи, а також протидії академічному шахрайству та плагіату;
- запобігання нетолерантності чи дискримінації щодо студентів і працівників;
- залучення зовнішніх зацікавлених сторін до забезпечення якості;

- інтеграції наукової та освітньої діяльності та ефективного використання результатів наукових досліджень в освітньому процесі;
- забезпечення особистісного розвитку та творчої самореалізації науково-педагогічних працівників і здобувачів вищої освіти.

В умовах правового режиму воєнного стану особливо важливим стало питання забезпечення права кожного здобувача вищої освіти на продовження здобуття освіти в межах укладених договорів та подальшого навчання на наступному ОР зі своєчасним отриманням документів про освіту. Усі ці дії потребували великої напруги всього складу закладу та консолідації зусиль, зважаючи на віддаленість усіх учасників освітнього процесу, їх роботу в дистанційному форматі та психологічну несприятливість умов, у яких знаходилися всі.

Переходу на дистанційне навчання сприяв розроблений у 2020 році програмний документ «Стратегія розвитку Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» від 2021 до 2031 року», де в порядку стратегічних напрямків розвитку за основними напрямками діяльності університету основним є Стратегічний напрям: 2.5. Впровадження ІТ-технологій, перехід до ЗВО цифрового типу [4].

Водночас із процесом цифровізації освітнього процесу виразно проявилася низка труднощів, які гальмують цей процес. Залишається недостатньою забезпеченість освітнього процесу необхідною технікою та якісним Інтернетом. Ідеться про наявність необхідних пристроїв та якісного мобільного зв'язку через постійні відключення електроенергії у деяких здобувачів освіти і викладачів.

Негативно впливає на ефективність використання цифрових засобів і систем в освітньому процесі недостатній рівень цифрової грамотності деяких здобувачів, відсутність досвіду і навичок роботи в цифровому середовищі, слабка методична підготовленість певних

викладачів до застосування цифрових навчальних технологій. Спостерігався дефіцит електронних курсів для повноцінного забезпечення освітнього процесу [3; 9].

Наукова спільнота недостатньо відреагувала на тенденцію цифровізації освіти, упровадження різних моделей освітнього середовища з використанням цифрових технологій, адаптивних інформаційно-цифрових дидактичних систем тощо.

Серйозної уваги потребує низка психофізіологічних проблем учасників освітнього процесу в умовах дистанційного навчання, пов'язаних зі зменшенням рухової активності, ефектом співприсутності, Інтернет-залежності (за матеріалами Вченої ради Університету «Україна»).

Дистанційне навчання, на яке змушені були перейти більшість ЗВО в кризових умовах, мало як свої переваги, так і недоліки.

Зокрема, в умовах воєнного стану у великій нагоді стали такі позитивні його сторони, як: можливість навчання на віддаленні; більші можливості щодо впровадження нових методичних розробок, контролю за якістю навчання, одночасного засвоєння матеріалу; фінансова економія за рахунок відсутності орендних, транспортних витрат і переходу з паперового до електронного діловодства.

Негативними в контексті впливу на якість освітнього процесу стали: недостатній рівень володіння з боку деяких здобувачів та викладачів навичками роботи на дистанційних платформах і освітніх сервісах; обмеженість або ж відсутність фінансових та технічних ресурсів – застарілі моделі телефонів, комп'ютерів, відсутність камер для онлайн-трансляції, перевантаження й обмеженість доступу до Інтернету; відключення електроенергії у зв'язку з ворожими атаками на енергоресурси країни; низький рівень самоорганізації та мотивації до навчання деяких здобувачів.

Крім наведеного, відзначаються й інші підсумки дистанційного навчання: змінився статус особи, що навчається: актуальними стали такі компетенції особистості, як здатність до самонавчання, самоорганізації, саморефлексії; змінився й статус викладача, який у нових умовах передусім має виступати у ролі консультанта, тьютора, помічника, експерта, менеджера освітньої діяльності особи, що навчається.

Змінилося співвідношення між обсягами занять під керівництвом викладача та самостійної роботи студентів, оскільки значний обсяг інформації здобувачі мають опановувати самостійно.

Виникла нагальна потреба в електронних підручниках, посібниках, навчально-методичних рекомендаціях тощо; почали сприйматися як актуальні дешеві, надійні і зручні цифрові освітні платформи, що при дистанційному навчанні не лише виконують роль інструментів оптимізації освітнього процесу, а й формують принципово нове середовище розвитку особистості.

У здобувача з'явилася можливість отримувати інформацію у зручний час незалежно від місця перебування. Стало можливим використання сучасних технологій і мультимедійних засобів як викладачем, так і студентом; цифрові навчальні матеріали доступні для всіх учасників освітнього процесу «тут і зараз», а навчальний матеріал унаочнився, став цікавим і доступним для розуміння і засвоєння. Важливою функцією дистанційного навчання стало те, що вона створює умови для навчання за індивідуальними планами і програмами обдарованих осіб, людей з різними соціальними та психофізичними можливостями [1].

Саме тому, керуючись стратегічними напрямками розвитку освіти в Україні, взявши за основу Постанову Президії Академії педагогічних наук України від 18-19 листопада 2022 р. «Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти: стан, проблеми, перспективи» [4],

усвідомлюючи визначальне значення цифрової трансформації вітчизняної освіти для забезпечення її нової якості, на виконання Стратегії розвитку Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» від 2021 до 2031 року, зростає необхідність у подальшій цифровізації освітнього простору закладу.

Пріоритетним стає насичення інформаційно-цифрового науково-освітнього простору, що складається з цифрових освітніх платформ, систем управління навчанням, комп'ютерно-орієнтованих засобів, електронних освітніх ресурсів тощо; активному використанні хмарних технологій з метою забезпечення безпеки даних, економії фінансових і матеріальних ресурсів, покращення доступу до інформації. І війна не повинна стати на заваді цьому неперервному процесу цифровізації вищої освіти.

Зауважимо, що українськими дослідниками та практикою ЗВО доведено, що в умовах воєнного часу в Україні найбільш безпечною й обґрунтованою є дистанційна форма освітнього процесу, яка поєднує синхронний і асинхронний режими навчання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

То ж, ключовими чинниками впливу на якість дистанційної освіти в обмежених умовах є: ступінь розвитку інформаційно-технологічної інфраструктури в закладах вищої освіти, наявність електронних ресурсів та інструментів, здатність здобувачів та викладачів до освоєння нових цифрових технологій.

Зрозуміло, що розв'язання таких завдань потребувало зміни підходів до управління освітою, у т. ч. не лише ефективнішого використання ресурсного та кадрового потенціалу, а й підвищення якості управління, насамперед за рахунок посилення інноваційного складника в галузі освіти.

Третьою умовою організації діяльності ЗВО в умовах воєнного стану є ефективне управління процесом формування професійних компетентностей майбутніх фахівців.

Продовження підготовки висококласних фахівців в умовах воєнного стану є одним із основних завдань у сфері вищої освіти на сучасному етапі воєнного стану в Україні, при цьому велика увага приділяється саме управлінню освітою. Специфіку питань управління освітою в Україні в мирних умовах неодноразово висвітлювали у своїх працях такі науковці, як: В. І. Луговий, А. І. Прокопенко, Т. В. Рогова, І. Ю. Хамишин та ін.

Процес управління освітою – це діяльність об'єднаних у певну структуру суб'єктів управління, спрямована на досягнення мети управління шляхом реалізації певних функцій і застосування відповідних принципів і методів управління [21, с.78]. Воєнні події цю діяльність порушують, адже структура суб'єктів управління набуває рис схоластичності із-за непередбачуваності вторгнення, існуючих загроз життю та здоров'ю цих суб'єктів та їхніх сімей. Необхідність покинути місце проживання, людські та матеріальні втрати порушують управлінські зв'язки, вносять дисонанс в прийняті попередні рішення.

Відповідно до наказу МОН «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану» від 07.03.2022 р. № 235 [11], створене інституційне підґрунтя щодо вжиття заходів для забезпечення захисту учасників освітнього процесу, працівників і майна закладів освіти; проведення в разі потреби евакуації учасників освітнього процесу; забезпечення особливих умов навчання (встановлення індивідуального графіка навчання, надання академічної відпустки тощо) для тих здобувачів освіти, які перебувають у лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю.

Унаслідок бойових дій і тимчасової окупації окремих територій багато людей були вимушені залишити свої домівки, що істотно вплинуло на освітній процес ЗВО. На відміну від організації освітнього процесу у зв'язку з уведенням карантинних обмежень, спричинених поширенням COVID-19, організація дистанційної та змішаної форм навчання мають свою специфіку: переміщення осіб у межах України та евакуація до інших країн; непередбачуваний графік повітряних тривог, що оголошуються в різний час і неоднаково тривають у містах та областях; уведення комендантської години (інколи на кілька діб); перебої в електропостачанні й мобільному зв'язку («віялові відключення»).

Керівництву ЗВО у процесі планування та організації освітнього процесу у період дії воєнного стану варто враховувати особливості кожного конкретного регіону, а саме: наближеність до місць ведення бойових дій і до окупованих територій; наявність у здобувачів та викладачів пристроїв для організації освітнього процесу, засобів зв'язку та постійного інтернет-з'єднання. З огляду на зазначене, постає нагальна потреба в забезпеченні кадрового персоналу ЗВО відповідними технічними засобами, серверна підтримка.

Напередодні війни, 23 лютого 2022 року, на черговому засіданні Кабінету Міністрів схвалено Стратегію розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки.

Стратегія визначає напрями розвитку системи вищої освіти на сучасному етапі розвитку суспільства та економіки країни, а також визначає її основні характеристики, що повинні бути сформовані до 2032 року [6, с.99].

Серед пріоритетів розвитку вищої освіти в Україні, які визначають концептуальну модель вищої освіти, окреслені: ефективність управління в системі вищої освіти, задля чого передбачено виконання

окремих завдань, зокрема: прозорість і відкритість управління; колегіальність і залученість учасників освітнього процесу до процесів реформування системи вищої освіти; відповідальність; прагматичність у виборі моделей розвитку; партнерство; несприйняття корупції; академічна доброчесність; академічна свобода; професіоналізм; тісний зв'язок освіти з наукою, економікою.

Війна внесла корективи в терміни цих стратегічних документів, не змінивши їх суті. Система освіти України опинилася в нових реаліях функціонування, а перед керівниками закладів вищої освіти постали такі питання, які до сьогодні ніхто не вирішував.

Упродовж короткого часу в Україні було сформовано засади інституційно-правового регулювання освітньої сфери на період дії воєнного стану. Таке регулювання здійснювалося Міністерством освіти і науки України (далі – МОНУ) відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII (зі змінами та доповненнями) [14], Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. № 64/202210 [10], затвердженого Законом України від 24.02.2022 р. № 2102-IX, а також згідно з іншими нормативно-правовими актами України. Так, відповідно до норм ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», повноваження місцевих органів влади, зокрема в частині управління закладами та установами освіти, переходять до військових адміністрацій населених пунктів на відповідній території [14].

Повноваження центральних органів влади продовжують реалізовуватися. МОНУ залишаючись головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує розроблення й проведення державної політики в сферах освіти та науки, у нових

умовах продовжував реалізовувати державну політику, забезпечуючи доступність та неперервність освітнього процесу.

Відповідно до наказу МОНУ «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану» від 07.03.2022 р. № 235 створено інституційне підґрунтя щодо вжиття заходів для забезпечення захисту учасників освітнього процесу, працівників і збереження майна закладів освіти; здійснення в разі потреби евакуаційних заходів; організації особливих умов навчання (встановлення індивідуального графіка, надання академічної відпустки тощо) для тих здобувачів освіти, які перебувають у лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю [6, с. 15-16].

Перед закладами вищої освіти постали завдання, що потребували негайного розв'язання та які в мирний час ніколи не були б такими нагальними, а саме: безпека функціонування закладу, організація освітнього процесу в умовах воєнного стану й багато інших.

Для забезпечення безпекової ситуації в університетах на короткий час призупинено освітній процес та оголошено канікули. Надалі освітній процес продовжився з використанням усіх доступних форм: онлайн (із застосуванням ІТ-технологій і дистанційного доступу на територіях, близьких до місць бойових дій), оф-лайн (на територіях, віддалених від місць боїв), у змішаному режимі.

Нові умови вносили зміни не тільки в регламент діяльності ЗВО, але й в дії учасників освітнього процесу: студенти й викладачі масово вступали до лав ЗСУ та територіальної оборони, деякі викладачі продовжували навчати студентів навіть із лінії фронту, а здобувачі навчатися.

Працівники університету, котрі залишилися на окупованій території повідомляли про місця скупчення та передислокації воєнної

техніки ворога, переховували поранених наших бійців. Учасники освітнього процесу та науковці працювали як волонтери, збирали й передавали кошти ЗСУ, записували відео-звернення до міжнародних ЗМІ, у яких розповідали про реалії російської агресії, підтримували один одного та попереджали про небезпеку в телеграм-каналах та студентських вайбер-групах. Магістранти проводили в якості волонтерів педагогічну (виховну та корекційну) роботу з дітьми, які залишилися зі своїми сім'ями на лінії зіткнення з ворогом.

Важливим організаційним завданням керівника ЗВО стало створення максимально безпечних умов для всіх учасників освітнього процесу. З цією метою необхідним є проведення спільно з центральними і місцевими органами виконавчої влади низки безпекових заходів:

- перевірки фахівцями Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) ЗВО та прилеглих територій на наявність вибухових предметів;
- приведення в готовність наявного фонду захисних споруд цивільного захисту та, в разі потреби, створення нових;
- готовності локальних і об'єктових систем оповіщення (сирен);
- приведення евакуаційних шляхів у відповідність із нормами законодавства;
- дообладнання споруд подвійного призначення й найпростіших укриттів або облаштування швидкосторуджуваних захисних споруд у кожному закладі освіти з урахуванням забезпечення укриття 100 % учасників освітнього процесу;
- створення запасів матеріалів, обладнання, інструменту, води та медичних засобів у закладах освіти;
- проведення тренувань при оголошенні сигналу повітряної тривоги.

До невідкладних завдань освітнього менеджера періоду воєнного стану в країні віднесемо, також: відновлення пошкоджених будівель, матеріально-технічної бази, засобів навчання, придбання комп'ютерного та іншого обладнання, програмного забезпечення; розроблення освітніх програм та інструментів; за потреби переорієнтація окремих приміщень ЗВО на пункти соціально-гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб.

МОНУ розробило 11 проєктних пропозицій для покриття першочергових потреб сфери освіти на період воєнного стану, що відповідають ключовим пріоритетам освітньої політики, зокрема – вищої школи [5] Їх вчасна імплементація допомагає мінімізувати освітні втрати та підвищити стійкість української освіти в умовах війни.

Окрім безпекових заходів та підтримки належного матеріально-технічного стану закладу важливими завданнями керівника ЗВО стали:

- забезпечення особливих умов навчання (встановлення індивідуального графіка навчання, надання академічної відпустки тощо) для тих здобувачів освіти, які перебувають у лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю;
- забезпечення сталості навчання здобувачів освіти, які вимушено переміщені з України за кордон під час війни;
- створення передумов для утримання здобувачів і науково-педагогічних працівників у ЗВО та їх повернення, якщо вони виїхали за кордон;
- забезпечення доступності, безперервності та рівного доступу до навчання (у т. ч. для здобувачів із особливими освітніми потребами) у регіонах України залежно від конкретної безпекової ситуації (очна, дистанційна, змішана форма навчання);
- успішне проведення вступної кампанії;

- проведення заходів із нормативно-правової, фінансової підтримки учасників освітнього процесу, що опинилися на тимчасово окупованих територіях;

- посилення співпраці з міжнародними партнерами щодо розв'язання гуманітарних проблем і задоволення базових потреб учасників освітнього процесу, формування міжнародної коаліції на підтримку української вищої освіти й науки.

Умови пандемії та війни виставили вищій освіті України низку нових викликів, які необхідно враховувати у процесі підготовки майбутніх фахівців. Затребуваними в українському суспільстві стали:

- 1) послуги психологів щодо подолання стресів, страхів, рівноваги психологічного стану громадян різної статі та віку;

- 2) навички швидкої евакуації, модернізації та організації роботи підприємств, установ, організацій у вимушених умовах війни;

- 3) технічні навички організації роботи бухгалтерської, фінансової, банківської систем до роботи дистанційно;

- 4) вміння налагоджувати спільну з батьками професійну діяльність з корекції розвитку дітей з особливими освітніми потребами;

- 5) навички фізичної реабілітації постраждалих внаслідок воєнних дій в Україні;

- 6) уміння налагодити екстерну правову допомогу постраждалим та навички протоколювання воєнних злочинів;

- 7) знання норм і можливостей соціальної допомоги у воєнний час та механізми/шляхи її реалізації.

Важливою компетенцією часу стало володіння державною мовою, не тільки як професійною нормою, але й як важливою характеристикою випускника ЗВО – патріота, громадянина.

У процесі аналізу та узагальнення матеріалів, поданих на розгляд Вченої ради МІРЛ УУ дійшли до наступних висновків, що найбільш

значимими та затребуваними для роботодавців є низка загальних, особистісних та професійних компетентностей.

Серед них, зокрема: постійне підвищення кваліфікації; знання новинок програмного продукту; володіння 1-2 іноземними мовами; уміння вести ділові переговори; емоційна стриманість; пропонування нових реальних ідей; наявність навичок комунікацій в професійному середовищі; вміння готувати успішні презентації; володіння навичками роботи в команді.

А серед найбільш значущих загальних компетентностей (професійних рис) виокремлені: відповідальність; комунікабельність; аналітичні здібності; ініціативність; стресостійкість; уважність та інші.

На основі проведеного аналізу ситуації на ринку праці методами контент-аналізу сайтів пошуку роботи (даних вакансій та резюме) та опитування роботодавців щодо найбільш важливих та затребуваних компетентностей в поствоєнний період, можна констатувати реально існуючу на сьогодні проблему втрати робочих місць в результаті руйнації об'єктів господарювання, різнонаправленості векторів інтересів і можливостей випускників економічних спеціальностей ЗВО, самих ЗВО, роботодавців, державних центрів зайнятості тощо. Нажаль, традиційним стає те, що випускник, досягнувши певного освітнього ступеня не здатен одразу стати до роботи, оскільки його знання, навички та вміння вже морально застаріли.

Для усунення такої неузгодженості необхідно забезпечити інтеграцію навчального і виробничого процесів, знайти нові форми залучення представників підприємств / установ / організацій до навчального процесу, зокрема на основі розвитку соціального партнерства; погоджувати навчальні плани спеціальностей, освітньо-професійні програми та робочі програми дисциплін з представниками роботодавців; здійснювати належний контроль з боку

ЗВО за організацією практики на підприємствах; налагодити роботу з роботодавцями щодо виявлення вимог відповідної підготовки випускників і формування компетентнісної моделі здобуття вищої освіти.

Це дозволить сформувати на належному рівні всі найбільш важливі загальні, особистісні та професійні компетентності, які затребувані роботодавцями.

В умовах воєнного стану наукова робота закладу, не зважаючи на обмежені умови, скеровується у контексті дотримання таких вимог: 1) забезпечення режимів безпеки дослідницької діяльності (зокрема, роботою в дистанційному режимі); 2) регулювання трудових відносин у нових умовах; 3) зміна тематики досліджень із наголосом на її актуалізації з наближенням до сучасних реалій безпеки, оборони та забезпечення життєдіяльності тощо; 4) організації діяльності (зокрема, мобільності) дослідників, які вимушено переїхали за кордон та евакуйовані до інших регіонів, тощо.

Отже, організація освітнього процесу ЗВО в умовах війни потребує важливих управлінських рішень, зокрема: відновлення й розвиток інфраструктури закладу, що зазнали руйнувань і пошкоджень унаслідок збройної агресії Російської Федерації; відновлення кадрового потенціалу через значний відтік конкурентоспроможних науково-педагогічних працівників, допоміжного персоналу за кордон або в інші регіони країни, втрату зв'язку зі своїм закладом освіти; функціонування ЗВО в умовах обмеженого фінансування через втрату джерел доходу замовників освітніх послуг у зв'язку з руйнацією економіки.

Повномасштабна військова агресія РФ проти України 24 лютого 2022 р. кинула виклик самому існуванню нашої держави, її суверенітету та соборності. Ворожій атаці піддався не тільки військовий потенціал, але й соціально-економічний устрій України,

значних руйнувань і пошкоджень завдано інфраструктурним об'єктам, будівлям суспільно-соціального призначення, серед яких багато закладів вищої освіти. Уведення в Україні воєнного стану позначилося на організації роботи ЗВО.

Війна змусила учасників освітнього процесу масово залишити місця свого проживання. Таке масштабне переміщення (у межах України та за кордон) вимагало нових зусиль із забезпечення рівного доступу до навчання, створення передумов для утримання здобувачів і науково-педагогічних працівників в українській системі освіти та їх повернення в разі виїзду за кордон. Цілий ряд міжнародних інституцій засвідчили свою підтримку Україні та готовність співпрацювати з метою розв'язання нагальних проблем у сфері вищої освіти і науки, що виникли у зв'язку із запровадженням воєнного стану і Академія управління та адміністрування в Ополе (Польща) – не виключення.

Список використаних джерел:

1. Ашиток Н. Нова освітня реальність: дистанційна освіта у вищій школі в умовах пандемії. *Молодь і ринок*. 2021. № 3 (189). С. 11–14. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/issue/view/14130/7603> (дата звернення: 08.03.2023).
2. Лінія фронту розташована за 20-30 кілометрів від міста: мер про ситуацію у Миколаєві. URL: <https://www.unian.ua/war/liniya-frontu-roztashovana-za-20-30-kilometriv-vid-mista-mer-pro-situaciyu-u-mikolayevi-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11861319.html> (дата звернення: 18.01.2023).
3. Навчання під час війни. URL: <https://osvitanow.org> (дата звернення: 18.01.2023).
4. Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти: стан, проблеми, перспективи URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/320>.

5. Невідкладні потреби освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni/nevidkladni-potrebi-osviti-i-nauki-ukrayini> (дата звернення: 18.02.2023).

6. Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник / Заг. ред.: С. Шкарлет, Київ. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf> (дата звернення: 07.02.2023).

7. Освіта під загрозою (Education in emergency). URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 18.02.2023).

8. Освіта в умовах воєнного стану. URL: <https://emergency.mon.gov.ua/> (дата звернення: 18.02.2023).

9. Підтримка освіти і науки України під час війни. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/pidtrimka-osviti-i-nauki-ukrayini-pid-chas-vijni/nevidkladni-potrebi-osviti-i-nauki-ukrayini> (дата звернення: 09.02.2023).

10. Про введення воєнного стану в Україні: указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 08.02.2023).

11. Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану: наказ Міністерства освіти і науки України від 07.03.2022 р. № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text> (дата звернення: 09.02.2023).

12. Про забезпечення психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні: лист Міністерства

освіти і науки України від 29.03.2022 р. № 1/3737-22. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zabezpechennya-psiologichnogo-suprovodu-uchasnikiv-osvitnogo-procesu-v-umovah-voyennogo-stanu-v-ukrayini> (дата звернення: 18.02.2023).

13. Про оплату праці працівників закладів освіти під час призупинення навчання: лист Міністерства освіти і науки України від 10.03.2022 р. № 1/3404-22. URL: <https://document.vobu.ua/doc/10433> (дата звернення: 18.02.2023)

14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 18.02.2023).

15. Про практику застосування трудового законодавства у галузі освіти і науки під час дії правового режиму воєнного стану: лист Міністерства освіти і науки України від 07.03.2022 р. № 1/3378-22. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-praktiku-zastosuvannya-trudovogo-zakonodavstva-u-galuzi-osviti-i-nauki-pid-chas-dii-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu> (дата звернення: 18.02.2023).

16. Про проведення атестації випускників закладів фахової передвищої, вищої освіти: наказ Міністерства освіти і науки України від 21.03.2022 р. № 265. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-provedennya-atestaciyi-vipusknikivzakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osviti> (дата звернення: 18.02.2023).

17. Про рекомендації стосовно окремих питань завершення 2021/2022 навчального року у закладах вищої, фахової передвищої освіти: лист Міністерства освіти і науки України від 21.04.2022 р. № 1/4334-22. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-rekomendaciyi-stosovno-okremih-pitan-zavershennya-20212022-navchalnogo-roku>

uzakladah-vishoyi-fahovoyi-peredvishoyi-osviti (дата звернення: 21.05.2022).

18. Про утворення Ситуаційного центру МОН: наказ Міністерства освіти і науки України від 24.02.2022 р. № 229. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/proutvorennya-situacijnogo-centru-mon> (дата звернення: 05.01.2023).

19. Про функціонування галузі освіти в умовах воєнного стану: лист Міністерства освіти і науки України від 01.03.2022 р. № 1/3315-22. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf> (дата звернення: 05.01.2023).

20. Психологічна підтримка в умовах війни. URL: <https://dovidka.info/psychologichna-pidtrymka-v-umovah-vijny/> (дата звернення: 18.03.2023).

21. Немченко С. Г., Крижко В. В., Боднар О. С., Радул В. В., Старокошко О. М., Кондратенко Ю. І. Управління закладом освіти: підручник для здобувачів другого рівня вищої освіти педагогічних університетів/ 2-е вид. перероб. і допов. Бердянськ: БДПУ, 2022. 506 с.

3.2. Psychological factors of stress resistance of children with special educational needs in the conditions of war

Психологічні чинники стресостійкості дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни

В сучасних соціально-економічних умовах перед людиною на різних вікових етапах її життєвого шляху виникають неочікувані ситуації, як правило стресові, які вимагають адекватного і невідкладного їх опанування, підвищення здатності протистояти таким впливам без шкоди для здоров'я.

Реакція дитини на травматичну подію обумовлюється різними факторами, серед яких і вік, і характер, і ступінь впливу стресової ситуації, а також, безумовно, рівень підтримки, яку надають дорослі, родина, друзі.

Особливо вразливими у цій ситуації є діти з особливими освітніми потребами, які часто потребують створення специфічних умов залежно від індивідуальних особливостей, рівня психофізичного розвитку, віку та місця їхнього перебування, а також є дуже чутливими до психологічного стану оточуючих, тож страх і панічні реакції дорослих викликають у них відчуття незахищеності, тривоги.

У вітчизняній психологічній науці вивчення проблеми стресу та стійкості особистості до нього стрімко зростає. Зокрема, як складну інтегративну властивість особистості, стресостійкість розглядають А. Боднар і Н. Макаренко, а В. Мозговий та О. Полякова описують вікові особливості її становлення. У дослідженнях Н. Бамбурак обґрунтовується, що здатність особистості до саморегуляції стресу, яка забезпечує конструктивне подолання складних життєвих ситуацій, реалізується завдяки активізації внутрішнього потенціалу. Є. Кузнецова, Н. Родіна та Т. Ткачук присвятили свої наукові праці дослідженню копінгу як сукупності когнітивних, емоційних і поведінкових стратегій особистості, спрямованих на досягнення нею адаптації до стресових ситуацій. Незважаючи на значну кількість праць із даної проблематики, відсутня однозначність у розумінні сутності, структури, а також чинників стресостійкості.

Дослідженнями психологічної підтримки дітей з особливими освітніми потребами в умовах воєнного часу активно займаються Ю. Букіна, О. Григор'єва, Л. Кірішко, О. Малікова, О. Масик, І. Огорілко, Л. Прядко, Г. Торопій. Проблеми діагностики стресостійкості у дітей з особливими освітніми потребами та розвитку їх емоційного інтелекту

описані у роботах О. Вовченко, Н. Грудій, В. Зливкова, С. Лукомської, Х. Стельмашук, Я. Полупанова, О. Федан та інших.

Дослідження стресу має тривалу історію, впродовж якої досліджувалися різні його аспекти, фактори, механізми. В перекладі з англійської мови, стрес – напруга. Всесвітня організація охорони здоров'я (1972 р.) прийняла таке визначення: «Стрес – це не специфічна (тобто одна й та сама на різні подразники) реакція організму на будь-яку висунуту до нього вимогу. Стрес – це відповідь на загрозу, реальну чи уявну» [9]. За тривалу історію дослідження стресу, науковцями досліджувалися різні аспекти, фактори та механізми цього явища.

Зокрема, Г. Сельє визначив стрес як стан, що проявляється в характерному синдромі не специфічних змін біологічної системи організму людини, що представлений не селективним і не специфічним характером фізіологічних реакцій [10]. Відповідь організму на стрес має трифазну структуру: перша фаза – реакція тривоги, друга фаза – фаза стабілізації, третя – фаза виснаження.

Перехід від однієї фази до іншої Г. Сельє назвав «загальним адаптаційним синдромом», встановивши, що цей синдром насправді відображає здатність кожного організму до пристосування, до адаптації, енергія якої є не безмежна.

Науковець також запропонував відрізнити поняття «еустрес», як позитивний фактор, джерело радості, підвищення активності людського організму та поняття «дистрес», який на противагу першому, є стресом надмірним (у ньому переважають почуття безпорадності та безнадійності).

Особливість є у тому, що у випадку тривалої дії стресу, людина не здатна швидко адаптуватися, що виснажує ресурси тіла, викликаючи

знесилення, вразливість до втоми, а відтак – хвороби і навіть загибель організму.

Насправді, за твердженням І. Ващенко та О. Антонової, стрес є абсолютно нормальною психологічною реакцією людини на незвичайну ситуацію, яка виконує функцію самозбереження й дозволяє сконцентрувати увагу на реальній небезпеці, мобілізуватися й підготуватися до дій щодо її запобігання [3].

Психологи Р. Лазарус та С. Фолкман, вивчаючи стрес на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівнях, дійшли висновку, що фізіологічний стрес – це безпосередня реакція організму, що супроводжується «вираженими фізіологічними зрушеннями, на дію різних зовнішніх і внутрішніх стимулів фізико-хімічної природи» [13].

Фактично, це твердження означає, що під час фізіологічного стресу у людини спостерігаються реакції високо стереотипні, а під час психологічного – індивідуальні та не завжди передбачувані реакції. У зв'язку з цим Р. Лазарус відзначав, що: «Не будь-яка вимога середовища викликає стрес, а лише та, що оцінюється як загрозна. Так, на загрозу одна людина реагує гнівом, а інша – страхом. Значення індивідуальних відмінностей у реагуванні зменшується під час надзвичайних, екстремальних умов, природних або антропогенних катастроф, війн, проявів насилля, але навіть у цих випадках гострий стрес виникає не в усіх людей, які пережили цю травматичну подію».

Спираючись на вихідні положення концепції Р. Лазаруса і С. Фолкман, можна визначити, що психологічний стрес – це значущі для благополуччя особистості взаємини із середовищем, які піддають випробуванню наявні ресурси організму й інколи можуть їх перевищувати. Характер та інтенсивність стресової ситуації визначається здебільшого «ступенем розбіжності між вимогами,

які пред'являє конкретна діяльність до особи, і тими потенціями, якими володіє суб'єкт».

Відповідно до поглядів Р. Лазаруса і С. Фолкман, які поклали початок систематичному аналізу процесів копінгу, визначають їх як «когнітивні та поведінкові зусилля індивіда, які безперервно змінюються, і спрямовані на подолання й управління специфічними зовнішніми та/або внутрішніми вимогами і які оцінюються особистістю як такі, що випробовують її або перевищують її ресурси» [13].

Поведінка розглядається як результат транзакцій (взаємодій) між людиною і навколишнім середовищем, що впливають одне на одного. Р. Лазарус неодноразово зауважував, що здатність долати стрес здебільшого важливіша, ніж природа, величина і частота стресової дії.

У роботах Р. Лазаруса і С. Фолкман увага приділена й емоційним реакціям, які викликають травматичний стрес. Загалом, травматичний стрес є нормальною реакцією людини на ненормальні події та події, що виходять за межі звичайного життєвого досвіду, а за інформацією з сучасних психологічних досліджень, кількість людей, які можуть переживати травматичний стрес, досить значна.

Оскільки травматичний стрес можуть переживати не лише безпосередні учасники подій, але також: члени їх сімей; люди, що були поруч з подією або спостерігали за нею через ЗМІ; люди, які чули розповіді про події, що особливо притаманно дітям (через обмеженість їхнього життєвого досвіду, вразливість та незрілість психіки).

У центрі дослідження проблеми стресу має стояти конкретна людина, тому оскільки вплив схожих зовнішніх умов для різних людей буде також різним, ці умови відобразатимуться й опрацьовуватимуться

внутрішніми індивідуальними особливостями особистості, її ставленням до ситуації, її емоційною реакцією.

Це твердження доводить, що реакція на одну і ту ж саму стресову ситуацію для кожної людини буде суто індивідуальною. Науковці також з'ясували, що найчастіше стресовим фактором для людини виступають саме емоційні подразники, тобто стрес детермінований різноманітними психологічними впливами.

Емоційний стрес викликає широкий спектр змін у психічних і поведінкових проявах особистості, що супроводжується також вираженими неспецифічними змінами у біохімічних і електрофізіологічних показниках та інших реакціях.

Отже, можемо розглядати стрес як стан організму, в основі якого лежать адаптивні та дезадаптивні реакції у відповідь на внутрішні і зовнішні стимули, що розвиваються до певного порогового рівня, за яким психологічні і фізіологічні здатності й можливості порушуються.

З огляду на це, індивідуально-приспосувальна реакція людини до ускладненої ситуації, пояснює причини індивідуальних проявів поведінки в стресовій ситуації. Механізми адаптації до стресу – питання, що хвилює психологів усього світу в різні часи та за різних умов.

Так, Д. Вільямс стверджує, що не кожна життєва зміна повинна проходити через тривалий процес адаптації до неї. На думку дослідника, найбільш тривалого пристосування потребують зміни, пов'язані зі зміною зовнішнього довкілля, зміною життєвої ролі особистості у її соціальному оточенні.

Дослідник визначає конкретні умови, які допомагають людині ефективно пристосуватися до життєвих змін: емоційну безпеку, задовільний стан здоров'я, попередній досвід та вміння результативно і позитивно адаптуватися до змін, підтримку процесів перцепції й адаптації до змін [14].

На противагу цьому, Р. Лазарус вважає, що цю проблему слід окреслювати більш широко, оскільки «стрес – це особливий психічний стан, пов'язаний із проявом емоцій, що не вичерпується лише емоційними феноменами, а детермінується і відображається в когнітивних, мотиваційно-вольових, характерологічних та інших структурних компонентах особистості».

Тобто, стрес – реакція не стільки на фізичні особливості ситуацій, скільки на особливості взаємодії між особистістю та навколишнім середовищем, оскільки природа стресу – фізіологічна (є безпосередньою реакцією організму, яка супроводжується вираженими фізіологічними зрушеннями, а також залежить від інтенсивності фактору, що впливає).

Порівнюючи вищенаведені твердження, приходимо до висновку, що поняття «фізіологічний стрес» та «психологічний стрес» мають бути розмежовані. Фізіологічний стрес розуміється як стрес, котрий виникає у результаті впливу зовнішніх факторів (біль, холод, голод), хоча його перебіг може супроводжуватися у тому числі й психологічними змінами організму як єдиної системи. Психологічний же стрес, за твердженням Г. Вольфа, викликаний не фізичними факторами, а переважно символічними небезпеками [15].

Науковці описували та пояснювали психологічний стрес з різних позицій:

- ролі провідних мотивів і ставлень особистості;
- співвідношення певних особистісних характеристик індивіда;
- біологічних ритмів, зокрема, явища десинхронозу (стан, що виникає внаслідок утворення десинхронізації біологічних ритмів, наприклад, під час швидкого перетину декількох часових поясів на літаку, тощо).

У будь-якому разі, кожен різновид психологічного стресу (особистісного, міжособистісного, сімейного, професійного чи іншого)

в своїй основі містить конкретні інформаційні фактори або їх поєднання (повідомлення, інформацію про реальний, передбачуваний чи ймовірний вплив несприятливих подій, їх загрозу, або ж «внутрішню» інформацію у вигляді уявлень/спогадів, які збереглись в пам'яті як «травмуючі» події, ситуації або їх наслідки).

Так, захворювання (головним чином тілесні), можуть з'являтися у людини під впливом несприятливих соціальних і психологічних факторів [9]. Отже, не лише біологічні умови можуть стати причиною хвороби.

Потрібно пам'ятати, що між стресором і стресом міститься така вагома ланка, як індивідуальна «оцінка» події людиною, оскільки різні люди можуть сприймати події по-різному (для когось подія може бути неприємною, а для іншого – нейтральною чи, навіть, приємною).

Тобто, індивідуальна оцінка події людиною, формується і з урахуванням характеристик самої ситуації, і з урахуванням особистісних властивостей (мотивів, цілей, цінностей). Крім того, в оцінці може переважати як емоційний, так і раціональний компонент, що викличе певні відмінності.

В екстремальних травмуючих умовах у людини спочатку відбувається мобілізація функціональних резервів організму, стресова реакція, далі сплеск гормонів із подальшим їх перерозподілом та спадом. Під час цього резерви організму виснажуються, розвивається виражений астенодепресивний стан, нервово психічне напруження. Якщо вплив екстремальних умов на індивіда не зупинити, можливі стресові розлади, а за довготривалих впливів – посттравматичні стресові розлади (ПТСР), серйозні емоційні та поведінкові розлади з показаннями до медичного лікування, астеничний синдром, порушення сну, пригнічення, депресії [2].

Важливо й те, як саме людина долає стрес, адже ми всі у стані стресу поводимо себе по-різному. У випадку масштабного психотравмуючого фактора (війна, стихійне лихо, масштабна пожежа) визначальну роль у виникненні дистресового стану (переважно – афекту) відіграє не стільки оцінка ситуації, скільки різка емоційна реакція людини на подію.

Це означає, що для такого виду стресу вагомими показниками будуть і суб'єктивні переживання, і вегетативні порушення, і зміна діяльності, разом з тим, змін зазнають також і нейродинамічні властивості індивідуума, і властивості його нервової системи. Психологічний стрес виникає на рівні мотивів, спрямованості особистості, на рівні ставлень, властивостей темпераменту (активність, реактивність), порушення цілісності організму (клітинного рівня, біохімічних регуляторів) тощо.

Важливе значення мають також: когнітивні оцінки подій, які визначають їх стресогенність; попередній досвід проживання стресу (успішний – послаблює, а невдалий посилює негативні ефекти стресу при подальших зіткненнях зі стресором); наявність соціальної підтримки, що здатна пом'якшувати стресові події).

Симптоматично стрес проявляється таким чином: на рівні фізичної реакції (труднощі зі сном, напруга, втома, тахікардія, болі, розлади шлунково-кишкового тракту); на рівні емоційних реакцій (гнів, тривога, оніміння, сором, порожнеча, зниження здатності відчувати задоволення та ін.); на рівні когнітивних реакцій (кошмари, погана концентрація уваги, нерішучість, занепокоєння) та на рівні міжособистісних реакцій (недовіра, дратівливість, погіршення поведінки тощо).

Стресові ситуації, а також характер їх прояву залежать від частоти їх переживання людиною: критичні життєві або травмуючі, повсякденні труднощі, неприємності, мікростресори або хронічні стресори.

Отже, можемо констатувати, що: по-перше, більшість стресових реакцій детермінуються безпосередньо самою людиною (на основі її суб'єктивної оцінки загрози чи несприятливого впливу, на підставі оцінки наявних можливостей для подолання стресу, а також з огляду на тривалість стресового фактору); по-друге, при цьому визначальну роль має емоційний фактор, здатний викликати як фізіологічні так і психологічні наслідки переживання стресу (особливо за умови наявності у людини схильності до вразливості); по-третє, детально проаналізувавши різні підходи до розуміння стресу.

Резюмуємо, що стрес є водночас і станом, і реакцією, і ступенем напруги, пов'язаним із впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, стимулів та умов, що зумовлюють певні психологічні й фізіологічні наслідки, супроводжуючись порушеннями життєдіяльності організму людини; він завжди носить індивідуальний характер і є природнім наслідком існування людини як у природі, так і в соціумі.

У загальному розумінні, стійкість розуміють як здатність довго зберігати та виявляти певні властивості, витримувати зовнішній вплив або протидіяти чомусь. Стійкість з психологічної точки зору, є комплексною системною характеристикою особистості, що розглядається у кількох аспектах: психологічна стійкість, емоційна стійкість та стресостійкість.

Психологічна стійкість являє собою сукупність адаптаційних процесів, які забезпечують узгодженість та стабільність виконання основних функцій з акцентом на їх гнучкості. М. Корольчук і В. Крайнюк розуміють психологічну стійкість, як складну якість особистості, яка поєднує в собі врівноваженість, стійкість і стабільність (постійність), опірність (резистентність) [6].

Стійкість можна розглядати також з позиції двох змінних: стабільності особистості, її мінливості у межах як навколишнього

середовища, так і власне в структурі особистості (існування людини як цілісної саморегульованої системи).

У психологічній літературі розуміння стресостійкості багатоаспектне, хоча досить часто ототожнюється з поняттям «емоційна стійкість», що наводить нас на думку про відсутність ясності та чіткості в розумінні стресостійкості, адже ці поняття не є тотожними, хоча механізми і сутність емоційної стійкості вивчені краще. Емоційну стійкість трактують як здатність до контролю емоцій; як урівноваженість, оптимістичність, самовладання (Дж. Гілфорд); як міру чутливості суб'єкта до емоціогенних ситуацій, міру збудливості (П. Фрес).

Згідно з популярною на сьогоднішній день американською ієрархічною моделлю особистості людини «Big five» («Велика П'ятірка»), емоційна стійкість виступає одним з головних утворень особистості, а чинниками емоційної стійкості можуть виступати: екстравертованість (extraversion), нейротизм (neuroticism), відкритість досвіду (openness to experience), здатність йти на компроміс (agreeableness), саморегуляція (conscientiousness) [17].

На протипагу емоційній стійкості, науковці послуговуються поняттям «емоційна нестійкість», у розумінні частоті зміни протилежних емоцій, або розглядають нестійкість як підвищену вразливість, впертість, негативізм, замкнутість. С. Кравчук наголошує, що емоційна стійкість зменшує негативний вплив сильних стресових факторів на особистість та виражається в її здатності зберігати певну спрямованість власних дій в емоціогенній ситуації за допомогою саморегуляції та самоконтролю [8].

В. Плахтиєнко і Ю. Блудов із емоційною стійкістю пов'язують «надійність діяльності» – властивість темпераменту, що дозволяє надійно виконувати ключові завдання. Зазначимо, що емоційна

стійкість високого рівня визначає підвищену продуктивність діяльності в умовах стресу, а низька емоційна стійкість особистості обумовлює зниження продуктивності, слабкість опору стресового фактору.

Стресостійкість у зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі розглядається: у межах теорій особистості (Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттел, К. Роджерс), теорії стресу (Г. Сельє), теорії інтегральної індивідуальності (В. Мерлін) та інших.

Стресостійкість досліджували як: особистісний адаптаційний потенціал (А. Маклаков), стійкість особистості до стресу або толерантність до стресу (В. Крайнюк, І. Малкіна-Пих, Т. Титаренко), психічну та психологічну стійкість (В. Корольчук), емоційно-вольову стійкість (О. Тимченко), резильєнтність (В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко), екстремальну стійкість (О. Столяренко), що викликано акцентами на різних її характеристиках.

Стресостійкість, або стійкість до стресу (resilience), є сучасною концепцією в закордонних школах психології і соціології та означає у широкому розумінні здатність людини чинити опір несприятливим зовнішнім факторам. Найуживанішим україномовним еквівалентом поняття «resilience» є термін «стресостійкість», а останнім часом усе частіше у науковій літературі та дослідній практиці вживається термін «резильєнтність».

Однак більшість дослідників сходяться на тому, що стресостійкість – це властивість, якість особистості, що забезпечує гармонійне співіснування між усіма компонентами психічної діяльності в емоціогенній ситуації, сприяючи тим самим, успішному виконанню діяльності.

Також, стресостійкість може розглядатися як інтегративна властивість особистості, що характеризується певною взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних та мотиваційних компонентів

її психічної діяльності, забезпечуючи оптимальне успішне досягнення людиною мети діяльності у складній емотивній обстановці.

Разом з тим, стресостійкість є індивідуальною психологічною особливістю людини, яка полягає в специфічному взаємозв'язку різних складових її індивідуальності та допомагає оптимально взаємодіяти із навколишнім середовищем за різних умов.

Т. Циганчук описує стресостійкість як психологічну особливість, що одночасно і регулює структуру особистості, впливаючи на переживання стресової ситуації, і є основою успішної діяльності та соціальної активності людини, реалізуючись за допомогою функцій самоконтролю, саморегуляції, емоційної стійкості, впливаючи на рівень розвитку емоційного інтелекту та емоційної компетентності [12].

Поняття «стресостійкість» часто пов'язують із самоконтролем, через те, що по-суті стресостійкість передбачає чутливість індивіда до емоціогенних подразників і залежить від властивостей нервової системи особистості.

У будь-якому випадку, стресостійкість є здатністю, що дозволяє людині реагувати на напружені ситуації зміною емоційного стану, зменшуючи або збільшуючи (за потреби) ступінь реакції на стрес з високим рівнем автоматизації.

П. Оллонен, аналізуючи функціональні позиції особистості, розглядає стресостійкість через особливості реагування на стрес і розуміє її як «феномен, що впливає на продуктивність, результативність, збереження та стабільність, успішність у діяльності» [17].

Стресостійкість можна розглядати і через поняття адаптації, адже провідна роль у протидії стресу належить процесу істинної (реальної) адаптації до нього, що полягає в продуктивному вирішенні проблемних ситуацій і завдань. З огляду на це, можемо розуміти під стресостійкістю

і здатність до соціальної адаптації та збереження значущих міжособистісних зв'язків, і засіб забезпечення успішної самореалізації, досягнення життєвих цілей, шляхом збереження людиною працездатності та здоров'я.

Стресостійкість значною мірою залежить від особистісних властивостей людини, як здатність, зумовлену індивідуальним комплексом вроджених і набутих психологічних властивостей та процесів, тобто, залежить від ряду індивідуальних і особистісних особливостей людини (її мотивів, реакцій, особливостей протікання психічних процесів тощо).

Дослідивши в сучасній психологічній науці різні погляди та підходи до визначення поняття «стресостійкість», визначимо її наступні характеристики: стресостійкість часто ототожнюють із емоційною стійкістю (В. Мільман, В. Марищук, Р. Кеттел, Дж. Гілфорд); стресостійкість – якість, риса, властивість, що впливає на характер діяльності (В. Писаренко, А. Реан); стресостійкість – морфологічна цілісність психіки, впевненість у собі, самоконтроль та адекватна самооцінка (К. Матені); стресостійкість – якість, здатність керувати своїми емоціями, зберігати високу працездатність, незважаючи на емоціогенний вплив (В. Марищук).

Разом з тим, більш повним вважаємо таке визначення стресостійкості: «Стресостійкість – це структурно-функціональна, динамічна, інтегративна властивість особистості – результат трансактного процесу зіткнення індивіда зі стресогенним фактором, що включає процес саморегуляції, когнітивну репрезентацію, об'єктивну характеристику ситуації та вимоги до особистості» (В. Крайнюк).

Адекватність оцінки ситуації та власних ресурсів визначає інтенсивність реакцій, спрямованих нею на зміну компонентів стресової ситуації, зміну когнітивної репрезентації, ставлення, мотиваційної,

вольової орієнтації, копінгової поведінки, які здійснюються через провідну її функцію – когнітивно-феноменологічної перспективи та функції її окремих структурних компонентів, що зумовлюють рівень стресостійкості під час і після травматичних подій.

На думку Х. Стельмащук, стресостійкість [11]: формується в процесі зіткнення особистості зі стресогенними факторами, що багаторазово повторюються в різних ситуаціях (структурований досвід подолання складних ситуацій); залежить від розуміння життєвої ситуації, її раціональної оцінки й можливості прогнозувати свої дії; адекватних суджень в інтерпретації життєвої ситуації (відсутність ірраціональних суджень); формує здатність обирати адекватні засоби та способи додання стресу або копінгову поведінку; є результатом опрацювання, самоаналізу особливостей ситуації, самооцінки, самозвіту.

Отже, стресостійкість вважатимемо одним із видів психологічної стійкості, який формується під дією конкретних стрес-факторів.

Основними компонентами стресостійкості визначають переважно такі: емоційний (формується у процесі подолання складних ситуацій і проявляється у впевненості особистості у власних діях і силах), вольовий (самовладання, самоконтроль, свідомо саморегуляція діяльності відповідно до ситуативних вимог), інтелектуальний (виражений у розумовій працездатності та стилі мислення людини), комунікативний компонент (характеризує соціально-психологічний аспект діяльності особистості, її готовність до взаємодії), когнітивний (виявляється у ступені усвідомленості та у розумінні поставлених цілей, забезпечуючи поточний аналіз та прогнозування шляхів виходу з кризи).

Однак, незважаючи на багатоспектність визначень компонентів стресостійкості, більшість авторів дотримуються ідеї, що стресостійкість є інтегральним утворенням, оскільки набір складових структурних

компонентів стресостійкості у різних людей не може бути однаковим, неможливо мати стійкість абсолютно до всього.

З цього виникає думка, що стресостійкість – не можна розглядати як стійкість взагалі, бо в її основі міститься перш за все варіативність, гнучкість, швидкість пристосування до постійно змінних умов життєдіяльності, а також – мобільність психіки індивіда при зміні завдань.

Структура стресостійкості динамічна та залежить від характеру діяльності (структурні компоненти ранжуються, перебуваючи у певному взаємозв'язку, де одні можуть компенсуватися за рахунок інших), вступаючи у взаємодію із усіма структурними компонентами психіки до, під час та після припинення дії на особистість стресогенного фактору.

Отже, аналіз феномену стресостійкості, дозволив по-перше, дійти висновку, що наразі у психологічній науці можна виокремити кілька підходів у його трактуванні: аналітико-персоналістичний – психологічний базис стресостійкості описується через індивідуальні оцінки стійкості психічних процесів і властивостей окремо взятих індивідів; діяльнісно-регуляторний – передбачає дослідження психічних процесів через їх безпосередню участь в регуляції діяльності індивіда, оскільки кінцевий результат (успішність, надійність, продуктивність) активності особистості, залежить від ступеня досконалості процесів регуляції, які їй властиві; системно-збережувальний – передбачає наявність стійкості як ключової здатності особистості зберігати свою цілісність та життєдіяльність в умовах мінливого стресогенного середовища.

По-друге, встановлено, що стресостійкість має багаторівневу детермінацію, оскільки її рівень у різних умовах детермінується як

особистісними характеристиками особистості, так і характеристиками середовища, яке її оточує та відповідним чином впливає.

До чинників стресостійкості, від яких і залежить швидкість виникнення у дитини стресового стану, відносяться: хвилювання, поведінкові реакції особистості різного походження (фізіологічні, психічні, нейродинамічні, тощо); емоційна стійкість та здатність самоконтролю емоцій, індивідуальна витривалість та функціональні можливості різних систем організму, сила-слабкість нервової системи; досвід особистості в переживанні стресових ситуацій, значущість події для особистості та її суб'єктивна оцінка, цінності та особистісні сенси.

За визначенням В. Крайнюк, стійкість людини до стресу зумовлюється: нервово-психічною стійкістю, рівень розвитку якої зумовлює толерантність до стресу; самооцінкою, що є ядром саморегуляції і визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; наявністю соціальної підтримки, що сприяє переживанню почуття власної значущості для навколишніх (особистісна референтність); особливостями побудови контактів з іншими людьми, що характеризують рівень конфліктності особистості; досвідом соціального спілкування, що виявляє потребу у спілкуванні і можливістю побудови контактів з навколишніми на основі власного досвіду; моральною нормативністю особистості, що характеризує ступінь орієнтації на існуючі у суспільстві норми і правила поведінки; орієнтацією на дотримання вимог колективу (рівень групової ідентифікації) [7].

Чинники стресостійкості індивіда поділяються на зовнішні та внутрішні. Так, до зовнішніх чинників відносять: уміння об'єктивно оцінити стресову ситуацію; здатність до реалізації різних стратегій подолання стресу, або копінг-поведінка; ступінь емоційного впливу травматичних подій на особистість, а також ступінь осмислення нею

травматичного досвіду; соціальна підтримка (своєчасність, масштабність, дієвість тощо); психологічна готовність до діяльності в екстремальних умовах, як результат відповідної підготовки.

До внутрішніх чинників стресостійкості відносимо: індивідуальні риси особистості (врівноваженість, самоконтроль, самовладання, упевненість у собі, розвиненість комунікативної сфери, рівень особистісної тривожності людини); характеристики мотиваційної сфери особистості (мотивація соціальної значимості, мотивація досягнення, готовність до дій та інше.

Чинниками, які сприяють високому рівню стресостійкості особистості виступають: індивідуально-психологічні особливості індивіда (високий рівень емоційної стабільності та вольової саморегуляції, його активність, наполегливість у досягненні цілей та впевненість у собі); наявність відповідних функціональних можливостей нервової системи, її загальний стан; попередній позитивний досвід розв'язання подібних проблем у минулому; позитивний емоційний фон, орієнтований на успіх; когнітивна здатність до адекватної оцінки ситуації; схвалення соціального оточення.

До чинників, які негативно впливають на стійкість особистості до дії стресогенних факторів належать: індивідуально-психологічні особливості індивіда (низький рівень емоційної стабільності, неврівноваженість, невротизація, вразливість, особистісна та ситуативна тривожність, невпевненість у собі); вплив стресогенних (психічних та/або фізичних) факторів, які перевищують адаптаційні можливості особистості; значна тривалість стресогенного впливу на індивіда, яка призводить до виснаження адаптивних можливостей його організму; емоційно-когнітивні фактори (відсутність чи оманливість необхідної інформації, негативне бачення ситуації в цілому, почуття розгубленості чи безпорадності).

У дослідженнях В. Крайнюк встановлено, що стресостійкість особистості залежить як від генотипу (первинної стресостійкості), так і від характеристик зовнішнього, особистісного та соціального впливу або досвіду людини у схожій ситуації [7].

У деяких роботах знаходимо поділ психологічних механізмів стресостійкості на типи: механізми психологічного захисту, компенсації (захисні механізми) і копінг-механізми (психологічні механізми подолання стресу).

Психологічні механізми стресостійкості розглядаються у різних трактуваннях: і як прояв волі (результат застосування прийомів аутогенних тренувань, здатність долати емоційне збудження шляхом виконання певних видів діяльності); і як унікальне поєднання у структурі особистості різних процесів і явищ емоційного, вольового, мотиваційного та інтелектуального компонентів; і як сформованість Я-концепції особистості, що є найважливішим особистісним ресурсом подолання стресу, тощо.

На основі цих ідей, можемо зробити висновок про те, що якщо від моменту початку стресової ситуації особистість почуватиме себе впевнено, зможе мислити конструктивно, то це дасть їй можливість контролювати власну реакцію на стрес, мінімізуючи тим самим його вплив. Це свідчитиме про високий рівень стресостійкості, що формується завдяки: оптимальній реакції на стрес; саморегуляції та самоконтролю; концентрації уваги не на емоціях, а на необхідних діях.

Саме цим і обумовлена визначальна роль та значимість психологічних ресурсів особистості у формуванні її стресостійкості.

До ресурсів, що сприяють психологічній стійкості, відносимо: матеріальні об'єкти (будинки, транспорт, одяг, цінні предмети) і не матеріальні (бажання, прагнення, мрії, цілі); зовнішні (соціальна підтримка та визнання, сім'я та друзі) і внутрішні (самоповага,

самоконтроль, оптимізм, ціннісні орієнтації, вірування, тощо); психічний та фізичний стан людини, необхідні для виживання чи збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях.

Саме втрата внутрішніх і зовнішніх ресурсів призводить до втрати суб'єктивного благополуччя, є станом психологічного стресу для людини, а тому негативно позначається на стані її здоров'я. У зв'язку з цим, психологи рекомендують тренувати в собі ставлення до стресу як до можливості набуття особистого досвіду, як можливості особистісного зростання, акцентуючи увагу не на стресогенному факторі, а на самоповазі, позитивному та раціональному мисленні, на ставленні до свого ментального здоров'я як до цінності.

Отже, якщо особистість розвиває та збагачує свої ресурси, розумно уникаючи ризиків, то тим самим зменшується вірогідність розвитку у неї стресу.

Щодо ресурсів, які можна використати для подолання стресу, серед них П. Вонг виокремив такі [16]: адекватна оцінка ситуації; обрана стратегія поведінки; доцільність витрат енергії та ресурсів; протидія стресу та відновлення функціонального балансу організму; особистісний розвиток у вигляді активізації здібностей, розвитку самоповаги і почуття благополуччя.

Загалом у науковій літературі ресурси часто поділяють на два класи: психологічні (являють собою особистісні, професійні та фізичні навички й здібності людини) і соціальні (можливості особистості отримувати інструментальну, моральну, емоційну допомогу в соціальному середовищі (від членів сім'ї, друзів тощо)).

Психологічними ресурсами, що забезпечують можливість долати важкі життєві ситуації є зокрема копінг-ресурси, що сприяють розвитку копінг-стратегій – актуальних «відповідей» особистості на сприйняту загрозу. Поведінка ж людини, яка сформована та регульована

за допомогою використання копінг-стратегій з урахуванням копінг-ресурсів, визначається як копінг-поведінка.

Отже, для подолання стресу кожна людина використовує власні копінг-стратегії, доступні їй на основі вже наявного особистісного досвіду та сформованих навичок і психологічних резервів, якими є особистісні ресурси або копінг-ресурси. Важливе значення мають також попередній досвід переживання аналогічних стресогенних ситуацій та особистісні стратегії стресової поведінки, який засвоюється особистістю в дитинстві.

Проблема переживання стресу дитиною з особливими освітніми потребами в умовах війни набуває особливої значущості, адже порушення психофізичного розвитку, як таке вже є стресом для неї. Діти змушені жити в умовах воєнних дій та окупації, змінювати місце перебування у якості внутрішньо чи зовнішньо переміщених осіб, бути примусово депортованими, втрачати друзів, а подекуди й рідних, що вже саме по собі породжує у них відчуття тривожності та небезпеки.

Потреба в безпеці є однією з базових потреб людини, адже тільки почувачись безпечно, дитина може повною мірою розвиватися, досліджувати світ, дорослішати. Ми не можемо вплинути на фактор війни, але ми можемо вплинути на те, яку формуємо проекцію у внутрішньому світі наших дітей. Важливо, щоб у зовнішній нестабільності, дитина мала хоча б можливість відчувати стабільність внутрішню.

Конвенція про права дитини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р., заклала дуже важливу норму стосовно захисту дітей, а саме: ст. 3 «В усіх діях щодо дітей ... першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [5].

На основі Конвенції прав дитини були сформовані Керівні стандарти та принципи у розгляді питань захисту дітей під час збройних конфліктів, а саме:

1. Відповідно до статті 2 Конвенції про права дитини всі діти за будь-яких обставин однаково мають право на всі закріплені у ній права. Жодна дитина, хлопчик чи дівчинка, не повинна піддаватися дискримінації за ознакою статі, віку, етнічної приналежності, раси, релігії, фізичних здібностей або будь-якого іншого статусу дитини, або її батька чи законного опікуна.

2. Відповідно до статей 38 і 39 Конвенції необхідно поважати норми міжнародного гуманітарного права стосовно дітей та вживати всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальної інтеграції дитини, жертви збройних конфліктів. Також ст. 38 містить норму, за якою « ... держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними».

3. У всіх діях та рішеннях, що ухвалюються з метою захисту дітей, потрібно дотримуватися принципу «не нашкодь». Слід прикладати зусилля, щоб були зведені до мінімуму можливі негативні наслідки й максимально збільшені вигоди для дітей з метою забезпечити задоволення їхніх потреб і надання дитині – відповідно до її віку та зрілості – можливості висловлювати власні погляди, як це передбачено у статті 12 Конвенції.

4. Має забезпечуватися відповідність змісту й характеру Конвенції про права дитини, Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини, що стосується участі дітей у збройних конфліктах, резолюцій Ради Безпеки з питання про дітей і збройних конфліктів, а також відповідних резолюцій щодо конкретної країни, яка здійснює агресію.

5. Організація Об'єднаних Націй не підтримує надання амністії за значні злочини з міжнародного права, та особи, винні у брутальних порушеннях щодо дітей, не можуть бути звільнені від відповідальності.

За даними офіційної державної статистики, станом на ранок 25 вересня 2022 року, в Україні кількість поранених дітей внаслідок повномасштабної агресії проти України зросла до 771 дитини, загиблих – 391 дитина [1].

Ці цифри не є остаточними, оскільки триває робота зі встановлення окремих фактів у місцях ведення бойових дій і на звільнених територіях.

За інформацією державного порталу розшуку дітей «Діти війни» станом на 03 жовтня 2022 року: 239 – вважаються зниклими, 7894 дитини – депортовані, 6252 – знайдені та 59 повернуті [1].

Однак і ті діти, які умовно знаходяться у безпеці, не позбавлені впливу стресогенних факторів, причинами яких є не тільки війна та її наслідки, стресовими подіями для дітей з особливими освітніми потребами є рання травмованість внаслідок смерті батьків або відмови батьків від дітей, жорстоке ставлення чи експлуатація дитини і сім'ї, фізичні і психічні травми раннього дитинства, порушення прав дитини з боку дорослих, неможливість адаптуватися до зовнішніх умов життя та багато іншого.

Варто взяти до уваги, що реакція на стрес може не виникати у дитини відразу, а бути відтермінованою в часі та нагадати про себе навіть через рік після травмуючої події. Насправді, у такий спосіб організм допомагає дитині пережити стрес, біль втрати, чи будь-який інший стресогенний фактор, однак захисні сили дитини не безмежні.

Якщо у ситуації частих травмуючих переживань, дитина залишається без захисту та підтримки близьких людей, у неї зникає бажання встановлювати міжособистісні контакти, а рівень мотивації

значно знижується, відтак, дитина може зупинитися в своєму розвитку і навіть регресувати (що є поверненням на ту стадію розвитку, в якій дитина почувала себе комфортніше).

Переживання стресу дитиною з особливими освітніми потребами може посилюватися і через суб'єктивні, і через зовнішні обставини життя, а дитина, що знаходиться в епіцентрі цієї ситуації, оцінюючи та інтерпретуючи її, розуміє її як важку (сприйняття і когнітивні оцінки дитини залежать у тому числі від особистісних ресурсів стресостійкості та варіантів їх використання дитиною).

Відчуваючи, усвідомлюючи загрозу, але не маючи змоги її уникнути (коли засоби пристосування чи захисту не ефективні, обмежені чи недостатні), дитячий організм відчуває перенапругу процесів метаболічної адаптації головного мозку, що веде до пошкодження організму на різних рівнях його організації.

Тому, досліджуючи психологічні чинники стресостійкості дітей з особливими освітніми потребами, слід розглядати особливості життєвої ситуації кожної окремої дитини з урахуванням характеру ускладнень чи порушень розвитку, які цій дитині притаманні.

Психічний розвиток дітей з особливими освітніми потребами може проходити в різних умовах, які також позначаються на її особистісних якостях і на здатності організму переживати стрес:

- інтелектуальний розвиток дітей може не відповідати віковим нормам, їх розумова діяльність може бути не самостійна чи неактивна, може спостерігатися шаблонність мислення, знижений інтерес до аналізу, тому завдання роботи з ними – розвиток когнітивних навичок і навчання застосовувати вже наявні знання для вирішення конкретних життєвих проблем);
- мотиваційно-ціннісна сфера дитини може бути несформована (через недостатню її соціалізацію, не приділення достатньої уваги

з боку батьків або осіб, які їх замінюють, відсутність серед друзів дітей з нормотиповим розвитком, що призводить до розмитих і неконкретизованих уявлень дитини про цінності, про міжособистісну комунікацію), що акцентує на необхідності допомоги дитині з самовираженням та самоствердженням у колективі однолітків та у сімейному колі;

- занижена самооцінка, яка формується у дитини переважно під впливом оцінки осіб, які її оточують, що призводить до нівелювання власного «Я» та загострення ментальних проблем у більш старшому віці;

- у емоційній сфері та міжособистісних зв'язках з дорослими й однолітками, дитина з особливими освітніми потребами може мати обмежені потреби у спілкуванні, коли домінує почуття недовіри, підвищена тривожність, що призводить до проявів агресії чи інших негативних поведінкових реакцій; нестабільність емоційних контактів з навколишніми та нерозуміння емоційного стану інших людей так само може бути притаманна дітям, у такому випадку має здійснюватися цілеспрямована робота над розвитком саме емоційного інтелекту дитини.

Діти з особливими освітніми потребами, як правило, мають порушення емоційно-вольової сфери, що проявляються у підвищеній тривожності, нервовій напрузі, психічній втомі, агресивності, недовірливості, нестриманості, або навпаки, у емоційній холодності, пасивності та депресії. За несприятливого виховання такі порушення перетворюються в більш деструктивні.

Відлучення чи ізоляція дітей від стимулюючого соціального середовища, їх сепарація (припинення уже усталених соціальних зв'язків, через, наприклад, окупацію або переїзд до країни, мова якої дитині не знайома) ведуть до того, що найважливіші особистісні потреби дитини залишаються незадоволеними. Глибина соціальної

депривації залежить від віку, в якому дитина була позбавлена повноцінних соціальних контактів, а також від тривалості цього процесу.

Особливою формою соціальної депривації з якою змушені стикатися діти, є емоційна депривація – позбавлення емоційних контактів із значимими людьми, особливо близькими (наприклад, тато, який не поїхав з родиною за кордон, або втрата рідних, які загинули внаслідок бойових дій тощо).

Я. Гошовський зазначає, що наслідком переживання дитиною деприваційного синдрому, відбувається зниження її загальної вітальної стійкості та рівня психосоціальної збалансованості, а процес становлення характеризується звуженням комунікативної активності, психоемоційною фрагментарністю й тенденціями до соціальної аутизації, астенії, депресії [4].

Дослідження стратегій поведінки дітей з особливими освітніми потребами в стресогенних ситуаціях, доводить, що їм властиво недооцінювати серйозність стресової події, а найбільш типовою реакцією на стресову ситуацію є фіксація на самозахисті, що може викликати прояви агресивних реакцій.

Я. Гошовський також вважає, що депривована особистість відчуває страх втрати самоідентичності, який породжує широку гаму захисних стратегій, які можуть викривити й деформувати образ «Я» [4].

За наявності психотравми дитина часто замикається в собі або, навпаки, проявляє не притаманну їй активність, відтворює в іграх (залежно від віку) ситуації власного травматичного досвіду. Також у дитини можуть спостерігатися порушення сну чи апетиту, агресивна поведінка чи апатія, регрес на ранньому етапі розвитку (наприклад, смоктання пальця, плаксивість, раніше не притаманна

потреба в фізичному контакті, порушення уваги, тощо).
Всі названі ознаки засвідчують, що дитина потребує допомоги.

Розглянемо, як діти реагують на стрес та переживають кризову ситуацію у різні вікові періоди.

У віці від 0 до 3 років у відповідь на стрес діти відчувають та демонструють дратівливість, плачуть, лякаються незрозумілих і гучних звуків, різких рухів і потребують фізичної близькості батьків. Тому їм, насамперед, потрібно забезпечити тактильний контакт з батьками.

Діти від 4 до 6 років часто відчувають безпорадність та безсилля, страх самотності, часто без причини заглиблюються в себе й не бажають спілкуватися з однолітками та дорослими. Такі діти потребують насамперед уваги батьків та відчуття безпеки (у точу числі через тактильний контакт з близькими), тому батькам слід заспокоїти дитину, спілкуватися з нею та пояснювати, що і дитина, і батьки знаходяться в безпеці.

У віці 7 – 10 років діти можуть відчувати провину через неспроможність допомогти собі чи рідним, вони виявляють злість або, навпаки, можуть фантазувати, уявляючи себе рятувальником (казковим героєм, супер героєм з фільму тощо), заціклюючись на подробицях події. Причина у тому, що дитина боїться втратити звичне життя, боїться смерті, досить добре розуміючи загрозу, може переживати панічний страх.

Батькам потрібно обговорювати з дитиною травмуючі події та переживання, а також прагнути максимально забезпечити безпеку та звичний спосіб життя дитини (ігри, спілкування з друзями, прості буденні ритуали тощо).

Діти 11 – 13 років, які переживають стресову ситуацію, часто відчувають та виявляють дратівливість, їм властиві депресія

та замкнутість, подекуди вони можуть поводитися агресивно та діяти наперекір встановленим батьками чи оточенням правилам. В умовах війни вони цілком усвідомлено бояться втратити власне життя, близьких, свій дім, друзів і звичний спосіб життя.

У цьому віці діти розуміють, що відбувається, легко «зчитують» емоційні реакції дорослих, але власний мінімальний досвід викликає у них тривожність та відчуття безсилля. Батькам варто відкрито говорити з дітьми про свої переживання, про страхи, максимально комунікувати з дитиною, поважати висловлену дитиною думку та допомагати їй підтримувати соціальні зв'язки.

У віці 14 – 18 років підлітки можуть надто радикально сприймати ситуацію, коли відчувають, що звичний світ руйнується. Вони бояться втратити себе, своє місце у житті, близьких. У цьому віці дорослим важливо не заохочувати підлітка брати на себе роль дорослого, натомість, прагнучи ділитися з підлітком власним досвідом, розмовляти на різні теми, жартувати, допомагаючи знизити емоційне напруження. Основне завдання батьків – дати підлітку можливість бути максимально природним у своїх переживаннях, не повчаючи, а допомагаючи та підтримуючи його у цьому.

Психологи звертають увагу, що практично у всіх дітей та у дітей з особливими освітніми потребами також (особливо молодшого віку), в умовах переживання стресу спостерігається певний регрес у розвитку та у поведінкових реакціях – діти не виконують домовленості, втрачають деякі навички.

Це абсолютно нормально, й у цій ситуації батькам не потрібно боятися такої поведінки. Важливо заспокоїти дитину, створити для неї максимально комфортне середовище, а при нормалізації умов, почати активно працювати над відновленням втрачених навичок.

Проявляються наступні особливості реакцій дитячого організму на стрес (на різних рівнях функціонування):

- *фізіологічний рівень* (різні порушення сну, часті пробудження внаслідок кошмару), скарги на біль у животі, головні болі, що не мають фізичної причини, часте сечовипускання, розлад шлунку, тремтіння;
- *емоційний рівень*: найперша реакція на пережитий стрес – страх, тривога; згодом у дітей можуть розвинутися специфічні фобії (розлад тривожної розлуки, порушення характеризується вираженою тривогою, внаслідок позбавлення дитини звичної турботи про неї, страх засинати самій у темряві, діти стають дратівливішими та плаксивими;
- *когнітивний рівень*: погіршується концентрація уваги, вони стають неуважними; порушується пам'ять, діти часто не можуть згадати важливу інформацію стресового характеру; «флешбеки» – несподівані та яскраві спогади про психотравмуючу ситуацію;
- *поведінковий рівень*: у дітей можлива різка зміна поведінки; вони не хочуть розлучатися з батьками навіть ненадовго; часом повертаються до поведінки, властивої молодшому віку; втрачають навички охайності, смокчуть пальці; діти стають більш впертими, гнівними, агресивними, а поведінка характеризується ворожістю і конфліктністю щодо інших.

Отже, життєва ситуація дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни, – специфічна, стресогенна, що безпосередньо позначається на процесах розвитку і становлення особистості дитини та впливає на її соціалізацію.

Результатом аналізу та узагальнення основних наукових підходів, теорій і концепцій, у яких досліджується феномен стресу, став висновок про те, що стрес – це стан особистості та її реакція, що пов'язані з впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, стимулів і умов, які викликають психологічні та фізіологічні наслідки, супроводжуючись

порушенням різних функцій організму. Встановлено, що стрес та реакція на нього завжди носять індивідуальний характер.

Життєва ситуація дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни (коли діти змушені жити в умовах воєнних дій чи окупації, змінювати місце перебування у якості внутрішньо чи зовнішньо переміщених осіб, бути примусово депортованими, втрачати друзів, а подекуди й рідних, зазнавати насильства чи каліцтва), – складний особистісний досвід, що веде до внутрішньо особистісних конфліктів, соціальної дезадаптації і психічних розладів, тощо.

Ступінь впливу стресу на дитину залежить не тільки від самої ситуації, в якій та опинилась, але й від індивідуальних властивостей особистості, її життєвого досвіду, здатності адекватно оцінити ситуацію, впевненості у собі, вікової готовності до вирішення тих чи інших завдань.

Проведений структурно-функціональний аналіз феномену стресостійкості, дозволив встановити, що наразі у психологічній науці можна виокремити кілька підходів до його трактування: аналітико-персоналістичний (психологічний базис стресостійкості описується через індивідуальні оцінки стійкості психічних процесів і властивостей окремо взятих індивідів); діяльнісно-регуляторний (передбачає дослідження психічних процесів через їх безпосередню участь в регуляції діяльності індивіда, оскільки кінцевий результат (успішність, надійність, продуктивність) активності особистості, залежить від ступеня досконалості процесів регуляції, які їй властиві); системно-зберезувальний (передбачає наявність стійкості як ключової здатності особистості зберігати свою цілісність та життєдіяльність в умовах мінливого стресогенного середовища).

Стресостійкість потрібно розглядати як структурно-функціональну, динамічну та інтегративну властивість особистості

дитини, яка: формується в процесі зіткнення особистості зі стресогенними факторами, що повторюються в різних ситуаціях; залежить від розуміння дитиною життєвої ситуації, її вміння давати раціональну оцінку та прогнозувати власні дії, від сформованості навички інтерпретувати життєві ситуації та здатності обирати адекватні способи подолання стресу.

Грунтовний аналіз проблеми у науковій літературі дозволив виокремити такі групи чинників стресостійкості дитини з особливими освітніми потребами в умовах війни: *суб'єктивні психологічні чинники* (індивідуально-психологічні особливості, індивідуальна витривалість, функціональні та адаптаційні можливості, сформована Я-концепція, особиста мотивація, сформовані ціннісні орієнтації, здатність до емоційного самоконтролю, розвиток комунікативних навичок, довіра); *об'єктивні чинники* (умови та характеристики стресової ситуації, характер і тривалість впливу травмуючого фактора, вік і соціальне оточення, наявність соціальної підтримки, друзів і родичів, рівень комфортності для дитини її середовища перебування); *життєва ситуація дитини* (включення у соціальне життя, наявність батьків і родини, місце проживання, навчальна та творча діяльність, тощо).

Список використаних джерел:

1. Аналітичний звіт «Зруйноване дитинство: сім місяців війни крізь призму прав дитини» / В. Потапова, С. Мовчан, М. Суляліна, А. Клименко, О. Охредько. Київ: ЦГП "Альменда" 2022. 39 с.
2. Безпечний простір. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів: навч.-метод. посіб. Вид. 3-тє, доп., виправ. / Богданов С. О., Гніда Т. Б., Залеська О. В., Лунченко Н. В., Панок В. Г., Соловійова В. В. / Заг. ред.: Чернобровкін В. М., Панок В. Г. Київ: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2021. 368 с.

3. Ващенко І. В., Антонова О. Г. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання. Київ: Знання, 1998. 289 с.
4. Гошовський Я. О., Гошовська Д. Т. Феномен емоційного вигорання особистості у контексті депривованої психогенези. *Психологічні перспективи*. 2016. Вип. 28. С. 67–80.
5. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
6. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навч. посіб. Київ: Ніка-Центр, 2009. 576 с.
7. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с.
8. Кравчук С. Л. Психологічні особливості емоційної стійкості та самоконтролю особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2014. Вип. 26. Том 10. С. 467–481.
9. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
10. Сельє Г. Стрес без дистресу / пер. с англ. А. М. Лука І. С. Хорола. Київ: 1979. 124 с.
11. Стельмащук Х. Р. Психологічні фактори подолання стресу. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 29. С. 671–685.
12. Циганчук Т. В. Підвищення стресостійкості у студентів ВНЗ. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 8. С. 18–30.
13. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal and Coping. N. Y., 1984. 218 p.
14. Williams D. Surviving and thriving: how transition psychology may apply to mass traumas and changes¹. URL: <http://www.eoslifework.co.uk/pdfs/Surviving%20and%00ct%202010.pdf>

15. Wolff H. G., Goodell H.. Stress and disease. Springfield: Charles C. Tomas, 1953. pp. 24–43.

16. Wong P. T., Reker G. T., Peacock E. The resource-congruence model of coping and the development of the Coping Schema Inventory. *Handbook of Multicultural perspectives on stress and coping*. Wong. New York, NY: Springer, 2006. pp. 223–283.

17. Ollonen P., Lehtonen J., Eskelinen M. Stressful and adverse life experiences in patients with breast symptoms; a prospective case-control study in Kuopio, Finland. *Anticancer research*. 2005. Vol. 25. pp. 531–536. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15816624>

3.3. Theoretical and methodological bases of modernization of training of specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion

Теоретико-методологічні основи модернізації підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії

В умовах глобальних суспільних трансформацій, чільне місце займають питання реформування та модернізації освіти з позиції її відповідності нагальним цивілізаційним викликам в цілому, та проблемі забезпечення якісної освіти, рівного доступу до загальноосвітнього простору дітям з особливими освітніми потребами, зокрема. Реформування системи освіти України у цьому контексті (узвичаєння інклюзивної парадигми та освітньої підтримки, розбудова Нової української школи на основі адаптації чинників навколишнього середовища до потреб дитини та розгалуженої мережі Інклюзивно-ресурсних центрів), зумовлює суспільний попит на педагогів, готових компетентно здійснювати професійну діяльність в умовах закладу освіти з інклюзивним навчанням.

Натомість ми й досі спостерігаємо недостатню готовність більшості спеціальних педагогів до роботи в умовах інклюзивної освіти, що обумовлюється, на нашу думку, неврахуванням у системі їх фахової підготовки нових характеристик освітнього простору закладів дошкільної та загальної середньої освіти й специфіки організації інклюзивного навчання у середовищі Нової української школи.

Суттєвою проблемою лишається побудова змісту освітньо-професійних програм підготовки здобувачів спеціальності «Спеціальна освіта» за нозологічним принципом і неврахування реальних умов їх майбутньої професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі під час теоретико-практичної підготовки в закладах вищої освіти (у випадку неврахування експертних оцінок стейкхолдерів щодо аналізу освітньо-професійних програм, номінальної діяльності Рад роботодавців, тощо).

Про необхідність задоволення потреби в компетентних фахівцях зі спеціальної освіти, здатних забезпечити ефективний супровід і підтримку дітей з різними освітніми потребами в інклюзивному освітньому середовищі дошкільних та закладів загальної середньої освіти, свідчать сьогодні активні дискусії серед науковців і самих освітян, дотичних до впровадження та забезпечення якості інклюзивної освіти.

Потрібно відзначити, що наразі можемо послуговуватися значним обсягом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних експертів, які слугують основою для глибоко осмислення як концептуальних основ, так і практичних аспектів підготовки фахівців у галузі спеціальної освіти до здійснення професійної діяльності в умовах інклюзії. Теоретико-методологічні засади та філософські основи дослідження проблем інклюзивної освіти висвітлюють D. Goodley, T. Loreman, D. Lupart,

T. Jonson., F. Polat, K. Raiswaik, J. Rix, G. Lefrancois, A. Колупаєва, В. Синьов, О. Таранченко та ін.

Питання супроводу та підтримки дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному освітньому середовищі досліджують J. Deppeleer, D. Harvey, С. Альохіна, Е. Данілавічюте, І. Дмитрієва, В. Засенко, І. Луценко, С. Миронова, Т. Скрипник, Н. Софій, О. Таранченко, Н. Ярмола та ін. Теоретичні та практичні аспекти підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців педагогічного профілю, у тому числі в галузі спеціальної освіти, висвітлено у роботах М. Margalit, М. Takala, В. Андрущенко, І. Зязюна, В. Лугового, І. Малишевської, М. Островської, С. Сисоєвої, А. Старєвої, О. Таранченко, Н. Хмель, Л. Хомич, З. Шевців, М. Шеремет та ін.).

Разом з тим, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на необхідності здійснення комплексного аналізу сучасного стану організації фахової підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах Нової української школи, що зумовлено низкою протиріч: між суспільною потребою у компетентних фахівцях в сфері інклюзивного навчання та не приділенням належної уваги питанню професійної підготовки майбутніх спеціальних педагогів (у закладах вищої освіти) саме до роботи у інклюзивному освітньому середовищі дошкільних та закладів загальної середньої освіти; розбудовою освіти у відповідності з Концепцією Нової української школи та фактичним станом фахової підготовки здобувачів зі спеціальної освіти за освітньо-професійними програмами, структурованими на основі нозологічного підходу.

Право дітей з особливими освітніми потребами на навчання у закладах загальної середньої освіти за місцем проживання, в Україні закріплено на законодавчому рівні. Наслідком активного

утвердження інклюзивного навчання, стало накопичення значного масиву інформації щодо специфіки організації єдиного освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами та дітей з нормотиповим рівнем розвитку; накопичення практичного педагогічного досвіду щодо встановлення найсуттєвіших особливостей організації та безпосередньої реалізації інклюзивного навчання в освітньому просторі масової школи. Основними характеристиками системи освіти стають якість, доступність, особистісна орієнтація та партнерство.

Інклюзивна освіта утверджується вагомим елементом сучасної соціальної реальності з усім розмаїттям її структурних компонентів, а саме:

- цінностями інклюзивної освіти: рівність, права, участь, повага до багатоманітності, спільнота, сталий розвиток, ненасильство, довіра, чесність, мужність, радість, співчуття любов, надія/оптимізм, краса [1];
- принципами інклюзивної освіти: еволюційності і поетапності розвитку інклюзивної практики; системності змін в освіті загалом; визнання права на доступ до якісної освіти для усіх учнів; принцип партнерства усіх учасників освітнього процесу; принцип «презумпції компетентності» кожної дитини – опора на знання та уміння дитини, її сильні сторони, а не фіксація її порушень і недоліків; принцип взаємодії і підтримки усіх учнів; принцип дотримання соціальної моделі розуміння інвалідності тощо [2];
- соціальними ресурсами: діяльними запасами творчої і професійної енергії педагогів, громадських організацій, батьківської спільноти, закладів вищої освіти, бізнесу, які мають великий потенціал і потребують «розпаковки»;

- суб'єктами інклюзивного освітнього простору: учнями та вихованцями, педагогами, психологами, адміністрацією та іншими працівниками закладів освіти, інклюзивним освітнім середовищем;
- функціями інклюзивної освіти: соціальною (забезпечення рівного доступу до якісної освіти), гуманістичною (реалізація особистісного підходу, який передбачає задоволення індивідуальних освітніх потреб, здібностей та можливостей кожного учня), загальнокультурною (визнання цінності кожної людини та повага до різноманіття культурних цінностей) та інтегративною (об'єднання зусиль команди супроводу задля результату).

Разом з тим, одним із ключових елементів інституалізації інклюзивної освіти виступає підготовка фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії. Вважаємо за доцільне досліджувати систему підготовки означеної категорії фахівців на основі врахування наступних методологічних підходів, щодо її цілевизначення та організації: цивілізаційного, освітологічного, системного та соціодинамічного.

Врахування цивілізаційного підходу покликане забезпечити визначення основних орієнтирів у підготовці фахівців зі спеціальної освіти до роботи в умовах інклюзії, на основі врахування ключових принципів та стандартів життєдіяльності європейської цивілізації, частиною якої ми, як українці, себе ідентифікуємо. Аналіз досвіду європейської цивілізації щодо механізмів забезпечення якості надання освітніх послуг дітям з особливими освітніми потребами в загальноосвітньому просторі, сприятиме розробці вітчизняної моделі підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії, з акцентом на соціальну та освітню інтеграцію осіб з особливими освітніми потребами, що безпосередньо узгоджується зі світовим загальним прагненням до соціальної справедливості [36].

Основними європейськими тенденціями у сфері реалізації інклюзивної освіти, що вважаємо визначальними для упровадження в освіті України є: забезпечення рівного доступу до освіти (кожен учень має право та можливість розвиватися та досягати успіху); інтеграція (усунення соціального виключення в будь-яких його формах і проявах); справедливість (зрахування до навчальних закладах на основі чітко визначених стандартів) [32, с. 56].

Врахування освітологічного підходу обумовлене потребою в різнобічному ґрунтовному аналізі розвитку системи освіти дітей з психофізичними порушеннями в її інституційному становленні на основі урахування взаємозв'язків із іншими сферами життєдіяльності суспільства, оскільки саме «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави» [23, с. 1].

Розгляд інклюзивної освіти з позицій освітології, передбачає перш за все розуміння її як загальнонаціональної цінності (державної, суспільної, особистісної), що містить у собі розгалужену систему різноманітних закладів освіти, є водночас і особливим процесом і результатом, виступає як соціокультурний феномен, що має визначальний вплив на суспільну свідомість [17].

Термін «інклюзивна освіта», уперше зафіксовано у червні 1994 р. в тексті Саламанської декларації про принципи, політику та практичну діяльність у сфері освіти осіб з особливими освітніми потребами (прийнята на Всесвітній конференції з питань освіти осіб з особливими потребами) та прийняту ЮНЕСКО. Інклюзивна освіта – це процес, спрямований на задоволення найрізноманітніших потреб усіх дітей, молоді та дорослих шляхом розширення їхньої участі у навчанні, культурній діяльності і житті громади, а також зменшення масштабів

і усунення проблеми виключення тих чи інших груп з освіти і всередині освіти (модифікація змісту, підходів, структур і стратегій), а його відмінною рисою є переконання, що саме звичайна шкільна система покликана дати освіту усім дітям [24, с. 10].

Вітчизняна наука розуміє інклюзивну освіту як безпосередньо освітню систему, котра забезпечує здобуття якісної освіти на всіх рівнях та у всіх освітніх ланках усім дітям без обмежень та винятків, базується на визнанні рівноправності та урахуванні розмаїтості на основі особистісно зорієнтованої освітньої моделі шляхом впровадження інклюзивного навчання [24, с. 8].

Відтак, освітологія уможлиблює глибше осягнення сутності інклюзивної освіти, розширюючи її соціальний і суспільний контекст, прикладом чого є інституалізація інклюзивної освіти у межах Нової української школи та впровадження в освітній простір України нових термінів і понять, таких як: «індивідуальна освітня траєкторія», «індивідуальна програма розвитку», «інклюзивне освітнє середовище», «особа з особливими освітніми потребами», «розумне пристосування» (Закон України «Про освіту», 2017 р.) [23].

Термін «інклюзивне навчання» у Законі України «Про освіту» визначається як «система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників» [23, с. 1], а «особа з особливими освітніми потребами – це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [23, с. 2].

До категорії дітей з особливими освітніми потребами відносять [19]:

- дітей з порушеннями психофізичного розвитку (діти, які мають: інтелектуальні порушення; порушення зору; порушення слуху; порушення опорно-рухового апарату; порушення мовлення; складні порушення психофізичного розвитку; діти, які мають захворювання: такі, які потребують постійного медичного нагляду, або періодичного здійснення індивідуальних медичних процедур та/або контролю за її станом, у тому числі із встановленим електрокардіо стимулятором або іншим електронним імплантатом чи пристроями; такі, що можуть бути перешкодою для проходження зовнішнього незалежного оцінювання, визначені МОН спільно з МОЗ;

- дітей з певними особливостями навчальної діяльності (діти, які можуть зіштовхуватися з труднощами у навчальній діяльності: дислексія, дискалькулія; обдаровані діти: здобувають спеціалізовану освіту та/або можуть прискорено опанувати зміст навчальних предметів одного чи декількох класів);

- дітей з особливостями встановлення контактів із соціальним середовищем (діти, які мають розлади аутистичного спектру);

- дітей, специфічні особливості яких, зумовлені впливом соціального середовища (діти, які: потребують підтримки у навчанні, що пов'язана з проживанням на тимчасово окупованій території або у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, або у населених пунктах, що розташовані на лінії зіткнення; мають статус внутрішньо переміщених, діти-біженці та діти, які потребують додаткового та тимчасового захисту; здобувають (ли) освіту в закладах загальної середньої освіти з навчанням мовами корінних народів і національних меншин).

Системний підхід традиційно застосовується під час вивчення соціальних явищ, процесів, складних об'єктів, оскільки передбачає

сприйняття світу як сукупності систем, котрі знаходяться у розвитку, а також бачення цілісного характеру об'єктів зовнішнього світу, взаємозв'язків між ними та дослідження динамічної природи будь-якого об'єкта, здатного до саморозвитку.

Відтак, у дослідженні розглядатимемо систему інклюзивної освіти, як таку, яка охоплює підсистеми: а) учнів з нормотиповим рівнем розвитку та учнів з особливими освітніми потребами, їх вчителів, асистентів вчителів, вчителів-логопедів, вчителів-дефектологів, практичних психологів, соціальних педагогів та інших фахівців, дотичних до навчання і виховання дітей з порушеннями розвитку; б) теорії, концепції, технології, методики та дидактичні умови, тобто науково-методичні знання щодо особливостей організації освітнього процесу в інклюзивній школі; в) системи управління та контролю, а також забезпечення якості інклюзивної освіти [31, с. 8].

Отже, основними особливостями інклюзивної освіти як сучасної педагогічної системи (на основі системного підходу) вважаємо наступні: гуманістичний характер, відкритість, доступність, толерантність, варіативність та поліфундаментальність.

Розгляд інклюзивної освіти на основі соціодинамічного підходу (в Україні питання соціодинаміки корекційно-реабілітаційної діяльності досліджувала Т. Дегтяренко), акцентує на пріоритетності науково-методичних засад спеціальної педагогіки у визначенні потреб осіб з психофізичними порушеннями та підкреслює необхідність спеціальної професійної підготовки фахівців до здійснення управління процесом корекційно-реабілітаційної допомоги дітям з психофізичними порушеннями в різних галузях соціальної сфери [6].

У своїй роботі спиратимемося ні ідею про те, що дослідження різних аспектів модернізації підготовки фахівців у галузі спеціальної освіти має відбуватися безпосередньо під впливом структурно-

організаційних змін в системі суспільних реалій, які стосуються організації та впровадження інклюзивної освіти в освітньому просторі України.

Для забезпечення якісної підготовки фахівців у галузі спеціальної освіти важливим є врахування вітчизняних досліджень, присвячених пошуку ефективних шляхів організації і впровадження інклюзивного навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку (Е. Данілавічюте, А. Колупаєва, С. Литовченко, І. Луценко, Т. Сак, В. Синьов, Т. Скрипник, Н. Софій, О. Таранченко та ін.), серед яких, зокрема, слід виділити:

- потребу у формуванні нової філософії суспільства, заснованій на позитивному ставленні до осіб з особливими освітніми потребами та інвалідністю, толерантного та свідомого ставлення до організації спільного навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку зі своїми нормотиповими однолітками;
- цілеспрямовану роботу з підвищення соціальної відповідальності сім'ї по вихованню дитини з особливими освітніми потребами та активну участь місцевої громади у реалізації інклюзивної практики;
- розроблення та впровадження ефективного нормативного, навчально-методичного забезпечення освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання;
- професійну підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів для роботи в умовах інклюзивного освітнього простору.

Концептуальні засади планування та реалізації освітнього процесу в інклюзивному середовищі загальноосвітньої школи, особливості та рекомендації щодо проектування педагогічної діяльності у класі з інклюзивною формою навчання представлено у дослідженнях Е. Данілавічюте та С. Литовченко [5].

Досвід проектної діяльності експериментальних шкіл у становленні та розвитку інклюзивної практики (канадсько-український проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні») представлено у наукових розвідках С. Єфімової [7, 8], які можуть відігравати роль «дорожньої карти» для розбудови освітньої інклюзивної практики в Україні.

Низку навчальних курсів та навчально-методичних посібників (переважно на основі досвіду канадської моделі інклюзивної освіти) для студентів педагогічних спеціальностей видано за загальною редакцією А. Колупаєвої [9, 10, 11, 12], де висвітлено як теоретико-методологічні, так і організаційно-методичні засади інклюзивної освіти значущі у контексті підготовки педагогів до інклюзивного навчання (питання диференційованого викладання та оцінювання навчальних досягнень і розвитку дітей з психофізичними порушеннями, особливості взаємодії фахівців команди супроводу у процесі розроблення індивідуальної програми розвитку учня та навчально-методичного забезпечення інклюзивного навчання тощо).

Проблема кадрового забезпечення інклюзивної освіти стала предметом наукових досліджень С. Миронової, яка вивчала можливі перешкоди формування професійної компетентності педагогічного персоналу інклюзивних закладів, а також проблеми диференційованого підходу до формування фахової готовності команди психолого-педагогічного супроводу дітей [15].

Ключовими перешкодами у підготовці спеціальних педагогів, на думку дослідниці, все ще лишаються: існування суспільних стереотипів щодо природи психофізичних порушень; психологічна неготовність частини педагогів масової школи до роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку (страх зашкодити, невпевненість у власній педагогічній майстерності тощо);

недостатня методична підготовленість випускників закладів вищої освіти до корекційно-педагогічної діяльності в інклюзивній школі.

Цінним є твердження С. Миронової щодо необхідності формування педагогічної компетентності фахівців диференційовано залежно від посадових обов'язків членів міждисциплінарної команди та команди супроводу (вихователі дошкільних навчальних закладів і їх асистенти, вчителі-предметники та їх асистенти, психологи, дефектологи, соціальні педагоги, корекційні педагоги, фахівці інклюзивно-ресурсних центрів» [16, с. 5].

Змістово-технологічне забезпечення підготовки майбутніх педагогів до інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку у середовище загальноосвітнього закладу описано у роботах Г. Першко [21]. І. Луценко визначила організаційно-педагогічні умови діяльності асистента вчителя в інклюзивному навчальному закладі та розробила структурно-функціональну модель діяльності асистента вчителя в інклюзивному освітньому середовищі з метою проектування організаційно-педагогічних умов його діяльності [13].

Слід також відзначити значну роботу щодо створення нормативно-правової бази для розвитку інклюзивної освіти в Україні, яка покликана захищати та забезпечувати реалізацію освітніх прав дітей з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, на отримання освітніх послуг в умовах інклюзії [23, 25] і низку нормативних документів, які чітко визначають право дітей з особливими освітніми потребами на інклюзивну освіту.

Крім того, Міністерство освіти і науки України здійснює постійний збір і моніторинг статистичних відомостей щодо навчання учнів з особливими освітніми потребами у спеціальних та інклюзивних класах за нозологіями. Аналіз статистичних даних засвідчує фактично

щорічний приріст залучення дітей з інвалідністю та особливими потребами до загальноосвітнього простору.

Разом з тим, ми й досі спостерігаємо певні проблеми/бар'єри щодо забезпечення прав дітей з особливими освітніми потребами на освіту, а саме:

- відсутність єдиної державної програми щодо педагогічного, медичного та соціального супроводу осіб з інвалідністю впродовж усього життя, а відтак, недостатній рівень надання комплексних медико-психолого-педагогічних послуг і корекційно-реабілітаційної допомоги дітям з інвалідністю, які навчаються в інклюзивних групах/класах у закладах дошкільної та загальної середньої освіти;

- відсутність відповідного середовища, адаптованого для навчання дітей з особливими освітніми потребами (недотримання норм універсального дизайну, відсутність безперешкодного доступу до приміщень; масова школа не виявляє активного інтересу до проблем інклюзії, слабо орієнтуючись на соціальне партнерство як обов'язковий атрибут інклюзії);

- брак спеціально підготовлених фахівців для роботи з учнями в умовах інклюзії, а відтак, відсутність у закладах освіти компетентних фахівців для організації, координації та забезпечення особливих освітніх потреб учнів з особливостями психофізичного розвитку.

Можемо констатувати, що в сучасній науковій літературі представлено достатню кількість наукових розвідок, що свідчать про необхідність модернізації підготовки спеціальних педагогів до професійної діяльності в умовах інклюзії.

Сучасна практика інклюзивного навчання доводить її швидкий і динамічний розвиток, який має при цьому низку невирішених проблем і бар'єрів, що зумовлені, зокрема, недостатньою підготовленістю фахівців о професійної діяльності в умовах інклюзії (не за нозологічним

принципом, а з позиції фахової готовності забезпечувати різні рівні підтримки осіб з особливими освітніми потребами).

Загалом, незважаючи на вагомі теоретичні напрацювання у цій площині, вітчизняний науковий простір потребує нових досліджень з підготовки здобувачів спеціальності «Спеціальна освіта» задля пошуку та розробки ефективних шляхів організації, компетентної координації та якісного забезпечення реалізації особливих освітніх потреб учнів.

На основі аналізу літературних джерел (зокрема, про методологічні засади підготовки спеціальних педагогів у наукових розвідках А. Колупаєвої, С. Миронової, В. Синьова, М. Шеремет та ін.) методологічним концептом підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти в умовах університетської освіти вважаємо єдність аксіологічного, системно-діяльнісного, особистісно-діяльнісного, інтегративного та компетентнісного підходів.

Аксіологічний підхід забезпечує бачення освіти як соціального й культурного феномена, через який людина засвоює систему принципів, норм, ідеалів, які регулюють внутрішню структуру особистості. Зокрема, цінностями педагогічної діяльності, які мають транслюватися на всіх етапах фахової підготовки майбутнього спеціального педагога [18] є наступні: відповідальність педагога перед суб'єктами освіти і суспільством; прийняття дитини як цінності, яку потрібно ввести у соціум; повага до різноманітності; чесність та оптимізм, які породжують бажання долати виключення і збільшувати участь [34].

Сьогодні науково-педагогічні працівники університетів часто відчують значні складнощі в аспекті формування емоційно-ціннісного ставлення студента до педагогічної діяльності, оскільки більшості студентства притаманні необґрунтованість, випадковість вибору

спеціальності, небажання пов'язувати своє майбутнє з педагогічною професією через матеріальні цінності (гроші, успіх, кар'єра), тощо. Відтак значною мірою відчуваються труднощі з розвитком емоційного інтелекту, емоційної компетентності майбутніх випускників, з огляду на запити освіти щодо інклюзивного навчання.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми доводить, що у діяльності педагога провідну роль відіграє емоційно-ціннісна сфера, вмотивованість, ціннісне ставлення до педагогічної діяльності, а тому без їх комплексного розвитку підготовку педагога до впровадження інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами не можна вважати успішно. Отже, аксіологічний підхід займає ключове місце у стратегії підготовки майбутнього фахівця зі спеціальної освіти.

Системно-діяльнісний підхід застосовують з метою всебічного дослідження фахової підготовки як специфічної діяльності, обумовленої сформованістю цілого комплексу взаємопов'язаних компонентів, зокрема наукового і педагогічного [33]. Застосування цього наукового підходу дозволяє вивчати процес фахової підготовки фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища як систему, яка має свої властивості, специфічні характеристики і особливості в організації та реалізації.

Особистісно-діяльнісний підхід в своїй основі містить ідею персоналізації процесу фахової підготовки, виокремлення конкретних умов взаємодії учасників педагогічного процесу (С. Миронова, В. Синьов та ін.). Цей підхід орієнтує на моделювання структури педагогічної діяльності через вплив на всі сторони особистості у процесі фахової підготовки та передбачає аналіз особистісних якостей майбутніх фахівців (потреб, досвіду, мотивації досягнень, здібностей, активності, індивідуальних психологічних особливостей тощо).

Інтегративний підхід у процесі підготовки спеціальних педагогів уможливорює використання наявного у сучасній спеціальній педагогіці парадигмального плюралізму у підходах до навчання, виховання і вивчення особистості дитини з особливими освітніми потребами, що обумовлено кардинальними змінами в ідеології освіти в цілому та у розвитку дефектології / корекційної педагогіки / спеціальної педагогіки, зокрема (яка переживає сьогодні ряд трансформацій, здійснюючи перехід від медичної моделі розуміння корекційної роботи до інклюзивної (за рівнями підтримки), що позначилось навіть на перегляді титульної назви науки).

Згідно наукових досліджень А. Колупаєвої, злам у суспільній свідомості стосовно дітей з психофізичними порушеннями і «запуск» процесу їхньої інтеграції у загальноосвітній простір почався приблизно у 70-х роках ХХ століття. І цей процес є абсолютно закономірним, адже парадигми еволюціонують, адаптуються до нових соціальних та інтелектуальних новацій, тобто розвиваються спільно зі своєю епохою. Тому останнім часом у публікаціях українських науковців наголошувалося на тому, що зміни освітньої парадигми (впровадження інклюзивної освіти), зумовлюють зміну парадигми підготовки фахівців [11].

Однак, основоположним у підготовці конкурентоспроможних фахівців зі спеціальної освіти на ринку освітніх послуг для дітей з особливими освітніми потребами виступає компетентнісний підхід як нова парадигма вищої освіти, визначена Національною командою експертів із реформування вищої освіти України (команда створена за ініціативи Європейської Комісії, а її діяльність спрямована на підтримку модернізації систем вищої освіти у країнах – учасницях, на основі залучення визначного експертного досвіду, здатного

прискорити досягнення цілей Лісабонського та Болонського процесів у світлі національних потреб та прагнень).

В основі компетентнісної парадигми містяться компетентності фахівця та результати навчання. Член Національної команди експертів із реформування вищої освіти України Ю. Рашкевич зазначає, що результати навчання – це формулювання того, що як очікується, повинен знати, розуміти, бути здатним продемонструвати здобувач після завершення навчання [26, с. 27].

Компетентнісний підхід у системі освіти є предметом наукових пошуків багатьох дослідників: Н. Бібік, С. Вітвицької, О. Дубасенюк, Я. Кодлюк, О. Локшиної, С. Миронової, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко, В. Синьова, С. Сисоевої, Т. Смагіної, А. Старевої, М. Шеремет та ін., які з різних позицій та критеріїв підходять до визначення цього поняття та переліку тих компетенцій, які формуються у здобувачів освіти.

Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.) визначає компетентність так: «динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [22]. Розвиток компетентностей є метою освітніх програм підготовки здобувачів, а самі компетентності (фахові та загальні) закладені у змісті різних дисциплін та оцінюються на різних етапах фахової підготовки.

Загальні компетентності мають універсальний характер (здатність до навчання, здатність застосовувати знання на практиці, володіння іноземними мовами, оперування базовими інформаційними технологіями, здатність до організації і планування тощо) та не прив'язані до предметної галузі. Натомість фахові компетентності

залежать від предметної галузі, визначаючи профіль освітньої програми та кваліфікацію випускника за певним фахом.

У дослідженнях С. Сисоєвої увага акцентована також на тлумаченні змісту поняття «компетентність». Це пов'язано з тим, що англійське слово «competence» в перекладі на українську часто трактується як два терміни – компетентність і компетенція. На думку дослідниці, найбільш точним визначенням є поняття «компетенція», яка розуміється: як коло питань, щодо яких особистість має бути обізнана; як об'єктивна категорія, суспільно визнаний рівень знань, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини. Вона відчужена від людини та є наперед заданою соціальною нормою [29].

Компетентність, на відміну від компетенції, передбачає особистісну характеристику, ставлення до предмета діяльності та є результатом набуття компетенцій [30]. Радою Європи визначено п'ять груп ключових компетенцій:

- політичні і соціальні компетенції (здатність брати відповідальність, участь в ухваленні групових рішень, вирішувати конфлікти ненасильницьким чином, брати участь у підтримці демократичних інститутів тощо);
- міжкультурні компетенції, обумовлені існуванням в умовах полікультурного суспільства (сприйняття відмінностей, повага, здатність співіснувати та взаємодіяти з представниками інших культур, мов, релігій);
- комунікативні компетенції у сферах професійної діяльності та соціального життя (стосуються володіння усною і письмовою комунікацією);
- інформаційні компетенції, викликані інформатизацією суспільства;

- компетенції, які забезпечують здатність навчатися впродовж життя та становлять основу неперервної освіти» [4, 32].

Щодо структури компетентності, то за визначенням різних дослідників, її можуть складати: ціннісно-сміслові орієнтації, знання, уміння, навички, здібності, досвід і діяльність (О. Хуторський); знання, уміння (кваліфікації) та ставлення (Ю. Рашкевич); здібність до чогось, пізнання, досвід (Г. Трофімова), що доводить відсутність єдності у поглядах.

З огляду на це, нам імponує думка С. Сисоевої, яка зазначила, що компетенції мають багатокomпонентну структуру та характеризуються полісемантичним значенням, являючи собою інтегровану особистісну якість людини (її капітал), що формується на етапі навчання, остаточно оформлюється і розвивається у процесі практичної діяльності та забезпечує компетентний підхід до вирішення професійних завдань [28, с. 11].

На думку О. Савченко, ключовою ідеєю компетентнісного підходу є компетентнісно-орієнтована освіта, спрямована на комплексне засвоєння здобувачами системи знань та способів практичної діяльності, завдяки чому формується здатність успішно реалізувати себе у різних сферах життя [27].

Щодо професійної діяльності, «професійна компетентність» виражає готовність і здатність фахівця приймати ефективні рішення при здійсненні професійної діяльності. Вона складає сукупність інтегрованих знань, умінь і досвіду, особистісних якостей, що зумовлюють готовність і здатність фахівця здійснювати професійну діяльність.

У наукових пошуках Т. Мельніченко знаходимо, що професійна компетентність передбачає: сформованість уміння розмірковувати й оцінювати професійні ситуації та проблеми; творчий характер мислення; виявлення ініціативи у виконанні фахових завдань;

усвідомлене розуміння особистої відповідальності за результат праці; здатність до прийняття раціональних рішень у вирішенні конкретних завдань та проблем [14, с. 124].

Критеріями ж професійної компетентності фахівця виступають: здобуті знання, уміння та навички, які формують загальний та професійний інтелект, визначаючи особистісну та професійну готовність фахівця до діяльності у відповідній сфері); професійна позиція фахівця (настанови та ціннісні орієнтації, ставлення та оцінки на основі здобутого досвіду, власні професійні здобутки); психологічні характеристики (індивідуальність, потреба фахівця у саморозвитку та самовдосконаленні тощо), адже за висловом І. Зязюна, сам педагог є інструментом впливу на учня, а тому його душа має бути чутливою до іншої людини, гуманною у своїх помислах [20, с. 15].

Щодо специфіки структури професійної компетентності спеціального педагога закладу освіти з інклюзивним навчанням, вона охоплює характеристики особистісних можливостей педагога, що дають йому змогу мотивовано, творчо, самостійно й ефективно реалізовувати цілі освітнього процесу; професійні знання, вміння та навички, а також здатність орієнтуватися у складній ситуації та швидко приймати оптимальні рішення.

Професійна компетентність спеціального педагога у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами розуміється нами як якість особистості педагога, обумовлена властивими йому світоглядними позиціями, що інтегрує в собі глибоку теоретичну обізнаність та практичні уміння у сфері організації інклюзивного навчання; загальну здатність високого рівня до виконання професійних завдань під час інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами; здатність брати на себе професійну відповідальність за результати власної діяльності, готовність

та внутрішню потребу постійно підвищувати власний професійний рівень.

Разом з тим, ми усвідомлюємо, що професійна компетентність фахівця зі спеціальної освіти у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами є динамічною комбінацією властивих йому знань, умінь і практичних навичок, досвіду та ставлень, що визначають ефективність його діяльності з точки зору різних професійних позицій: як виконавця, так і організатора чи координатора програм інклюзивного навчання.

Тож вважаємо за доцільне розглядати професійну компетентність фахівця зі спеціальної освіти у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами як «накопичувальний» результат навчання на різних рівнях вищої освіти: на першому (бакалаврському) рівні, як готовність спеціальних педагогів – організаторів та виконавців програм інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти, а на другому (магістерському) рівні як готовність бути координаторами інклюзивного навчання, що дозволить внести обґрунтовані зміни до освітньо-професійних програм їх підготовки за ступеневим принципом.

Щодо безпосередніх умінь, які мають бути сформовані у процесі фахової підготовки спеціальних педагогів до роботи у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми в умовах загальноосвітнього простору (за компетентнісним підходом), визначено такі (В. Гладка): формування умінь орієнтуватися у різних ситуаціях професійної діяльності, які перевіряються здатністю вирішувати проблеми різної складності на основі наявних знань; формування професійних умінь щодо здійснення діагностичної, освітньої і корекційної діяльності стосовно дитини з особливими освітніми потребами, яка вступила до класу з інклюзивною формою навчання;

формування вмінь навчально-методичної діяльності: розробка навчально-методичного забезпечення на основі урахування потенційних можливостей та індивідуальних особливостей розвитку кожного учня з особливими освітніми потребами [3].

Перелік обов'язкових умінь розроблений на основі дослідження основних видів діяльності спеціального педагога закладу освіти з інклюзивним навчанням:

1. Оціночно-діагностична діяльність по аналізу особливих освітніх потреб і специфіки розвитку дитини (виявлення особливих освітніх потреб та особливостей розвитку дитини; оцінка освітніх досягнень та їх інтерпретація; встановлення проявів особливих освітніх потреб у поведінці дитини з порушеннями розвитку; діагностика потреб дитини відповідно до рівнів підтримки; оцінка спільної роботи спеціального педагога з різними фахівцями команди супроводу, тощо).

2. Освітня діяльність (навчально-виховна), що характеризується умінням спеціального педагога застосовувати як традиційні технології та методи навчання й виховання дітей, так специфічних технологій (універсального дизайну, диференційованого чи спільного викладання, оцінки особливих освітніх потреб та розвитку дитини, складання індивідуальної програми розвитку, взаємодії команди супроводу, класний менеджмент тощо), характерних для інклюзивної форми навчання (реалізація загальних і специфічних освітніх завдань з урахуванням їх корекційної спрямованості; урахування вікових, індивідуальних та психічних особливостей дітей з особливими освітніми потребами; трансформація змісту навчального матеріалу (про що зазначено в індивідуальній програмі розвитку дитини тощо).

3. Перетворювальна діяльність (уміння адаптації та модифікації змісту навчального матеріалу; здатність трансформації дидактичного матеріалу та навчально-методичного забезпечення, у відповідності

зі компенсаторними можливостями та психологічними особливостями дітей з різними особливими освітніми потребами; корекція умов освітнього процесу у закладах дошкільної та загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання, тощо).

4. Власне корекційно-розвивальна діяльність, як найважливіша умова ефективного впровадження інклюзивного навчання (активізація процесів розвитку і соціалізації дитини; послаблення або подолання вторинних і подальших відхилень у процесі навчання і виховання дитини з особливими освітніми потребами; здатність окреслювати корекційні цілі для інших учасників освітнього процесу; проведення корекційно-розвивальних занять, тощо).

5. Координаційна діяльність з упровадження інклюзії у закладі загальної середньої освіти (забезпечення ефективної роботи міждисциплінарної команди супроводу; контроль виконання індивідуальної програми розвитку; забезпечення предметно-просторового розвивального інклюзивного освітнього середовища у закладі освіти, тощо).

6. Комунікативно-консультативна діяльність (навички налагодження ефективної комунікації між усіма учасниками освітнього процесу; налагодження професійного співробітництва всередині команди супроводу та з особами, дотичними до реалізації інклюзивної освіти; уміння «читати» та тлумачити документацію/висновок інклюзивно-ресурсного центру, щодо діагностики дитини; консультування учасників команди супроводу та, першочергово, батьків дитини з особливими освітніми потребами, щодо реалізації індивідуальної програми розвитку; а також педагогічне консультування учителів-предметників з проблем навчання, виховання і розвитку дітей з особливими освітніми потребами; пошук ресурсів для забезпечення якісної інклюзивної освіти тощо).

Охарактеризовані вище основні види діяльності спеціального педагога складають основу його професійної компетентності. І, хоча у закладі вищої освіти формується готовність майбутнього фахівця до певного виду діяльності, потрібно усвідомлювати, що повний розвиток професійної компетентності відбувається тільки у процесі безпосередньої професійної діяльності, тому результатом освіти є відповідність компетентності підготовленого фахівця запитам суспільства.

Усталення інклюзивної парадигми в освіті формує нові завдання перед українськими закладами вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців зі спеціальності 016 Спеціальна освіта. Переосмислення потребує попередній досвід, а необхідність реалізації нових ідей і підходів до професійної підготовки здобувачів, вимагає нового розуміння та переформатування змісту, форм і методів викладання, організації практичної підготовки та самоосвіти.

Нові підходи у підготовці фахівців у галузі спеціальної освіти обумовлені в тому числі відмовою України від Міжнародної класифікації хвороб та переходом до застосування Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків (МКФ-ДП, упроваджена Всесвітньою організацією охорони здоров'я у 2001 р.), як прагнення системи освіти України діяти відповідно до європейських та міжнародних стандартів.

Отже, підготовка фахівців у галузі спеціальної освіти, має орієнтуватися перш за все на формування їх обізнаності: з різними особливими освітніми потребами; з обмеженнями активності та участі; з факторами навколишнього середовища, які мають важливе значення для розвитку дитини; з рівнями підтримки та їх характеристиками тощо.

Дослідження, проведене Європейською агенцією з питань спеціальної та інклюзивної освіти у межах проекту «Навчання учителів для інклюзії» / «Teacher Education for Inclusion», з вивчення основних компетентностей педагогів, які потрібні для інклюзивного суспільства у школі XXI століття, дозволяє критично підійти до розгляду питання підготовки спеціального педагога для Нової української школи, охарактеризувати профіль педагога інклюзивної освіти [36], переосмислити структуру та зміст програм педагогічної освіти, а також розробити нові рекомендації для подальшого розвитку інклюзії, як науково-теоретичного підґрунтя розробки освітньо-професійних програм підготовки педагогів до роботи у закладах освіти з інклюзивною формою навчання.

Профіль учителів інклюзивної освіти (як основа для розробки освітніх програм підготовки здобувачів вищої освіти за педагогічними спеціальностями), містить наступні компетентності (всередині яких ставлення (настанови, цінності), знання і навички педагога): повага до різноманіття учнів, підтримка всіх учнів, спільна робота з іншими, постійний особистісний і професійний розвиток [36, с. 10-17]:

- повага до різноманіття учнів передбачає: сформованість у майбутнього спеціального педагога певних настанов і цінностей (що всі учні беруть участь у навчальній діяльності, яка має для них значення; інклюзивна освіта для всіх учнів, а не тільки для тих, які сприймаються як такі, котрі мають спеціальні освітні потреби); наявність знань і розуміння мови інклюзії і наслідків використання різної термінології для опису, маркування і класифікації учнів; уміння і навички (критично вивчати власні переконання і їх вплив на дії; переосмислювати історію освіти, щоб зрозуміти поточні ситуації і контексти; володіння стратегіями подолання труднощів, тощо);

- підтримка всіх учнів передбачає сприяння академічному, соціальному й емоційному розвитку всіх учнів, віру в їх досягнення, а також сформованість таких складових: настанови і цінності (очікування вчителів є ключовим фактором успіху учня; родини є важливим ресурсом для навчання учнів), знання і розуміння (різних моделей навчання і підходів до вивчення учнів; цінності спільної роботи з батьками), уміння і навички (бути ефективним вербальним і невербальним комунікатором, який може реагувати на різноманітні комунікативні потреби учнів, батьків та інших фахівців, тощо);

- спільна робота з іншими (командна робота і партнерство) передбачає сформованість у майбутнього педагога: настанов і цінностей (цінності спільної роботи з батьками і родинами; ефективної комунікації і співробітництва із сім'ями як відповідальності вчителя); знань і розуміння (важливість позитивних міжособистісних стосунків; вплив міжособистісних відносин на досягнення цілей навчання); уміння та навички (ефективне залучення батьків і родин до підтримки навчання їхньої дитини; спілкування з родинами різного культурного, етнічного, соціального походження тощо);

- постійний особистісний і професійний розвиток характеризують: настанови і цінності (викладання потребує систематичного планування); знання і розуміння (рефлексивна практика допомагає ефективно працювати у команді з батьками та іншими фахівцями; методів і стратегій оцінки власної роботи; персональних стратегій вирішення проблем); уміння і навички (систематичного оцінювання власної роботи, ефективного залучення інших до роздумів про викладання і навчання, сприяння розвитку школи як навчальної спільноти).

Підсумовуючи вище викладене, резюмуємо, що в основі професійного профілю спеціального педагога закладу освіти

з інклюзивним навчанням (для роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища Нової української школи), мають міститися такі основні компетентності: повага до різноманіття учнів; планування, організація і реалізація процесу оцінки розвитку та освітніх потреб учнів; підтримка дітей з різними освітніми потребами; планування, організація і координація індивідуальної допомоги, забезпечення особливих освітніх потреб учнів; створення і оцінка інклюзивного освітнього середовища, класний менеджмент; командна робота з фахівцями і батьками; пошук ресурсів для забезпечення освітніх потреб дітей та інформування про них.

Основними чинниками, які сприятимуть реалізації запропонованих компетентностей у сфері інклюзивної освіти у підготовці здобувачів вищої освіти за спеціальністю 016 Спеціальна освіта визначаємо:

- удосконалення змісту підготовки фахівців зі спеціальної освіти (удосконалення освітніх програм підготовки здобувачів вищої освіти зі спеціальності 016 Спеціальна освіта; організація практики в закладах освіти з інклюзивними групами/класами, участь у соціальних проектах, надання консультативних і освітніх послуг фахівцям/дітям місцевої громади тощо; моделювання у професійній діяльності викладачів університету основних компетентностей, визначених у профілі вчителів інклюзивної освіти (створення ситуації успіху для кожного здобувача, командна робота з викладачами інших навчальних дисциплін, реалізація принципу «освіта впродовж життя» тощо;

- відкритість, взаємопідтримка та співробітництво між університетами та закладами освіти з інклюзивним навчанням / інклюзивно-ресурсними центрами / усіма категоріями стейкхолдерів (проведення спільних нарад, відкритих лекцій, конференцій, організація спільних просвітницьких заходів, обмін досвідом) з метою утвердження

потреби у системному підході до навчання і забезпечення особливих освітніх потреб дітей вже на етапі університетського навчання;

- розуміння цінності інклюзивної освіти усіма учасниками освітнього процесу та зацікавленими сторонами: розгляд інклюзивної освіти як підходу для всіх вже на етапі професійної підготовки в закладі вищої освіти; відмова від підготовки вузькопрофільних фахівців спеціальної освіти за нозологіями та перехід до підготовки педагогів, що знають і вміють працювати з дітьми з різними особливими освітніми потребами.

На основі дослідження теоретичних основ організації інклюзивного навчання та методологічних підходів до фахової підготовки спеціальних педагогів, з урахуванням власного досвіду роботи у вищій школі, спробуємо розкрити зміст концепції підготовки майбутнього фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах закладу освіти з інклюзивним навчанням.

Вихідними положеннями та об'єктивними причинами, які детермінують нові підходи до підготовки студентів зі спеціальності «Спеціальна освіта», визначаємо: сучасний стан розвитку суспільства на основі реалізації соціальної моделі ставлення до осіб з особливими освітніми потребами та інституціалізацію інклюзивної освіти в Україні. Відповідно, навчання дітей з особливими освітніми потребами має бути спрямоване на освітню підтримку і адаптацію факторів освітнього середовища, а діяльність педагога має фокусуватися не на «порушенні», яке має вихованець/учень, а на його освітній підтримці.

Відтак, сучасна практика фахової підготовки майбутнього спеціального педагога повинна базуватися на новітніх закордонних і вітчизняних науково-теоретичних та методичних дослідженнях з питань організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами та їх нормотипових однолітків як спільного

взаємообумовленого освітнього процесу; на розумінні принципів, підходів і методик інклюзивної педагогіки як основи формування фахової компетентності педагогів загальної і спеціальної освіти у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Визначаючи вихідні поняття для розробки концепції підготовки майбутнього спеціального педагога до професійної діяльності в умовах закладу освіти з інклюзивним навчанням, ми скористалися нормативно-правовою базою в сфері інклюзивної освіти України, результатами аналізу українських та зарубіжних наукових теоретичних і методичних джерел, а також власними науковими розвідками з означено питання. Все це дозволило визначитися з таким переліком ключових понять розробленої нами концепції:

- Інклюзивна освіта – це освітня система, що забезпечує здобуття якісної освіти на всіх рівнях та у всіх освітніх ланках усіма дітьми без обмежень та винятків, базується на визнанні рівноправності та урахуванні розмаїтості на основі особистісно зорієнтованої освітньої моделі шляхом впровадження інклюзивного навчання (автор визначення А. Колупаєва);
- Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників (визначення наведено у Законі України «Про освіту», 2017 р.);
- Інклюзивна педагогіка / педагогіка інклюзивної освіти – це педагогічний підхід, який сприяє зменшенню нерівності в освіті шляхом розширення навчальних можливостей для кожного (автор L. Florian);
- Інклюзивний освітній простір – це спеціально організована педагогічна реальність, в основі якої завдання усунення бар'єрів у процесі забезпечення взаємодії між усіма дітьми та елементами, які їх

оточують (освітнє середовище), що сприяє максимально гармонійному розвитку усіх дітей на основі ефективного використання їх потенційних можливостей (визначення автора);

- Інклюзивне освітнє середовище – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей (визначення, яке міститься у Законі України «Про освіту», 2017 р.);

- Суб'єкти інклюзивного освітнього простору: здобувачі освіти в закладах освіти з інклюзивним навчанням: діти з особливими освітніми потребами – діти, які потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення їхнього права на освіту (ЗУ «Про освіту», 2017 р.); діти з нормотиповим рівнем розвитку; педагогічний колектив інклюзивного закладу освіти; сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей (саме інклюзивне освітнє середовище) [23];

- Спеціальний педагог у сфері інклюзивного навчання – це педагог, який здобув фахову освіту зі спеціальності «Спеціальна освіта» та здатний здійснювати педагогічний супровід дітей з особливими освітніми потребами, шляхом надання додаткової підтримки у навчанні, а також забезпечити отримання якісної освіти всіма учнями в умовах навчання в інклюзивному класі, шляхом партнерської взаємодії з іншими членами команди супроводу;

- Професійна компетентність спеціального педагога у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами – якість особистості педагога, обумовлена властивими йому світоглядними позиціями, що інтегрує в собі глибоку теоретичну обізнаність та практичні уміння у сфері організації інклюзивного навчання; загальну здатність високого рівня до виконання професійних

завдань під час інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами; здатність брати на себе професійну відповідальність за результати власної діяльності, готовність та внутрішню потребу постійно підвищувати власний професійний рівень;

- Готовність спеціального педагога до професійної діяльності в умовах інклюзії – системоутворююча якість фахівця, котра визначає спрямованість його діяльності, а також поведінкові стратегії і методи професійно-педагогічної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища (О. Мартинчук);

- Компетентнісна модель підготовки майбутнього фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії розглядається нами як описова характеристика випускника закладу вищої освіти, що містить ідеальний набір компетенцій та особистісних якостей, котрі детермінують його готовність до компетентного здійснення фахової діяльності в визначених умовах;

- Освітній простір закладу вищої освіти – цілісний багатофункціональний комплекс можливостей освітньої установи, що формує розмаїття відносин і зв'язків, спрямованих на забезпечення особистісних і професійних потреб майбутніх фахівців шляхом проектування різних складових їх професійної підготовки;

- Освітнє середовище професійної підготовки – цілісна педагогічно організована система умов, що забезпечує активну взаємодію суб'єктів освітнього простору закладу вищої освіти з метою особистісного розвитку майбутнього фахівця та формування його готовності до професійної діяльності; можливості освітнього середовища фахової підготовки забезпечуються розвитком освітнього простору закладу вищої освіти і активною, творчою діяльністю та розвитком суб'єктів взаємодії – викладачів і студентів [35].

Запропонована концепція підготовки майбутнього спеціального педагога до професійної діяльності в умовах закладу освіти з інклюзивним навчанням орієнтована на розв'язання протиріччя між соціальним замовленням суспільства та держави на забезпечення якісної освіти всіх громадян та неготовністю значної частини педагогів до здійснення успішної професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього простору.

Зокрема, заклади вищої освіти, котрі здійснюють підготовку фахівців зі спеціальності 016 Спеціальна освіта, мають навчити своїх здобувачів способам, технологіям, методам і прийомам: створення інклюзивного освітнього середовища; розробки індивідуальної освітньої траєкторії навчання і розвитку, побудованій на рівнях підтримки; партнерства з батьками; упровадження технологій спільного та диференційованого викладання; командної роботи тощо.

В основі концепції мають міститися: компетентнісний зміст підготовки майбутніх спеціальних педагогів до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища; технології забезпечення їхньої підготовки в умовах вищої школи (першочергово форми активного навчання, орієнтовані на професійну підготовку у змодельованому та реальному (під час різних видів педагогічної практики) інклюзивному освітньому середовищі).

Процесуальний рівень реалізації концепції передбачає:

1) розробку та впровадження нових практико орієнтованих навчальних дисциплін, як курсів вільного вибору студентів: «Корекційно-розвивальні стратегії для дітей з особливими освітніми потребами (за нозологіями)», «Інклюзивна педагогіка», «Система інклюзивної освіти регіону» (для здобувачів першого «бакалаврського рівня вищої освіти); «Організаційно-методична діяльність інклюзивно-ресурсних центрів»; «Освітній менеджмент: інклюзія», «Методика корекції

поведінкових порушень у дітей з ООП у кризових умовах», «Практикум з моделювання Індивідуальної програми розвитку дитини з ООП» (для здобувачів другого рівня вищої освіти «магістр»);

2) розробку та впровадження практико-орієнтованої складової навчання, у т.ч. для проходження різних видів педагогічної практики студентами спеціальності «Спеціальна освіта» на основі заключення відповідних угод про співпрацю зі стейкхолдерами (дуальна освіта);

3) розробку та розміщення в електронному навчальному середовищі університету електронного навчального курсу «Інклюзивне суспільство», спрямованого на вирішення конкретних проблемних завдань і ситуацій у площині інклюзивної освіти (case-stady).

Отже, вважаємо, що реалізація пропонованої концепції підготовки майбутніх спеціальних педагогів до професійної діяльності в умовах закладу інклюзивної освіти забезпечить формування відповідної готовності якісно нових педагогів для системи інклюзивної освіти, здатних забезпечити ефективність її функціонування у освітньому просторі України.

Список використаних джерел:

1. Бут Т., Ейнскоу М. Індекс інклюзії : розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посіб. / пер. з англ. Київ: ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с.
2. Васильєва К. І., Хребтова Н. П. Підготовка майбутніх педагогів до роботи в межах інклюзивного освітнього простору. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2012. № 37. С. 39–47.
3. Гладка В. В. Компетентнісний підхід як методологічна основа розробки освітніх стандартів перепідготовки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна* 2012. Вип. XX. Ч. 1. С. 50–57.
4. Давиденко Г. В. Інклюзія у вищих навчальних закладах

Європейського Союзу: монографія. Вінниця: Нілан, 2015. 313 с.

5. Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навч.-метод. посіб. / за ред. А. А. Колупаєвої. Київ: ТОВ «Фірма «Есе», 2013. 224 с.

6. Дегтяренко Т. М. Теоретико-методологічні засади управління системою корекційно-реабілітаційної допомоги особам з психофізичними порушенням: дис. ... д-р пед. наук: 13.00.03. Суми, 2012. 716 с.

7. Єфімова С. М. Як зробити школу інклюзивною. Досвід проектної діяльності: метод. посіб. Канадсько-український проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні». Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2012. 152 с.

8. Єфімова С. М., Королук С. В. Лідерство та інклюзивна освіта: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 164 с.

9. Інклюзивна школа: особливості організації та управління: Метод. посіб. / А. А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда та ін.; за заг ред. Л. І. Даниленко. Київ, 2007. 128 с.

10. Колупаєва А. А., Коваль Л. В., Компанець Н. М., Луценко І. В. Організаційно-педагогічні умови діяльності асистента вчителя в інклюзивному навчальному закладі: навч.-метод. посіб. Київ: «АТОПОЛ», 2014. 240 с.

11. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання: видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. Київ: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.

12. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Педагогічні технології інклюзивного навчання: навч.-метод. посіб. Тернопіль: Мандрівець, 2014. 80 с.

13. Луценко І. В. Організаційно-педагогічні умови діяльності асистента вчителя в інклюзивному навчальному закладі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. Київ, 2017. 22 с.

14. Мельніченко Т. В. Вступ до спеціальності: логопедія. Модуль 2: навч.-метод. посіб. 2-ге вид. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. 184 с.

15. Миронова С. П. Інклюзивна освіта: теорія та практика: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. 192 с.

16. Миронова С. П. Інклюзивна освіта: теорія та практика: навч.-метод. посіб. Ч. 2. / за заг. ред. С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 183 с.

17. Нікора А. О. Сучасні підходи у підготовці фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища: загальний огляд. *Збірник наукових праць Миколаївського інституту розвитку людини закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Серія: Педагогічні та психологічні науки.* 2022. Вип. VI. С. 52–59.

18. Нікора А. О. Формування інклюзивних цінностей студентської молоді засобами університетської освіти. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики: матеріали XXI Міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24–25 листопада 2021 р.), у 2-х частинах. Ч. 2.* Київ: Університет «Україна», 2021. С. 99–102.

19. Основи інклюзивної освіти: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ: «А.С.К.», 2012. 308 с.

20. Педагогічна майстерність / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. Київ: Вища школа, 1997. 349 с.

21. Першко Г. О. Підготовка соціальних педагогів до інтеграції

дітей з особливостями психофізичного розвитку у середовище загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук:13.00.05. Київ, 2011. 283 с.

22. Про вищу освіту: Закон України (із змінами і доповненнями) від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 21.03.2023).

23. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 21.03.2023).

24. Програма навчальної дисципліни «Інклюзивна освіта» / Розроб.: Порошенко М. А. Київ: ТОВ «Агенство «Україна», 2019. 60 с.

25. Проект Концепції розвитку педагогічної освіти в Україні (16 липня, 2018 р.). URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-konceptiyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti> (дата звернення: 21.03.2023).

26. Рашкевич Ю. М. Болонський процес та нова парадигма вищої освіти: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. 168 с.

27. Савченко О. Я. Якість початкової освіти: сутність і чинники впливу. *Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2009. № 4. С. 5–12.

28. Сисоєва С. О. Дискусійні аспекти наукового тезаурусу нового Закону України «Про вищу освіту». *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2015. № 1–2 (42–43). С. 7–12.

29. Сисоєва С. Порівняльна педагогіка в контексті розвитку освітології. *Освітологія / Oświatologia*. 2014. Вип. 3. С. 17–23.

30. Сисоєва С. Сфера освіти як об'єкт дослідження. *Освітологія / Oświatologia*. 2012. Вип. 3. С. 22–29.

31. Таланчук П. М. Шлях до інтеграції. Київ: Університет «Україна»,

2002. 24 с.

32. Тенденції реформування загальної середньої освіти у країнах Європейського Союзу: монографія. Ч. 1 / за заг. ред. Н. М. Лавриченко. Київ: Педагогічна думка, 2008. 146 с.

33. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: монографія / В. Андрущенко та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. 317 с.

34. Франчук Т. Й. Цілісний освітній простір: педагогічні основи його формування: монографія. Кам'янець-Подільський: КПНУ, 2009. 243 с.

35. Ярошинська О. О. Освітній простір вищого навчального закладу як континуум для проектування освітнього середовища професійної підготовки майбутніх фахівців. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2014. Вип. 35 (88). С. 558–567.

36. Teacher Education for Inclusion. Profile of Inclusive Teachers. European Agency for Development in Special Needs Education. URL: <https://www.european-agency.org/sites/default/files/Profile-of-Inclusive-Teachers.pdf> (Last accessed: 21.03.2023).

3.4. The rehabilitation potential of out-of-school educational institutions in the conditions of psychological and pedagogical support of students youth

Реабілітаційний потенціал позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді

Позашкільні заклади освіти відповідають на запити держави, суспільства та його громадян щодо сприяння забезпеченню та задоволенню всебічних потреб дітей в організації ефективного дозвілля та відпочинку, розвитку творчих здібностей, талантів,

обдарувань та інтересів, формування цінностей та життєвих компетентностей вихованців. Розвиток та становлення позашкільної освіти України проходило не одне десятиріччя. Нинішня система позашкільної освіти України, яка містить достатньо вагому мережу освітніх закладів та установ, сформувалася на основі ціннісного історичного досвіду, пройшовши етапи розвитку, які пов'язані з подіями, що відбувалися в країні у відповідні історичні періоди.

Аналізуючи джерела історичного становлення, розвитку та функціонування закладів позашкільної освіти знаходимо інформацію, що вони починають активно розвиватися в Україні з XIX століття. Значну роль у створенні даних установ того часу відіграють громадські діячі, педагоги та меценати, які розуміли вагомість закладів позашкільної освіти для держави, мали прогресивні погляди на роль позашкільної освіти для майбутнього суспільства, нові ідеї та пропозиції щодо створення нових форм діяльності позашкільних освітніх закладів, які повинні були сприяти всебічному розвитку творчої, креативної, активної та компетентної особистості.

Усвідомлюючи велике значення позашкільної освіти для прогресивного розвитку суспільства та процвітання української держави, у 1918 році видатний педагог – Софія Русова (ім'я котрої не згадувалося за часів радянської влади), очолила відділ позашкільної освіти та всебічно сприяла розвитку й поширенню діяльності інституцій репрезентованого напрямку в системі освіти. В цей історичний період активно формуються та функціонують різноманітні типи позашкільних закладів освіти: клуби, клуби-гуртки, будинки юнацтва, будинки соціального виховання, дослідницькі станції, комуни, секції, центри позашкільної освіти, театри, майданчики, трудові колонії тощо [13, с. 23–24].

Осягаючи вагомий потенціал та значний історичний, теоретичний та практичний досвід роботи з дітьми та молоддю сучасних закладів позашкільної освіти, які творчо та відповідально ставляться до потреб вихованців та запитів держави, значне коло педагогічних діячів, науковців та дослідників звертаються та досліджують питання функціонування позашкільних закладів освіти та покладають суттєві завдання та покликання на вирішення проблемних питань сьогодення щодо реабілітаційного потенціалу позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді: І. Бех [2] досліджує виховання гуманістичних цінностей учнів, А. Герасимова [7] розглядає психологічний супровід інклюзивної освіти, І. Зверева [9] досліджувала теоретичну та практичну соціально-педагогічну роботи з дітьми та молоддю в Україні, М. Наумова [17] звертає увагу на вплив трудового виховання в школах і позашкільних закладах освіти, Т. Сущенко [25] розглядає питання позашкільної освіти та позашкільної педагогіки і т.д.

Достатньо велика кількість науковців вивчали та досліджували різноманітні аспекти функціонування позашкільних закладів освіти: В. Клімчук [12] простежує історичні періоди пов'язані з процесом виховання дітей у закладах позашкільної освіти, Л. Костенко [13, 14] аналізує зміст діяльності позашкільної освіти в Україні в другій половині ХХ – початку ХХІ століття, Т. Цвірова [26] досліджує сторінки історії розвитку творчості дітей в позашкільних закладах освіти та ін.

О. Биковська зазначила: «... держави, які зацікавлені у своєму розвитку і процвітанні особливу увагу приділяють створенню умов для розвитку особистості, її талантів і здібностей як інвестиції у майбутнє. Саме позашкільна освіта як унікальна складова системи освіти має суттєві можливості для розвитку людського капіталу,

особистісної і професійної реалізації кожної особистості з дитинства» [24].

Розглядаючи питання навчання та виховання дітей стає зрозуміло, що діти окрім родини та школи, досить багато часу перебувають в позашкільних закладах освіти, де отримують певні знання, адаптуються, проходять певні етапи соціалізації та розвивають когнітивну, комунікативну, соціальну, аксіологічну, національно-патріотичну, ціннісну та інші компетентності життєдіяльності.

Не підлягає сумнівам, що діти являються митцями і прийдешнім кожної держави, тому логічною є необхідність приділення значної уваги навчанню, всебічному розвитку та національному вихованню молодого покоління (недаремно в епоху влади пролетаріату «соціальним вихованням планувалося охопити ... усе дитяче населення [1, с. 288]).

Тож, логічно і не потребує зайвих доказів те, що нашим майбутнім та майбутнім нашої держави являються діти, і від того якими вони виростуть, як вони будуть виховані, які цінності в них будуть переважати й залежить прийдешнє майбуття. Первинна соціалізація дитини відбувається в родині. В сім'ї дитина отримує перший досвід та виховання, перші знання щодо правил, норм, моралі, обов'язків, правил, культури, мови, традицій тощо. Потім процес соціалізації та адаптації продовжується в дошкільних закладах освіти, в школі, в позашкільних освітніх установах, різноманітних освітніх інституціях, в соціумі, на підприємствах і т. д. [23].

Відродження нації України та її духовне відновлення, радикальні зміни, котрі відбуваються в усіх царинах функціонування суспільства, потребують також і нових підходів до вирішення питань освіти й виховання майбутнього покоління та використання реабілітаційного потенціалу позашкільних закладів освіти в умовах педагогічно-психологічного супроводу учнівської молоді.

У цьому аспекті вагома роль належить позашкільним установам освіти дітей. Адже, як зазначила О. Биковська, президент Міжнародної асоціації позашкільної освіти: «Україна не може стояти осторонь питань розвитку позашкілля і має як найефективніше використовувати потенціал позашкільної освіти для свого майбутнього» [24, с. 4].

Однак, сучасний стан проблеми реабілітації дітей з особливими потребами може бути описаний наступним чином:

1. Низький рівень фінансування. На жаль, державних коштів, які виділяються на реабілітацію дітей з особливими потребами, не завжди вистачає на всі необхідні послуги. Це призводить до того, що багато дітей не отримують необхідну допомогу або отримують її з великим запізненням.

2. Недостатня кількість спеціалістів. Робота з дітьми з особливими потребами потребує наявності кваліфікованих спеціалістів з різних галузей: психологів, лікарів, педагогів, соціальних працівників тощо. Однак, у багатьох країнах не вистачає кадрів, щоб забезпечити повноцінну роботу з дітьми з особливими потребами.

3. Нерівні умови отримання послуг. Діти з особливими потребами можуть отримувати різну якість послуг в залежності від місця проживання, фінансового стану сім'ї, доступності послуг та інших факторів. Це призводить до того, що деякі діти отримують більше підтримки, ніж інші, що порушує принцип рівності.

З огляду на фрустраційні процеси, які спостерігаються в суспільстві і торкаються всебічного розвитку та виховання підростаючого покоління (втрата багатьох виховних функцій сім'ї, викривлення духовно-моральних, культурно-етичних, ціннісно-патріотичних, соціально-політичних, матеріально-економічних, суспільно-громадських засад, пасивність та байдужість молоді,

деформація показників національної ідентифікації та самосвідомості) свідчать про термінову необхідність вирішення означених питань.

Сьогодення пов'язане з різноманітними дискусіями стосовно позашкільної освіти, її ролі, значення, завдань, функцій, навчально-виховного та реабілітаційного потенціалу.

За статистичними даними кожна третя дитина шкільного віку в Україні здобуває знання в закладах позашкільної освіти, кожного року вихованці позашкільних закладів освіти приймають участь у понад 80 тисячах всеукраїнських конкурсах, фестивалів, змаганнях тощо, а також беруть участь у різноманітних міжнародних заходах. Хочеться зазначити, що позашкільні заклади освіти відіграють величезну роль у навчанні, вихованні, розвитку творчої особистості учнівської молоді, реабілітації та підготовці дітей до майбутнього, самостійного життя, професійного самовизначення, формуванні соціальних компетенцій та національної самосвідомості, створенні безпечних сприятливих умов для всебічного розвитку і т. д., з огляду на вище сказане, можна сміливо стверджувати, що діяльність та функціонування позашкільних закладів освіти торкається і дітей, і батьків, і держави в цілому [5].

Тому сьогодні наша країна рухається шляхом розвитку та удосконалення навчально-виховного процесу. Про це свідчать прийняті закони, постанови, програми та інші законодавчі документи, стратегії, рішення в галузі освіти, проведені реформи, впроваджені гранти та інші мотиваційні заходи.

В Конституції України зазначено, що кожен громадянин має право на освіту [16, ст. 53], в Законі України «Про освіту» зауважено, що «кожен має право на якісну освіту» [20, ст. 3.1], «рівні умови доступу» [20, ст. 3.2] до отримання освіти «на різних рівнях» [20, ст. 3.3] та зазначається, що «держава створює умови для здобуття освіти

особами з особливими потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей та інтересів» [20, ст. 3. 6].

В Законі України «Про позашкільну освіту» [22, ст. 4] зазначено, що заклади позашкільної освіти є невід'ємною складовою системи безперервної освіти, відповідно до Конституції України та Закону України «Про освіту» [20, ст. 38, ст. 39].

Відповідно до розпорядження президента України від 29.05.2017 року № 114/2017-рп було проведено дослідження щодо «Розроблення сучасної концепції позашкільної освіти в умовах децентралізації» науковим керівником, якого була О. Биковська [24, с. 5]. Вказане дослідження сприяло розробці Концепції позашкільної освіти, виділенню провідних положень, домінантів, принципів та засад позашкільної освіти, функціонування та перспектив розвитку позашкільних закладів освіти. В результаті, на засадах Конституції України (1996) [16, ст. 23; ст. 53; ст. 54], Законів України «Про освіту» (2017) [20, ст. 4; ст. 10; ст. 14], «Про позашкільну освіту» (2000) [22], та враховуючи положення Конвенції ООН про права дитини (резолуція 44/25 від 20.11.1989) [15, ст. 29; ст. 31], Положення про позашкільний навчальний заклад (2001) [18] й інших законодавчих актів, було розроблено й підготовлено документ – «Стратегія розвитку позашкільної освіти», метою якого було висвітлення та окреслення мети, перспектив щодо розвитку, цілей, принципів, завдань та інших аспектів позашкільної освіти в Україні [24].

Загалом в Україні підготовлено, розроблено та прийнято більше 70 нормативних та правових документів, які стосуються позашкільної освіти.

Отже, аналіз Законів України, державно-правових документів, постанов, наказів, розпоряджень свідчать про те, що державна політика України спрямована на збереження, розвиток та удосконалення системи

позашкільної освіти. А зміни в системі освіти, які відбуваються сьогодні свідчать про те, що державна політика України впроваджується не лише на папері, а реалізується, функціонує та набирає обертів в реальному житті – на практиці. Також в Україні розробляються та вступають в дію нормативно-правові та законодавчі засади здобуття якісної, інклюзивної освіти, підтримки та розвитку дітей, обдарованих дітей та дітей з особливими потребами.

Сьогодні в суспільстві живе багато дітей з різними видами особливих потреб. Це може бути пов'язано з різними причинами, такими як генетичні аномалії, вади розвитку, травми, хвороби, війни, забруднена екологія та інші фактори. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), близько 15% населення в світі має якісь види інвалідності.

У більшості країн світу існують законодавчі акти та програми, спрямовані на захист прав та інтересів дітей з особливими потребами, забезпечення їхньої доступності до освіти, медичної допомоги, соціального захисту та інших сфер життєдіяльності. Однак, незважаючи на це, існують деякі виклики та проблеми, пов'язані зі стереотипами та дискримінацією щодо дітей з особливими потребами.

До сучасних тенденцій функціонування позашкільної освіти впевнено можна віднести впровадження реабілітаційного підходу, інклюзивної моделі освіти та психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Останній напрямок роботи з дітьми, зокрема соціальних педагогів та психологів, стрімко почав розвиватися у ХХ столітті у різноманітних наукових галузях (педагогіка, психологія, соціальна робота, медицина і т.д.). Широкий інтерес викликали ідеї психолого-педагогічного супроводу та психолого-педагогічна реабілітація в останні роки в Україні.

Термін «психолого-педагогічний супровід» вперше було використано Г. Бардієром, І. Ромазаном, Т. Чередниковою у праці «Психологічний супровід природного розвитку маленьких дітей» (1993 р.), в якій автори акцентують увагу на тому, що супровід може здійснюватися в різноманітних формах, і роль педагога полягає в тому, щоб навчити вихованців ставити перед собою свої власні цілі та досягати поставленої мети.

У Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» зазначено, що психолого-педагогічний супровід – це «системна діяльність ... спрямована на створення ... умов, що сприяють засвоєнню знань, умінь і навичок, успішній адаптації, реабілітації, особистісному становленню особи, нормалізації сімейних стосунків, її інтеграції в соціум» [21, ст. 1]. Відтак, психолого-педагогічний супровід є необхідною умовою успішної інтеграції та соціалізації дитини з порушеннями психофізичного розвитку.

Про необхідність впровадження в закладах позашкільної освіти психолого-педагогічного супроводу та, безпосередньо, інклюзивного навчання зазначено у нормативно-правових та законодавчих документах. Так, Постановою Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 779 «Про організацію Інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти» було затверджено Порядок організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти [19].

У нашому дослідженні ми розділяємо зміст визначення психолого-педагогічної реабілітації, яка є в нашій державі «системою психологічних та педагогічних заходів, спрямованих на формування способів оволодіння знаннями, уміннями і навичками, надання психологічної допомоги, зокрема щодо формування самоутвердження і належної самооцінки особою своїх можливостей, засвоєння правил

суспільної поведінки шляхом здійснення системної навчально-виховної роботи» [21, ст. 1].

Психолого-педагогічна реабілітація призначена для подолання і корекції різноманітних порушень дитини: інтелектуальних, рухових, розладів поведінки, порушень спілкування та комунікації, стимулювання та активізація компенсаторних можливостей. Психологічно-педагогічний процес реабілітації може включати в себе досить широке коло різноманітних заходів. Психолого-педагогічна реабілітація дитини на меті має: допомогти дитині стати більш самостійною в житті настільки, наскільки це можливо та сформувати активну життєву позицію.

Психолого-педагогічна реабілітація спрямовує свою діяльність на оволодіння вихованцями якісних освітніх послуг, удосконалення різних умінь і навичками, які є необхідними для їхнього життя, здобуття освіти і особистісного розвитку. Також психолого-педагогічна реабілітація в закладах позашкільної освіти сприяє розвитку відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, конструктивної діяльності, тобто психічних функцій дітей; підвищення рівня їхньої працездатності; естетичному вихованню; соціально-громадському формуванню особистості учня та розширення сфери життєдіяльності й покращання якості життя.

Г. Васильєва, В. Любарець в «Термінологічному словнику – інклюзії» репрезентують таке визначення терміну «психолого-педагогічний супровід» – це комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку учнів, передбачена індивідуальною програмою розвитку. Психолого-педагогічний супровід включає в себе надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг [6, с. 12]. Про необхідність здійснення психолого-педагогічного супроводу відповідно до системи наголошують й інші його тлумачення,

як-от: «це комплексна система заходів з організації освітнього процесу і розвитку дитини, яка передбачена індивідуальною програмою розвитку» [11].

Таке твердження розділяє В. Зінченко, яка до того ж наділяє у психолого-педагогічному супроводі ключову роль психологу. Вона характеризує його як «систему професійної діяльності психолога, що забезпечує створення соціально-психологічних умов для успішного навчання і психологічного розвитку дитини в ситуаціях взаємодії». Дитина при в процесі супроводу являється об'єктом діяльності психолога [10, с. 5-17].

Ю. Галямова розглядає дефініцію «психолого-педагогічний супровід» як супровід природного розвитку дитини [8].

Цінним у цьому аспекті є педагогічні ідеї і бачення на проблему супроводу й підтримки «проблемних» дітей В. Сухомлинського. Спираючись на власний педагогічний досвід, він стверджував, що майже у 85% всіх учнів, які мають проблеми з навчанням, їхня неуспішність пов'язана з поганим станом здоров'я, певними захворюванням, які можна осилити сумісними зусиллями батьків, лікарів і педагогів. В. Сухомлинський вважав, що одним з найважливіших є охоронно-педагогічний підхід до чутливої та вразливої дитячої психіки, особливо у вихованців, які мають певні порушення здоров'я. Важливим аспектом, на його думку, є спрямування навчально-виховного процесу на відволікання учнів від негативних думок і переживань, натомість важливою сферою в діяльності педагога є пробудження у дітей життєрадісної настанови. В. Сухомлинський дає поради щодо уникання ставлення до дитини, як до хворої, тому що концентрація та загострення уваги та свідомості дитини на таке вибіркоче ставлення має досить негативний психо-травмуючий вплив на її особистість.

Про необхідність психологічного супроводу особистості дитини та його ролі у «формуванні у дітей ціннісних ставлень до довкілля з позицій сучасної культури» висловлює І. Бех [3, с. 4]. Головним способом взаємодії, на думку вченого, є «особистісне спілкування педагога з вихованцем», яке цілеспрямоване на «зближення ціннісно-сміслових орієнтацій учасників діалогу» [там само].

Впровадження та поширення реабілітаційно-виховних заходів та інклюзивної освіти, набуває сьогодні актуальності. Це пов'язано з неухитним збільшенням кількості дітей з особливими потребами, які потребують особливої уваги, корекційної та реабілітаційної підтримки, психолого-педагогічного супроводу. З упровадженням інклюзивного підходу у позашкільних закладах освіти, то її особливою та визначною характеристикою є виключення будь-яких форм дискримінації та забезпечення однакового, рівного ставлення до всіх учнів, але створюються спеціальні комфортні, сприятливі емоційно-та педагогічно-психологічні умови для учнівської молоді з особливими потребами. Концепція інклюзивної освіти заснована на демократичних, гуманістичних принципах толерантності, які зазначають, що природною є несхожість та різноманітність людей, але не зважаючи на особливі потреби кожна людина має право на задоволення всебічних особистих потреб, самовираження, самореалізацію, реалізацію власного потенціалу, має цінність для суспільства та приносить йому користь.

Питання інтеграції та реабілітації дітей з особливими потребами є нагальними в сучасному суспільстві. Діти з особливими потребами потребують особливої уваги, дбайливого ставлення та підтримки з боку держави, суспільства та кожного громадянина особисто. Дітлахи з особливими потребами заслуговують на гідне ставлення, вони мають право на повноцінне життя та рівні можливості в навчанні, розвитку та соціальній інтеграції.

Інтеграція дітей з особливими потребами в суспільство є важливим процесом, який має на меті створення рівних можливостей для всіх людей, незалежно від їхніх фізичних, психічних чи інтелектуальних можливостей, забезпечення вільного доступу дітей з особливими потребами до якісної освіти, медичної допомоги, культурно-спортивних та реабілітаційних заходів. Це означає, що кожен має право на освіту, працю, дозвілля, доступ до медичних послуг та інших соціальних благ. Це передбачає не лише навчання в загальноосвітніх закладах, а й участь в культурному, соціальному та спортивному житті суспільства через відвідування позашкільних установ.

Процес інтеграції дітей з особливими потребами в суспільство потребує певних зусиль і заходів з боку держави, освітніх закладів, громадських організацій та суспільства загалом. Зокрема, необхідно забезпечити доступність фізичного середовища для людей з різними видами інвалідності, створити можливості для професійної орієнтації та забезпечення працевлаштування, а також забезпечити належний рівень підтримки, допомоги в навчанні та інших сфері життя.

Інтеграція дітей з особливими потребами в суспільство є важливою проблемою, яка потребує уваги та дієвих заходів з боку усіх сторін: держави, громадських організацій, освітніх та медичних установ, а також самої громади і повинна здійснюватися на всіх рівнях, включаючи освіту, працю, культуру та соціальний життєвий простір. Важливо забезпечити їм рівні можливості для використання своїх здібностей та талантів, щоб вони могли стати активними учасниками суспільного життя та допомагати у побудові більш толерантного та рівного суспільства.

Інтеграція означає включення дітей з особливими потребами у повсякденне життя суспільства, надання їм можливості отримати рівні

права та можливості здійснювати свої потреби та бажання. Інтеграція забезпечує усунення стигматизації та дискримінації, підвищення рівня самооцінки, соціальну підтримку та зменшення соціальної відокремленості, залучення учнівської молоді з особливими потребами до діяльності та взаємодії в колективі здорових однолітків сприяє розвитку впевненості, самостійності, дітки стають більш сміливими, гармонійними у них відбувається відновлення функцій, які були пошкоджені та покращується загальне здоров'я.

Одним з найважливіших етапів інтеграції, реабілітації, адаптації та соціалізації дітей з особливими потребами є можливість мати доступ до рівної якісної освіти, яка відповідає їхнім потребам та можливостям. Для цього необхідно забезпечити інклюзивну освіту на всіх її рівнях та ланках освіти.

Позашкільні заклади освіти, маючи достатньо вагомий реабілітаційний потенціал, є ефективним інструментом реалізації «інклюзивної політики» держави. Вони мають достатньо суттєвий реабілітаційний потенціал в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді. Це особливо стосується дітей з особливими потребами, дітей, які пережили травми чи хвороби, а також дітей зі складними соціальними проблемами.

Особливо цей реабілітаційний потенціал стосується дітей з особливими потребами та вихованців, які сьогодні зазнали страхіття війни. Ці заклади використовують у своїй діяльності різноманітні форми та методи роботи з дітьми, що сприяють їхній соціалізації на основі відновлення здатності до повноцінного функціонування в суспільстві.

Позашкільні заклади освіти пропонують різноманітні програми, інтерактивні та ігрові заходи, які спеціально розроблені з урахуванням потреб таких дітей, а також носять інклюзивний характер, тобто спрямовані на залучення до участі в системі позашкільних установ

усіх учнів разом. У цьому аспекті незаперечною є важлива роль позашкільних установ, які до того ж є ресурсом для психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді, забезпечують підтримку та допомогу дітям у розвитку соціальних навичок, сприяють формуванню позитивної самооцінки, а також забезпечують можливість для дітей зустрічатися з однолітками та взаємодіяти з ними, що допомагає у відновленні їхньої здатності до здорових соціальних взаємин, самореалізації та провідної діяльності дітей.

Розуміючи та усвідомлюючи виклики сьогодення, педагоги закладів позашкільної освіти приділяють особливої уваги процесу реабілітації в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді, використовуючи в своїй діяльності різноманітні прогресивні, інноваційні та новітні технології, методи, традиційні і нетрадиційні форми щодо навчання, виховання та всебічного розвитку молодого покоління.

Педагоги позашкільних установ, працюючи з дітьми з різними вадами здоров'я або особливостями розвитку, застосовують різні реабілітаційні методиками та підходи, забезпечують індивідуальне навчання та підтримують позитивне ставлення до вихованців. Розуміючи, що для таких дітей необхідний спеціальний підхід та індивідуальна увага, вони створюють всі умови для їхнього комфортного навчання, розвитку та реабілітації.

Одним із ключових завдання педагогів позашкільних установ під час освітньо-реабілітаційного процесу забезпечення психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді. Вони, шляхом включення вихованців у творчий процес, дбають про їхню соціальну інтеграцію, сприяючи включенню учнів у суспільне життя та розвиток, у зв'язку з цим, необхідних соціальних навичок та вмінь. Відомо, що діти з особливими потребами, а також їхні батьки,

все ще можуть стикатися в сучасних умовах з негативними стереотипами та проявами дискримінації в суспільстві, тому педагоги позашкільних установ через залучення та забезпечення спільної участі всіх вихованців у спільних заходах та проєктах, сприятимуть формуванню толерантного та рівноправного ставлення до вихованців, що, у свою чергу, є надзвичайно важливим чинником реабілітації дітей. Отже реабілітаційний потенціал позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді передбачає створення спеціальних умов та програм для їхнього фізичного, психологічного та соціального відновлення та адаптації до життя в суспільстві.

Професійність забезпечення дітей з особливими потребами в умовах позашкільних установ психолого-педагогічним супроводом та реабілітаційними заходами забезпечується вимогою до педагогічних працівників та наявністю в них у достатньому обсязі дефектологічних й реабілітаційних знань та досвіду для роботи саме з цією категорією дітей. Поважне ставлення до них на основі толерантності, розуміння та поваги підсилює ефект реабілітаційного впливу психолого-педагогічного супроводу дітей в системі позашкільної освіти.

Важливим аспектом діяльності позашкільних закладів освіти являється забезпечення цієї категорії дітей в процесі психолого-педагогічного супроводу не тільки вільним доступом до основних потреб, але й можливість розвитку та самореалізації.

Реабілітація дітей з особливими потребами в закладах позашкільної освіти в процесі психолого-педагогічного супроводу – це складний і багатогранний процес, пов'язаний з використанням різних методів і технік, які допомагають забезпечити повноцінну соціалізацію дитини.

Позашкільні заклади освіти мають великий потенціал для реабілітації вихованців з різними потребами та обмеженнями. Зокрема, такі заклади можуть надавати підтримку та допомогу дітям з інвалідністю, особам з обмеженими можливостями, значним буде їх вплив на дітей з психотравмуючими станами та з ПТСР.

Один з підходів до реабілітації через позашкільну освіту полягає в тому, щоб впроваджувати індивідуальні програми та розробляти і пропонувати курси та тренінги з певних соціальних навичок, які допоможуть отримувачам освітніх послуг відновити здатність здійснювати повсякденні дії та займатися різними видами діяльності. Наприклад, в системі позашкільних установ затребуваними для дітей є окремі курси з комп'ютерної грамотності, майстерності ручної роботи, кулінарії, мистецтва та інших видів діяльності, які дають суттєвий реабілітаційний ефект для вихованців з різними видами обмежень та проблем.

Крім того, позашкільні заклади освіти пропонують спеціальні програми та залучають учнівську молодь до цікавих творчих проєктів, проводять різноманітні заходи та події, які мають для багатьох терапевтичний вплив, сприяють інклюзії, спілкуванню та взаєморозумінню між особами з різними потребами тощо.

Психолого-педагогічний супровід учнівської молоді є важливим елементом освітнього процесу, оскільки допомагає дітям та молоді соціалізуватися, забезпечує їхню психологічну і соціальну підтримку, а також забезпечує умови для досягнення успіхів в навчанні та житті.

Психологічний супровід охоплює низку дій, які допомагають учням виявити та розвинути свої таланти та здібності, розв'язати конфліктні ситуації, навчитися керувати своїми емоціями, зберігати своє здоров'я та бути успішними в соціальній взаємодії з оточуючими.

Психолого-педагогічний супровід дітей з особливими потребами в умовах позашкільних установ включає елементи, які сприяють формуванню навчальних та особистісних компетентностей учнів, сприяють забезпеченню їхнього індивідуального підходу до навчання, а також забезпечують розуміння учнями своїх прав та обов'язків.

До основних форм психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді в умовах позашкільних установ належать:

- індивідуальні консультації з психологом та педагогом;
- групові тренінги та семінари з розвитку соціальних та комунікативних навичок;
- проведення тестувань та діагностики з метою виявлення потреб та індивідуальних можливостей учнів;
- організація допомоги зі сторони спеціалістів для учнів з різними видами потреб;
- проведення різноманітних заходів, які сприяють формуванню соціальної та культурної компетентності тощо.

Один з основних напрямків роботи позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу полягає в тому, щоб допомогти учням розвинути свої таланти та здібності. Наприклад, музичні школи, театральні студії, художні гуртки через розвиток творчих здібностей та вмінь матимуть позитивний реабілітаційний ефект на багатьох учнів.

Другий напрямок – це формування соціальної та комунікативної компетентності учнівської молоді в умовах позашкільних установ. Такі заклади можуть пропонувати різноманітні курси та тренінги, які сприяють розвитку соціальних та комунікативних навичок, наприклад, тренінги з лідерства та спілкування, формування комунікативних вмінь та мотивації.

Третій напрямок – це формування здорового способу життя та підтримка фізичного розвитку учнів. У цьому випадку, позашкільні заклади можуть пропонувати різноманітні спортивні секції, танцювальні заняття, які допомагають учням зміцнювати здоров'я, відновлювати та розвивати фізичні можливості.

Реабілітаційні програми позашкільних закладів можуть бути спрямовані на розвиток рухових навичок, фізичної витривалості, координації рухів, а також на відновлення когнітивних та мовленнєвих функцій дітей. Вихованці отримують можливість відвідувати спеціальні секції, де проводяться різноманітні фізкультурні та спортивні заняття, розвиваючі та корекційні заняття, можуть брати участь у різних творчих майстернях, що сприяє їхньому розвитку та самовираженню. Крім того, позашкільні заклади освіти проводять тренінги щодо формування навичок здорового способу життя, в яких діти отримують корисні поради щодо харчування, фізичної активності та психологічного благополуччя та впливу, на організм і життя загалом, вживання шкідливих речовин.

Однією з головних переваг діяльності позашкільних закладів освіти є те, що вони дозволяють дітям зростати та розвиватися в безпечному та сприятливому середовищі, отримуючи необхідну підтримку та педагогічно-психологічний супровід, що дозволяє досягти суттєвих результатів.

Використовуючи різноманітні методи та форми роботи з дітьми, позашкільна освіта сприятиме їхньому розвитку та адаптації до соціального середовища. Наприклад, такі методи, як ігрова терапія, музикотерапія, арт-терапія, спортивні заняття та інші, які можуть бути ефективними для покращення фізичного та стабілізації психічного стану дітей та молоді. Педагоги позашкільних закладів освіти вважають та усвідомлюють, що важливим аспектом їхньої діяльності є вибір саме

тих форм та методів, які відповідають потребам дітей й молоді та забезпечують їх розвиток та здоров'я. Так, методи і форми роботи з дітьми в позашкільних закладах освіти можуть дійсно сприяти їхній реабілітації, особливо якщо така робота відбувається в умовах психолого-педагогічного супроводу та із застосуванням індивідуального підходу до кожної дитини.

Наприклад, ігрова терапія може допомогти дітям з проблемами адаптації, зменшити стан тривоги та депресії, а також підвищити самооцінку. Музикотерапія є ефективною для дітей з різними вадами мовлення, втрати слуху або з порушеннями психофізичного розвитку. Арт-терапія може допомогти дітям відчувати себе в безпечному та творчому середовищі, сприяє розвитку моторики, виявленню та вираженню емоцій та почуттів. Важливим є також робота з комп'ютером та Інтернетом, яка може допомогти дітям розвивати інформаційні та комунікативні навички, що сьогодні є вкрай необхідними для повноцінного функціонування в суспільстві.

Отже, методи та форми роботи з дітьми в позашкільних закладах освіти дійсно матимуть реабілітаційний потенціал і сприяють покращенню стану дітей та молоді з різними проблемами та особливостями розвитку.

Заклади позашкільної освіти пропонують різноманітні, регулярні заняття за інтересами, які стимулюють та сприяють всебічному розвитку вихованців, поглибленню їхніх знань, розвитку та удосконаленню вмінь, навичок та здібностей, розширення можливостей самореалізації, розкриття та розвитку творчого потенціалу, соціалізації, реабілітації, інтеграції дітей з особливими потребами.

Завданням закладів позашкільної освіти є не лише надання знань, удосконалення вмінь і навичок, а й використання реабілітаційного

потенціалу в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді та розвиток і формування у гуртківців впевненості, ініціативності, критичного мислення, відповідальності, ціннісного ставлення до себе і до інших, кращого розуміння оточення, створення інклюзивного простору для дітей з особливими потребами, сприяння соціалізації та інтеграції вихованців до суспільства та підготовки до самостійного дорослого життя.

На заняттях діти мають можливість експериментувати, працюючи в групах, одержують можливість розвитку особистісних якостей, отримують позитивний досвід, у дітей формуються навички конструктивної комунікації, співпраці та взаємодії в колективі, вчаться відігравати активну роль у створенні свого життя та в житті суспільства.

З огляду на те, що освітній процес в закладах позашкільної освіти є добре спланованим, цілеспрямованим, організованим на принципах поваги, гідного ставлення до вихованців, дитиноцентризму, толерантності та взаєморозуміння, варто підтримувати, поширювати та відстоювати право на існування репрезентованих освітніх установ.

Сучасна позашкільна освіта України розвивається орієнтується на світові тенденції відповідно до пріоритетних завдань сучасності: це стосується інтеграційних процесів, які відбуваються в країні та в освітній системі зокрема, це і посилення гуманістичної та демократичної спрямованості, це і акцент на цінності дитини, створення сприятливих умов та сприяння всебічному розвитку, самовизначенню, самореалізації, а в окремих випадках, й реабілітації, це також і диференціація, багатопрофільність та альтернативність освітнього процесу.

Напрями діяльності закладів позашкільної освіти тісно пов'язані зі створенням сприятливих умов для всебічного розвитку учнівської молоді, формуванням національної самосвідомості молодих громадян

держави, зростання потенціалу їхньої творчої діяльності, професійної орієнтації тощо. Як зазначає Т. Цвірова: «дитяча творчість є найвищою формою активності й самостійності особистості, що спрямована на створення цінностей у різних сферах її життєдіяльності. Результати такої діяльності мають соціальну значущість і вирізняються новизною поставлених завдань і шляхів їх вирішення» [26].

Діяльність закладів позашкільної освіти завжди була спрямована на всебічний розвиток особистості кожної дитини. Через залучення до освітнього процесу різних категорій вихованців вона сприятиме відновленню в окремих із них здатності до повноцінного функціонування в суспільстві.

Індивідуальний підхід, врахування вікових та фізіологічних вмінь, навичок та можливостей вихованців, системність та послідовність (освітній процес заснований на принципах послідовного ускладнення діяльності, тобто навчання від простого до більш складного), використання різноманітних форм, методів та засобів роботи (застосування на практиці теоретичних знань, знання та інформація, яку отримують учні мають новітнє, інноваційне, наукове, сучасне обґрунтування, використання ціннісного досвіду української національної педагогічної думки тощо), сприятливий емоційно-психологічний мікроклімат на заняттях, комфортні умови, доброзичливе, гідне ставлення до вихованців, збереження традицій та запозичення найкращого передового досвіду, - все це сприятиме наданню якісної освіти в позашкільних закладах, поглибленню знань, удосконаленню вмінь, навичок, розвитку самостійності, успішності, соціалізації, адаптації та реабілітації окремих категорій дітей. Вони також сприятимуть соціальній та громадській активності, усвідомленню власної ідентичності та формування національної самосвідомості через забезпечення корисного та змістовного дозвілля,

комунікабельності, можливості самовираження, самореалізації, уникнення ситуацій ризику тощо.

Отже, позашкільні заклади освіти виконують важливу роль у вирішенні проблем освіти осіб з особливими потребами, реалізуючи відповідні напрями психолого-педагогічної та реабілітаційної діяльності.

У нашому аспекті в діяльності закладів позашкільної освіти ми розуміємо психолого-педагогічний супровід, як комплексну підтримку та допомогу особам, які мають певні психологічні, соціальні, особистісні, освітні та інші труднощі, перебувають у навчальному чи виховному процесі. Цей процес включає в себе розробку та реалізацію індивідуальних стратегій навчання та розвитку, психологічну підтримку у вирішенні проблем, які виникають під час навчання, а також допомогу у встановленні здорових зв'язків між учнями та педагогами.

Пріоритетними напрямками психолого-педагогічного супроводу являється сприяння розвитку у дітей з особливими потребами мовленнєвого, емоційного, пізнавального, соціального, фізичного та інших аспектів. Психолого-педагогічний супровід важливий для забезпечення успішного навчання та розвитку учнів, зокрема тих, які мають різноманітні проблеми (наприклад, дитини з особливими потребами, тих, хто постраждав від насильства, має проблеми зі здоров'ям тощо). Він допомагає створити оптимальні умови для навчання та розвитку кожного учня, забезпечуючи йому необхідну підтримку та допомогу.

Педагогічний аспект передбачає розробку індивідуальних програм навчання та розвитку, урахування особливостей кожного учня, допомогу у засвоєнні матеріалу, а також використання сучасних методів та технологій навчання. Основними принципами діяльності педагогів позашкільних закладів освіти є: повага до індивідуальних особливостей

дитини; дотримання інтересів вихованців, не допущення дискримінації та порушення прав; співпраця з батьками та іншими інституціями.

Реабілітацію, як процес відновлення функцій тіла, психіки та соціальної адаптації людини після захворювання, травми або інвалідності, це комплексна програма, яка включає в себе різні методи і техніки для покращення фізичного, психологічного та соціального стану людини з метою повернення її до нормального життя.

Реабілітаційна програма може включати в себе фізичну терапію, реабілітаційну гімнастику, масаж, фізіотерапію, психотерапію, розвиток пам'яті та уваги, розвиток комунікативних навичок, навчання навичок самообслуговування та соціальної адаптації.

Таким чином, ми робимо висновок, що реабілітаційний потенціал позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді є важливим інструментом забезпечення соціальної інклюзії та здорового розвитку вихованців, має велику суспільну значущість, забезпечує якісною освітою та сприяє розвитку дітей, що є одним з головних завдань суспільства.

Як ми бачимо, позашкільні установи здійснюють достатньо значний вплив на життя вихованців з різними обмеженнями та сприяють їхній реабілітації та інтеграції в суспільство. І важливим є те, щоб такі заклади були доступні для всіх, незалежно від їхніх особливостей та потреб.

Проте, заклади позашкільної освіти посідають не останній щабель у всебічному розвитку молодого покоління та є альтернативним структурним компонентом, який доповнює недоліки сімейно-родинного виховання, використовуючи реабілітаційний потенціал в умовах психолого-педагогічного супроводу дітей. Вони сприяють формуванню

національної самосвідомості учнівської молоді й логічно, таким чином, забезпечують розвиток та розбудову Української незалежної держави.

В позашкільних закладах освіти на теренах багаторічного теоретичного та практичного досвіду створені позитивні, сприятливі, комфортні умови та безмежні можливості для задоволення потреб, інтересів, запитів підростаючого покоління, які забезпечують та сприяють всебічному розвитку компетентної, національно самосвідомої особистості, свідомого громадянина своєї держави, активного, стійкого у своїх моральних переконаннях, позитивному світогляді, національному спрямуванні.

Позашкільні заклади освіти мають достатньо величезний досвід та потенціал навчальної, розвиваючої, формуючої, практичної, теоретичної, методичної, виховної роботи та використання реабілітаційного потенціалу педагогічно-психологічного супроводу учнівської молоді. Використовуючи різноманітні форми, методи роботи педагоги позашкільних закладів освіти допомагають вихованцям в процесі інтеграції в суспільство, в реабілітації, адаптації, соціалізації, набуттю навичок здорового способу життя, у формуванні української національної самосвідомості, збагачуючи духовну сферу та формуючи почуття національної самоповаги, власної цінності.

В позашкільних закладах освіти функціонує модель діяльності, що сприяє вільному розвитку вихованця. Вчителі в них відіграють роль наставників, вірних товаришів, сміливих захисників; вони є зразками поведінки для своїх учнів, які не лише на словах люблять свою Батьківщину, але й своїми діями, вчинками демонструють своє ставлення до Батьківщини, незалежної держави, до її громадян.

У Білій книзі національної освіти України розглядаються такі загальні стратегії розвитку освіти України:

- людиноцентризм і демократизація освіти;

- інноваційна спрямованість змісту та технологій освіти;
- виховання моральної особистості, громадянина, ініціативного та відповідального в соціальному середовищі;
- збереження та розвиток здоров'я, забезпечення безпеки особистості;
- формування екологічної свідомості та поведінки;
- створення сприятливого розвивального навчально-виховного середовища;
- утвердження української мови в освіті;
- багатомовність як ознака освіченості;
- розвиток системи безперервної освіти;
- інформатизація та комп'ютеризація;
- педагогічно-психологічний супровід розвитку особистості в системі освіти тощо [4].

Всі вони цілком стосуються позашкільних установ. Їхній реабілітаційний потенціал не вичерпано, а тому потребує подальшого дослідження проблема накопичення досвіду щодо створення та використання в позашкільних закладах освіти умов не лише для всебічного розвитку дітей, а й для їхньої соціальної реабілітації та успішної інтеграції в суспільство. Вважаємо, що цей досвід вартує уваги в подальших наукових розвідках вітчизняних вчених.

Список використаних джерел:

1. Артемова Л. Історія педагогіки України: підручник. Київ: Либідь. 2006. 421 с.
2. Бех І. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів. *Шкільний світ*. 2005. № 45. С. 4–11.
3. Бех І. Психологічний супровід особистісно зорієнтованого виховання. *Початкова школа*. 2004. № 3. С. 3–6.

4. Біла книга національної освіти України. / за ред. В. Кременя. Київ: Акад. пед. наук України, 2009.

5. Биковська О., Громовий В. Позашкільна освіта: концептуальні засади в умовах реформування системи освіти України. *Освітня політика. Портал громадських аспектів*. 2015. URL: <http://education-ua.org/ru/articles/435-pozashkilna-osvita-kontseptualni-zasadi> (дата звернення: 27.02.2023).

6. Васильєва Г., Любарець В. Термінологічний словник – інклюзія. Київ: Міленіум. 2018. 42 с. URL: https://uvu.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/Terminology_2.pdf

7. Герасимова А. Психологічний супровід інклюзивної освіти *Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах* (Київ, 1-2 березня, 2012). Київ, 2012. С. 55–56.

8. Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. зб. / за ред. В. Бонбаря, В. Засенка. Запоріжжя: Вид-во ХНРБЦ, 2006. Вип. № 8. Т. 1. 323 с.

9. Зверєва І. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05. / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1998.

10. Зінченко В. Організація психолого-педагогічного супроводу дитини в умовах дошкільного закладу. *Дошкільна освіта*. 2004. № 1. С. 5–17.

11. Інклюзивний словник. URL: <https://asistent-vcitela-lavrencuk-lubov-oleksandrivna.webnode.com.ua/inklyuzivnij-slovník/#> (дата звернення: 10.04.2023).

12. Клімчук В. Історична періодизація процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти України (20-ті – 50-ті рр. ХХ ст.). URL: <https://oaji.net/articles/2017/690-1522423925.pdf> (дата звернення: 18.01.2023).

13. Костенко Л. Теорія і практика розвитку позашкільної освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. / Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2021. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/autoreferats/2021/dis_KostenkoLD.pdf (дата звернення: 20.01.2023)

14. Костенко Л. Позашкільна освіта України в першій половині ХХ століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальній школах*. 2021. № 74. Т. 1. URL: http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/74/part_1/6.pdf (дата звернення: 11.09.2022)

15. Конвенції ООН про права дитини URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 16.02.2023)

16. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-вр: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 червня 1996 р. Київ: 2002. 87 с. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення: 16.02.2023)

17. Наумова М. Традиції трудового виховання в школах і позашкільних навчальних закладах України. *Рідна школа*. 2007. Спецвипуск. С. 42–42.

18. Положення про позашкільний навчальний заклад URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 16.02.2023)

19. Про організацію Інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти: пост. Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 779 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP190779?an=35> (дата звернення: 10.04.2023)

20. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (дата звернення: 21.12.2022).

21. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Законі України від 6 жовтня 2005 р. № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 09.04.2023)

22. Про позашкільну освіту: Закон України від 07.12.2000 р. № 2120-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 19.12.2022).

23. Соціалізація – Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 16.12.2022)

24. Стратегія розвитку позашкільної освіти / за ред. Биковської О. Київ: ІВЦ АЛКОН. 2021. 117 с.

25. Сущенко Т. Позашкільна педагогіка: навч. посіб. Київ: ІСДО. 1996. 144 с.

26. Цвірова Т. Д. Розвиток дитячої творчості в умовах позашкільного закладу: сторінки історії та сучасність. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN9/10tttdits.pdf> (дата звернення: 20.01.2023)

3.5. The system of training future specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion: the experience of Mykolaiv Institute of Human Development of the «Open International University of Human Development «Ukraine»

Система підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії: досвід Миколаївського інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Категорія готовності майбутнього фахівця до певного виду професійної діяльності є системною якістю особистості, яка формується у процесі фахової підготовки у закладі вищої освіти [14]. У відповідності з науковими дослідженнями феномену готовності, до вивчення цієї якості фахівця, сучасні науковці застосовують переважно два підходи: функціональний (дозволяє розглянути готовність як стан психологічної функції, що зумовлює якісне виконання певної активності) та особистісний (пропонує розуміти готовність як цілісне особистісне утворення та результат професійної підготовки).

На основі аналізу наукових розвідок (психологічних і педагогічних) з проблеми феномена готовності, встановлено, що психологи, передусім, досліджують особливості і характер зв'язків між станом готовності та ефективною діяльністю, а педагоги – зосереджують основну увагу на умовах, засобах і методах, які зумовлюють становлення та професійний розвиток майбутнього фахівця.

Вивчаючи стан готовності педагогів до професійної діяльності в умовах інклюзії, послуговуватимемося визначенням, що інклюзивна готовність є системною характеристикою особистості суб'єкта професійно-педагогічної діяльності, котра охоплює соціальну настанову педагога на роботу в умовах інклюзивної освіти та його готовність діяти

певним чином (професійно-педагогічна поведінка і досвід інклюзивної освітньої діяльності).

Тобто, готовність педагога до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти, охоплює: психологічну готовність (емоційне прийняття дітей, мотиваційні настанови та моральні принципи); педагогічну готовність (дидактичну та методичну), а також соціальну готовність (бажання та вміння взаємодіяти з усіма суб'єктами освітнього процесу).

Визначення поняття готовності майбутнього педагога до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти знаходимо у дослідженнях І. Демченко, яка доводить, що відповідна готовність є складним багаторівневим утворенням, яке забезпечує успішне виконання педагогом розширеного спектра функцій щодо вдосконалення змісту й організації різних форм інклюзивної освіти та активне використання специфічних методів і технологій навчання, виховання і корекції розвитку школярів із особливими освітніми потребами та без них в умовах інклюзивної школи [3].

Прагнучи визначити структурні компоненти готовності майбутнього фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії, з метою забезпечення їх формування (починаючи від моменту розробки освітніх програм, навчальних планів і навчально-методичних комплексів дисциплін, і закінчуючи цілеспрямованим добором методик навчання та проведенням спільних заходів зі стейкхолдерами), нами проведено наради із замовниками освітніх послуг й провідними фахівцями-практиками, що працюють в інклюзивно-ресурсних центрах, закладах інклюзивної освіти, а також проаналізовано значний масив науково-педагогічної літератури.

Так, структурними компонентами готовності майбутнього педагога до професійної діяльності в умовах інклюзії І. Демченко визначає наступні [3]:

- місіонерський (наявність покликання до обраного фаху), критеріями якого є фахово-ідентифікаційний (доцільність вибору інклюзивно-педагогічного фаху; адекватність ототожнення зі взірцем фахівця з інклюзії; самовідданість служінню ідеалам інклюзивної освіти), мотиваційно-ціннісний (стійкість мотивації до діяльності в умовах інклюзивної освіти; справжність професійної спрямованості на інклюзію; абсолютність прийняття цінностей інклюзивної освіти), морально-особистісний (альтруїзм, толерантності у взаєминах із суб'єктами інклюзивної освіти; гуманізм ставлення до дітей з особливими освітніми потребами та без них; відповідальність за результати діяльності в умовах інклюзії);

- компетентнісний (високий рівень здатності виконувати функції професійної діяльності), критеріями якого є перцептивно-інтелектуальний (чіткість усвідомлення себе суб'єктом інклюзивної освіти; адекватність сприйняття умов та учасників інклюзивно-освітнього процесу; глибина розуміння змісту і реалій інклюзивної освіти), інформаційно-когнітивний (обізнаність з інклюзивно-освітньою термінологією; системність знань із методології інклюзивної педагогіки; інформаційна мобільність у галузі інклюзивної освіти), змістово-процесуальний (продуктивність інклюзивно-освітніх умінь; здатність забезпечити технологічність інклюзивної освіти; гуманність способів розв'язання педагогічних ситуацій);

- саморегулятивний (володіння потужним ресурсом самоорганізації у процесі професійної підготовки та у реальній діяльності в умовах інклюзивної освіти), критеріями якого є копінг-стратегічний (адаптивність поведінки, реактивність на стресові

ситуації та рішучість у подоланні труднощів в інклюзивно-освітній діяльності), рефлексивно-оцінний (контрольованість дій, адекватність оцінки бажаного і дійсного та самокорекція недоліків і помилок в інклюзивно-освітній діяльності), результативно-прогностичний (логічність траєкторії інклюзивної самоосвіти; всеохоплююча творча самореалізація в інклюзивній роботі; перспективність фахового саморозвитку у сфері інклюзії).

Структурними компонентами готовності майбутніх педагогів до інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу Г.Першко визначає такі [10]:

- мотиваційний (спрямований на формування позитивного ставлення до інтеграції дітей у загальноосвітнє середовище), критерієм якого є емоційно-мотиваційний (бажання працювати з дітьми, які мають особливості психофізичного розвитку; емпатійне ставлення до дітей з особливостями психофізичного розвитку; позитивне ставлення до інтеграції дітей у загальноосвітній навчальний заклад);

- теоретичний (сукупність педагогічних, психолого-медичних та інших знань, необхідних соціальному педагогу для роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку), критерієм якого є когнітивний (знання сутності та специфіки професійної діяльності в інтегрованому середовищі загальноосвітнього навчального закладу; знання характерологічних особливостей дітей, які мають порушення розвитку; знання способів адаптації дітей до умов інтегрованого середовища навчального закладу);

- операційний (комплекс умінь та навичок, набутих студентами під час опанування фахових дисциплін, у процесі самостійної роботи, під час педагогічних практик), критерієм якого є діяльнісно-практичний (володіння уміннями для роботи з дітьми, які мають особливості

психофізичного розвитку; застосування доцільних форм, методів роботи з дітьми, які мають особливості психофізичного розвитку в загальноосвітньому навчальному закладі).

Підсумовуючи отримані результати, ми встановили, що структуру готовності майбутніх педагогів до роботи в умовах інклюзії більшість дослідників вивчають з точки зору мотиваційної, когнітивної та діяльнісної сфер особистості, тобто готовність можемо розуміти як таку якість особистості педагога, яка охоплює широке коло його професійно-особистісних якостей, що визначають позиціям та спрямованість фахівця як особистості, індивіда та як суб'єкта діяльності.

Працюючи над модернізацією системи підготовки майбутніх спеціальних педагогів у Миколаївському інституті розвитку людини, ми зосередилися на формуванні таких компонентів їх готовності до професійної діяльності в умовах інклюзії: професійно-особистісного, теоретико-когнітивного і практико-діяльнісного. Розглянемо їх більш детально.

Оскільки професійна діяльність спеціального педагога в інклюзивному освітньому просторі відбувається в умовах ефективної взаємодії з усіма учасниками освітнього процесу та узгодженої роботи команди фахівців, пропонуємо розглядати професійно-особистісну готовність спеціального педагога до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі як інтегральне особистісне утворення, що уможливорює здатність фахівця здійснювати успішну професійну діяльність у складі міждисциплінарної команди фахівців закладу освіти [9].

Науковці зазначають, що в умовах інклюзивного навчання, вчителю варто спочатку створити в освітньому середовищі простір довіри та емоційної безпеки для дитини, сформувати культуру спілкування

з акцентом на емпатії, співробітництві, загальнолюдських цінностях, повазі до честі та гідності кожного учасника освітнього процесу, та лише після цього робити акцент на знаннях. Отже, успішність упровадження інклюзивної освіти залежить зокрема від власної емоційної компетентності педагога, яка пов'язана з емоційним інтелектом і ґрунтується на ньому (С. Дерев'янку, К. Саарні та ін.)

Емоційний інтелект став предметом дослідження завдяки працям зарубіжних психологів Д. Мейєра та П. Селовея, котрі у 1990 році ввели конструкт «емоційний інтелект» у сферу міжнародних досліджень. Науковці розглядали його як форму соціального інтелекту, яка пов'язана з умінням спостерігати за своїми і чужими емоціями і почуттями, диференціювати їх і використовувати цю інформацію для керування мисленням і діяльністю.

Дослідники Г. Джорджі та В. Майер, досліджуючи теорію емоційного інтелекту працівників організацій, встановили що емоційні складники окремих членів колективу, які формують і вибудовують атмосферу і культуру організації (у нашому дослідженні ретранслюємо на культуру закладу освіти з інклюзивним навчанням) так само формують організаційний інтелект установи в цілому [2].

Це пояснюється тим, що організаційний інтелект структурно пов'язаний з індивідуальним емоційним інтелектом через «груповий механізм»: емоційний інтелект накопичується у певному оточенні, де він стає організаційним інтелектом. Тому, це дає нам підстави припустити, що якість роботи інклюзивного закладу освіти як організації залежить від ефективної діяльності міждисциплінарної команди, яку складають фахівці з розвинутим емоційним інтелектом [5].

Отже, з метою формування професійно-особистісного компонента, необхідно забезпечити формування у майбутнього фахівця наступних якостей:

1. Самоусвідомлення та самооцінки (усвідомлення себе, самопізнання, розуміння свого життя (професійного), особливо тих почуттів, які воно викликає).

2. Здатності до самокерування (здатність контролювати імпульси, керувати настроями і почуттями таким чином, щоб це не впливало на якість виконання роботи; це також здатність долати нервозність і зберігати спокій, захищаючи себе від занепокоєння і швидко реагуючи на негативні думки), сформованість якої характеризується емоційним контролем, наполегливістю, адаптивністю.

3. Соціальної компетентності (здатність керувати емоціями у стосунках і розуміти, як правильно інтерпретувати обставини і соціальні зв'язки), сформованість якої характеризується емпатією, орієнтованістю на всіх учасників освітнього процесу, організаційною обізнаністю фахівця.

4. Умінням керувати взаємовідносинами з іншими (здатність ефективно керувати емоціями інших людей і органічно взаємодіяти з ними, здатність до співпраці та командної роботи), сформованість якої характеризується навичками роботи у команді, лідерськими якостями, відкритістю до змін.

5. Мотиваційними орієнтаціями (у ставленні до роботи; те, що людина схильна вибирати, чому віддає перевагу, що спрямовує її поведінку).

Вагома роль у формуванні готовності фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії належить також компонентам, що характеризуються знаннями про об'єкт, стосовно якого планується здійснення діяльності (когнітивний, теоретичний, інформаційний) та уміннями, які уможливають якісну, успішну фахову діяльність в інклюзивному освітньому середовищі (практичний, діяльнісний).

Теоретико-когнітивний і практико-діяльнісний компоненти у структурі готовності майбутнього фахівця зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому просторі, визначають наміри, «задум, бажання, припущення зробити, здійснити що-небудь» [4, с. 342] і здатність педагога сприймати і усвідомлювати інклюзивну освіту як суспільне явище, її концептуальну ідею та здатність продемонструвати сформовані компетенції у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами (адаптації, модифікації змісту, методів викладання та оцінювання досягнень дитини; планування і побудови освітнього процесу, проектування інклюзивного освітнього середовища, організації спільної діяльності та спілкування дітей з нормотиповим рівнем розвитку та дітей з особливими освітніми потребами).

У процесі визначення компетенцій майбутнього фахівця, які мають бути сформовані під час професійної підготовки у закладі освіти та забезпечать формування теоретико-когнітивного й практико-діяльнісного компонентів, ми орієнтувались у тому числі й на дослідницькі матеріали членської асоціації ISSA, що об'єднує фахівців і організації у сфері розвитку дітей більше ніж у 35 країнах світу, і через свої програми просуває і пропагує досвід інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами [8; 12].

Підхід ISSA до якісного навчання і розвитку дітей ґрунтується на принципах, проголошених у Конвенції ООН про права дитини. В основі роботи з дітьми містяться чотири основні принципи: 1) право на життя, виживання і розвиток; 2) право на недискримінацію; 3) у всіх діях стосовно дітей першочергова увага приділяється забезпеченню інтересів дитини; 4) повага до поглядів та думок дитини. Адже мета інклюзивної освіти полягає у тому, щоб розширити сили і можливості дитини, розвиваючи її навички, навчання та інші здібності,

її людську гідність і впевненість у собі, і щоб досягати цього слід способами, орієнтованими на дитину, дружніми до неї і такими, що відображають гідність дитини [8, с. 12].

Відтак, з метою формування теоретико-когнітивного компоненту, необхідно забезпечити формування у майбутнього фахівця наступних якостей:

1. Уміння й прагнення до взаємодії: обізнаність про те, як побудувати процес взаємодії з дітьми доброзичливо і шанобливо, підтримуючи цим розвиток кожної дитини і сприяючи побудові її «я»/ ідентичності; обізнаність про те, як побудувати процес взаємодії для сприяння розвитку колективу закладу освіти, у якому кожна дитина з особливими освітніми потребами відчуває свою приналежність до цієї громади, отримує підтримку для реалізації свого потенціалу; обізнаність про те, як цілеспрямовано взаємодіяти з іншими фахівцями закладу освіти з інклюзивним навчанням для забезпечення розвитку і навчання дітей з особливими освітніми потребами [8, с. 22].

2. Уміння встановлювати та підтримувати партнерські стосунки між педагогами і сім'ями та іншими членами місцевої громади необхідні для успішного навчання і розвитку дітей з особливими освітніми потребами: обізнаність про те, як сприяти партнерству з родинами і надавати різноманітні можливості для того, щоб сім'ї і місцева громада брали участь у розвитку і навчанні дітей з особливими освітніми потребами; обізнаність про те, як використовувати формальні і неформальні можливості для спілкування і обміну інформацією з сім'ями дітей в інклюзивному освітньому середовищі; обізнаність про те, як використовувати ресурси місцевої громади і культуру сімей для того, щоб збагатити розвиток і навчання дітей з особливими освітніми потребами [8, с. 24].

3. Розуміння цінності багатоманітності, оскільки сучасна педагогіка, у тому числі й інклюзивна, передбачає, що педагоги сприяють реалізації права кожної дитини і кожної сім'ї на те, щоб вони могли стати частиною суспільства і брати участь у його житті, щоб кожна дитина могла повною мірою реалізувати свій потенціал: обізнаність про те, як надати рівні можливості кожній дитині і кожній сім'ї для навчання і участі у житті групи / класу, незалежно від статі, раси, етнічного походження, культури, рідної мови, релігії, структури сім'ї, соціально-економічного статусу, віку або особливих потреб; обізнаність про те, як допомогти дітям розуміти, приймати і цінувати різноманіття; обізнаність про те, як розвивати у дітей розуміння цінностей громадянського суспільства і ті навички, які потрібні для участі у ньому [8, с. 26].

4. Навички з оцінювання і планування (логічне ціле очікування відповідно до віку і рівня розвитку дітей, вимоги програми, свободу творчості і досліджень, інтереси і потреби окремих дітей, спираючись на природну допитливість дітей, раніше засвоєні ними знання і навички, їхній життєвий досвід): обізнаність про те, як побудувати процес відслідковування прогресу і досягнень кожної дитини; обізнаність про те, як планувати навчання дітей на основі інформації про них і вимог навчальної програми; усвідомлення того, що у процес оцінювання і планування потрібно включати дітей, сім'ї і необхідних фахівців [8, с. 28].

5. Володіння відповідними методами навчання: обізнаність про те, як застосовувати методи навчання, які активно залучають дітей у процес створення знань і розвитку навичок відповідно до вимог національної програми, індивідуальної програми розвитку дитини, закладаючи тим самим основу для навчання упродовж життя; обізнаність про методи навчання, що сприяють емоційному

і соціальному розвитку дітей; обізнаність про методи, які сприяють упровадженню принципів демократії у практику повсякденного життя [8, с. 32].

6. Уміння створювати розвивальне середовище (створення і модифікація безпечного середовища з урахуванням конкретних навчальних потреб дитини з особливими освітніми потребами, у якому створено умови для взаємодії як у навчальному процесі, так і в повсякденних ситуаціях): обізнаність про те, як створити інклюзивне освітнє середовище, яке сприяє благополуччю кожної дитини; обізнаність про те, як створити фізичне середовище, яке є привабливим, безпечним, інклюзивним і стимулювальним, яке спонукає дітей досліджувати, вчитися і бути самостійними; обізнаність про те, як створити середовище, яке сприяє розвитку у дітей з особливими освітніми потребами почуття громади і їх участі у створенні культури групи / класу [8, с. 36].

З метою формування практико-діяльнісного компонента готовності майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до роботи в умовах інклюзії необхідно забезпечити формування у здобувачів наступних якостей:

1. Підтримки та взаємопідтримки: уміння взаємодіяти з дітьми доброзичливо і шанобливо, підтримуючи цим розвиток кожної дитини і сприяючи побудові її «я» / ідентичності; володіння способами взаємодії, які сприяють розвиткові колективу закладу освіти, де кожна дитина з особливими освітніми потребами відчуває свою приналежність до цієї громади, отримує підтримку для реалізації свого потенціалу; готовність до співпраці з іншими фахівцями закладу освіти з інклюзивним навчанням, щоб підтримати розвиток і навчання дітей.

2. Прагнення займатися просвітницькою роботою: готовність до використання формальних і неформальних можливостей

для спілкування і обміну інформацією з сім'ями дітей з особливими освітніми потребами та іншими зацікавленими особами.

3. Діагностичні уміння: методична готовність до систематичного відслідковування прогресу і досягнень кожної дитини; володіння уміннями планувати навчання дітей з особливими освітніми потребами на основі інформації про дітей і вимог навчальної програми; уміння розробляти та корегувати Індивідуальну програму дитини, готовність до залучення сім'ї і необхідних фахівців.

4. Володіння відповідними методами навчання: (обов'язковою умовою успішного навчання дитини з особливими освітніми потребами є її залучення до життя групи / класу, отже педагоги повинні використовувати методи, які сприяють як когнітивному розвитку і досягненню академічних результатів (забезпечуючи корекційно-компенсаторну складову освітнього процесу), так і соціально-емоційному розвитку) характеризується такими показниками: володіння сучасними методами навчання, такими які активно залучають дітей у процес створення знань і розвитку навичок відповідно до вимог національної програми, Індивідуальної програми розвитку дитини, закладаючи тим самим основу для навчання упродовж усього життя; володіння методами навчання, що сприяють емоційному і соціальному розвитку дітей з особливими освітніми потребами; володіння уміннями брати до уваги життєвий досвід і компетентності дітей, щоб сприяти їхньому подальшому розвитку і навчанню.

5. Прагнення до професійного розвитку відповідно до вимог сучасного світу, що змінюється (якісну навчально-виховну та корекційно-компенсаторну роботу здійснюють ті педагоги, які постійно займаються своїм професійним та особистісним розвитком, аналізують свою діяльність, взаємодіють з іншими фахівцями

та власним прикладом демонструють задоволення від процесу навчання упродовж життя і необхідні для цього навички) [8, с. 38].

Орієнтуючись на необхідність формування визначених компонентів, кафедрою психології, спеціальної освіти та здоров'я людини Миколаївського інституту розвитку людини, розроблено та упроваджено систему підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії, яка довела свою ефективність на практиці.

Зауважимо, що Законом України «Про вищу освіту» закладам вищої освіти надано право самостійно (автономно) розробляти нові освітньо-професійні програми (бакалаврські та магістерські), відповідно до методології побудови освітньої програми, яка, насамперед, передбачає визначення суспільної потреби на регіональному, національному та міжнародному рівнях [13].

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» та Миколаївський інститут розвитку людини, як його структурний підрозділ, з самого початку свого заснування орієнтувалися саме на забезпечення рівного доступу до освіти усім категоріям населення, упроваджуючи широку мережу спеціальностей та пілг для здобувачів з інвалідністю (від профорієнтації до працевлаштування) та розробляючи освітньо-професійні програми підготовки здобувачів, орієнтуючись:

- на регіональні/суспільні потреби у фахівцях відповідної спеціальності, проводячи наради та консультації із зацікавленими сторонами (стейкхолдерами освітніх програм – працедавцями, науковою спільнотою, професіоналами у сфері інклюзивного навчання тощо);
- на цікавість програми для здобувачів освіти з академічного погляду (з акцентом на практичну складову та обмін досвідом), залучаючи відповідні ресурси як всередині, так і зовні закладу освіти);

- на детальний опис цілей програми та відповідних їм кінцевих результатів навчання (з акцентом на забезпечення формування та розвитку загальних та фахових компетентностей здобувачів);

- на свободу науково-педагогічних працівників у розробленні модулів та виборі методів викладання (відповідно до навчального плану, шляхом обговорень та погоджень на засіданнях випускових кафедр, Ради забезпечення якості освітньої та науково-методичної діяльності);

- на дотримання особистісно-орієнтованого, діяльнісного, компетентнісного підходів до навчання та застосування відповідних їм методів оцінювання.

Розробляючи освітньо-професійні програми зі спеціальної освіти та освітніх рівнів «бакалавр» і «магістр», нами визначено професійний профіль спеціального педагога закладу освіти з інклюзивним навчанням, основу якого склали такі компетентності:

- повага до різноманіття учнів;
- планування, організація і реалізація процесу оцінки розвитку та освітніх потреб учнів; підтримка дітей з різними освітніми потребами;
- планування, організація і координація індивідуальної допомоги, забезпечення особливих освітніх потреб учнів;
- створення і оцінка інклюзивного освітнього середовища, класний менеджмент;
- командна робота з фахівцями і батьками;
- пошук ресурсів забезпечення освітніх потреб дітей та інформування про них.

Бажаним результатом навчання спеціальних педагогів в Миколаївському інституті розвитку людини, визначено:

- конкурентоспроможність фахівця на ринку праці, фахова готовність та особисте прагнення до забезпечення освітньої, діагностичної, корекційної, консультативної, дослідницької, просвітницької діяльності

(після закінчення першого бакалаврського рівня) та організаційно-управлінської (після закінчення другого магістерського рівня) у закладах системи освіти регіону та держави;

- розвиток успішної особистості спеціального педагога, яка відповідає сучасним вимогам роботодавців, споживачів освітніх послуг і їх батьків/осіб, що їх замінюють, суспільним запитам (соціальна відповідальність за результати своєї праці, адекватне сприйняття і мобільне реагування на нові умови та виклики, самостійність і оперативність у прийнятті рішень, готовність та здатність швидко адаптуватися до нових умов праці, здатність мислити критично, виявляти когнітивну гнучкість та емоційну компетентність).

Професорсько-викладацьким складом кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини відповідно до основних нормативних документів щодо підготовки фахівця і за погодженням із членами Ради роботодавців, визначено перелік загальних і фахових компетентностей, які мають бути сформовані у процесі підготовки здобувачів спеціальності 016 «Спеціальна освіта» Миколаївського інституту розвитку людини Університету «Україна».

Серед загальних компетентностей, якими має оволодіти майбутніх фахівець зі спеціальної освіти освітнього рівня «бакалавр» визначаємо:

- світоглядну (знання та розуміння професії, її предметного поля);
- інформаційно-комунікаційну (уміння здійснювати пошук, опрацювання та аналіз інформації з професійних питань у різних джерелах, уміння застосовувати сучасні засоби та технології для розв'язання професійних завдань);
- креативну (здатність комплексно та творчо підходити до вирішення професійних завдань, абстрактно та аналітично мислити);
- міжособистісної взаємодії (здатність налагоджувати професійну і педагогічну комунікацію, працювати в команді; здатність до ефективної

координації з усіма учасниками освітнього (корекційного) процесу сформований емоційний інтелект);

- самоосвітню (прагнення розкриття особистісного потенціалу та лідерства, спрямованість на самореалізацію, самоосвіту та самонавчання).

До фахових компетентностей бакалаврів зі спеціальної освіти відносимо:

- теоретико-методологічну (здатність застосовувати знання сучасних теорій та концепцій у сфері освіти осіб з особливими освітніми потребами

під час планування та реалізації навчальної, виховної, корекційної та реабілітаційної роботи з ними);

- психолого-педагогічну (здатність застосовувати базові знання з педагогіки та психології; розуміння закономірностей розвитку особистості на різних вікових етапах; володіння психологічними механізмами освіти, соціалізації та інтеграції осіб з особливими освітніми потребами);

- методичну (здатність здійснювати освітній процес осіб зі спеціальними освітніми потребами на основі сучасних методів, прийомів і засобів навчання з урахуванням їх вікових, психологічних і фізичних індивідуальних освітніх потреб);

- організаційно-проектувальну (здатність до планування, організації, координації, контролю та оцінювання як власної професійної діяльності, так і діяльності усіх членів команди супроводу дитини; когнітивна гнучкість та уміння долати стереотипне мислення у процесі планування та реалізації корекційно-педагогічного процесу закладів освіти та спеціальних освітніх установ);

- діагностико-корекційну (володіння базовими знаннями вікових анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей людини (норма/порушення); володіння уміннями психолого-педагогічного

дослідження особливостей, потреб і потенційних можливостей, реальних досягнень осіб з особливими освітніми потребами, а також методами корекційної роботи з ними);

- консультативну (здатність застосовувати уміння консультування осіб з порушеннями психофізичного розвитку, членів їх сімей, педагогів закладів освіти з освіти та соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами).

Серед загальних компетентностей, якими має оволодіти майбутніх фахівець зі спеціальної освіти освітнього рівня «магістр» визначаємо:

- світоглядну (на основі професійних знань, вибудовувати та реалізовувати власну професійну стратегію як власну так і на рівні колективу; усвідомлювати педагогічні, психологічні і соціальні наслідки власних впливів у сфері професійної діяльності);

- інформаційно-комунікаційну (здатність здійснювати пошук, обробляти та аналізувати інформацію з різних інформаційних ресурсів, проектуючи на цій основі власну професійну діяльність та діяльність колективу);

- креативну (здатність творчої інтерпретації та презентації результатів власних досліджень у професійній діяльності (як у теоретичному полі, так і у практиці роботи);

- міжособистісної взаємодії (здатність працювати в команді, створювати та координувати команду; здатність до ефективної координації діяльності усіх учасників освітнього (корекційного) процесу; яскраво виражений емоційний інтелект);

- самоосвітню (здатність навчатися та самонавчатися, застосовуючи сучасні методи і технології, мотивувати інших до самонавчання та саморозвитку).

До фахових компетентностей магістрів зі спеціальної освіти відносимо:

- теоретико-методологічну (здатність інтерпретувати та творчо осмислювати сучасні концепції, вітчизняний та закордонний досвід у сфері інклюзивної освіти; здатність надавати експертну підтримку та якісно організовувати інклюзивне навчання у закладах освіти);

- психолого-педагогічну (здатність розробляти індивідуальні програми розвитку, проектувати напрямки соціальної адаптації та інтеграції осіб з особливими освітніми потребами);

- організаційно-управлінську (здатність здійснювати освітній менеджмент в управлінській діяльності закладом освіти, ефективно співпрацювати з окремими фахівцями та командами, забезпечуючи якісний комплексний супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах спеціального/інклюзивного закладу освіти);

- діагностико-аналітичну (здатність до проведення комплексної оцінки розвитку дітей з особливими освітніми потребами в умовах закладу освіти, з метою організації та забезпечення їх ефективного психолого-педагогічного супроводу, оцінки наданих корекційних, психологічних і соціальних послуг);

- консультативну (здатність консультування осіб з особливими освітніми потребами, членів їх сімей та педагогів з питань освіти (індивідуальної освітньої траєкторії) та соціальної адаптації дітей з особливими освітніми потребами).

З урахуванням визначених нами загальних і фахових компетентностей майбутніх спеціальних педагогів, здійснюються за потреби перегляд змісту та структури навчальних планів, аналізується їх відповідність та можливість забезпечити підготовку фахівця відповідного професійного профілю у сфері інклюзивного навчання (зокрема шляхом введення курсів, які забезпечать зміщення акцентів підготовки з медичної на інклюзивну модель).

Важлива увага приділена також ресурсам, які сприяють ефективній діяльності закладу освіти щодо підготовки спеціальних педагогів до роботи в умовах інклюзивного освітнього простору: наявність відповідного навчально-методичного забезпечення (освітньо-професійних програм, навчальних і робочих програм, посібників і методичних рекомендацій, акцент на наповнюваність платформи Moodle матеріалами практико орієнтованого змісту), відповідне кадрове забезпечення, встановлення партнерських стосунків з закладами освіти та охорони здоров'я, центрами реабілітації, інклюзивно-ресурсними центрами, іншими експертними установами та структурами, дотичними до інклюзії (утворення спільних рад, проведення спільних заходів, конференцій, просвітницької роботи, практична підготовка фахівців на відповідних базах практики, відкриті лекції від роботодавців тощо).

Зокрема, кафедра психології, спеціальної освіти та здоров'я людини Миколаївського інституту розвитку людини Університету «Україна» активно співпрацює (укладено угоди про співпрацю та організуються спільні заходи) з Відділом інклюзивної освіти та роботи з інтернатними закладами департаменту освіти і науки Миколаївської обласної державної адміністрації, спеціальними школами м. Миколаєва, Інклюзивно-ресурсними центрами міста та області, Міським центром комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю, Обласним Центром медичної реабілітації та спортивної медицини Миколаївської обласної ради та низкою шкіл Миколаївщини з інклюзивним навчанням.

Налагодження дієвої співпраці з цими партнерськими організаціями, забезпечує якісну інклюзивну освіту на регіональному рівні, встановлюючи прямий діалог між майбутніми фахівцями та безпосередніми роботодавцями, сприяє удосконаленню процесу

підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі, адже як здобувачі так і професорсько-викладацький склад інституту забезпечені можливістю знайомитися з усіма інноваціями та досягненнями у сфері інклюзії, що запроваджені на державному рівні, обмінюватися досвідом і вчитися у безпосередньому діалогові з кращими вже практикуючими фахівцями.

Крім цього, відповідно до умов воєнного стану, переглянуто підходи до освітнього процесу, який незалежно від зовнішніх умов має бути заснований на принципах особистісно орієнтованого, практико-діяльнісного, компетентнісного, системного підходів, та наразі реалізовується у дистанцій формі (навчальна платформа Moodle, відео заняття в Zoom).

Також у сучасному освітньому просторі Миколаївського інституту розвитку людини широко поєднано цілий комплекс різних освітніх технологій: розширено використання електронних навчальних курсів (ЕНК) у Moodle, запроваджено практику проведення занять роботодавцями та провідними експертами в галузі інклюзії, обмін досвідом у рамках роботи Ради роботодавців і освітньо-просвітницьких платформ, переважне використання проблемно-пошукових та дослідницьких методів навчання при вивченні дисциплін професійного циклу.

Наприклад, цікавим методом навчання, який продемонстрував свою високу ефективність у процесі підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти став метод знаково-контекстного навчання, суть якого полягає у тому, що навчальна інформація подається викладачем у вигляді навчальних текстів і презентацій (тобто, знаково), а побудовані на основі такої інформації завдання являють собою контекст майбутньої професійної діяльності. Таким чином, здобувачі

здійснюють фактично змодельовану квазіпрофесійну діяльність (яка містить як риси учіння, так і майбутньої професійної діяльності), активно задіюючи при цьому власне аналітичне та критичне мислення здобувача.

Ключова роль у підготовці майбутніх спеціальних педагогів належить також створенню відповідного інклюзивного освітнього середовища у процесі фахової підготовки, розбудовуючи яке, ми орієнтувалися як на власний досвід, так і на висновки та рекомендації представлені у дослідницьких матеріалах ISSA – членської асоціації, яка через свої програми просуває і пропагує досвід інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами.

Результатом цього стало зокрема усвідомлення та розуміння того факту, що процеси (тобто те, як організована робота і взаємовідносини у закладі освіти) є рівноцінно важливими очікуваним результатам, що у процесі підготовки майбутніх педагогів у закладі освіти необхідно краще поєднувати теорію і практику, а стратегії розробляти так, «щоб вони сприяли самостійності педагогів при прийнятті рішень у професійних питаннях і педагоги могли повною мірою брати до уваги потреби дітей, сімей і місцевих спільнот» [8, с. 12-13].

У книзі «Компетентний педагог XXI-го століття» містить сім цільових галузей, які відображають основні переконання ISSA стосовно якісної педагогіки і визначають шляхи досягнення професійної майстерності: 1) взаємодія; 2) сім'я і місцева громада; 3) інклюзія, багатоманітність і цінності демократії; 4) оцінювання і планування; 5) методи навчання; 6) розвивальне середовище; 7) професійний розвиток [8].

Відповідно цьому, нами напрацьовано комплекс методичних рекомендацій (за роками/курсами навчання) для кожного з освітніх

рівнів за якими здійснюється фахова підготовка майбутніх спеціальних педагогів у Миколаївському інституті розвитку людини.

На 1 курсі бакалаврату зміст практичної підготовки передбачає: у межах вивчення дисциплін «Вступ до спеціальності» та «Основи навчання студентів (самоуправління навчанням)» оволодіння здобувачами пошуково-аналітичними навичками у роботі з інформаційними джерелами, їх участь у тренінгових заняттях (напр. «Особистісна та професійна комунікація», «Цінності інклюзивної освіти», тощо), що забезпечує їх ознайомлення з цінностями інклюзії, сприяє розвитку емоційного інтелекту та емпатійності; відкриті лекційно-діалоги з вихователями/вчителями та асистентами вихователя/вчителя закладу освіти з інклюзивним навчанням і фахівцями інклюзивно-ресурсного центру.

На другому курсі бакалаврату основний акцент зміщено на формування у майбутніх фахівців навичок командної роботи: під час вивчення курсу «Інклюзивне суспільство» здобувачі готують командні дослідно-аналітичні проекти з питань інклюзії, спільно з викладачем долучаються до вирішення нестандартних проблемних питань (наприклад щодо інтеграції осіб з особливими освітніми потребами у навчальні заклади загального типу тощо), знайомляться з принципами та етапами створення інклюзивного класу, з принципами адаптації та модифікації змісту освіти, вчать заповнювати Індивідуальну програму розвитку, тощо.

Також у межах курсу здобувачі прослуховують лекції від асистента учителя / асистента дитини в інклюзивному класі, спілкуються з представниками адміністрації шкіл з інклюзивним навчанням. Зміст практичної підготовки полягає у тому, що здобувачі оволодівають навичками створення науково-дослідних проектів у галузі інклюзивної

освіти, опанування якими відбувається під час проходження ними навчальної педагогічної практики на посаді асистента вихователя.

На третьому курсі зроблено акцент на формування фахової компетентності у сфері технологій навчання дітей з особливими освітніми потребами та у сфері застосування спеціальних методик навчання та розвитку особистості дитини в інклюзивному освітньому середовищі закладу освіти. Здобувачі вивчають дисципліни «Спецметодика дошкільного виховання», «Теорія і методика виховання дітей із вадами мовлення», «Спецметодики навчання дисциплін у закладах середньої освіти».

На 3 курсі передбачено також навчальну практику у закладах загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання (на посаді асистента вчителя інклюзивного класу, асистента спеціального педагога / вчителя-логопеда закладу освіти з інклюзивним навчанням).

Здобувачі 4 курсу вивчають дисципліни «Професійна майстерність», «Сімейне консультування та сімейна психотерапія», проходять педагогічну виробничу практику у закладах освіти різних типів з інклюзивним навчанням та в інклюзивно-ресурсному центрі. Метою підготовки фахівців є надання їм можливості спробувати себе у наданні освітніх і корекційно-реабілітаційних послуги дітям з особливими освітніми потребами та визначитися зі своїми професійними уподобаннями (здобувачі моделюють навчальні ситуації, фрагменти уроків і корекційних занять, аналізують їхню якість та результативність). Однак вважаємо, що зазначених курсів недостатньо для досягнення цієї мети, тож пропонуємо ввести у перелік дисциплін за вибором додаткові курси з практики навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього простору.

Структура освітньої-професійної програми підготовки фахівців освітнього рівня «магістр» передбачає динамічне, інтегративне та інтерактивне навчання, базується на проектних видах робіт (з акцентом на розвиток власних науково-дослідницьких умінь, а також удосконалення лідерських якостей та вміння працювати в команді) та апробованих практичних результатах із урахуванням стану розвитку інновацій у сфері інклюзії та перспектив їх використання і впровадження.

Це обумовлено переліком професійних назв робіт, які доступні магістрам відповідно до диплому: керівник (директор) інклюзивно-ресурсного центру; керівник (завідувач) ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти; керівник (директор) навчального закладу для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації; керівник (директор) центру соціально-психологічної реабілітації дітей; завідувач логопедичного пункту; завідувач відділу (інклюзивної освіти/спеціальної освіти).

Програмою передбачено викладання навчальних дисциплін спеціалістами у сфері спеціальної освіти та їх інформаційно-аналітичного забезпечення, в тому числі представниками роботодавців, що суттєво поглиблює спеціальні компетентності майбутніх випускників та сприяє їх підготовці у відповідності до сучасних вимог ринку праці.

Ця вимога реалізується засобами вивчення здобувачами дисциплін: «Корекційна педагогіка та методика корекційної роботи», «Актуальні проблеми корекційної логопсихології», «Комплексний супровід осіб із загальним психічним недорозвиненням», «Методика викладання корекційної педагогіки та спеціальної психології у ЗВО», «Актуальні проблеми корекційної психопедагогіки», «Основи соціальної реабілітації».

Навчальна діяльність здобувачів зорієнтована на проблемно-орієнтовані форми та види робіт, комбінований підхід (поєднання традиційних та нетрадиційних методів навчання із використанням тематичних, проблемних, оглядових лекцій, в тому числі за участі фахівців-практиків, проведення практичних задач у вигляді презентацій, дискусій, застосування методу кейс-стаді із розв'язанням реальних завдань, робота в малих групах (у т.ч. проведення навчальних тренінгів), тощо.

Наразі, система підготовки здобувачів другого магістерського рівня будується з позиції їх професійної готовності як координаторів інклюзивного навчання, менеджерів інклюзивної освіти, здатних здійснювати педагогічний коучинг зі створення інклюзивного освітнього простору, здійснювати експертну оцінку якості інклюзивної освіти, тощо.

Отже, процес підготовки майбутніх фахівців в умовах закладу вищої освіти – процес завжди динамічний, що дозволяє професорсько-викладацькому складу вчасно реагувати та включати у процес підготовки здобувачів окремі теоретичні питання, практико орієнтовані завдання, дослідницькі роботи, тренінги, технології та методи роботи, роблячи все можливе, щоб повною мірою реалізувати потребу майбутніх фахівців у сучасних якісних професійних знаннях, практичних навичках і способах діяльності в сфері інклюзії, формуючи тим самим їх готовність до професійної діяльності в умовах закладу освіти з інклюзивним навчанням.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В., Горбунова Л., Зязюн Л. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2007. 352 с.
2. Борджоні Л., Петіта Л., Барбаранеллі К. Тест мотиваційних

орієнтацій / адаптація для України: Л. Бурлачук, Х. Рахубовська. ООО «OS Ukraine», 2014.

3. Демченко І. І. Підготовка вчителя до роботи в інклюзивній початковій школі: монографія. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015. 500 с.

4. Демченко І. І. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутнього вчителя початкових класів до професійної діяльності в умовах інклюзивної освіти: дис. ... д-р пед. наук: 13.00.04; 13.00.03. Умань, 2016. 716 с.

5. Джорджи Г., Маер В. Тест на організаційний емоційний інтелект Org-EIQ / Адаптація для України: В. Климчук, В. Горбунова. ООО «OS Ukraine», 2014.

6. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: Вид. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. 608 с.

7. Колупаєва А. А., Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі: навч.-метод. посіб. Київ: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 197 с.

8. Компетентний педагог 21-го століття. Принципи якісної педагогіки ISSA / А. Туна, Д. Тенкерслей, С. Брайкович та ін. Угорщина: International STEP by STEP Association, 2010. 49 с.

9. Мартинчук О. В. Підготовка фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі: монографія. Київ: Вид-во: «Центр учбової літератури», 2018. 430 с.

10. Першко Г. О. Підготовка соціальних педагогів до інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку у середовище загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2011. 283 с.

11. Пехота О. М., Старєва А. М. Особистісно орієнтоване навчання : підготовка вчителя: монографія. 2-е вид. доп. та перероб. Миколаїв: Іліон, 2007. 272 с.

12. Практика запровадження принципів якісної педагогіки ISSA: посіб. для педагогів / Д. Тенкерслей (керівник), С. Брайкович, С. Хандзар та ін. Угорщина: International STEP by STEP Association, 2011. 249 с.

13. Про вищу освіту: Закон України (із змінами і доповненнями) від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 21.03.2023).

14. Сисоєва С. О. Дискусійні аспекти наукового тезаурусу нового Закону України «Про вищу освіту». *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2015. № 1–2 (42–43). С. 7–12.

3.6. Interaction with stakeholders in covering job market needs in the field of inclusion

Взаємодія зі стейкхолдерами у задоволенні потреб ринку праці в галузі інклюзії

Інклюзивне освітнє середовище як і сама інклюзивна освіта в закладах освіти потребують тісної й системної взаємодії різних її учасників. Особливої актуальності набуває проблема в контексті переорієнтації на першочергову підготовку фахівців, необхідних в умовах воєнного стану, для відбудови звільнених територій та відновлення інклюзивної складової освітнього простору регіону, розвитку освітньої галузі як основи подальшого економічного розвитку України. І в цьому контексті важливий партнерський підхід.

Запропонована тема має на меті визначити пріоритетні напрями взаємодії кафедр закладів вищої освіти (далі – ЗВО) зі стейкхолдерами на основі висвітлення досвіду кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини Миколаївського інституту розвитку людини Університету «Україна» (далі – МІРЛ УУ) у задоволенні потреб ринку праці в галузі інклюзії.

Важливою складовою розвитку інклюзії є виявлення всіх зацікавлених сторін цього процесу.

Як перспективну у сфері вищої освіти «теорію зацікавлених сторін» розглядають зарубіжні вчені (H. Alves, M. Antonio, V. Chalupský, C. Chapleo, I. Marić, M. Raposo, C. Pereira, C. Simms, D. Schüller, P.R.J. Trim та ін.). На співпраці ЗВО із різними партнерами наголошують у своїх наукових працях вітчизняні науковці (О. Гринькевич, Н. Савицька, Н. Сментина, С. Панчишин, Р. Хусаїнов, В. Чепак, Л. Шевченко, С. Щудло та ін.).

Спираючись на специфіку діяльності сучасного університету В. Чепак розглядає його як стейкхолдер-компанію – систему, яка складається з багатьох різних груп зацікавлених сторін. Метою діяльності такої стейкхолдер-компанії є задоволення запитів усіх його стейкхолдерів, при цьому, як зазначає дослідник, цілі навчального закладу не тотожні цілям окремої його підсистеми (стейкхолдера) [14]. Роботодавці, здобувачі, абітурієнти та випускники, викладачі, адміністрація і держава зацікавлені у високій якості освіти, але мають свої конкретні інтереси, тому оцінки якості освіти, дані ними, можуть відрізнитися.

Відомо, що основою освітнього процесу в ЗВО має стати модель фахівця, затребуваного на ринку праці, яка забезпечить його високу придатність до працевлаштування. Тому освітні програми підготовки здобувачів вищої освіти повинні бути зрозумілими й прозорими задля отримання відповідної кваліфікації випускника закладу вищої освіти.

Проектування цілей, змісту, форм та програмних результатів освітньої програми згідно Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти (Наказ Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2019 р. № 977) [10] у процесі її формування передбачає врахування інтересів і пропозицій стейкхолдерів.

Практична цінність теорії зацікавлених сторін може бути відчутною лише тоді, коли правильно визначено склад зацікавлених сторін, співвідношення інтересів, розроблено систему вимірювання та оцінки взаємного впливу різних сторін.

Висхідними передумовами використання теорії зацікавлених сторін у сфері вищої освіти є такі:

- процеси економізації та маркетингації у сфері вищої освіти;
- зміна суб'єктності ЗВО внаслідок автономізації;
- розвиток ринку продуктів вищої освіти;
- відповідність теорії принципам сталого розвитку;
- орієнтація теорії на концепцію соціальної відповідальності;
- можливості реалізації системного підходу до управління;
- спрямованість на формування підвищеної цінності;
- необхідність узгодження інтересів ЗВО як суб'єктів господарювання з усіма іншими суб'єктами на ринку продуктів та послуг вищої освіти;
- необхідність дотримання проактивної позиції ЗВО на ринку;
- диверсифікація діяльності ЗВО та поява нових цільових ринків, збільшення суб'єктів взаємовідносин [8, с. 47].

З точки зору теорії зацікавлених сторін, будь-яка організація, включаючи заклади вищої освіти (ЗВО), існує для задоволення потреб усіх зацікавлених сторін, і це є їх основною метою. Якщо ЗВО не орієнтований у своїй діяльності на інтереси зацікавлених сторін, він навряд чи може розраховувати на розвиток. Отже, насамперед необхідно встановити суть інтересів стейкхолдерів та оцінити їх вплив на освітній процес ЗВО.

Для того, щоб коректно визначити коло осіб, котрих можна віднести до освітніх стейкхолдерів ЗВО звернемося до етимології цього поняття.

Термін «стейкхолдер» походить від англійського «stakeholder», у буквальному значенні «власник частки» (одержувач відсотка), «тримач застави»; спершу – розпорядник (довірчий власник) спірного, закладеного або підопічного майна, пайовик. У вузькому сенсі термін «стейкхолдер» тотожний «shareholder» (акціонер, учасник), тобто особа, яка має частку в статутному (складеному) капіталі підприємства. У широкому сенсі стейкхолдер – це фізичні або юридичні особи, що є заінтересованими у результатах діяльності компанії (тобто, акціонери, члени органів управління, персонал, фінансові агенти, клієнти, територіальна громада, суспільство в цілому, уряд, тощо) [6].

Зарубіжні науковці розрізняють чотири ключові категорії стейкхолдерів, які мають пріоритетне значення для визначення якості вищої освіти, а саме:

- 1) постачальники (наприклад, органи фінансування та громада, платники податків);
- 2) користувачі продуктів (наприклад, студенти);
- 3) користувачі результатів (наприклад, роботодавці);
- 4) співробітники сектора (наприклад, науково-педагогічні працівники та адміністратори) [18, с. 126–136].

Стейкхолдер в українському словнику тлумачиться як будь-яка особа, або група осіб, що є об'єктом або суб'єктом діяльності організації через її продукцію, політику або виробничі процеси, або будь-яка особа/група осіб, що впливає на діяльність організації або відчуває на собі вплив цієї діяльності; це може бути місцева громада, споживачі, інвестори та ін.

Широке коло осіб, що мають відношення до підприємства; основними стейкхолдерами підприємства є: інвестори, що вкладають у компанію свій капітал з визначеною часткою ризику з метою одержання доходу на нього; кредитори, які тимчасово надають

підприємству позику в обмін на деякий заздалегідь встановлений дохід і які зацікавлені в інформації, що дозволяє їм визначити, чи будуть вчасно здійснені виплати по кредиту; менеджери підприємства, оскільки фінансова інформація дозволяє здійснити найбільш достовірне оцінювання ефективності керування підприємством; працівники підприємства, зацікавлені в одержанні інформації про здатність підприємства вчасно виплачувати зарплату, здійснювати пенсійні та інші виплати; постачальники, зацікавлені в інформації, що дозволяє їм визначити, чи будуть вчасно виплачені належні ним суми; споживачі (клієнти підприємства), зацікавлені в стабільності постачань; суспільні і державні організації, оскільки від успішного функціонування підприємства залежить добробут економічної інфраструктури регіону [12].

Існує багато визначень стейкхолдерів (груп впливу). На сьогодні у вітчизняній науці не існує єдиної думки щодо цієї наукової дефініції, проте значна частина дослідників визначають стейкхолдерів як зацікавлену сторону, будь-яку групу, або індивіда, які можуть впливати на діяльність установи як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі всередині організації чи в зовнішньому середовищі. Адаптація терміну до освітньої галузі дозволяє розглянути стейкхолдерів, як зацікавлених інституцій, фізичних та юридичних осіб, які мають легітимний інтерес в освітній діяльності ЗВО, тобто певною мірою залежать від неї або можуть на неї впливати.

Згідно з визначенням Е. Фримена, стейкхолдери можуть бути *внутрішніми*: керівництво ЗВО, викладачі, дослідники, адміністратори та студенти і *зовнішніми*: агенції із забезпечення якості та інші зовнішні агенції, роботодавці, представники промисловості, уряд, випускники, органи місцевого самоврядування, майбутні студенти і батьки,

широка громадськість і ЗМІ [8, с. 56]. Згідно цього, пріоритетність позицій, яким надається перевага в освітньому процесі ЗВО різними стейкхолдерами може бути різною.

Інструменти аналізу стейкхолдерів передбачають використання матричних методів (матриця стейкхолдерів), візуалізацію через карту зацікавлених сторін (Stakeholder's Map) тощо [13].

Наприклад створення карти Stakeholder's Map включає чотири етапи:

1. *Ідентифікація* – окреслення актуальних груп, організацій, інститутів стейкхолдерів.

2. *Аналіз* – дослідження інтересів, поглядів і діяльності.

3. *Візуалізація* – візуальна ілюстрація стейкхолдерів і їх зв'язку з важливими питаннями та цілями організації.

4. *Пріоритезація* – вибір ключових стейкхолдерів, які найкраще відповідали б важливим питанням, визначеним на попередньому етапі [14].

Аналіз проблеми дозволив зосередити увагу безпосередньо на стейкхолдерах ринку праці з інклюзії Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університету розвитку людини «Україна» Миколаївського інституту розвитку людини (далі – МІРЛ УУ), до яких належать: *здобувачі вищої освіти (студенти, аспіранти, докторанти), майбутні вступники та їх батьки; роботодавці; науково-педагогічні працівники та навчально-допоміжний персонал університету; органи місцевої влади та самоврядування* тощо.

Розглянемо роль і діяльність кожного із них як окремого суб'єкта партнерської взаємодії та роль менеджменту в організації цього процесу.

Здобувачі вищої освіти ОР «бакалавр» та «магістр» спеціальностей: «Соціальна робота», «Спеціальна освіта», «Фізична терапія, ерготерапія»

та «Психологія» за результатами нашого аналізу – найважливіші стейкхолдери університету з проблеми інклюзії, вони найбільш зацікавлені в удосконаленні всіх сфер університетського життя щодо майбутньої власної професійної ролі в інклюзії. Їх усвідомлена й конструктивна участь у контролюванні якості навчального процесу, у визначенні, коригуванні змісту освітніх програм життєво необхідна для університету, що реагує на зміни в економічних та соціальних контекстах. Тому важливо розробити й активно використовувати програми розвитку партнерства викладачів і студентів, ураховуючи специфіку профільних та інших особливостей кожного закладу вищої освіти.

Електронне навчальне середовище майбутніх фахівців зі спеціальної освіти з фахових дисциплін, що створюється безпосередньо кожним здобувачем під час семестру передбачає: по-перше застосування методики створення інклюзивного case-study кожним фахівцем, що спрямовано на вирішення конкретних проблемних професійних завдань і ситуацій, формування дослідницького творчого мислення та психологічну готовність здобувачів до майбутньої роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби; по-друге максимальне забезпечення здобувачів сучасними методичними напрацюваннями у сфері діяльності інклюзивних закладів освіти (розташування на платформі активного модулю «Діти України у війні») тощо.

До заходів, які проводяться *зі студентами* в МІРЛ УУ відносяться такі:

- систематична переписка в вайбер-групах, оповіщення, вітання, знайомства з різного виду інформацією (про можливу участь у вебінарах, круглих столах, конференціях, конкурсах, тощо);
- щотижневі аудиторні зустрічі кураторів зі своїми академічними групами (передбачені розкладом занять, в навантаженні викладачів

вони рахуються як організаційна робота), під час яких обговорюються актуальні проблеми студентського життя, майбутньої роботи, у тому числі і питання впливу студентів на зміст та форми навчального процесу;

- регулярні зустрічі керівництва закладу зі студентським активом, обговорення нагальних проблем здобувачів;
- соціологічні опитування, що проводять студентський парламент щодо якості освітнього процесу;
- активна участь студентів у роботі вчених рад, масових заходах;
- спільні засідання студентського парламенту й ректорату, на яких затверджуються програми спільної діяльності щодо удосконалення освітнього процесу і соціально-економічних умов студентського життя, розглядаються стратегії розвитку закладу;
- залучення здобувачів до оцінювання якості викладання (регулярні соціологічні опитування «Курс дисципліни очима студентів», «Курс навчальної дисципліни очима здобувачів освіти з інвалідністю», «Університет очима студентів»), аналіз якості навчального процесу після завершення семестру з подальшим обговоренням результатів на засіданнях навчально-методичних рад за участі студентського активу).

Труднощі взаємодії зі здобувачами, як стейкхолдерами:

- низька вмотивованість більшості студентів на здобуття необхідних професійних компетенцій, неготовність і небажання напружено навчатися, орієнтація на формальне проходження освітньої програми та отримання диплома, здебільше це явище спостерігається останнім часом і пов'язане з війною;
- відірваність студентства від нагальних проблем інклюзії в регіоні;

- укорінені у свідомості деяких викладачів стереотипи щодо студентів, як реальних помічників освітнього процесу, а студентське самоврядування – лише дань «демократичній моді» і його втручання в освітній процес завдає удару іміджу викладача, ускладнюють процес організації навчання;

- неготовність частини викладачів до нових форм і моделей викладання, небажання адаптувати курси до реальних умов практики, зокрема – у період воєнного стану, майбутньої професійної діяльності випускників.

Пропозиція по взаємодії зі здобувачами: важливо розробити й активно використовувати програми розвитку партнерства викладачів і студентів, ураховуючи специфіку профільних та інших особливостей кожного учасника освітнього процесу. Публічні обговорення здобувачами та викладачами змісту, форм і методів навчання чинних освітніх програм, їх взаємної інтеграції та взаємопроникненню у контексті підготовки професійних фахівців для ринку праці з інклюзії мають стати системним явищем в університеті.

Усе більш важливими стейкхолдерами для ЗВО стають *випускники*, які на сучасному етапі можуть забезпечити зв'язок між ЗВО та ринком праці, між ЗВО та майбутніми студентами (вступниками); вони також можуть виступати працедавцями для майбутніх випускників, тому маркетингові зусилля потрібно спрямувати на встановлення довготривалих взаємовідносин із випускниками, а розглядати їх потрібно як постійних споживачів та/або партнерів у різних статусах [3, с. 170–177].

Випускник вважає освіту та професійну підготовку якісними, якщо вони дають йому змогу успішно конкурувати на ринку праці, отримати роботу й успішно розвивати кар'єру. Саме тому, процес підготовки майбутнього фахівця має бути максимально актуалізованим

та спрямованим на нагальні потреби регіонального ринку праці в галузі інклюзії.

Труднощі взаємодії з випускниками, як стейкхолдерами:

- їхня вже «відірваність» від ЗВО, де вони здобували вищу освіту;
- зміна роботи/професійної адреси;
- завантаженість нагальними справами, професійними обов'язками.

Пропозиція зі взаємодії з випускниками: важливо мати банк даних випускників із їх електронними адресами; запрошувати на університетські заходи; проводити щорічне анкетування щодо задоволеності якістю підготовки за освітніми програмами, за якими вони навчалися; підтримувати їх участь у роботі асоціації випускників; активізувати партнерські стосунки, ураховуючи професійні інтереси кожного та намагання підготувати якісні кадри з інклюзії для регіону.

Регіональні органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Традиційно роль стейкхолдерів освіти покладається на органи влади та самоврядування – центральні та місцеві. Саме вони наділені правами регламентації організації, форм та змісту освіти. Відповідно, суспільство від влади очікує на забезпечення дієздатності цього державного інституту. Але ж, місцева влада може бути не зацікавлена фінансувати власним коштом підготовку кадрів для загальнодержавних потреб, і, навпаки, центр не зацікавлений фінансувати підготовку кадрів для потреб місцевих.

Взаємні протиріччя центру та регіонів можуть виникати і з інших приводів, наприклад, потреби/інтереси держави з погляду розвитку економіки на перспективу можуть не співпадати з потребами/інтересами сьогоденних регіональних ринків праці.

У цих випадках регіони також не будуть зацікавлені фінансувати підготовку кадрів для перспективних у майбутньому секторів/кластерів економіки, які поки що не дають суттєвого внеску до місцевих бюджетів.

Проблема інклюзії, нажаль, лежить більше в площині соціально-державних питань та суспільних інтересів, економічний зиск від її вирішення незначний, а тому до її вирішення майже не залучаються приватні економічні партнери. Вирішення питань підготовки, перепідготовки кадрів, підвищення кваліфікації частіше стає питанням особистого вирішення членами тієї чи іншої громади і виходить із особистих інтересів кожного бажаючого та власного вибору освітніх програм.

Зауважимо, що інклюзія в цьому питанні не є ідеально показовим прикладом, тому що державні кошти в останні роки конкретно спрямовуються на розвиток інклюзивної освіти: державні субвенції; оснащення інклюзивного простору закладів освіти (меблі, обладнання тощо); підготовка фахівців без додаткових перешкод при вступі на спеціальність «Спеціальна освіта» та «Соціальна робота», включення механізму заохочення (відсутність ЗНО, НМТ, МКТ – позиція МОНУ до 2022 року).

Але нанесення шкоди нашим закладам агресором, дефіцит фахівців у зв'язку з війною та їх географічна розпорошеність, пов'язана з внутрішньою та зовнішньою міграцією за результатами воєнних дій стали тим несприятливим фоном, проблеми якого потрібно вирішувати «на місці» - органам місцевої влади та самоврядування, не чекаючи державної допомоги. Саме тому, тісна співпраця з органами влади та місцевого самоврядування (обласною / районними / сільськими / селищними радами та державними адміністраціями, іншими органами управління на місцях) з питань інклюзії,

як з потенційними стейкхолдерами є важливою складовою партнерської діяльності МІРЛ Університету «Україна».

Труднощі взаємодії з органами місцевого самоврядування, як стейкхолдерами у воєнний час:

- пріоритетність питань: розміщення внутрішньопереселенців, постраждалих від воєнних дій, убезпечення закладів освіти та учасників освітнього процесу від ворожих атак витіснили проблеми якості інклюзивної освіти з першочергового плану.

Пропозиція по взаємодії зі стейкхолдерами: сприяння в налагодженні тісних партнерських зв'язків з усіма зацікавленими сторонами організації інклюзивного освітнього середовища в регіону як запоруки сталого розвитку освіти; активна участь у регіональних програмах розвитку інклюзивної освіти; актуалізація нових адрес інклюзії та поширення кращого досвіду з проблеми; систематичні консультації щодо тенденцій розвитку ринку праці в регіоні та потреб у фахівцях із інклюзії.

Науково-педагогічні працівники та навчально-допоміжний персонал університету. У більшості випадків найважливішою групою стейкхолдерів є співробітники (включаючи і керівництво) ЗВО та кафедра психології, спеціальної освіти МІРЛ УУ, яка комплексно опікується цим питанням.

Комплексність виражається в тому, що підготовка фахівців до інклюзії здійснюється в контексті чотирьох освітніх програм спеціальностей «Соціальна робота», «Спеціальна освіта», «Психологія», «Фізична терапія, ерготерапія». Це дозволяє вирішувати проблему інклюзивної освіти з усіх її сторін: соціальної, медичної, психологічної, педагогічної. А взаємонасичення освітніх програм вибірконими профільними дисциплінами різних спеціальностей готує фахівців до якісного виконання своїх майбутніх обов'язків як спеціальних

педагогів, логопедів, дефектологів, психологів, соціальних працівників, фізреабілітологів для освітньої галузі й не тільки.

Блок вибірових дисциплін завдяки професорсько-викладацькому складу щороку поновлюється. Лише в 2023 році викладачами МІРЛ УУ розроблені на вимогу часу десять курсів із різних проблем інклюзивної освіти.

Зокрема, дисципліна вільного вибору студентів освітньої програми «Спеціальна освіта» першого рівня вищої освіти «бакалавр» спеціальності 016 «Спеціальна освіта» за темою «Система інклюзивної освіти регіону» (автор – Старєва А.М.), обсягом 150 год., 5 кредитів, має на меті: підготовку фахівців, які здатні розв'язувати складні задачі і практичні проблеми спеціальної освіти на основі системних знань інклюзивної освіти регіону; розкриття сучасних проблем та перспектив навчання та виховання дітей різного віку та молоді з ООП на прикладі освіти Миколаївської області.

Завдання вивчення дисципліни: ознайомити майбутніх фахівців з системою інклюзивної освіти регіону (діяльністю закладів дошкільної, середньої, професійної, вищої та позашкільної освіти, ІРЦ, обласного ресурсного центру з підтримки інклюзивної освіти, відділів, управлінь та департаменту освіти); розкрити кращі практики інклюзії в області.

Навчальна дисципліна вільного вибору студентів «Система інклюзивної освіти регіону» побудована на основі системного підходу до організації майбутньої власної професійної діяльності, враховує кластеризацію інклюзивного освітнього середовища регіону та націлена на інноваційність в запровадженні нових форм, методів, прийомів роботи з особами з особливими освітніми потребами.

Зокрема, дисципліна спрямована на актуальну проблематику, в рамках якої здобувач вищої освіти визначає професійну кар'єру на регіональному ринку праці.

Зміст дисципліни «Система інклюзивної освіти регіону»:

Змістовий модуль 1. Система інклюзивної освіти регіону.

Тема 1. Дошкільні заклади освіти в регіоні. Інклюзія: особливості діяльності

✓ Нормативно-правове забезпечення діяльності закладів дошкільної освіти в контексті інклюзії.

✓ Система закладів дошкільної освіти в регіоні з інклюзією.

✓ Особливості діяльності ЗДО та кращі інклюзивні практики.

Адреси досвіду.

Тема 2. Заклади середньої освіти в регіоні. Інклюзія: особливості діяльності

✓ Нормативно-правове забезпечення діяльності закладів середньої освіти в контексті інклюзії.

✓ Система закладів середньої освіти в регіоні з інклюзією.

✓ Особливості діяльності ЗСО та кращі інклюзивні практики.

Адреси досвіду.

Тема 3. Сучасні інклюзивні практики до підготовки майбутніх фахівців у системі регіональної професійної та професійно-технічної освіти.

✓ Нормативно-правове забезпечення діяльності закладів професійної та професійно-технічної освіти в контексті інклюзії.

✓ Система ПТНЗ у регіоні з інклюзією.

✓ Особливості діяльності ПТНЗ та кращі інклюзивні практики.

Адреси досвіду.

Тема 4. Досвід інклюзії в університетській освіті.

✓ Нормативно-правове забезпечення діяльності закладів вищої освіти в контексті інклюзії.

✓ Система ЗВО у регіоні з інклюзією.

✓ Особливості діяльності ЗВО та кращі інклюзивні практики вищої освіти. Адреси досвіду.

✓ Підготовка фахівців із інклюзії в регіоні.

Тема 5. Спеціальні заклади освіти в регіоні.

✓ Сучасне нормативно-правове забезпечення діяльності закладів спеціальної освіти.

✓ Система закладів спеціальної освіти у регіоні.

✓ Особливості діяльності закладів спеціальної освіти, з досвіду роботи.

Змістовий модуль 2. Інклюзивне освітнє середовище регіону.

Тема 6. Діяльність інклюзивно-ресурсних центрів.

✓ Сучасне нормативно-правове забезпечення діяльності ІРЦ.

✓ Система ІРЦ у регіоні.

✓ Особливості діяльності ІРЦ та кращі практики. Адреси досвіду.

Тема 7. Інклюзія в позашкіллі (із регіонального досвіду).

✓ Законодавча база позашкільної роботи з інклюзії.

✓ Особливості діяльності закладів позашкільної освіти та кращі методики. Адреси досвіду.

Тема 8. Діяльність обласного ресурсного центру з підтримки інклюзивної освіти.

✓ Нормативно-правове підґрунтя діяльності обласного ресурсного центру з підтримки інклюзивної освіти при МОІППО.

✓ Особливості методичної діяльності обласного ресурсного центру з підтримки інклюзивної освіти. Досвід роботи.

Тема 9. Організація інклюзивного освітнього середовища в регіоні: партнерський підхід взаємодії

✓ Організація інклюзивного освітнього середовища в регіоні: нормативно-правовий та управлінський аспект

✓ Кластерний підхід до організації інклюзивного освітнього середовища.

Тема 10. Індивідуальні траєкторії розвитку в контексті інклюзії.

✓ Індивідуальні програми навчання фахівців із інклюзії, підвищення кваліфікації.

✓ Корисні посилання. Персоналізована інклюзія.

Ще одна дисципліна для освітнього рівня «магістр» освітньої програми «Спеціальна освіта», що запропонована у переліку вибірових «Організаційно-методична діяльність інклюзивно-ресурсних центрів» (автор – Старєва А.М.) обсягом 150 год., 5 кредитів, ставить за мету: сприяння набуттю здобувачами поглиблених теоретичних та практичних знань, умінь, навичок за спеціальністю 016 «Спеціальна освіта», загальних засад методології наукової та майбутньої професійної діяльності в інклюзивно-ресурсних центрах задля ефективного виконання завдань інноваційного характеру другого (магістерського) рівня професійної діяльності.

Завдання вивчення дисципліни: ознайомлення здобувачів із системою організації інклюзивно-ресурсних центрів (зокрема, в регіоні); нормативною основою їх діяльності, функціоналом, досвідом, кращими практиками.

Навчальна дисципліна вільного вибору студентів «Організаційно-методична діяльність інклюзивно-ресурсних центрів» побудована на основі компетентнісного та особистісно-орієнтованого підходів, що дозволяє врахувати власний когнітивний та творчий ресурс здобувача та націлити його на «ситуацію успіху» у роботі з особами з особливими освітніми потребами. Зміст дисципліни спрямований на актуальні положення та результати сучасних наукових досліджень у сфері спеціальної (корекційної) освіти, зокрема – інклюзивно-ресурсних центрів (далі – ІРЦ). Навчання реалізується у групах в умовах

поєднання практичної та теоретичної підготовки максимально наближеними до кадрового складу та функціоналу ІРЦ.

Зміст дисципліни «Організаційно-методична діяльність інклюзивно-ресурсних центрів»:

Змістовий модуль 1. Роль та значення ІРЦ в системі інклюзивної освіти.

Тема 1. Законодавча основа діяльності ІРЦ.

Тема 2. Функціональна діяльність ІРЦ.

Тема 3. Комплексна оцінка розвитку дитини в ІРЦ.

Тема 4. Психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові послуги.

Тема 5. Консультативно-методична допомога вчителям і вихователям з питань організації інклюзивного навчання.

Тема 6. Участь у команді психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП.

Тема 7. Обласний ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти: нормативна діяльність, мета, завдання, функціонал.

Змістовий модуль 2. Сучасні практичні ресурси ІРЦ (практикум).

Тема 8. Дорожня карта зі створення інклюзивно-ресурсних центрів.

Тема 9. Розробка експериментальної менторської програми для діючих ІРЦ.

Тема 10. Розробка дорожньої карти існуючих ІРЦ.

Тема 11. Розробка рекомендацій щодо освітньої програми для дитини з особливими освітніми потребами.

Тема 12. Психолого-педагогічні техніки допомоги батькам (законним представникам) дітей з особливими освітніми потребами.

Важливим у контексті конструювання дисциплін вільного вибору студентами є максимальне насичення їх змісту актуальним матеріалом, практичною складовою та регіональним контентом.

Майстер-класи та тренінги з провідними фахівцями в галузі інклюзії, їх запрошення на семінарські та практичні заняття; проектна робота та індивідуальні творчі завдання для здобувачів допоможуть інтенсивно включитися студентам у майбутню професійну діяльність.

Труднощі взаємодії з науково-педагогічними працівниками, як стейкхолдерами: певне відсторонення (наукове дистанціювання) науковців від практичних проблем інклюзії, брак конкретних методик, технік роботи з особами з ООП.

Пропозиція по взаємодії з викладачами: участь представників у засіданнях проектних груп і груп забезпечення освітніх програм, створення спільних науково-практичних лабораторій на базі закладів та установ інклюзивного характеру.

Роботодавці. Якість освітніх програм та успішність професійної підготовки здобувачів освіти значною мірою визначається наявністю зворотного зв'язку зі стейкхолдерами-роботодавцями. Необхідність забезпечення відповідності умов провадження освітньої діяльності та результатів навчання потребам зацікавлених сторін і суспільства спонукає викладачів кафедри до постійної тісної взаємодії з роботодавцями – директорами ЗСО, завідуючими ЗДО, керівниками ІРЦ та методистами Обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти.

Роботодавців під час прийому фахівців на роботу в першу чергу цікавить не відповідність їх підготовки вимогам, а їхня професійна компетентність, здатність орієнтуватися у сучасних питаннях інклюзії, вирішувати нестандартні завдання, приймати самостійні рішення в межах своєї компетенції і відповідати за них, працювати в команді. Тому роботодавці можуть вважати якість освіти низькою, якщо рівень

підготовки випускників не відповідатиме сучасним вимогам інклюзивної освіти та ринку праці.

Сучасний роботодавець висуває до молодого фахівця наступні вимоги:

- наявність професійно важливих якостей (системність і фундаментальність знань, дисциплінованість, відповідальність, зацікавлене ставлення до результатів своєї роботи);
- готовність до постійної самоосвіти і підвищення своєї професійної кваліфікації;
- здатність до аналізу процесу і результатів своєї трудової діяльності;
- наявність особистісних якостей (наполегливість, самовладання, енергійність, активність, обов'язковість);
- наявність умінь і навичок роботи в команді, вміння співпрацювати;
- організаторські здібності, вміння керувати;
- вміння здійснювати пошук за допомогою різних джерел інформації.

В Україні завдяки, зокрема, й орієнтирам НАЗЯВО швидко поширюється практика участі роботодавців в освітній діяльності ЗВО та оцінці якості їх освіти, оскільки роботодавцям потрібні гарантії того, що на ринку праці вони зможуть знайти фахівців потрібної кваліфікації, здатних відразу приступити до роботи. Але й сама інституція НАЗЯВО – активний стейкхолдер, що переслідує свої цілі, головною з яких є якість вищої освіти.

Роботодавці все активніше взаємодіють із ЗВО, беручи участь як у формуванні замовлення на підготовку фахівців потрібного їм профілю і кваліфікації, так і в оцінці якості змісту та підготовки випускників. Оскільки в основі замовлення й оцінки результатів

навчання лежать прями вимоги роботодавців, то замовлення й оцінка будуть виходити за рамки вимог держави у сфері освіти, які визначаються стандартом вищої освіти за спеціальністю. Таким чином, сьогодні роботодавець стає домінуючим замовником і оцінювачем якості освіти [17, с. 76].

У МІРЛ УУ укладені договори з усіма інклюзивно-ресурсними центрами та закладами освіти Миколаївщини, які мають інклюзивну складову, що дозволяє майбутньому фахівцю пройти якісну практичну підготовку.

Представники роботодавців та випускники минулих років запрошувалися до проведення лекційних та практичних занять. Поступово відновлюється практика відвідування підприємств та закладів, з якими укладено договори (що було неможливо через карантинні/воєнні обмеження).

За участю роботодавців організовано і проведено освітній рестайлінг-кейс «Інклюзія: забезпечення якості підготовки кадрів» та круглий стіл «Сталий розвиток продуктивних сил регіону» (йшлося про ринок праці для осіб із інвалідністю) у рамках освітнього форуму з міжнародною участю «Молодь як ресурс модернізаційної стратегії держави» (2021), VI Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві в умовах воєнного стану» (2022).

Про необхідність задоволення потреби в компетентних фахівцях зі спеціальної освіти, здатних забезпечити ефективний супровід і підтримку дітей з різними освітніми потребами в інклюзивному освітньому середовищі, свідчать сьогодні активні дискусії серед науковців, роботодавців, освітян-практиків, дотичних до впровадження та забезпечення якості інклюзивної освіти. Такою дискусійною платформою, призначеною опікуватися питанням задоволення

нагальних потреб ринку праці в галузі інклюзії, є організація в МІРЛ УУ діяльності *Ради роботодавців* зі спеціальностей, пов'язаних із інклюзією та активна співпраця науково-педагогічного складу кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини зі стейкхолдерами за різними напрямками: освітньо-просвітницьким, предметно-методичним і практичним.

Лише в першому семестрі 2022-2023 н.р. проведені: планове розширене засідання *Ради роботодавців* (25 листопада 2022 року), *просвітницька платформа* (інтернет-платформи «Освітня інклюзія в умовах війни» (10 жовтня 2022 року), де обговорено питання нових викликів і освітніх проблем породжених війною, особливості інклюзивного навчання в світі (очима українських мам зі США, Чехії, Польщі, Німеччини та Іспанії) і *методичний семінар* за участю роботодавців (12 жовтня 2022 року), а також методичний семінар «Арт-студія вдома для кожної дитини України» (13 жовтня 2022 року).

Під час магістерської сесії відбувалося залученням стейкхолдерів-роботодавців до безпосереднього обміну досвідом зі здобувачами у рамках проведення *відкритих занять* за дисциплінами кафедри (зокрема, досвідом та сучасними вимогами ринку праці у сфері інклюзії зі здобувачами спеціальності 016 «Спеціальна освіта» поділилися: Шашлова Анастасія Леонідівна, комунальна установа «Інклюзивно-ресурсний центр № 4» Миколаївської міської ради; Нікітчук Надія Володимирівна, Миколаївський ліцей Шевченківської сільської ради Миколаївської області; Сінчук Олена, початкова школа м. Прага, Чеська республіка).

У МІРЛ УУ розроблено та впроваджено систему підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії за *соціально-інклюзивною моделлю* (відхід від певного нозологічного принципу – медична модель), що стало можливим

завдяки внесенню відповідних змін до освітньо-професійних програм підготовки здобувачів освітніх рівнів «бакалавр» і «магістр».

Оновлено також зміст програм дисциплін і програм практик, з огляду на вимоги дуальної освіти, а практичні заняття з усіх курсів професійного циклу, орієнтовані на безпосереднє спілкування здобувачів з роботодавцями та між собою, обмін досвідом, обговорення професійних проблем, нових методик роботи від фахівців-практиків. У цьому контексті потрібно відзначити, що значну частину членів Ради роботодавців зі спеціальності «Спеціальна освіта» становлять колишні або діючі здобувачі цієї спеціальності освітнього рівня «магістр».

Відбулося також зміщення акценту з традиційної лекційно-семінарської форми навчання на *практико-орієнтовану* (навчання, засноване на дослідженнях) – залучення здобувачів до проходження навчальних тренінгів та науково-практичних вебінарів з фаху: «Забезпечення рівності та інклюзії» (листопад 2022 року), «Психологічне здоров'я в умовах війни» (грудень 2022 року) із демонстрацією психологічних технік на самоаналіз і саморегуляцію психічного стану та демонстрацією фізичних вправ на саморозслаблення.

Труднощі взаємодії з роботодавцями, як стейкхолдерами. Досвід показує, що, на жаль, роботодавці все ще не грають помітної ролі в освітній діяльності ЗВО, впливаючи на якість підготовки майбутнього фахівця з інклюзії опосередковано: беруть участь у проведенні виробничих практик, обговоренні їх результатів; працюють у складі державних атестаційних комісій; надають базу для підготовки наукових робіт; виступають у ролі роботодавців під час прийому випускників на роботу.

Пряма участь роботодавців в освітній діяльності ЗВО, розробленні навчальних курсів та освітніх програм, проведенні семінарів роботодавців спостерігається нерегулярно і досить рідко.

Пропозиція по взаємодії з випускниками: залучення провідних фахівців установ стейкхолдерів до проведення навчальних занять на базі ЗВО та на базі установи стейкхолдера, організації майстер-класів в межах студентських наукових гуртків; співпраця науково-педагогічних працівників та роботодавців із актуальних питань інклюзії; допомога здобувачів у роботі ІРЦ, закладів дошкільної, загальної середньої освіти під час практик; встановлення договірних стосунків, що передбачають зокрема можливість проведення виробничої та переддипломної практики здобувачів вищої освіти на базі установ стейкхолдерів; подальше працевлаштування випускників.

Майбутні вступники та їх батьки. Ще однією групою стейкхолдерів, які не прямо, але опосередковано задіяні в галузі інклюзії є майбутні вступники та їх батьки, робота з якими ведеться на сторінці ФБ, Instagram, Телеграм-каналі. Для них розміщуються тематичні матеріали, рекомендації, поради, активні посилання тощо.

Труднощі взаємодії з абітурієнтами, як стейкхолдерами:

- дистанційність роботи з вступниками під час війни не сприяє їх залученню до проблем інклюзії;
- слабка вмотивованість праці, особливо це стосується соціальних працівників.

Пропозиція по взаємодії з абітурієнтами: задіяння соціальних ресурсів дозволяє розширити знання потенційних абітурієнтів про інклюзію як соціальний феномен та явище, взагалі, та ознайомити їх із професійними можливостями спеціальностей, пов'язаних з нею, зокрема.

Встановлення пріоритетів щодо різних груп стейкхолдерів дозволяє визначити, яку увагу їм потрібно приділяти під час розробки плану управління закладом, вироблення стратегій і реалізації намірів. З кожним роком необхідність комунікації з цими групами сприймається як одне з важливих управлінських завдань МІРЛ УУ.

Усі зміни в розвитку інклюзії в Університеті «Україна» за останні роки знайшли відображення у новому понятті «стейкхолдерменеджмент» (*Stakeholder Management*) – управління відносинами із зацікавленими групами, оскільки сьогодні лідерами освітнього ринку стають ті організації, які проводять політику єдиної системної комунікації зі всіма впливовими спільнотами [1]. Університет «Україна», в цілому як ЗВО, головним меседжем якого визнана інклюзія, є тією організацією, що зацікавлено проводить політику співдружності та співпраці усіх стейкхолдерів щодо вказаного питання.

Для вирішення цього завдання закладом розроблена карта стейкхолдерів, що відображає ключові групи, інституції, що можуть впливати на успішну діяльність з означеного питання, або на яких вони можуть самі впливати.

Створення карти включало чотири етапи: *ідентифікація* (визначення, окреслення актуальних груп, організацій, інституцій стейкхолдерів), *аналіз* (дослідження інтересів, поглядів і діяльності кожного); *візуалізація* (візуальна ілюстрація стейкхолдерів і їх зв'язку з важливими питаннями та цілями закладу, створення банку даних, проведення зустрічей); *пріоритезація* (вибір ключових стейкхолдерів, які найкраще відповідали б важливим питанням, визначеним на попередньому етапі), *діяльність* (план заходів на перспективу та поточну роботу), *рефлексія* (попереднє узагальнення результатів управлінської діяльності з інклюзії, swot-аналіз, моніторинг

«успіхів та невдач»), *стратегічне планування* (визначення ключових напрямів спільної діяльності).

Найважливішим для роботи нашого закладу вищої освіти в контексті якісної підготовки фахівців для інклюзії є взаємодія зі стейкхолдерами у контексті розробки, перегляду та оновлення освітніх програм.

Участь у розробці освітніх програм беруть: гарант освітньої програми; група забезпечення спеціальності; роботодавці; студенти.

З метою оновлення освітніх програм МІРЛ УУ: проводить опитування роботодавців, випускників та студентів; залучає до участі у підсумковій атестації представників роботодавців; вивчає й аналізує відгуки керівників практик про якість підготовки студентів.

Опитування стейкхолдерів здійснюється відповідно до Положення про опитування внутрішніх і зовнішніх стейкхолдерів у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна», введеного в дію наказом президента Університету від 27.12.2020 р. №221 за графіком, що затверджується щорічно у жовтні.

Метою опитування є визначення думки репрезентативної сукупності внутрішніх і зовнішніх стейкхолдерів Університету щодо якості освітньої діяльності в нашому закладі освіти та використання отриманої інформації для удосконалення освітнього процесу.

Завданням опитування є отримання надійної та якісної інформації про оцінювання стейкхолдерами освітньої діяльності Університету, а саме:

- визначення сильних і слабких сторін організації освітнього процесу;
- усвідомлення учасниками освітнього процесу академічної доброчесності;

- оцінювання учасниками освітнього процесу рівня дотримання в університеті академічних свобод;
- оцінювання ефективності організаційної, інформаційної, консультативної та соціальної підтримки;
- оцінювання безпеки освітнього середовища для життя і здоров'я здобувачів вищої освіти і викладачів;
- задоволення учасників освітнього процесу процедурами розв'язання конфліктних ситуацій (у т.ч. пов'язаних із необ'єктивністю оцінювання знань здобувачів вищої освіти, корупцією, дискримінацією, сексуальними домаганнями);
- оцінювання ефективності співпраці з роботодавцями;
- оцінювання роботодавцями знань, вмінь, компетенцій випускників Університету тощо.

Опитування є анонімним і здійснюється за допомогою online анкет із використанням інформаційних технологій, а також паперових анкет. Анкети зберігаються упродовж п'яти років. Результати опитування оформлюються у вигляді звіту як результат статистичного аналізу первинних даних і подаються в текстово-графічному вигляді. Звіти включають загальну кількість респондентів і відображають частку репрезентативної вибірки. Результати опитувань розміщуються на сторінці «Графік і результати опитувань» офіційного вебсайту закладу.

Результати опитувань залежно від тематики розглядаються на засіданнях кафедри, Науково-методичної ради з якості освіти та Вченої ради Університету з метою прийняття рішень, спрямованих на удосконалення управлінських процесів у зонах критичних відгуків (слабких сторін організації освітньої діяльності в галузі інклюзії).

Аналіз означеного питання в практиці ЗВО свідчить, що завданнями стейкхолдерів можуть бути:

- допомога в модернізації старих та формуванні нових освітніх програм підготовки фахівців із інклюзії;
- визначення пріоритетних напрямків запровадження інновацій в навчанні;
- сприяння проходженню різних видів практик здобувачами освіти;
- надання пропозицій щодо покращення якості теоретичної та практичної підготовки здобувачів вищої освіти, розвитку необхідних компетентностей тощо.

Підсумком співпраці зі стейкхолдерами з оновлення освітніх програм та пропозицій модернізації освітнього процесу в ЗВО є переструктурування змісту освіти та самої організації освітнього процесу фахівців зі спеціальності 016 «Спеціальна освіта» на основі компетентнісно-контекстного підходу, що реалізується завдяки активній співпраці зі стейкхолдерами та з метою задоволення нагальних потреб ринку праці в галузі інклюзії.

Взаємодія ЗВО зі стейкхолдерами дозволяє посилювати навчальну і професійну мотивацію студентів, удосконалювати навчальні програми згідно потреб суспільства і ринку праці в галузі інклюзії, інтегрувати діяльність кафедр, підвищувати кваліфікацію викладачів у їх практичній складовій. Даний вид співпраці передбачає готовність працювати разом, розділяючи ресурси, ризики і відповідальність.

Результативність партнерських стосунків, що будуються на кластерних засадах, дають змогу ЗВО і стейкхолдерам:

- помітно збільшити кількість навчальних дисциплін і програм, які оцінюються роботодавцями та фахівцями-практиками;
- урахувати потреби освітніх установ і закладів освіти під час уведення нових спеціалізацій та відкриття нових освітніх програм;

- регулярно залучати роботодавців і фахівців-практиків до формування нових державних освітніх стандартів та освітніх програм, заснованих на компетентнісному та кластерному підходах;
- обговорювати програмні результати навчання та порівнювати їх з очікуваними прогнозами;
- оцінити фактичні результати навчання здобувачів і можливості випускників на регіональному ринку праці з інклюзією;
- наситити лекції та семінари практичними питаннями з розвитку регіональної системи освіти;
- актуалізувати зміст програм виробничих практик;
- оновити та розвинути освітні ресурси (банк кращого педагогічного досвіду, адреси інклюзії тощо);
- формувати теми дипломних робіт і магістерських робіт згідно сучасних потреб інклюзії;
- ефективно використовувати в освітньому процесі інноваційні технології, з урахуванням вимог часу та умов воєнного стану;
- створювати спільні інноваційні центри, лабораторії, робочі групи з напрацювання спільних тем;
- проведення корпоративних наукових досліджень і практичних розробок;
- організовувати спільні практичні заходи, науково-методичні конференції;
- проводити перепідготовку і підвищення кваліфікації для фахівців закладів роботодавців-партнерів;
- включення роботодавців до піклувальних і координаційних рад ЗВО.

Стейкхолдери в ЗВО можуть впливати на: прозорість освітнього процесу; організацію вступної кампанії; оптимізацію і вдосконалення інформаційних ресурсів (бібліотеки, дистанційного середовища

для навчання, офіційного вебсайту ЗВО тощо); покращення роботи сервісів закладу освіти (відділ внутрішнього забезпечення якості вищої освіти, органи студентського самоврядування, вчена рада закладу освіти тощо); зв'язок з потенційними роботодавцями, організацію та рівень працевлаштування випускників; створення груп сприяння академічній доброчесності, комісій з питань етики та академічної доброчесності.

Їхні дії позначаються на розвиток студентських організацій, гуртків, секцій, товариств тощо; оцінку якості професорсько-викладацького складу (професійні характеристики, педагогічна діяльність, науково-дослідна, навчально-методична та організаційна робота, міжнародна мобільність); якість методичного забезпечення навчальних дисциплін; якість матеріально-технічної бази спеціальності; якість процесу набуття практичного досвіду здобувачами вищої освіти; якість наукової роботи та можливість участі здобувачів вищої освіти у процесах академічної мобільності, наукових проєктах, конференціях, публікаціях тощо.

Установлено, що кожна з категорій стейкхолдерів являє собою окрему цільову аудиторію, для взаємодії з якою потрібні різні інструменти, методи та технології маркетингу, адже різняться їхні цілі, мотиви. З абітурієнтами взаємовідносини мають формуватися як із потенційними споживачами, зі студентами – як із реальними споживачами, з випускниками як із колишніми здобувачами та реальними роботодавцями. Взаємодія зі стейкхолдерами у процесі підготовки фахівців із інклюзії повинна ґрунтуватися на кластерному підході, налагодженні партнерських взаємовідносин та орієнтації на потреби інклюзивної регіональної освіти. Враховуючи складність ринкового середовища, яке характеризується багаточисельністю та різноманітністю стейкхолдерів, важливою практичною проблемою ЗВО є спрямування маркетингових зусиль та обмежених ресурсів

на налагодження взаємодії з ключовими стейкхолдерами. І в той же час, університет в умовах глобальних викликів і ризиків, пов'язаних із війною повинен враховувати наслідки своєї діяльності для всіх стейкхолдерів і бути за них соціально відповідальним.

Список використаних джерел:

1. Гевко І. В., Борисов В. В. Взаємодія стейкхолдерів із закладами вищої освіти в умовах оптимізації освітнього процесу. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. Вип. № 3. С. 57–63
URL: [file:///C:/Users/Анна/Downloads/adminojs,+10_ГЕВКО%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Анна/Downloads/adminojs,+10_ГЕВКО%20(2).pdf)
(дата звернення: 16.03.2023).
2. Грیشнова О. Соціальна відповідальність університетів України: порівняльний аналіз та основні напрями розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Економіка*. 2014. № 158. С. 16.
3. Жегус О. В. Ключові стейкхолдери закладу вищої освіти на галузевому ринку. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2018. Вип. 4 (15). С. 170–177.
4. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
5. Корнещук В. Співробітництво зі стейкхолдерами як передумова якості вищої освіти. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2020. Вип. № 1 (68). С. 127–132.
6. Нохріна Л. А. Алгоритм ідентифікації груп стейкхолдерів. URL: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj-xarky_H9AhVR_CoKHWuzC_AQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fcore.ac.uk%2Fdownload%2Fpdf%2F33757567.pdf&usg=AOvVaw1xuCZ84-RvYXC3UjGomhPw (дата звернення: 14.03.2023).

7. Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2022. 360 с.

8. Піскурська Г. В. Стейкхолдерський підхід у забезпеченні якості вищої освіти. URL: <https://pedagogy.donntu.edu.ua/1-24-2019/piskurska-h-v-stejkholderskyj-pidkhyd-u-zabezpechenni-iaкости-vyshchoi-osvity/> (дата звернення: 24.03.2023).

9. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII (зі змінами і доповненнями). Відомості Верховної Ради. 2014. № 37-38. ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 16.03.2023).

10. Про затвердження Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка добувачів вищої освіти: Наказ Міністерства науки і освіти України від 11.07.2019 р. № 977. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33851.html (дата звернення: 20.03.2023).

11. Савицька Н. Л. Інституціональні проблеми взаємодії стейкхолдерів у вищій освіті. *Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації*: матеріали Шостої Всеукр. наук.-практ. конф. Полтава: Скайтек, 2015. С. 48–52.

12. Словник UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=стейкхолдер>. (дата звернення: 10.03.2023).

13. Смачило В. В., Колмакова О. М., Коломієць Ю. В. Процедура аналізу стейкхолдерів підприємства. *Економіка та суспільство*. 2017. Вип. № 12. URL: <http://economyandsociety.in.ua/journal-12/19-stati-12/1334-smachilo-vv-kolmakova-o-m-kolomiets-yu-v> (дата звернення: 10.03.2023).

14. Чепак В. П. Університет як стейкхолдер-компанія: потреба чи необхідність? *Новий Колегіум*. 2017. № 1. С. 14–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NovKol_2017_1_6 (дата звернення: 10.03.2023).
15. Шаров А. І. Побудова інструментарію дослідження життєспроможності освітнього проекту та його можливого мультиплікативного ефекту. *Управління проектами та розвиток виробництва*. 2012. №2(42). С. 141–150.
16. Шевченко Н. В. Соціальне партнерство у сфері освіти: горизонти модернізації. Харків: Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс». 2014. 504 с.
17. Якість вищої освіти : теорія і практика: навч.-метод. посіб. / за наук. ред. А. Василюк, М. Дей. Київ; Ніжин, 2019. 176 с.
18. Srikanthan G., Dalrymple J. Developing alternative perspectives for quality in higher education. *International Journal of Educational Management*. 2003. Vol. 17(3). DOI: <https://doi.org/10.1108/09513540310467804> (Last accessed: 18.03.2023).

ABSTRACTS

АНОТАЦІЇ

PART 1

ANTI-CRISIS CONTENT OF THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES OF THE REGION

РОЗДІЛ 1

АНТИКРИЗОВИЙ КОНТЕНТ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНУ

1.1. Mathematical and economic methods for evaluating the competitiveness of enterprises. Calculation of indicators that determine the competitiveness of the enterprise shows that it has gaps in the direction of ensuring capital adequacy, ensuring resource return, and financial autonomy. The probability of repaying debts at the expense of the company's own funds is decreasing. The share of quickly liquid assets in the sum of short-term liabilities is decreasing. Risk is an integral part of the company's functioning and, as a consequence, ensuring its competitiveness. Therefore, it is proposed to use the author's methodology based on the application of a set of indicators that are the foundation of existing methods, with the addition of mathematical tools to take into account the influence of the component «risk».

1.1. Математично-економічні методи оцінки конкурентоспроможності підприємств. Розрахунок показників, що визначають конкурентоспроможність підприємства свідчить про те, що у нього є пропуски у напрямі забезпечення фондоозброєності, забезпеченні ресурсовіддачі, фінансової автономії. Знижується вірогідність погасити борги за рахунок власних засобів підприємства. Зменшується доля швидко ліквідних активів в сумі короткострокових пасивів. Невід'ємною частиною функціонування підприємства і, як слідство, забезпечення його конкурентоспроможності є ризик. Виходячи з цього пропонується використання авторської методики, яка базується на застосуванні сукупності показників, які покладені в основу існуючих методик, із доповненням математичним інструментарієм, що дозволяє врахувати вплив складової «ризик».

1.2. Marketing approaches to the expansion of the Ukrainian winemaking market. The article examines the use of adaptive marketing mechanisms, which is an integral component of strategic management of a modern enterprise and the determining basis of its effective functioning. The proposed system of marketing in the strategic management of the enterprise of the wine industry, which should take into account

a significant array of factors of the external and internal environment for the short-term and long-term perspective. The proposed marketing approaches to the expansion of the market for winemaking products, in order to ensure stable demand and its further growth in the marketing activities of enterprises in the winemaking industry, it is expedient to carefully and comprehensively use measures to promote the product, in particular, with the use of the latest information technologies. The need to create a quality management system for the wine industry of Ukrainian enterprises was proven, which would establish criteria and monitor their compliance.

1.2. Маркетингові підходи до розширення ринку продукції виноробства України. У статті розглянуто використання адаптивних маркетингових механізмів що є невід'ємною складовою стратегічного управління сучасним підприємством і визначальною засадою його ефективного функціонування. Запропонована система здатна враховувати значний масив факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на короткострокову та довготривалу перспективу. Запропоновані маркетингові підходи до розширення ринку продукції виноробства, для забезпечення стійкого попиту та його подальшого зростання в маркетинговій діяльності підприємств виноробної галузі доцільно зважено та комплексно використовувати заходи просування товару, зокрема, із використанням новітніх інформаційних технологій. Доведено необхідність створення системи управління якості товарів виноробної промисловості підприємств України, яка б здійснювала встановлення критеріїв та слідувала за їх відповідністю.

1.3. Peculiarities of using targeting in the marketing activities of winemaking enterprises of Ukraine. The article examines the system of strategic marketing management of modern enterprises, which is based on the use of marketing technologies and increasing competitiveness through the development of information and analytical marketing support on the basis of certain principles and with the help of certain tools, and is manifested in the implementation of a set of marketing measures for the entire personnel vertical. It has been proven that the effective functioning of the information and analytical marketing support system contributes to the attraction of additional investments. Indicators of a set of measures to ensure the marketing sustainability of the enterprise are proposed. Areas of ensuring the effectiveness of the enterprise's marketing product policy. Areas of innovative marketing of the enterprise. An algorithm for improving marketing communications at enterprises of the wine industry of Ukraine has been developed. Integrated marketing technologies of winemaking enterprises. The peculiarities of the use of targeting in the marketing activities of enterprises in the wine industry are considered.

1.3. Особливості використання таргетування в маркетинговій діяльності виноробних підприємств України. У статті розглянуто система стратегічного маркетингового управління сучасних підприємств що ґрунтується на маркетингових технологіях використання та підвищення конкурентоздатності шляхом розвитку інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення на засадах певних принципів та за допомогою визначених інструментів та проявляється у впровадженні комплексу маркетингових заходів на всю вертикаль персоналу. Доведено що ефективне функціонування системи інформаційно-аналітичного маркетингового забезпечення сприяє залученню додаткових інвестицій. Запропоновано показники комплексу заходів забезпечення маркетингової стійкості підприємства. Напрямки забезпечення ефективності маркетингової товарної політики підприємства. Напрямки інноваційного маркетингу підприємства. Розроблено алгоритм удосконалення маркетингових комунікацій на підприємствах виноробної галузі України. Інтегровані маркетингові технології виноробних підприємств. Розглянуті особливості використання таргетування в маркетинговій діяльності підприємств виноробної галузі.

1.4. Marketing priorities for the development of Ukrainian wine industry enterprises. This article provides an in-depth analysis of the importance of effective marketing for the success of wine enterprises in Ukraine. The article begins by providing a brief overview of the Ukrainian wine industry and its recent growth, before delving into the key challenges faced by wine enterprises in Ukraine. The article then discusses the key principles of effective marketing, including market research, target audience analysis, brand positioning, and the marketing mix. It emphasizes the importance of building strong relationships with customers and utilizing digital marketing strategies to reach a wider audience. The article then explores how these principles can be applied to the wine industry in Ukraine, highlighting the importance of understanding consumer preferences and behaviors, developing unique brand positioning strategies, and creating compelling product offerings. It also discusses the role of digital marketing in the wine industry, including social media marketing and e-commerce strategies. Finally, the article presents specific strategies and tactics that can be used to achieve the key marketing priorities for wine enterprises in Ukraine. These include building strong brand identities, developing compelling product offerings, understanding consumer preferences and behaviors, investing in digital marketing strategies, and building strong relationships with customers. Overall, the article concludes that effective marketing strategies are essential for the success of wine enterprises in Ukraine, and provides practical guidance for businesses looking to achieve sustainable growth and success in a dynamic industry.

1.4. Маркетингові пріоритети розвитку підприємств виноробної галузі України. У цій статті детально аналізується важливість ефективного маркетингу для успіху виноробних підприємств в Україні. Стаття починається з короткого огляду української виноробної промисловості та її недавнього зростання, а потім заглиблюється в основні проблеми, з якими стикаються виноробні підприємства в Україні. У статті обговорюються ключові принципи ефективного маркетингу, включаючи дослідження ринку, аналіз цільової аудиторії, позиціонування бренду та комплекс маркетингу. Він підкреслює важливість побудови міцних відносин із клієнтами та використання стратегій цифрового маркетингу для охоплення ширшої аудиторії. В статті досліджується, як ці принципи можна застосувати до виноробної галузі в Україні, підкреслюючи важливість розуміння споживчих уподобань і поведінки, розробки унікальних стратегій позиціонування бренду та створення переконливих пропозицій продуктів. Також обговорюється роль цифрового маркетингу у виноробній промисловості, включаючи маркетинг у соціальних мережах та стратегії електронної комерції. У статті представлено конкретні стратегії та тактики, які можуть бути використані для досягнення ключових маркетингових пріоритетів для виноробних підприємств України. Це, зокрема, створення сильної ідентифікації бренду, розробка привабливих пропозицій продуктів, розуміння вподобань і поведінки споживачів, інвестиції в стратегії цифрового маркетингу та побудова міцних стосунків із клієнтами. Загалом у статті зроблено висновок про те, що ефективні маркетингові стратегії є важливими для успіху виноробних підприємств в Україні, і надано практичні рекомендації для підприємств, які прагнуть досягти сталого зростання та успіху в динамічній галузі.

1.5. Development of modern methods and technologies for company personnel management. The article examines the development of modern methods and technologies for company personnel management. Some key points discussed in the article are: a review of current personnel management statistics, highlighting trends in employee engagement, turnover rates, and the use of flexible work arrangements. A detailed analysis of the most popular methods and technologies used for personnel management, including their strengths and weaknesses, and how they have evolved over time is given. A discussion of emerging trends in personnel management, such as the use of virtual and augmented reality, and the importance of employee well-being. An exploration of the opportunities for improvement in personnel management, such as leveraging technology, adopting a proactive approach to employee well-being, and promoting a culture of continuous learning and development. In general, the article highlights the importance of personnel management in modern

organizations and the need for organizations in adopting of modern methods and technologies to remain competitive in today's rapidly changing business environment. The article also emphasizes the importance of striking a balance between flexibility and control, and between using technology to streamline HR processes and maintaining a human touch in personnel management.

1.5. Розробка сучасних методів та технологій управління персоналом компанії. У статті розглянуто розвиток сучасних методів і технологій управління персоналом компанії. Деякі з ключових моментів, розглянутих у статті, це: огляд поточної статистики управління персоналом, висвітлення тенденцій у залученості співробітників, рівня плинності кадрів і використання гнучкої схеми роботи. Детальний аналіз найпопулярніших методів і технологій, що використовуються для управління персоналом, включаючи їх сильні та слабкі сторони, а також те, як вони розвивалися з часом. Обговорення нових тенденцій в управлінні персоналом, таких як використання віртуальної та доповненої реальності, а також важливість благополуччя співробітників. Дослідження можливостей для вдосконалення управління персоналом, таких як використання технологій, прийняття проактивного підходу до благополуччя співробітників і просування культури постійного навчання та розвитку. Загалом, стаття підкреслює важливість управління персоналом у сучасних організаціях і потребу організацій у прийнятті сучасних методів і технологій, щоб залишатися конкурентоспроможними в сучасному швидкозмінному бізнес-середовищі. У статті також наголошується на важливості досягнення балансу між гнучкістю та контролем, а також між використанням технологій для оптимізації процесів управління персоналом і збереженням людського контакту в управлінні персоналом.

1.6. Directions for improving the management of innovative activities of the enterprise. Innovative activity management is one of the critical success factors for enterprises in today's dynamic and competitive business environment. This article explores various directions for improving the management of innovative activities at the enterprise level. The paper discusses the concept of innovation management, the importance of innovation management in the business environment, and the various models and frameworks for innovation management. The paper also provides an overview of the challenges faced by enterprises in managing innovation and the strategies for overcoming these challenges. The article concludes with a discussion of the future directions for research in the field of innovation management.

1.6. Напрямки удосконалення управління інноваційною діяльністю підприємства. Управління інноваційною діяльністю є одним із критичних факторів успіху підприємств у сучасному

динамічному та конкурентному бізнес-середовищі. У статті досліджено різні напрями вдосконалення управління інноваційною діяльністю на рівні підприємства. У статті обговорюється концепція управління інноваціями, важливість управління інноваціями в бізнес-середовищі, а також різні моделі та основи управління інноваціями. Стаття також містить огляд проблем, з якими стикаються підприємства в управлінні інноваціями, і стратегії подолання цих проблем. Стаття завершується обговоренням майбутніх напрямків досліджень у сфері менеджменту інновацій.

1.7. Digital security risks in e-business during the war in Ukraine.

This article discusses key issues for digital security risks in e-business during the war in Ukraine. It is proposed to form digital security systems in e-business based on the principles of providing support for the protection of consumer devices, personal data and arrangement of safe work. The effects of phishing and DDoS attacks on business activities are studied. There is a well-founded need to introduce a powerful hardware and software system capable in recognizing, diagnosing and preventing damage to its physical and virtual infrastructure. In view of the realities of modern management and in order to prevent negative manifestations of digital security risks, the company's management is proposed to create a comprehensive digital security risk management model based on system, process and functional approaches. It is substantiated that the digital security risk management model should unfold in a two-dimensional space: ontogeny (retrospective practices) and phylogeny (best practices).

1.7. Ризики цифрової безпеки в електронному бізнесі під час війни в Україні. У статті розглядаються ключові проблеми ризиків цифрової безпеки в електронному бізнесі, які виникли під час війни в Україні. Пропонується формувати цифрові системи безпеки в електронному бізнесі на основі принципів забезпечення підтримки захисту споживчих пристроїв, персональних даних та організації безпечної роботи. Досліджено вплив фішингових і DDoS-атак на бізнес. Існує цілком обґрунтована потреба впровадження потужної апаратно-програмної системи, здатної розпізнавати, діагностувати та запобігати пошкодженню його фізичної та віртуальної інфраструктури. Враховуючи реалії сучасного менеджменту та з метою запобігання негативним проявам ризиків цифрової безпеки, керівництву компаній запропоновано створити комплексну модель управління ризиками цифрової безпеки на основі системного, процесного та функціонального підходів. Обґрунтовано, що модель управління ризиками цифрової безпеки має розгортатися у двовимірному просторі: онтогенезі (ретроспективні практики) та філогенезі (найкращі практики).

1.8. Macroeconomic analysis of innovation and investment activities in Ukraine. The article identifies the countries that are leaders of innovation and investment, and the main directions of their development. State regulation of innovation and investment activity in Ukraine is presented. As a result of the macro-level innovation and investment analysis, the main reasons for the deterioration of this type of activity in Ukraine were determined. On the basis of a specific enterprise, the concept of improving the management of innovation and investment activity was developed.

1.8. Макроекономічний аналіз інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні. В статті визначено країни – лідери інновацій та інвестицій, основні напрями їх розвитку. Представлено державне регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні. В результаті проведеного на макрорівні інноваційно-інвестиційного аналізу визначено основні причини погіршення цього виду діяльності в Україні. На основі конкретного підприємства розроблено концепцію удосконалення управління інноваційно-інвестиційною діяльністю.

1.9. Theoretical and methodological basis of innovative development of the regional market of tourist services. The article considers theoretical and methodological basis of the innovative development of the regional market of tourist services (the study of systemic, communication and spatial-territorial approaches) and the development of the tourism sector as a whole. The basic provisions regarding the essence of the tourist services market are substantiated. An extended list of its specific functions, features and characteristics as the basis of organizational and economic support for innovative development is distinguished. The author's definition of the concept of «tourist services market» is proposed and the organizational and economic mechanism of formation and functioning of the regional tourist services market is defined. The main areas of research in the tourism sphere of the region are diagnosed.

1.9. Теоретико-методологічний базис інноваційного розвитку регіонального ринку туристичних послуг. Стаття присвячена обґрунтуванню теоретико-методологічного базису інноваційного розвитку регіонального ринку туристичних послуг (дослідження системного, комунікаційного та просторово-територіального підходів) та розвитку туристичної сфери в цілому. Обґрунтовано базисні положення щодо сутності ринку туристичних послуг, виокремлено розширений перелік його специфічних функцій, особливостей та ознак як основи організаційно-економічного забезпечення інноваційного розвитку. Запропоновано авторське визначення поняття «ринку туристичних послуг» та визначено організаційно-економічний механізм формування та функціонування регіонального ринку туристичних послуг. Діагностовано основні напрями дослідження туристичної сфери регіону.

1.10. Electronic commerce and information security under martial law. The article is devoted to aspects of application of electronic commerce and measures of information security in the conditions of martial law. The main stages of the Internet marketing development, electronic commerce and information security are considered. Recommendations on conducting electronic commerce taking into account information security measures are provided.

1.10. Електронна комерція та інформаційна безпека в умовах воєнного стану. Стаття присвячена аспектам застосування електронної комерції та заходи інформаційної безпеки в умовах воєнного стану. Розглянуто основні етапи розвитку Інтернет-маркетингу, електронної комерції та безпеки інформації. Надано рекомендації щодо ведення електронної комерції з урахуванням заходів інформаційної безпеки.

PART 2

MODERN TECHNOLOGIES OF HUMAN DEVELOPMENT IN INTEGRATED SOCIETY IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ В ІНТЕГРОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Problems of protection of property rights of persons in wartime conditions. The article considers the problems arising in protection of property rights related to the military aggression of the Russian Federation in Ukraine and the introduction of martial law. The author conducts a legal analysis of the current legislation of Ukraine regulating the content of special legal regulations during military operations and the effective mechanisms for protecting the property rights of persons affected by armed aggression.

2.1. Проблеми захисту майнових прав фізичних осіб в умовах воєнного часу. Статтю присвячено розгляду проблем, які виникають при захисті майнових прав у зв'язку із воєнною агресією Російської Федерації в Україні і запровадженням воєнного стану. Проведено правовий аналіз чинного законодавства України, що регламентує зміст спеціальних правових норм, що діють під час воєнних дій та дійсних механізмів захисту майнових прав фізичних осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії.

2.2. Administrative and legal regulation of humanitarian aid in Ukraine during martial law. The purpose of the study is to substantiate the most rational and effective ways of acquiring and implementing administrative and legal regulation of the provision of humanitarian aid in Ukraine during martial law. The concepts of «humanitarian law» «humanitarian aid», «charitable and» were analyzed. The norms of domestic and international law were compared in the context of the stated problem. Weaknesses in the regulation of humanitarian assistance are identified and some ways to eliminate them are summarized.

2.2. Адміністративно-правове регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану. Метою дослідження стало обґрунтування найбільш раціональних і ефективних шляхів набуття і реалізації адміністративно-правового регулювання надання гуманітарної допомоги в Україні під час воєнного стану. Аналізу набули поняття «гуманітарне право», «гуманітарна допомога», «благодійна допомога». Порівнювалися норми вітчизняного та міжнародного права в контексті заявленої проблеми. Виявлені слабкі місця в регулюванні надання гуманітарної допомоги та узагальнені деякі шляхи їх усунення.

2.3. Physiological support to persons with special educational needs in institutions of higher education. Comprehensive study of the peculiarities of students with special educational needs adaptation to the conditions of study at a university was carried out. The determined peculiarities of students' vegetative regulation of the cardiovascular system in response to exercise and the ability to adapt by the end of the academic year change by increasing the influence of the sympathetic division of the autonomic nervous system, which leads to a deterioration in adaptation to physical and cognitive stress.

2.3. Фізіологічна підтримка осіб з особливими освітніми потребами у закладах вищої освіти. Виконано комплексне дослідження особливостей адаптації студентів з особливими освітніми потребами до умов навчання у ВНЗ. Визначені особливості вегетативної регуляції серцево-судинної системи у відповідь на навантаження та здатність до адаптації до кінця навчального року у студентів змінюються у бік збільшення впливу симпатичного відділу вегетативної нервової системи, що призводить до погіршення адаптації до фізичних та когнітивних навантажень.

2.4. Psychophysiological and neuropsychological study of variants of attention deficit hyperactivity disorder. The article analyzes the academic literature on psychophysiological, neuropsychological, and neurophysiological mechanisms of attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). The discourse of modern data on disorders of the functioning of

brain systems at different levels of etiopathogenesis (genetic, neurotransmitter, levels of functioning of individual brain structures) is presented. The nature of the deficit of various components of mental activity in ADHD is considered: controlling functions and working memory, activation and neurodynamic components of activity, individual operational characteristics, as well as motivational disorders in ADHD. The possibility of distinguishing different clinical variants of the studied syndrome by their mechanisms is discussed.

2.4. Психофізіологічне й нейропсихологічне дослідження варіантів синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю. У статті наведено аналіз даних літератури, яка стосується психофізіологічних, нейропсихологічних і нейрофізіологічних механізмів синдрому дефіциту уваги й гіперактивності (СДУГ). Подано дискурс сучасних даних про порушення функціонування мозкових систем на різних рівнях етіопатогенезу (генетичного, нейротрансмітерного, рівнів функціонування окремих мозкових структур). Розглядається характер дефіциту різних компонентів психічної діяльності при СДУГ: керуючі функції і робочої пам'яті, активаційних і нейродинамічних компонентів діяльності, окремих операційних характеристик, а також мотиваційних порушень при СДУГ. Обговорюється можливість виокремлення різних за своїми механізмами клінічних варіантів досліджуваного синдрому.

2.5. Perspectives of inclusive educational environment in Ukraine through the prism of foreign experience. The purpose of the article is to study the organisation of inclusive educational environment in Ukrainian schools ; to identify objective and subjective obstacles, with a reference on the experience of foreign colleagues. It was found that, despite rather a long period of implementation of inclusive education in foreign countries, there are still some urgent issues that need to be resolved. However, the experience of creating an inclusive educational environment will undoubtedly be useful for young Ukrainian inclusive education.

2.5. Перспективи інклюзивного освітнього середовища в Україні крізь призму зарубіжного досвіду. Метою пропонованої статті є дослідження організації інклюзивного освітнього середовища в українських закладах загальної середньої освіти; виявлення перешкод, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру з проекцією на досвід зарубіжних колег. Виявлено, що, незважаючи на досить тривалий період впровадження інклюзивної освіти в зарубіжних країнах, ще залишаються деякі дразливі питання, які потребують вирішення. Втім, досвід створення інклюзивного освітнього середовища, безперечно, стане у нагоді молодій українській інклюзивній освіті.

PART 3
PROBLEMS AND PROSPECTS OF UNIVERSITY EDUCATION IN UKRAINE.
INCLUSION

РОЗДІЛ 3
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В
УКРАЇНІ. ІНКЛЮЗІЯ

3.1. Peculiarities of the organization of the educational process of a higher education institution in wartime. The article describes the features of organizing the higher education institution activity in the limited conditions of wartime. The conditions for the successful organization of the educational process at the university during the war period are defined: establishment of academic communications and psychological support of all participants in the educational process; organization of distance learning and effective management of the process of formation of professional competences of future specialists.

3.1. Особливості організації освітнього процесу закладу вищої освіти воєнної доби. Стаття присвячена особливостям організації діяльності закладу вищої освіти в обмежених умовах війни. Визначені умови успішної організації освітнього процесу в університеті у воєнний період: налагодження академічних комунікацій та психологічна підтримка всіх учасників освітнього процесу; організація дистанційного навчання й ефективне управління процесом формування професійних компетентностей майбутніх фахівців.

3.2. Psychological factors of stress resistance of children with special educational needs in the conditions of war. The article is devoted to the analysis of the theoretical and methodological foundations of stress and personality stress resistance by studying the academic literature. A psychological analysis of the content, components, determinants and mechanisms of personality stress resistance is carried out, and the correlation of the concepts of «stress resistance», «psychological stability» and «emotional stability» is substantiated. The main emphasis is placed on the analysis and characterization of the peculiarities of stress experience by a child with special educational needs.

3.2. Психологічні чинники стресостійкості дітей з особливими освітніми потребами в умовах війни. Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних основ вивчення стресу та стресостійкості особистості, шляхом дослідження стану даної проблематики в науковій літературі. Проведено психологічний аналіз змісту, компонентів, детермінант і механізмів стресостійкості особистості, а також обґрунтовано співвідношення понять «стресостійкість», «психологічна стійкість» та «емоційна стійкість». Основний акцент зроблено на аналізі

та характеристиці особливостей переживання стресу дитиною з особливими освітніми потребами.

3.3. Theoretical and methodological bases of modernization of training of specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion. The research is devoted to determining the theoretical and methodological foundations of the modernization of the system of training specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion. Modern requirements for inclusive education of children with special educational needs in Ukraine and their influence on the training of special teachers in a higher education institution are analyzed. The concept of training a future special education teacher for professional activity in inclusive educational institution is considered.

3.3. Теоретико-методологічні основи модернізації підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії. Наукове дослідження присвячене визначенню теоретико-методологічних основ модернізації підготовки фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії. Аналізуються сучасні вимоги до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в Україні та їх вплив на підготовку спеціальних педагогів у закладі вищої освіти. Розглянуто концепцію підготовки майбутнього спеціального педагога до професійної діяльності в умовах закладу освіти з інклюзивним навчанням.

3.4. The rehabilitation potential of out-of-school educational institutions in the conditions of psychological and pedagogical support of students youth. The article highlights the rehabilitation potential of out-of-school educational institutions as a key factor in the psychological and pedagogical support of children and students. The authors substantiate the relationship between activities and classes in out-of-school institutions and their rehabilitation impact on children with special needs or learning problems. It is emphasized that the basis of the rehabilitation process in the conditions of group creative and educational work is the necessity to provide such children with psychological and pedagogical support. Conclusions are reached about the importance and expediency of using the rehabilitation potential of out-of-school institutions in restoring the ability of certain categories of children to full functioning in the society.

3.4. Реабілітаційний потенціал позашкільних закладів освіти в умовах психолого-педагогічного супроводу учнівської молоді. Статтю присвячено висвітленню реабілітаційного потенціалу позашкільних закладів освіти як ключового чинника психолого-педагогічного супроводу дітей та учнівської молоді. Авторами обґрунтовано взаємозв'язок заходів та занять у позашкільних установах з їхнім реабілітаційним впливом на дітей з особливими

потребами або проблемами в навчанні. Наголошено на тому, що основою реабілітаційного процесу в умовах проведення гурткової творчої та навчальної роботи є необхідність забезпечення таких дітей психолого-педагогічним супроводом. Зроблено висновки про важливість та доцільність використання реабілітаційного потенціалу позашкільних установ у відновленні здатності окремих категорій дітей до повноцінного функціонування в суспільстві.

3.5. The system of training future specialists in special education for professional activity in conditions of inclusion: the experience of Mykolaiv Institute of Human Development of the «Open International University of Human Development «Ukraine». The study describes the experience of Mykolaiv institute of human development of University "Ukraine" in developing a system of future specialists in special education training for professional activities in conditions of inclusion. The article analyzes activities of the scientific and pedagogical staff of the Department of Psychology, Special Education and Human health, which is a graduating for the specialty 016 "Special education" at the first (bachelor's) and second (master's) levels of higher education: from the development and support of educational programs to the organization of cooperation with stakeholders.

3.5. Система підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії: досвід Миколаївського інституту розвитку людини Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». У дослідженні описується досвід Миколаївського інституту розвитку людини ЗВО «Університет «Україна» по розбудові системи підготовки майбутніх фахівців зі спеціальної освіти до професійної діяльності в умовах інклюзії. Аналізується діяльність науково-педагогічних працівників кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини, яка є випусковою для спеціальності 016 «Спеціальна освіта» за першим (бакалаврським) і другим (магістерським) рівнями вищої освіти: від розробки та забезпечення освітніх програм до організації співпраці зі стейкхолдерами.

3.6. Interaction with stakeholders in covering job market needs in the field of inclusion Based on a theoretical analysis of the phenomenon of «stakeholder theory» and practical experience of the Department of Psychology, Special Education and Human Health the feasibility of establishing cooperation between higher education institutions and stakeholders of various categories is substantiated in the article. Possible directions of such cooperation based on the cluster approach are determined: involvement of all categories of stakeholders into the development and revision of educational programs and in conducting training and practice;

participation in scientific discussion of the content of higher education and organization of collaborative research projects; conducting stakeholders surveys, etc. The focus is on cooperation with stakeholders in staffing the regional employment market for inclusion.

3.6. Взаємодія зі стейкхолдерами у задоволенні потреб ринку праці в галузі інклюзії. У науковій статті на основі теоретичного аналізу феномену «теорії зацікавлених сторін» та досвіду практичної діяльності кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини обґрунтовано доцільність налагодження співробітництва ЗВО зі стейкхолдерами різних категорій. Визначені можливі напрями такого співробітництва на основі кластерного підходу: залучення всіх категорій стейкхолдерів до розробки та перегляду освітніх програм і проведення навчальних занять, практики; участі в науковому обговоренні змісту вищої освіти та організації спільних наукових проєктів; проведенні опитування стейкхолдерів тощо. Акцент зроблений на роботі зі стейкхолдерами з питання забезпечення кадрами регіонального ринку інклюзії.

AUTHORS

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Alla Polovchenia, PhD in Law, Associate Professor of the Department of Law and Information Technologies; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: apolovchenya@ukr.net; ORCID: 0000-0002-2598-2106

Половченя Алла Борисівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та інформаційних технологій; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: apolovchenya@ukr.net; ORCID: 0000-0002-2598-2106

Andrii Zavorodnii, Doctor of Economics, PhD in Physics and Mathematics, Professor, Deputy Director for Research; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: andrew-mdu@ukr.net; ORCID: 0000-0002-2598-2106

Завгородній Андрій Володимирович, доктор економічних наук, кандидат фізико-математичних наук, професор, заступник директора з наукової діяльності; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: andrew-mdu@ukr.net; ORCID: 0000-0002-2598-2106

Anna Nikora, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, Special Education and Human Health; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: anna_nikora@ukr.net; ORCID: 0000-0001-9299-8450

Нікора Анна Олександрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: anna_nikora@ukr.net; ORCID: 0000-0001-9299-8450

Anna Starieva, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Director of the Separate Structural Unit of the Higher Education Institution «Open International University of Human Development «Ukraine» of Mykolaiv Institute of Human Development; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: starann61@ukr.net; ORCID: 0000-0002-3859-2633

Старєва Анна Михайлівна, кандидат педагогічних наук, доцент, директор Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університету розвитку людини «Україна» Миколаївського інституту розвитку людини; м. Миколаїв, Україна; e-mail: starann61@ukr.net; ORCID: 0000-0002-3859-2633

Dmytro Redka, Master's Student; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: anna_nikora@ukr.net

Редька Дмитро Леонідович, магістрант; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: anna_nikora@ukr.net

Filip Pokusa, mgr; The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole; Opole, Poland

Iwona Mstowska, mgr; The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole; Opole, Poland

Kacper Pokusa, mgr; The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole; Opole, Poland

Kazimierz Lukawiecki, dr, The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole; Opole, Poland

Liydmyla Dombrovska, PhD in Economics, Associate Professor, Head of the Department of Education; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: dik43@ukr.net; ORCID: 0000-0001-5089-950X

Домбровська Людмила Вікторівна, кандидат економічних наук, доцент, керівник департаменту освітньої діяльності; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; Миколаїв, Україна; e-mail: dik43@ukr.net; ORCID: 0000-0001-5089-950X

Mariola Macala, mgr; The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole; Opole, Poland

Mazur Valentyna, PhD in Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Psychology, Special Education and Human Health; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: vmazur53@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8236-3507

Мазур Валентина Михайлівна, доктор філософії в галузі психології, доцент, завідувачка кафедри психології, спеціальної освіти та здоров'я людини, Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: vmazur53@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8236-3507

Mykola Ohienko, Doctor of Economics, Professor, The Academy of Applied Science – Academy of Management and Administration in Opole; Opole, Poland; e-mail: ogienkonikolay@ukr.net; ORCID: 0000-0002-7900-2986.

Natalia Kononenko, Master's in Management Student; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: nkovalenko608@gmail.com

Кононенко Наталя Юріївна, магістрантка спеціальності менеджмент; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: nkovalenko608@gmail.com

Natalia Sultanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology, V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: sultanovanv@ukr.net; ORCID: [0000-0003-3510-4662](https://orcid.org/0000-0003-3510-4662)

Султанова Наталя Вікторівна, доктор педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри педагогіки та психології; Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського; м. Миколаїв, Україна; e-mail: sultanovanv@ukr.net; ORCID: [0000-0003-3510-4662](https://orcid.org/0000-0003-3510-4662)

Nataliia Kalkutina, Master's Student, Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: frau.kalkutina@gmail.com; ORCID: [0000-0001-6337-0074](https://orcid.org/0000-0001-6337-0074)

Калкутіна Наталія Володимирівна, магістрантка, Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна», м. Миколаїв, Україна; e-mail: frau.kalkutina@gmail.com; ORCID: [0000-0001-6337-0074](https://orcid.org/0000-0001-6337-0074)

Oleg Starev, Post-graduate Student of the Institute of Law and Public Relations of the Open International University of Human Development «Ukraine»; Kyiv, Ukraine; e-mail: starev2022@gmail.com

Старєв Олег Вячеславович, аспірант Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»; м. Київ, Україна; e-mail: starev2022@gmail.com

Oleh Oliinyk, PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Law and Information Technologies; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: kaf.pravo.ukr@ukr.net; ORCID: [0000-0002-2325-4439](https://orcid.org/0000-0002-2325-4439)

Олійник Олег Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент; доцент кафедри права та інформаційних технологій; Миколаївський інститут розвитку людини Університет «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: kaf.pravo.ukr@ukr.net; ORCID: [0000-0002-2325-4439](https://orcid.org/0000-0002-2325-4439)

Oleksandr Chumachenko, PhD in Biology, Associate Professor of the Department of Psychology of Special Education and Human Health, Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: youngmykolayiv@gmail.com; ORCID: [0000-0001-8061-7964](https://orcid.org/0000-0001-8061-7964)

Чумаченко Олександр Юрійович, кандидат біологічних наук, доцент кафедри психології спеціальної освіти та здоров'я людини, Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: youngmykolayiv@gmail.com; ORCID: [0000-0001-8061-7964](https://orcid.org/0000-0001-8061-7964)

Oleksandr Melnyk, PhD in Technology, Associate Professor of the Department of Law and Information Technologies; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: melnikaleksandr908@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9778-4109

Мельник Олександр Вікторович, кандидат технічних наук, доцент кафедри права та інформаційних технологій; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: melnikaleksandr908@gmail.com; ORCID: 0000-0002-9778-4109

Olena Hurina, Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Economics, Management and Finance Faculty of Natural Sciences V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Ukraine; e-mail: gurina161277@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6315-6067

Гуріна Олена Валентинівна, доктор економічних наук, доцент, професор кафедри економіки, менеджменту та фінансів; Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського; м. Миколаїв, Україна; e-mail: gurina161277@gmail.com; ORCID: 0000-0002-6315-6067

Ruslan Skupskyi, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Entrepreneurship, Management and Administration; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: skuruslan@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1522-6101

Скупський Руслан Миколайович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри підприємництва, управління та адміністрування; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: skuruslan@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1522-6101

Ruslan Zubkov, Doctor of Economics, Professor of the Department of Entrepreneurship, Management and Administration; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: naukaua82@gmail.com; ORCID: 0000-0002-8894-5724

Зубков Руслан Сергійович, доктор економічних наук, професор кафедри підприємництва, управління та адміністрування; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: naukaua82@gmail.com; ORCID: 0000-0002-8894-5724

Viktoriia Dehterova, Postgraduate Student of the Department of Pedagogy and Psychology, V.O.Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine; e-mail: degtereaviktorija@ukr.net; ORCID: 0000-0001-8248-4931

Дегтерьова Вікторія Анатоліївна, аспірантка кафедри педагогіки та психології; Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського; м. Миколаїв, Україна; e-mail: degtereaviktorija@ukr.net; ORCID: 0000-0001-8248-4931

Volodymyr Vlasov, PhD in Political Science, Associate Professor of Psychology, Special Education and Human Health Department; Mykolayiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolayiv, Ukraine; e-mail: vladimir_vlasov@hotmail.com; ORCID: 0000-0001-8657-2840

Власов Володимир Геннадійович, доктор філософії з політичних наук, доцент кафедри психології, спеціальної освіти і здоров'я людини; Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна», м. Миколаїв, Україна; e-mail: vladimir_vlasov@hotmail.com; ORCID: 0000-0001-8657-2840

Viktor Hruchkovskiy, Postgraduate Student, Specialty 051 «Economics»; Higher Education Institution «Open International University of Human Development «Ukraine»; Kyiv, Ukraine; e-mail: grupagro0008@gmail.com; ORCID: 0009-0008-7040-2503

Гручківський Віктор Володимирович, аспірант, спеціальність 051 «Економіка»; ЗВО Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; м. Київ, Україна; e-mail: grupagro0008@gmail.com; ORCID: 0009-0008-7040-2503

Yevgenia Hnatenko, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship, Management and Administration; Mykolaiv Institute of Human Development of University «Ukraine»; Mykolaiv, Ukraine; e-mail: janie555@ukr.net; ORCID: 0000-0001-6201-6268

Гнатенко Євгенія Петрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри підприємництва, управління та адміністрування. Миколаївський інститут розвитку людини Університету «Україна»; м. Миколаїв, Україна; e-mail: janie555@ukr.net; ORCID: 0000-0001-6201-6268

**INNOVATIVE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE
FORCES OF THE REGION IN THE CONDITIONS OF
INTEGRATION PROCESSES: PROBLEMS AND
PROSPECTS**

**INNOWACYJNY ROZWÓJ PRODUKCYJNYCH SIŁ
REGIONU W WARUNKACH PROCESÓW
INTEGRACYJNYCH: PROBLEMY I PERSPEKTYWY**

**ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ
СИЛ РЕГІОНУ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Monograph

*Collective monograph dedicated to the 25th anniversary of the
Open International University of Human Development «Ukraine»*

ISBN 978-83-66567-51-1

Формат 70 * 100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 17.5 , тираж 100 пр.

Akademia Nauk Stosowanych
Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu 45-085
ul. Niedziałkowskiego 18 tel. 77 402-19-00/01

